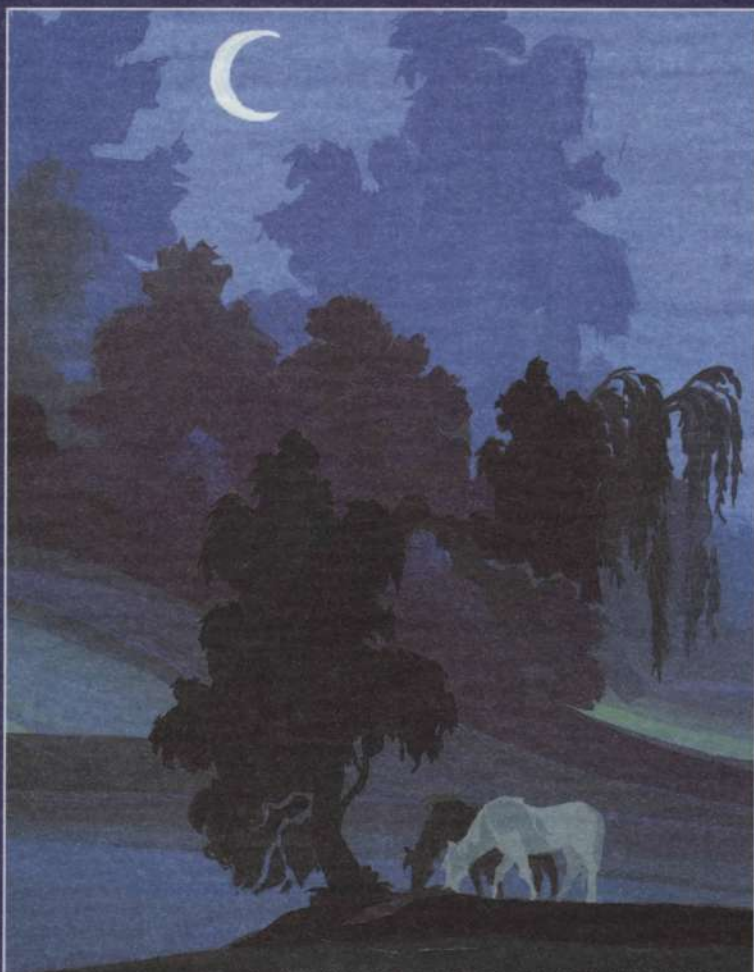

ШКІЛЬНА

БІБЛІОТЕКА

Григір ТЮТЮННИК
ВИБРАНІ ТВОРИ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Серія «Шкільна бібліотека»

**ГРИГІР
ТЮТЮННИК**
ВИБРАНІ ТВОРИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
для учнів загальноосвітніх навчальних закладів

Київ
Грамота
2006

УДК 373.5:821.161.2.09.+821.161.2.09](075.3)

ББК 83.34УКР6я721

Т98

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для учнів загальноосвітніх навчальних закладів
(лист № 1/11-4260 від 13.08.2004)*

Упорядкування, передмова, примітки
та словник маловживаних слів лауреата літературної премії
імені Андрія Малишка *П. П. Засенка*

Друкується за виданнями:

Тютюнник Г. М. Твори. Книга I: Оповідання / Упоряд. А. Я. Шевченко.
Передм. О. Гончара. — К.: Молодь, 1984. — 328 с.: іл.

Тютюнник Г. М. Твори. Книга II: Повісті / Упоряд., післямова
А. Я. Шевченка. — К.: Молодь, 1985. — 328 с.

Тютюнник Г. М.

Т98 Вибрані твори: Навч. посіб. / Упорядкув., передм., прим.
П. П. Засенка. — К.: Грамота, 2006. — 400 с.: іл. — (Сер. «Шк.
б-ка»).

ISBN 966-8066-74-X

Творчість видатного українського прозаїка Григора Тютюнника (1931–1980) лауреата Державної премії України імені Т. Г. Шевченка стала класичним надбанням нашої літератури.

До цієї книги входять твори письменника передбачені шкільною програмою. Новели і повісті у цьому виданні вперше максимально відтворені відповідно до авторських текстів.

ББК 83.34УКР6я721

ISBN 966-8066-74-X

© Засенко П. П., упорядкування,
передмова, примітки, 2006

© Грамота, 2006

СВІТЛО НЕВПОКОРЕНОЇ ДУШІ

Він був із числа тих небагатьох, чий образ запам'ятовується з першої зустрічі, з першого знайомства. Гінкої статури, вище середнього зросту, в гордій поставі голови, у темнавій засмазі обличчя, в чорночубій розвихреності безпомилково вгадувався класичний тип людини козацького кореня, а в темно-карій глибині очей зблискувала золотиста жага, що часом переходила в невимовну тугу.

Мав феноменальну пам'ять, особливо зорову. Після вечора, проведеного в товаристві, міг відтворити у словах і жестах детальний портрет і поведінку кожного з присутніх. При цьому в зібраннях і сам брав найактивнішу участь. Вражало — передаючи пізніше кимось мовлену фразу чи слово, в пам'яті беріг точний вираз очей того, хто говорив, його позу, міміку. Володіючи таким вродженим артистизмом, «грав» своїх майбутніх героїв, перевтілювався в них, перевіряв на людях усе, що лягало на папір чи мало лягти. І в колі друзів, і на зустрічах перед аудиторією часто читав свої твори напам'ять.

У порівняно невеликому за обсягом літературному доробку письменника сконденсована воістину могутня енергія — підсумок пережитого народом повоєнного (і частково воєнного) часу. Григій Тютюнник передав у художньому слові той період із дивовижною правдивістю, силою і красою. Він і сам як особистість був своєрідним відображенням того часу — так складалась його біографія. Відвертість, яка була невід'ємною рисою характеру письменника, притягувала читача і співрозмовника, та самому йому майже завжди шкодила. Лев Толстой казав: «Бувають душі, у яких двері — прямо в житлові помешкання. Бувають великі двері, маленькі, навстіж і замкнені, але бувають із сіними, підвальними й парадними сходами і коридорами». Григій Тютюнник належав до тих, у кого одні двері — прямо в помешкання — тобто прямо в душу. Чи не тому і вся його творча спадщина сприймається як цілісна непідкупність, сповідь. Недарма старший брат

Григора (також знаменитий письменник Григорій Тютюнник, автор відомого роману «Вир») не один раз застерігав: «У тебе Грицьку, незахищене серце. Ти його хоч рукою прикривай».

Маючи неабиякий талант, Григір і в усній розмові міг вразити своїм навдивовижу точним словесним рядом про когось, хто потрапляв у його поле зору. Здавалося, лиш бери та записуй почуте з його вуст — і беззастережно віддавай до друку.

Письмо Григора Тютюнника вистраждане до глибини народної душі. Спершу може здатися, що це побутові оповідання із життя сільського люду, та вчитаєшся, — і постає перед очима широка реалістична картина цілого відрізка суспільної української історії.

Чи була література його Долею? Була. Та нелегкою. Усвідомлював, мов клятву, що гратися в літературу, тим більше на літературній творчості здобувати собі матеріальні блага — великий гріх, гендлювання власним талантом. Не приміряв на себе нічиїх чужих «одежин» — був рівним у творчості від початку й до кінця — глибоко усвідомлював те, що робить.

У товаристві, бувало, часто хвалили його твори, самого ж називали талановитим, геніальним. Та коли залишалися з ним удвох, передражнявав тих, говорив із боєм: «Талановитий, геніальний... Який там у біса талановитий. Знали б вони, як я тяжко пишу, то ніхто б не позаздрив. Дійдеш до якого місця — і ні сюди ні туди. Якого слова не торкнешся — не те. А фраза не те що не клеїться — кришиться, розпадається на мотлох. Ходиш і день, і другий, а потрібного слова нема. Та й уночі проснешся, ловиш його в темряві. Встаєш, куриш, стоячи біля вікна. І раптом — блись! Засвітилось. Воно! Те, що так довго шукав. Де й сон дівається, швидше до столу... Та й радієш собі цілий день, що знайшлося те слівце. Ідеш вулицею, сам до себе усміхаєшся. А вони — «талановитий, геніальний».

Не забуваймо, що Григір Тютюнник жив і працював на літературній ніві в часи тоталітаризму, коли були ідеологізовані усі сфери життя, коли — без перебільшення — кожне друковане слово піддавалося мало не спектральному аналізу, а за особою письменника стежило недремне око. Ось він сам у листі до Ніни Дангулової, яка мешкала у Москві і переклала російською мовою багато творів Тютюнника, писав: «Одне слово, хтось у Києві «учредив» за мною «глаз да глаз». Навіть цензорів намовили взяти мене під особисту опіку. За такої «ласки» я багацько напишу? Цілком очевидно, що мене хочуть наштотхнути на роздуми про власне існування, потім узяти за вуздечку — і повести пасти на інші, капраново-бадьорі («бодряческие») трави». А в листі до

свого товариша наче продовжував думку, висловлену вище: «Чийсь руки дужче й дужче, жорстоко, чую, стискають мою шию. За кожним моїм рядком стежить чнесь вандаляче око...»

А з високих державницьких трибун у пустопорожніх велеречивих промовах прославлялося заможне й щасливе життя трудящих, які семимильними кроками ішли до світлого майбутнього, згадувалося про метод соціалістичного реалізму, на основі якого писалися дешеві «виробничі» романи й повісті. Тютюнник же не міг фальшивити у своїй творчості, щодня стикаючись зі злидненням життям народу, і душа його боліла, коли нещадна цензорська рука «гуляла» по сторінках його рукописів. Як наслідок від сприйняття такої дійсності письменник у своєму записнику занотовував: «Літературі, як хлібові і яблукам, погоди треба». Записав, бо такої погоди не було. Про тих же авторів, які своїми творами намагалися відгукнутися на чергові постанови тодішньої правлячої партії, він також мав свою думку: «В оце я вірю свято: чим болісніше думаєш, тим глибше думаєш, чим важче працюєш, тим яскравішу іскру викрешеш. Писати легко і швидко — злочин перед мистецтвом і тими, кому воно потрібне справжнє. А у нас зараз романи та повісті, неначе пух з кульбабок, летять, і, проводжаючи їх очима, я з гіркотою думаю: ні, це не пух, це народні гроші — за вітром, за вітром... А потім — у макулатуру їх, і виїде сірий обгортковий папір під оселедець та сосиску. Ось що таке легко і швидко!»

Творячи, вірніше, продовжуючи творити історію душі свого народу в її класичних вимірах слідом за визначними майстрами українського слова, Григорій Тютюнник як «живописець правди» (за визначенням Олесь Гончара) проявив не лише громадянську мужність, а довів, що і в казармених умовах можна почуватися вільним у своїй душевній високості, а відтак подавати власну творчість на рівні сподвижності. Час виніс його на хвилі шістдесятництва — то ж він був не єдиний, але серед того могутнього припливу молодих талантів Тютюнник вирізнявся певністю свого призначення служити слову, життєвою досвідченістю, твердою ходою у храм літератури. Період його літературних студій і пошуків себе як митця закінчився рано — то було всім зрозуміло: прийшов майстер. Здавалося, що він сам від себе засвітився і швидко усвідомив свою відповідальність і нелегку місію — служити Слову. На той час в українській літературі вже були присутні гучні імена Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Бориса Олійника. Це — поети. Голосно про себе заявляли і прозаїки Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд. Григорій Тютюнник кількома своїми публікаціями

швидко вписався в когорту найталановитіших на той час молодих письменників. Та, окрім таланту, в ньому чітко проглядалася ще й неповторна людська особистість.

Тодішня літературна критика не удостоїла письменника належною увагою, його слово не було по-справжньому поціноване. На те було дві досить вагомні причини: по-перше, деякі симпатичні творчості Григора Тютюнника, відомі чесні літератори були відсторонені від літературного процесу в Україні, відбували ув'язнення в ГУЛАГах, тож їхні імена не могли з'явитися на сторінках преси; по-друге, ті критики, які лишилися «вдома», не наважувалися заявитися з глибинним аналізом чесно виконаної митцем роботи у сфері української духовності, аби тим самим не створювати умов для початку чергових кампаній з боку тоталітарної влади по боротьбі з усілякими проявами так званої антирадянщини. Адже «майстрів» робити з білого чорне було хоч одбавляй... Благо, прийшов час, у якому про цей могутній талант можна говорити повноцінно, незважаючи на ідеологічні віяння, тобто можна говорити правду про Правду. До осмислення творчого доробку Григора Тютюнника — нехай і не об'ємного, але мистецьки довершеного за всіма параметрами, зверталися найвідоміші майстри нашої літератури, критики, науковці. Однак закрадається в душу відчуття невдоволення, жалю, що те справжнє слово про свою творчість автор почути уже не в змозі — його серед нас немає...

Молоді запопадливі літератори хотіли випитати в Тютюнника «секрети» творчості.

«— Григоре Михайловичу, розкажіть нам хоч малесенький секрет. Як воно у вас виходить, що в кожному оповіданні така глибина, така простота? Як ви творите оті характери — такі живі і такі несхожі один на другий?»

Схилив голову трохи набік, дивиться прямо, каже майже тихо:

— Нема ніяких секретів.

— Та ні, Григоре Михайловичу, я вас дуже прошу. Ось я прочитав вашого «Івана Срібного» і не збагну, як можна написати таке оповідання. З чого треба починати? Я коли б написав таке одне, то взявся б за роман. А ви роман скоро напишете?»

— Навіщо?

— Ну, роман — воно солідніше. Є на що глянути, більше...

— Більше заплатять?

— Ну і це. Григоре Михайловичу, так не чесно — мати отакий талант і не сказати жодного секрету. Передайте нам що-небудь.

Григір починає сердитись.

— Слушайте, голубе. Я знаю, що ви із сім'ї, яка ніколи не знала нестатків. Ви ніколи по-справжньому не мерзли на морозі, не обливалися потом від роботи. У вас завжди все було і все є. Відповідно вам здається, що так і у всіх. Вас не кольне в серце, коли побачите побиту горем людину, і не відчуєте стану її душі. Пишіть собі те, що пишете...

— Ну все ж таки, секрети є?

— Та є! Є! Повна душа болю! Передаю секрет — біль... Беріть!.. Так ви ж його не візьмете...»

Найбільшим бодем письменника Григора Тютюнника був біль за людину, у конкретності своїй — за людину українську, забуту на чорноземах двадцятого століття, яку у велемовних святкових звітах промовці від влади називали «володарем ланів широкополіх», а насправді вироблену на колгоспному полі, усіма забуту. Разом із тим письменник показував, що суспільні думки народжуються не лише на владних столичних зібраннях, у промовах із трибун, а й під стріхами звичайних селянських хат на далеких хуторах. І оті так звані прості люди, часто з дуже тяжкою долею, уміють глибоко любити й ненавидіти, мають свої значимі для багатьох мудрі переконання, а відтак заслуговують на глибоку увагу. Та й завдання літератури не в тому, щоб описувати виробничі процеси на заводі чи в полі, не в тому, щоб показувати професійні здібності робітника, комбайнера, лікаря чи будівельника, а в розкритті характеру людини, її душевного стану в тих чи інших життєвих обставинах. З цього приводу Григор Тютюнник досить чітко і переконливо висловився в інтерв'ю: «Кожен письменник обирає собі тему найближчу, найріднішу його життєвому досвідові і — неодмінно — своєму ідеалові людини в тому часі, в якому він живе. Найдорожчою темою, а отже, й ідеалом для мене завжди були й залишаться доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрізноманітніших їх виявах».

Новели Григора Тютюнника надзвичайно виразні — читаючи їх, бачиш перед собою персонажів, як живих, чуєш їхню мову, навіть дихання, і, що характерно, за діалогом митця можна безпомилково визначити характер, моральне обличчя або й професію того, хто говорить. Адже слово, репліка, крик, розповідь є наслідком руху душі людини. Мова творів Григора Тютюнника добірна і точна, заглиблена в народну розмовну стихію, без кучерявих словосполучень та казенної патетики. Тобто в нього свій, Тютюнниківський, самобутній почерк, за яким, навіть сприймаючи на слух його твори, можна впізнати їхнє авторство. Пером письменника рухає дивовижне почуття любові й болю за простих людей, із душі яких найжорстокіші ідеологічні вітри не вивіяли доброти,

совісті, милосердя — вони живуть в обнімку з природою, трудяться, веселяться, співають вічних українських пісень, а відтак і самі лишають вічний слід на своїй землі. Разом з тим, Тютюнник особистим ставленням до цих людей хоче пробудити й передати читачеві любов і зацікавлення життям звичайних сільських трударів, які мешкають за тією гранню, «де кінчається асфальт».

У згадуваному інтерв'ю Тютюнник розкриває суть своєї роботи над створенням образів героїв і взаємини письменника з ними: «Не наважуюся трактувати про те, як будують взаємини зі своїми героями інші письменники, — це залежить від своєрідності хисту кожного з них зокрема. Що ж до героїв власних оповідань, то намагаюсь у добрій злагоді зі своїм ідеалом наслідувати їх, тобто і писати, і виконувати роль водночас, переймаючи і відтворюючи інтонації, міміку, жести, рухи... Це мабуть, досить кумедне видовище, якщо дивитися збоку. Тому беруся до роботи лише тоді, коли поблизу немає людей... Ось такі взаємини. Майже язичеські».

Він як письменник у повноті свого таланту явився Україні, а відтак і світові. Твори Григора Тютюнника ще за його життя були перекладені всіма мовами республік колишнього Радянського Союзу, багатьма європейськими мовами, також японською, китайською, хінді, в перекладі російською, естонською мовами виходили окремими книгами. Невеликі за обсягом твори він відгравив як неповторний майстер, тим самим услід за Михайлом Коцюбинським, Василем Стефаником, Архипом Тесленком, Григорієм Косинкою підніс українську новелістику до висоти художньої досконалості. Відомий критик Іван Дзюба на вечорі 5 грудня 2001 року, присвяченому сімдесятирічному ювілею від дня народження Григора Тютюнника у своєму «Слові про незабутнього» сказав: «Багата українська література, але він один може стояти в ній поруч із Стефаником... Він залишив нам дивне багатство людських образів. Вони засвідчують його виняткову уважність і спостережливий, рідкісний талант бачити, чути, розуміти іншу людину, — талант, який не часто в літературі зустрінемо, надто тепер, коли над усе цінується егоцентризм і хизування самопродумуванням».

Григор Тютюнник як письменник дебютував 1961 року, опублікувавши оповідання «В сутінки» у московському журналі «Крестьянка». Йому тоді виповнилось тридцять років. Того ж року пішов із життя його старший брат Григорій Тютюнник, як уже згадувалося, автор відомого роману «Вир», що пізніше був відзначений найвищою нагородою України — Державною премією України імені Т. Г. Шевченка.

Я особисто Григора Тютюнника запримітив ранньої осені 1963 року у Спільці письменників: там у Будинку літераторів проходив якийсь черговий вечір. Ми з друзями стояли невеликим гуртом у Меморіальній залі. Мимо нас енергійним кроком пройшов молодий, чорночубий, статурний, у красивому костюмі чоловік, постояв якусь мить у прочинених дверях зали, послухав промовця і голосно — так що почули всі, хто були близько, сказав: «Егеж! Якби ж то так. А чому тоді моя мати від холоду й до холоду згорблена стоїть на буряках...» Сказав і пішов тим же упевненим кроком.

— То хто такий? — запитав я знайомого журналіста, тодішнього працівника «Літературної України».

— Це Григір Тютюнник, рідний брат Григорія. Приїхав із Донбасу. Там учителював. Узяли його на роботу до нас у «Літературку». Також пише. Прозу. Скоро в нашій газеті буде його оповідання...

Справді, у жовтні 1963 року «Літературна Україна» під рубрикою «Перше знайомство» опублікувала новелу молодого письменника Григора Тютюнника «Дивак». Твір привернув увагу багатьох читачів — газету з цією публікацією намагалися дістати навіть далекі від літератури люди. Сердечна розмова про хлопчика-школярика Олеся, який, пізнаючи навколишній світ, не рівняється на усталені загальні поняття про вчинки друзів, поведінку тварин, а має власне, своє бачення, своє емоційне сприйняття. Таким народився.

Для всіх він дивакуватий тим, що, бувало, йдучи взимку до школи на урок, «присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, з бовдура дим валує, а на тину півень горланить, розчепіривши дзьоба ножицями». А зайде Олесь до бору — і там він не самотній: спостерігає за роботою дятлика, раптом йому здається що в сосни «ворушилось коріння — помирає сосна...», і він чобітками утоптує навколо сніг, щоб дерево не впало. На річці ровесники-школярі ватагою бігають від берега до берега по нетривкому льоду, крига здувається, з проломин біжить вода, а Олесеві стає жаль і він просить хлопців не псувати льоду. На уроці малювання за завданням вчительки всі учні малюють перегнійний горщечок, а Олесь намалював красивого дятла — той малюнок і сподобався вчительці, але вона проявляє принциповість педагога і ставить Олесеві двійку. І тут хлопчик не такий, як усі, одним словом — дивак. Їде Олесь на возі з дідом і просить не бити тварин, — їм, мовляв, і так важко... Дід же повчає, як треба жити: «Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають, ще й плакати не дадуть».

У цій новелі Григiр Тютюнник виступає проти шаблонного пiдходу в навчаннi. Морально незрiлий колектив може затюкати обдаровану особистiсть, а обивательське дiдове лжеповчання до добра не доведе. Адже на чужому горi далеко не зайдеш. А з таких добрих i чесних дiтей, як Олесь, часто виростають неповторнi творчi особистостi.

Мiж iншим, при перевиданнях цього твору речення: «Тут не ти, так тебе одрепають, ще й плакати не дадуть», цензура викидала з тексту, прочитуючи у змiстi цiєї фрази прямий натяк на радянськiй спiсiб спiвжиття.

То був час так званої «хрущовськiй вiдлиги», в духовному життi вiдчувалася вiддушина. На цiй хвилi молодi письменники намагалися сказати своє правдиве слово про життя народу, який пiсля воєн i голодiвок тiльки пiднiмався з колiн. У журналі «Днiпро» було опублiковано цiлу добiрку новел Григора Тютюнника: «Зав'язь», «На згарищi», «В сутiнки», «Чудасiя». Це був трiумфальний успiх письменника. А новела «Смерть кавалера», вiдрукувана в журналі «Змiна» (згодом «Ранок»), вражала глибиною морально-етичної проблеми i смiливiстю її вiршення. Тодiшня однопартiйна система в усiх сферах творчостi сповiдувала метод соцiалiстичного реалiзму, одним з положень якого було висвiтлювати типове, тобто партiйне за змiстом, у типових обставинах. У всiх лiтературних творах мав бути присутнiй так званий позитивний герой, тобто людина, яка своїми вчинками обов'язково утверджує радянськiй спiсiб життя.

Григiр Тютюнник чи не перший в українськiй лiтературi почав порушувати закостенiлi канони методу соцреалiзму, висвiтлюючи в творах душу звичайної людини — доброї за своєю природою i цiкавої.

Перед тим як зупинитись на оповiданнi «Смерть кавалера», звернемося до запису в «Автобiографiї» Григора Тютюнника: «А повернувшись додому, прочитав «Кавалера Золотої Звезди» i ненавиджу його й по сей день: я знав уже iнших кавалерiв...» (Тут згадується роман росiйського письменника Семена Бабаєвського, в якому розповiдалося про героя вiйни, який пiсля подвигiв на фронтi повертається додому i в мирний час чинить подвиг — стає головою колгоспу i виводить вiдстале господарство в передове. Давалася взнаки брехливо-патетична розповiдь твору, не пiдтверджена реальним життям). У новелi «Смерть кавалера» Тютюнника йдеться про звичайну, буденну подiю в ремiсничому училищi у пiслявоєнний час. Автор у глибоко реалiстичних картинах показує тогочаснi нелегкi обставини навчання: бiднiсть, скруту. Та ось в училище призначають нового замполiта — недавнього фрон-

товика, героя. Відчуття таке, що з приходом цієї незвичайної людини, — як-не-як герой! — життя в училищі має покращати.

Їгорко, як і інші учні, до Валерія Максимовича ставиться так шанобливо, що навіть подумки про нього вживає множинну форму — «вони»: «Інтересно, що зараз Валерій Максимович роблять? Мабуть, теж проснулись, умиваються. А на стільці — кітель, ордени блищать, Зірка...» Одним словом, Їгоркові замполіт здається людиною незвичайною, героїчною, поруч із якою почуваєшся певнішим, кращим, сміливішим.

А далі — звичайні ремісничі будні: переключки, фахове навчання, строем на заняття і в їдальню. Але в житті училища, як буває і в житті взагалі, трапилася непередбачувана подія: у їдальні піднявся скандал. Ремісники запротестували.

Адміністрація училища тривалий час не зважала на скарги ремісників, що їх обкрадали нечисті на руку люди. Та коли учні збунтувалися і відмовилися від сніданку, директор Сахацький свій гнів спрямував на замполіта, підводячи під ситуацію політичну підкладку: «Ви розумієте, що це — бунт, політична диверсія?..»

Валерій Максимович спершу сказав, усміхаючись, що йому «здається, що це лише протест обкрадених». Та після бюро, яке було скликане терміново на вимогу директора, він подію, що сталася в їдальні, оцінив «тяжким злочином перед народом... Більше того: це — політична диверсія, гра на руку наших ворогів...»

Ось тут у кавалера не вистачило мужності, як кажуть, здався без бою.

А коли адміністрація училища почала виявляти заводіїв, до них зачислили і Їгорка Човнового. «Штрафників» по команді повели до складу роздягати, що означало відчислення з училища.

На очах Їгорка «сльози виступили самі, в очах стало двоїтися. І коли Їгорко озирнувся на замполіта, то йому здалося, що перед лінійкою їх стояло два — два Валерії Максимовичі...»

Той, хто на фронті перемагав ворога, дивлячись у очі смерті і за те удостоєний звання Героя, спасував перед брутальною демагогією політикана. В одній особі мужність воїна принизилася перед мужністю громадянською — моральна смерть кавалера...

Відомий письменник і критик Анатолій Шевченко говорить: «Це, звісно, проблема не нова, але завжди актуальна. Григорій Тютюнник у своєму творі наголошує на виховному аспекті цієї проблеми. Особистий приклад учителя, так само як на війні особистий приклад командира, — ось що найголовніше у вихованні громадянської мужності у підростаючого покоління.

Громадянська мужність вродженою не буває. Спадковою теж. У кожного молодого покоління її треба виховувати. І хоч кожне

покоління дає свої зразки громадянської мужності, в усі часи вона означає одне: боротьбу за правду. І боротьба ця потребує не менше, якщо не більше, мужності і відваги, аніж на війні. Бо в кінцевому підсумку громадянська мужність — запорука усіх малих і великих перемог, здобутих як окремою людиною, так і всім народом».

Варто згадати про одну із визначальних подій у творчій біографії Григора Тютюнника. Річ у тому, що чимало років свого життя йому довелося провести в російськомовному оточенні: служба на флоті, вечірня школа, навчання на факультеті російської філології в Харківському університеті. Отож, і в літературу він входив як російськомовний письменник (уже згадувалося про публікацію першого оповідання «В сумерки» в московській пресі). Він був одним із тих, хто піддався впливу шовіністичної пропаганди про нівелювання національних мов, — що в майбутньому, мовляв, чи не всі народи планети заговорять російською мовою.

Так, напевне, і продовжувалося б, і російська література збагатилася б творчістю ще одного визначного письменника-малороса, який слідом за земляком Миколою Гоголем (обоє родом із Полтавщини) для вираження своїх українських дум обрав мову сусіднього народу. Так було б, якби не вплив на Григора письменника визначного таланту — Тютюнника-старшого, Григорія. Про ці уроки промовисто розповів сам Григій у біографічному творі-спогаді «Коріння»: «Сталося це в Шилівці, невдовзі після того, як журнал «Жовтень» опублікував першу частину «Виру» [...] Я похвалив (роман «Вир» — П. З.) — і похвалив щиро. [...] За хвилину я вже виповідав йому своє захоплення Ремарком, якого саме прочитав: здається, то була «Тріумфальна арка». А на додачу ще й вигукнув:

«Отак треба писати!»

«Всім?» — байдужим голосом глухо спитав Григорій.

«Всім! — сказав я гаряче. — Особливо українцям, бо в нас не пишуть, а розмальовують. А де психологія? Де інтелект?»

Григорій довго мовчав, так довго, що я встиг обидитися на ту його мовчанку й хотів уже «гордо піти», як він сказав:

«Ремарка я теж читав і шаную його... Може, к о м у с ь (він так добре натис на «комусь») навіть хотілося б полоскотати нерви інтелігентній публіці, дати її інтелекту калорійну поживу... — Тут він зробив довгу паузу. — Тільки хто ж буде писати для оцих людей? — і кивнув на село. — Для них і про них. Ремарк?».

Такі суттєві міркування старшого брата, зокрема про призначення і обов'язок письменника бути виразником дум і вболівань

рідного народу, залишали в душі Григора глибокий слід. Ті уроки можна було почути лише з вуст брата — брата по крові й духу. У тих же спогадах Григора прочитуємо і таке повчання Григорія Тютюнника: «І ще. От ти пишеш по-російськи... Ну що ж, як воно вже так склалося, пиши. Тільки знай, братику, мова — душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову, сиріч душу? Ти обов'язково зайдеш у цей тупик і потупцяєш назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу. Тоді згадаєш мене!..»

Ці важливі сторінки з творчого життя Григора Тютюнника згадуються ним же в «Автобіографії»: «По тому, як помер Григорій (це сталося 29 серпня 1961 року — йому було лише сорок один рік. — П. З.), я знову взявся за писанину, але вже українською мовою. Цей злам вам повинен бути зрозумілим... Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на radoшах — так багато відкрив мені цей блискучий твір. Негайно переклав свої «Сумерки» на рідну мову і тепер уже не розлучаюся з нею, слава Богу, і не розлучуся до самої смерті. І все це на четвертому десятку!.. Ця щаслива подія в моєму житті сталася на шахті № 10 під Комунарськом Луганської області, де я викладав у вечірній школі російську мову та літературу...»

Коли в Григора Тютюнника назбиралося творів на книгу, він подав рукопис до видавництва «Молодь». Я вже на той час працював там редактором. Згадую про свою присутність тому, що розголос про появу цікавого рукопису у видавничому портфелі дійшов і до мене. У нашому редакторському колективі працювали відомі письменники, критики, зокрема Іван Дзюба, Сергій Плачинда, Юрій Бадзьо, Віль Гримич, Андрій М'ястківський, Михайло Литвинець. Григорові Тютюннику як авторові можна сказати, пощастило: його рукопис «Зав'язь» потрапив до редактора Івана Дзюби — на той час молодого заповзятого критика, сміливі й розкуті виступи якого набирали широкого громадського розголосу. Дзюба в Григорові побачив справді сформованого письменника зі своїм стилем, з талановитою манерою письма лише йому властивою. Ми, видавничі працівники, перечитали «Зав'язь» ще в рукописному варіанті. Згадую про це тому, що серед тодішнього вихолощеного друкованого, майже одноманітного читива раптом приходило усвідомлення як відкриття: ось де справжня література, болюча і щира, як сповідь... Перша збірка оповідань вийшла у світ 1966 року.

Фраза Григора Тютюнника часто неоднозначна, смисл її прочитується в кількох вимірах. Цікаво — символічність того чи

іншого поняття пронизує не лише окремі твори, а й цілісність усієї книги, починаючи із заголовка. Зав'язь — у пору одцвітання садів зав'язь майбутнього плоду, перший здобуток у творчих починаннях, — слово, здавалося б рядове, але в осмисленні автора воно набрало тугості й твердості, як вузол напам'ять. В однойменній новелі «Зав'язь» це слово зближує ще однією гранню — у юних сусідів Миколи й Соні народжується почуття першого кохання.

Добро і зло як антагоністичні сили присутні в творах Григора Тютюнника, але не в казково-християнських вимірах, коли перше обов'язково має подолати друге, — вони проявляють себе настільки, наскільки живі в душі народу. А народ наш, як відомо, споконвіку сповідує мораль доброчинності аж до милосердя — допоможи людині чим можеш, заступися за знедоленого, стань вищим у доброті своїй перед таким, як ти сам. Тому так природно сприймаються повчальні інтонації з вуст молодого парубійка Миколи в тій же «Зав'язі» сказані дідові і, до речі, від діда ж і засвоєні. Розповідає сам герой оповідання, повертаючись далеко за північ з побачення: «Коли це чую в садку у нас: шориг-шориг... Із-за сажа вивертаються дід, у кухвайці й з вилами. А над деревами синіє, клубочиться дим.

— Ану, лишень, парубче, помагай окурювати садок, бо пропаде к лихій годині уся зав'язь.

Я прожогом кидаюся в садок, нагрібаю п'ятірнями сякого-такого труску і розкладаю вогонь аж на межі, щоб тягло дим і на Сонин садок.

— Та не там, ближче до сажа розкладай! — сердито гукають дід.

— Нічого, — одказую так, як вони мене вчили, — буде в людей — буде і в нас...»

Сказане сприймається як закон моралі людського співжиття, який передавався з покоління в покоління, як заперечення чуткам про українську сусідську незичливість, що випущені гуляти по світу з неукраїнських анекдотів. Коли ж у взаєминах між українцями і спостерігається недоброзичливість, навіть ворожість, то це, здебільшого, є наслідком присутності чужинецької колоніальної ідеології, зброєносці якої з надзвичайною вишуканістю шляхом підкупів, залякувань, репресій нацьковували одного українця на іншого.

Неоднозначність людського фактора прослідковувалася і в літературі. Тодішня літературна критика письменникам, у творчості яких переважала сільська тематика, відвела скромненьке місце під назвою «сільська література». В російській літературі таких авторів називали зневажливо «деревенщиками» або «почвенніка-

мі», а в українській — «хуторянами» й «шароварниками». За цим визначенням письменники несли на собі печать вторинності, як і селянство, яке в суспільній градації вважалося меншовартісною верствою населення за його «приватновласницьку психологію».

Достовірно відомо, що й досі продовжується чи не найдовготриваліша (майже вісімдесятилітня) війна в історії людства проти українського селянства, без попередження розпочата більшовиками ще «на заре советської власті».

На очах Григора Тютюнника деградація села продовжувалася, і він, як письменник і як людина, залишився на боці тих, кого за умов соціального приниження виривали з коренем із предківських чорноземів, кидали на свавільні вітри розправ, а ті гнали їх перекотиполем по Сибірах, Магнітках, цілнинних землях, нечорнозем'ях... Сторож артілі «Вперед» Мусій Приходько в листі до свого колишнього командарма (новела «Чудасія») пише: «Бо де ж те здоров'я візьметься, скажіть, коли на мій вік три голодовки випало і три війни! От і поділіть: на кожні десять років, або те, або те». Чи не тому майже всі твори Григора Тютюнника закінчуються якщо не трагічно, то герої новел врешті залишаються при розбитих надіях...

Сільська тематика домінує у творчості Григора Тютюнника. Зайвий раз переконуємося, що село він знав достеменно, як мало хто, кохався у звичаях і побуті сільських мешканців, любив природу, переймався долею людей, прислухався до їхньої мови й пісень. Любовно відтворював характери, типи такими, якими вони були: дещо дивакуватими, покладистими, довірливими, добрими аж до самовідданості, по-своєму прагматичними, часом розбишакуватими, просто злими. Не варто забувати, що українське село після нав'язаних йому тодішньою владою нелюдських випробувань (революція, колективізація, голодомори, репресії, війни) зазнало неабияких деформацій. Зі зміною форм обробітку землі і системи господарювання змінювався й уклад життя селянина, насильницьки ламалася віками сформована його психологія, владою культивувалася підозра і фіскальство. Більшість колишньої сільської інтелігенції і чесні умільці-трудоарі опинилися якщо не на Соловках, Біломорканаллах, то були репресовані, винищені, як і батько самого Григора Тютюнника. Так звані куркульські хати, тобто пристойні помешкання хазяїнів-хліборобів позаймали вчорашні ледарі, а згодом сільські активісти-пристосуванці — Маркіяни, Нюри, Хекали...

Наше покоління стало свідком тяжкого морального занепаду села, а відтак і народу (більше половини населення України були сільськими жителями), у зросійщених містах національну

сутність і нині важко пізнати. В шістдесятих роках українське село, яке споконвіку співало, особливо вечорами, почало втрачати голос. Навіть у найтяжчі часи — за кріпаччини співало («Співають ідучи дівчата»), за німецької окупації — співало. А тут люди ставали німи. Пісня — озвучена історія народу, краса його душі, відлітала у вічний вирій, аби більше ніколи не озватися над вечірніми селами.

А спробуєш про це все написати — тобі ж, як чесному письменникові, болить доля твого народу — то й сам загримиш слідом за твоїми не менш талановитими й відважними попередниками. Тільки коли лишалися один на один, Григір міг сказати з тривожною образою в голосі: «Народ, пісня якого звучала найголосніше у всьому світі, більше не співає. Народ, сміх якого роздавався над землею, більше не сміється. Таке з ним могли вчинити лише найлютіші вороги...»

Серед людського одноманіття, заглибленого у свої буденні клопоти, чіпке око письменника помічало своєрідних типів, породжених тим часом. Одні з них носять за плечима постійний переляк, бояться власної тіні, як Нюра з однойменної новели, інші вважаючи себе сміливішими, бо бездушно намагаються наслідувати своїх начальників, марять про якийсь їм лише відомий порядок, як Маркіян із новели «Поминали Маркіяна».

Тип сільського пристосування підмічений Григором Тютюнником вдало змальований засобами художнього слова, лишається в літературі на рівні класичних образів. Скільки таких Маркіянів можна зустріти і нині — вони, як папуги, проголошують одне й те: «Треба Сталіна, щоб навів порядок». І що характерно: кожному з таких балакунів здається, що він при тому «порядку» залишиться біля своєї дружини й дітей недоторканим, а постраждає хтось інший...

Нюра — персонаж із однойменної новели — також натура, породжена певними соціальними і політичними обставинами. Григір Тютюнник як великий майстер умів про людей і про явища говорити нібито просто і невимушено. За цим, на перший погляд оманливим сприйняттям, прочитується поміж рядками глибший суттєвий зміст. Про Нюру на початку твору автор повідомляє: «...вузькоплечий і сухогрудий чоловік, обличчя якого, здавалося, ніколи не знало ні радості, ні гніву, ні печалі, а мало один лише постійний вираз давньої лякливої покори, наче хтось тупнув колісь на Нюру ногою і сказав: «Не смій!» Сказано просто, без претензійної вишуканості, а в уяві читача мимоволі вимальовується образ тієї брутальної сили, яка тупнувши чоботом один раз, змусила людину принишкнути назавжди. Нюра взяв собі за правило

ніде не висуватись, жити так, наче він є і наче його немає, навіть у своїй мові коли треба й не треба вживає слово «немов», тим самим згладжуючи і так пісні, нецікаві думки. Мало того, він же, насправді Іван Кирячок, так самовіддано підпав під жінку з характером, Ньюру, що аж перейняв на себе — чоловіка! — її ім'я і став по суті блукаючою тінню своєї дружини.

Болючою синівського любов'ю Григир Тютюнник любив свого тата, якого 1937 року за доносом сусіда було арештовано, замучено молодим у концентраційному таборі. Григир згадував про нього мало не щодня. Пекучий жаль у душі сина не знаходив розради — по татові не лишилося жодного фото.

Незадовго перед тим, як піти із життя, письменник відвідав своє рідне село Шилівку. Він обійшов усіх мешканців села, хто знав його тата Михайла Васильовича Тютюнника, намагаючись розпитати найменші подробиці про найдорожчу людину. Розказував, що зайшов навіть до чоловіка, якого не шанував — той свого часу відгукувався про тата як про «ворога народу» — але в його хаті, знав про те Григир, стояло дерев'яне ліжко батькової роботи (Михайло Васильович, окрім усього, займався столярством). «Я завів сяку-таку розмову з тією недоброю людиною і при тому гладив вистругане бильце ліжка — його ж колісь торкалися татові руки», — згадував Григир. Будучи жорстоко обкраденим у дитинстві, майбутній письменник виростав сиротою і вже тоді відчув, що рідного тата йому не замінить ніхто, навіть названий «батько Сталін — вождь і вчитель усіх народів». Тож недаремно тема дитячого сирітства нуртувала в ньому і шукала виходу. У спогаді «Коріння» Григир Тютюнник згадує про відновлення його взаємин зі старшим братом після тривалої багаторічної розлуки: «Потім я дізнався, що він (Григорій — П. З.) «копія Михайла», себто батько наш. Від того часу і по сей день образ батька в моїй уяві нероздільний з образом Григорія. Я з'єднав їх до купи — Григорієву зовнішність та манери й те, що чув про батькову вдачу або вигадав сам, і вийшов тато, якого я не пам'ятаю і не знаю навіть, який він був із себе, бо єдине його фото (він не любив фотографуватися) загубилося». Переживши невтішне дитинство і безрадісну юність, Григир Тютюнник не зневірився в житті, не обізлився, а сформувався як громадянин, який не сприймає зневагу до людини, беззаконне самочинство, фарисейство.

Його бентежило одне з найбільш важких на той час питань, яке мучило багатьох, та мало хто міг його висловити публічно: чому народ, та де там — цілі народи, що населяли радянську імперію, в часи сталінських репресій мовчали, не протестували. Гинули

мільйони кращих людей, гинули нізачо у своїй же державі від рук своїх карателів.

У повісті «Облога» Григiр Тютюнник розповів про підлітка Харитона, який у вирi воєнних подiй потрапив у вiйськову частину. Певна рiч, що тут автор говорить про пережите ним самим у дитинствi. З дивовижною достовiрнiстю, точнiстю передав автор поневiр'яння одного з тих малих, нiкому не потрібних сирiт, яких пiзніше почали називати дiтьми вiйни. Кажуть, свiт не без добрих людей. Такi люди трапилися i Харитоновi: це й солдат Кость Кузовчиков, i вiйськовий листоноша Михайло Калюжний, колишнiй директор школи. Саме вони заопiкувалися хлопчиною, який встиг набачитися всякого i напереживатися. Якось Калюжний розпитував Харитона, чи справдi в нього немає нiкого з рiднi, чи, може втiк, просто помандрувати закортiло. З iнтонацiї в голосi i поведiнки старшого хлопчик чи не вперше за роки блукань вiдчув до Калюжного довиру, i йому захотiлося розповiсти правду, бо ранiше якщо хтось i цiкавився iз зустрiчних, «то хiба для розваги, — поцмокають язиком, винесуть шматок хлiба — i чеши собi далi». Харитон «розказав усе, що пам'ятав, що чув довгими зимовими вечорами вiд бабусi, й те, що видумав собi, граючись десь у бур'яни або сидючи в напiвтемному покутку на печi, але так звик до нього, що воно здавалося менi справжнiшим за правду». Вiн признався, що видумав собi тата, про якого пам'ятав лише те, як його пiд конвоєм везли на Полтаву, як бабуся тримала «мене на руках i плакала, а мати мовчала, високо пiднявши голову i дивлячись перед собою». Як же сприйняли односельцi, сусiди цю жахливу подiю? «Раптом на мосту, в туманi, загуркотiли колеса, люди попiд дворами заворушилися й стали дивитися в один бiк, до рiчки, а дядько Биб та Марко-Накат-Його-Бог, що взялися звiдкись i стали поруч, познiмали шапки». Вже увечерi, пiд враженням того, що сталося, дядько Марко казав: «Якщо вже Дем'яна, то тодi й мене можна i... i... Ну так нам i треба, так нам i треба!» А ще пiзніше: «Хто ж мене тепер пiдстриже, га?» Такий прояв безхребетностi, безпомiчностi з боку людей, з-перед очей яких вирвано, нi за що заарештовано iхнього сусiда, напарника по роботi, свiдчить про те, що вони або ще не доросли внутрiшньо до звання народу, або бiсiвська сила вибила з них високе почуття вiдповiдальностi одне за одного, щоб зватися Народом, про Нацiю вже й не говориться. Костя Кузовчиков переймається розповiддю Харитона, розпалюється, звертаючись до Калюжного: «От вiн розказує, Михайле Васильовичу, про цих двох батькових товаришiв, i виходить, що вони люди. А по-моєму — кугути! «Хто мене пiдстриже...» — «Тодi й мене можна ...» Ну, не кугути?! Та

я... я голову скручу кожному, хто хоч пальцем ворухне проти чесної людини, якщо я знаю, що вона справді чесна, тим більше мій друг, роботяга, напарник? Ну? Ах, чорт! Шапки познімали... Це люди, га? «Человек — это звучит гордо!» Га? К-кугути!»

Це обурення молодого гарячкуватого солдата.

А колишній директор школи Калюжний, якому, видно, життєвий досвід підказував, що нелюдські закони брутальної сили самим лише проголошенням чеснот, як і обуха батоном, не перебити. Тож він лише «невесело усміхнувся: «Ви, Косте, лицар... і не більше. До того ж лицар без щита. Але це славно, це чудово...»

Лицар без щита — все одно, що честь без захисту, що відвага з голими руками — без зброї... Поняття честі, високого лицарського звання людини мучило письменника, не давало йому спокою надто тоді, коли на слуху щораз проголошувалися демагогічні висловлювання про найвищі моральні якості радянської людини. Знаючи рівень цензорського мислення, автор Тютюнник не міг відкрито писати про відвагу й честь західноукраїнських патріотів у боротьбі з московською окупацією. У новелі «Дикий» герой твору Санько наче між іншим міркує: «А за Дніпром, немов далекі хмари в погожий день, бовваніють над водами гори та церкви білі, золоті верхі сяють поміж ними. А в горах ліси гудуть споконвічні, і через те солов'їв там не чути, хіба що орли в небі кружляють та ходять присмерковими ущелинами люди — в овечих шапках, з твердими синіми очима, під бровами захищеними, та з мідними топірцями в руках замість костурів... Ото люди! А тут... Павучня. Усе товчуть одне одного як не за курку, то за межу, то за сонце що світить не в один лише двір, а ще й у сусідів...»

Мало не за кожним оповіданням Григора Тютюнника простежується клопітна історія — не так з приводу його творення, як із приводу публікації. У листі до Володимира Білоуса він пише: «Устима» в «ЛУ» (мається на увазі новела «Устим та Оляна» в «Літературній Україні») дуже коротили. Пам'ятаєш байку про «Охрімову свиту»? То ото за цим принципом. Збоку, воно, може, й непомітно, а мені болить; наче безпальний ходив днів зо два, потім за іншою роботою забув, махнув безпалою рукою і «вп'єть», як кажуть у Шилівці, за роботу сів, бо що ж».

Чиновники від літератури і службисти не спускали ока — стежили за кожним його кроком, за кожним словом, що виходило з-під пера майстра.

1979 року одним із тодішніх компартійних чиновників було сфабриковано донос у найвищу інстанцію — ЦК партії з приводу чергової публікації Тютюнника в журналі «Вітчизна». Приціл у донощика був простий — вдарити по особі головного редактора

названого журналу, який, мовляв, втратив партійну пильність, випустивши у світ антирадянські твори. Отже, редактора приберуть, а у звільнене крісло сяде він сам. Не встигло партійне панство поборюватися між собою, як усе це дійство окошилося на особі письменника. Пам'ятаю: серед робочого дня колектив видавництва «Веселка» з наказу начальства було скликано до загальної кімнати — термінова нарада. Головною дійовою особою того зібрання був відповідальний працівник Головліту (в побуті цензор), який повідомив, що ім'я письменника Григора Тютюнника стоїть у списку неблагонадійних осіб і віднині не повинно з'являтися у пресі ні в авторських, ані в перекладних публікаціях. З притиском у голосі було застережено, що відповідальність за порушення сказаного покладається на кожного з редакторів... Такі наради були проведені в усіх видавництвах і редакціях.

Після зібрання я відразу зателефонував Тютюнникові додому, повідомив йому невтішну вість. Він про це нічого не знав. Того ж дня разом пішли у Спілку письменників. Зустрічалися з Л. Новиченком, Ю. Збанацьким. Вони співчували, розводили руками і глибокодумно радили: «Треба щось робити». А наступного дня Тютюнник пішов у ЦК партії до одного з тодішніх компартійних функціонерів, людини ненадійної, але знайомої. Після аудієнції мені говорив: «Розумієш, у них є така умовна трафаретка, яку вони накладають на художній твір і визначають, який відсоток там позитивного і який негативного. Фарисеї. Жажливо те, що в них правда життя розцінюється як негативна риса, а через те правдивому твору ходу не дають. Виходить, за те, що я спробував написати лише півправду — моє ім'я викидають із літератури. А коли б я написав усю правду — вони мене просто вбили б...».

Важко було навіть усвідомлювати безвихідь, у яку влада заганяла талант: так вовки взимку полюють на оленя, заганяючи його на чистий лід, так і мисливці полюють на вовка — влаштовують облаву, а місце його перебування оточують стрічкою з червоними прапорцями...

Павло Загребельний у спогаді «Болід» про Григора Тютюнника писав: «Його любили жінки. Це найперша прикмета великого письменника. Жінки не люблять чоловіків з дрібною душею, з черствим серцем, з жорстоким характером». До цього можна лише додати, що та любов була взаємною. Одначе напрошується думка й про те, що в письменника, як і в поета, буває ще один вимір любові — закоханість у героїню свого ж твору. Так докоряв Пушкін своїй Тетяні Ларіній: «Ах, Тетяно, Тетяно, що ж ти наробила — взяла та вийшла заміж!» Григір Тютюнник у листі до перекладачки Ніни Дангулової пише про те, що вона чудово переклала

російською мовою його оповідання «Оддавали Катрю», тому він так швидко й авторизацію зробив. Тут же його напутнє слово: «Хай іде наша «Катря» з Богом та добрими людьми». В цьому ж листі Григір пише про Катриного молодого, якого він недолюблює за безпідставну гоноровитість і чванькуватість. Він належить до тих, які, вийшовши з простого народу і одержавши поганеньку освіту, залишаються в місті — тим і вивисшуються у своїй уяві перед звичайним людом. «Молодого я не люблю саме за це, хоч він хлопець, мабуть, порядний у так званому «своєму колі». Але ж сухий і трохи зарозумілий («надменный») у даному оточенні. Він напевне вважає, що робить Катрі честь, беручи її з хутора, без вищої освіти... Писати про все це я не схотів, бо воно й так зрозуміло більш-менш досвідченому читачеві. Якби мені було за кого віддати Катрю, цей хлопець нізашо б її не дістав! Ось так. Катря для мене все, молодий — відтінок Катриного безталання: на батьківщині їй нікого було полюбити...» Сказане лишається фактом: втеча молоді із села. Спершу втікали від нестерпного життя в «колгоспному раю», а потім цей рух став престижним серед юнаків та дівчат. Хоча автор і зізнається широ: «Катря для мене все», однак її не ідеалізує, не наділяє цей характер якимись надмірними чеснотами. Катря — наймолодша з трьох дочок сільського лавочника Степана. Батькам її думалося, що вона приведе у двір доброго парубка «хазяїна молодого, та й житимуть на всьому готовому». Бо старші дочки, не дочекавшись на хуторі свого дівочого щастя, подалися по світах: одна в Сибір, а друга на цілину. Авторіві твору, як і її батькам, Катря дорога тим, що вона й душею добра, і вродою наділена, й роботи не цурається. А з виходом її заміж порожніє назавжди оселя, в якій лишаються напризволяще уже підтоптані батько з матір'ю. Мало того, з від'їздом Катрі — в читача закрадається таке відчуття — порожніє й хутір. Адже на весіллі уже не видно галасливої дівчини, і нікого з дітей немає в час проведів молодих у місто. Одним словом, настає розрив у часі, споконвічний родовий ланцюг рветься. А онуки... Так, вони найжджають влітку, але вже як гості, як «отдыхаючі», і вже до старших звертаються, гомонять привозною скаліченою мовою: «Деда, а як це називається?!»

А доля дівчини Палажечки з оповідання «Печена картопля» ще прикріша. Вона живе удвох зі старою німичною матір'ю, їй уже двадцять чотири. Пора заміж, та брати нікому — хлопці після армії в село повертатися не захотіли. «Так і лишилася Палажечка незаміжньою, хоч і гарна собою, і до роботи шира». Григір Тютюнник, володіючи талантом проникати глибоко в психологію свого героя, в цьому випадку — героїні, на якомусь лише Богом

даному відчутті передає душевний стан дівчини, еством якої по суті вже заволоділо нездійснене материнство. До вайлуватого дев'ятнадцятирічного парубійка Тимохи, з яким вона відпадає череду, сама того не помічаючи, ставиться як до свого чоловіка. А в інтонаціях її голосу відчувається жіноча подружня лагідність і заклопотаність. До телят на пасовиську вона загомоніла: «А що жижа? Бач — жижа... Мень-мень-мень... Іди, я тобі на шийці пограю... Оттакої ми любимо, оттакої...», — з такою материнською ніжністю, як до своїх дітей.

І Катря, і Палажечка виписані автором з непідробною симпатією й любов'ю, принаймні таке відчуття вони викликають у читача. Одначе їм обом — цим сільським красуням, що вдалися і вродою, і душевним багатством, у цьому світі почувається незатишно. І невгадно, хто з них щасливіший: чи Катря, яка назавжди «вилітає з батьківського гнізда» і, виїжджаючи з хутора, довго вдивляється у задне віконце машини, прощаючись з усім сільським, любим, чим жила її душа досі; чи Палажечка, залишаючись у хутірському безпросвітку з немічною матір'ю і невідомістю про своє сімейне й материнське щастя.

На зайве сказати ще раз, що Григир Тютюнник у своїй любові до творення жіночих образів був невичерпним. Це чисті, милі й недукаві жіночі типи, як Соня із «Зав'язі» чи Леся з «Холодної м'яти»; невішна у своєму горі дружина Маня («Три плачі над Степаном»); практична Рита з оповідання «Син приїхав» — про таких кажуть: «Тільки в хату — вже й своя»; старенька одинока сліпа Ганна («Вуточка»); двоє безталанних жінок Марфа й Софія з новели «Три зозулі з поклоном».

Цей твір, як болюча народна пісня, у жанрі новелістики — шедевр. У ньому знову звучить тема батька, про якого оповідач розповідає печальну історію. Тоді про репресії в сталінський час не можна було не те що писати, а й говорити. І все ж письменник веде мову про незвичайну любов молодої жінки Марфи Яркової до односельця Михайла, який у тридцятирічному віці потрапив у сибірські концтабори.

Хоча в цій новелі ніде прямо не сказано про місце перебування батька Михайла, публікувати твір довго ніхто не наважувався. Лише згодом «Три зозулі з поклоном» з'явилися друком у журналі «Ранок». Одначе й тут без втручання цензури не обійшлося. У тексті «Останній лист від тата» є такі слова: «...я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна. Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, три зозулі з поклоном та не знаю чи

перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу». Далі текст продовжує оповідач: «Сибір неісходиму» було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тією ж рукою написано знову: «Сибір неісходиму». У публікації журналу «Ранок» «Сибір неісходиму» було замінено словосполучником «цей світ неісходимий». Здавалося б, що цензура цим самим відвернула увагу читача — можна подумати, що тато пише листа із фронту. Одначе, в тексті лишилося речення з одним непоміченим цензурою словом, яке розсекречувало справжнє місце перебування батька: «Сусід мій по нарах молитесь уві сні, а Бога не називає». «Нари» — явна атрибутика концтабірного чи тюремного інтер'єру.

Сьогодні може комусь здатися, що такі начебто несуттєві зауваження не варті уваги, та по них можна судити про непевність часу, в який через присутність невгодного слова могла залежати публікація цілого твору, навіть шедевра.

Григор Тютюнник також створив цілий ряд світлих дитячих образів, наділених добрими чутливими душами та благородними серцями, готовими до самопожертви. Це Їгорко Човновий («Смерть кавалера») про якого вже згадувалося, Харитон («Облога»), Климко («Климко»), Павлентій («Вогник далеко в степу») — усі вони ще діти, але в силу обставин дорослі, змушені, готові разом із дорослими іти нелегкими життєвими дорогами.

Тодішня влада намагалася повернути собі на службу талант того чи іншого письменника шляхом пропозиції авторові взятися за написання твору на задану тему. Таке соцзамовлення винагороджувалося підвищеним гонораром, висуненням книги на премію тощо. Письменники, які поважали свій талант і своє «я», на подібні заохочення відгукувалися нечасто, а то і взагалі уникали таких пропозицій.

Ми з Григором Тютюнником тоді працювали редакторами у видавництві «Веселка». На черговій виробничій нараді зайшла мова про видання книжок, у яких би провідною думкою була тема міжнародних взаємин і професійного виховання. Оскільки в редакційному видавничому портфелі рукописів, у яких би висвітлювалася дружба дітей різних національностей і професійні виробничі процеси, не було, видавниче керівництво звернулося до нас із Григором як до членів Спілки письменників узятися за написання творів на задану тему.

Для мене було несподіваним, що Григор відразу погодився. Щоправда, після наради він мені сказав:

— Вони думають, що я їм напишу про те, як добають у шахті вугілля та подають на-гора. Не діждуться. Я напишу про хлопчика, який у час окупації не втрачає мужності й гідності. Він

чинить так, як йому підказує совість, він героїчно переносить усілякі незгоди, але не чекає за свої вчинки якоїсь винагороди.

Як на те, того часу до Києва завітав симпатичний чоловік, художник-керамік із Ужгорода — Іван на прізвище Климко. Я з ним знався раніше. При зустрічі познайомив його із Григором. Художник відрекомендувався: «Іван Климко». А Григир:

— О, Климко! Давно шукаю ім'я своєму хлопчику. Так повість моя і називатиметься — «Климко». Безмежно вдячний за підказку.

Григир писав «Климка» швидко і якимось стурбовано. Щоранку, коли починався робочий час у «Веселці», він приносив по п'ять-шість сторінок машинопису. Зі словами «нате, читайте, та читайте нещадно...» давав у руки мені та ще двом працівницям. Ми читали «нещадно», але якихось суттєвих зауважень автору не висловлювали — Тютюнникове слово точне, виважене нас полонило, брало за душу... А десь через тиждень від початку роботи над «Климком» він мені запропонував пройтися з видавництва на вулицю. Коли ішли Хрещатиком, я помітив у ньому якийсь пригнічення. «Що з тобою?» — запитав його. «Від тебе нічого не можна приховати... То кажу... Я убив Климка». — І опускає очі.

— Як? Такий хлопчик має жити! Я від тебе такого не чекав.

— Петю, знаю, сам мучуся... Жорстоко, але справедливо... Іншого виходу немає. Так спонукають обставини, так диктує правда... Климка вже не вернути...

Правда творчості, як і правда життя, живе за об'єктивними законами. Справжній письменник ними керується. Творячи образ, віддає йому частку своєї душі, і коли персонаж його твору з тих чи інших причин гине, митець уболіває за ним, навіть страждає. Подібне трапилося з автором «Климка».

Григир Тютюнник вперше в українській літературі почав звертати увагу на процес моральної та національної деградації слабкодушких українців, які під тиском тотального режиму і русифікації ставали отими слухняними гвинтиками, з яких формувалася безлика «общность» — «совецкій народ». До речі, коріння цього зла письменник помічає ще в дореволюційні часи. Односелець головного героя з новели «Поминали Маркіяна» Герасим Ковтюх переповідає розмову з Маркіяном, що відбулася дорогою додому з війни. Він завів мову про орден Георгія, що висів на форменому одязі Маркіяна. «Тут мого Маркіяна як підмінили: одійшов ураз, повеселішав і, таке сказати б, аж загордував. «Це, каже, мене прапорщик Піткевич представили... Одчаюга були, їхнє благородіє! Як крикнуть, бувало, «бат-тарей!», то аж п'яти холонуть. Ото як би там не обстрілювали нашу позицію, їм байдуже: папіроску в зуби і на бруствер. Ну-ка, кричить, братці, хто мнє огня

принесють?! А шрапнелі кругом — як джмелі гудуть. Хто ж піде на вірну смерть? А я пішов. Викресав швиденько вогню і теж на бруствер: пожалуста, ваше благородіє! Ще й під козирьок узяв. А вони: отето орьол! От тібе і хохол! На первую ступень представляю!»

Хіба це не моральне падіння людини, яка імперську нагороду вважає вищою за національну образу? Шовіністична ідеологія зверхності однієї нації, нав'язувана протягом століть, в'їдалася у психіку українців, призводила до морального самоотруєння, робила з них отих «потенціальних сержантів», які люблять так, «щоб і командувати трохи, і підчинятись» («Смерть кавалера»).

Інтернаціоналістська пропаганда у величезному гуртожитку народів, який називався Радянським Союзом, досягла очікуваних результатів: зденаціоналізовані безбатченки (українці за паспортом) ганьбилися тим, що вже самі себе обзивали хохлами — певне, не помилялися, бо ж на горде звання українця вони таки й не тягли. «Корінний донбасівець», як називає себе друг жениха («Оддавали Катрю»), розмовляє місцевим суржилом, і йому здається, що він вивищується над колгоспним хутірським людом, внутрішньо відмежовується від нього. А прослухавши пісню, проспівану на весіллі, висловлює враження зверхника: «Дають хохли! — захоплено сказав до молодого хлопчина, що приїхав разом з ним "Волгою"». У цьому тексті в деяких виданнях слово «хохли» замінювалося на невпопадливе слово «тутешні». Чутливе вухо письменника вловило різноголосу говірку так званих дачників, які в літню пору завозять у далекі села мовну мішанину як наслідок русифікації. «На початку серпня, коли в Ковбисі, велике село по обидва боки вузької річки в очереті та верболозах, з'їжджаються до батьків усі колишні ковбисівці, що отам по війні подалися з дому шукати постійного заробітку і щонедільного вихідного, коли по дворах тільки й чути: «Папа, а как зараз навпростець дійти до лавки?», а батько, намагаючись у всьому догодити дітям, одказує: «Та как? Отако грядками і йди. А там — низом. Хіба ти забув?»; або: «Мамо, як у вас нащот стірального порошка? Нет? Дак я пришлю по приїзду» і т. п.» («Син приїхав»).

А ось приклад того, як на сімейному рівні починається розмежування між сестрами, одна з яких вийшла заміж за росіянина, а друга — за українця. Катрині сестри «поїхали шукати свого щастя — одна в Сибір, по вербовці, друга на цілину. Їхали ненадовго, а zostалися назавжди. Повиходили заміж, обквітчалися дітьми, тепер тільки листи вряди-годи шлють та дописують у кінці: «Досвідання. Цілуємо вас, папа й мама, сім'я Андрєєвих».

Це старша. А середульша, лагідніша вдачею: «Цілуємо вас, дорогесенькі таточку й мамочко, сім'я Євтушенкових».

Подібні спостереження Григiр Тютюнник умiв так майстерно подавати у своїх творах, що вони прочитувалися цензорами без особливої уваги, на рiвнi побутових описiв.

Оповідання «Медаль» через його гостроту за життя письменника в українських виданнях не публікувалося. Цей класичний твір було загублено, немає його і в архіві Тютюнника. Тільки після смерті Григора відомий фотомайстер із Лубен (сердечний друг Григора) Володимир Білоус сповістив по секрету про наявність «Медалі». Виявилось, що він Perezняв на мікроплівку текст цього твору із машинопису, який йому потрапив до рук ще в часи застою. Вже аж по смерті Тютюнника, коли у видавництві «Молодь» 1984 року готувався до виходу у світ двотомник його творів, В. Білоус із мікроплівки відтворив «Медаль» на машинці із точним дотриманням тих самих правок і забивок шрифту, які були в колишньому машинописі. Тим самим створювалася видимість (а час іще був непевний) ніби текст віддруковано ще за життя автора. Упорядник згаданого двотомника, відомий критик Анатолій Шевченко, аби приспати пильність цензорів, вдався до хитрощів, включивши цей соціально гострий твір під кінець другого тому в розділ «Додаток» із супровідною нейтральною зноскою: «До цього розділу увійшли кілька публіцистичних творів Григора Тютюнника, надрукованих у різних періодичних виданнях, і дві новели з архіву письменника». Назви новел «Медаль» і «Сміхота» тут не згадано і, відповідно, не внесено у зміст видання. До речі, текст новели «Сміхота» було записано із голосу Григора Тютюнника 1976 року в Лубнах. Цей твір на папері відновив той же Володимир Білоус із магнітофонного запису.

У підсумку всього сказаного доречно процитувати змістовні слова Павла Загребельного: «Як людина і як художник, Григiр Тютюнник уявляється мені майже ідеальним втіленням національного характеру, взятого у вимірах історичних: непокірливості і задуми». На цьому можна було б і закінчити, та чи може бути кінець розмовам навколо Григора Тютюнника!? Твори його житимуть довго-довго, а, можливо, й вічно. То ж і розповідь про нього продовжуватиметься.

Петро Засенко

ГРИГІР ТЮТЮННИК (1931–1980)

Григір (Григорій Михайлович) *Тютюнник* народився 5 грудня 1931 року в селі Шилівці Зіньківського району на Полтавщині. Про свою родину в автобіографії він писав: «...батько плотникував, косив, пиляв осокорчини довгою дворучною пилкою, нишком готувався до екзаменів у вчительський вуз. Мати працювала на різних роботах — полола, в'язала, поливала і подавала снопи в барабан. [...] У тридцять третьому році сімейство наше опухло з голоду, а дід, батько мого батька, помер — ще й не сивий був і зуби мав усі до одного міцні, а я в цей час — тоді мені було півтора року, перестав ходити (вже вміючи це робить), сміятися і балакати перестав...»

А в тридцять сьомому році Григорового батька арештували. Аж до середини 50-х років Григір Тютюнник жив із тавром сина «ворога народу». Його мама вийшла заміж вдруге. Тож його забрав на виховання в Донбас рідний батьків брат — Филімон Васильович.

«1938 року віддали мене дядя і тьотя до школи в український клас, який нараховував сім учнів, — згадував Григір Тютюнник. — Через два тижні цей клас з малим контингентом було ліквідовано, і я опинився в російському першому класі. З того часу і до 1962 року я розмовляв, писав листи (іноді оповідання) виключно російською мовою».

З початком війни 1941 року в Донбасі почався голод. «Люди, дивлячись на змучену тьотю і на нас, голодних дітей, порадили мені чкурнути до матері на Полтавщину, щоб легше стало всьому сімейству. Я так і зробив. Йшов пішки, маючи за плечима 11 років, три класи освіти і порожню торбинку». Ішов рівно два тижні.

1946 року, після закінчення п'ятого класу, Григір Тютюнник пішов у Зіньківське ремісниче училище № 7, щоб «мати якусь одежину і 700 грамів хліба на день». Ті харчі, як зізнається сам письменник, врятували його з мамою від голоду 1947 року.

Після ремісничого училища Григора Тютюнника направили на роботу в Харків на завод імені Малишева. Працював

шліфувальником броні, аж поки «не закашлявся од іржавчаної пилюки поганим, нездоровим кашлем. І вирішив: додому, додому!» Пішов на роботу в колгосп — «орав, волочив, косив, погоничував біля волів», аж доки не приїхали і забрали до зінківської тюрми. На слідстві було пред'явлено офіційне звинувачення за порушення обов'язкового трирічного відробітку на визначеному об'єкті як матеріальну компенсацію за безкоштовне навчання. Після суду відбував чотири місяці ув'язнення.

Восени 1951 року був призваний до війська — служив чотири роки радистом у Військово-морському флоті на Далекому Сході. По демобілізації пішов спершу у восьмий, а потім у десятій клас вечірньої школи.

У 1957–1962 рр. навчався в Харківському університеті на факультеті російської філології. Перші літературні спроби почав іще в період служби. У становленні його як письменника багато значило спілкування з братом Григорієм, який говорив: «Берись за діло. У тебе повинно вийти. Не святі горшки ліплять». Дебютував 1961 року в журналі «Крест'янка» оповіданням «В сумерки» за підписом Григорій Тютюнник-Ташанський.

Якийсь час працював у сценарній майстерні кіностудії ім. О. П. Довженка, де написав сценарій двосерійного фільму «Вир» за мотивами однойменного роману свого брата (фільм не було поставлено). Тривалий час працював редактором у видавництвах «Молодь» та «Веселка».

Перша книжка Григора Тютюнника «Зав'язь» вийшла 1966 року. Згодом з'явилися книги «Деревій» (1969), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1978), книги для дітей: «Климко» (1976), «Вогник далеко в степу» (1979), «Лісова сторожка» (1971.), «Однокрил» (1974.); у перекладах «Тисячелістник», «Отчие пороги», «Raudrohi», (Таллінн, 1972).

Григор Тютюнник плідно працював як перекладач. У його перекладах українською мовою вийшли книги В. Шукшина «Калина червона», В. Соколова-Микитова «Рік у лісі», Х. Тухтабаєва «Кінець жовтого дива», М. Островського «Гудок», Р.-Е. Распе «Пригоди барона Мюнгаузена» та інші.

6 березня 1980 року Григор Тютюнник пішов із життя. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

У березні 1989 року творчість Григора Тютюнника посмертно відзначено найвищою в Україні літературною нагородою — Державною премією України імені Т. Г. Шевченка.

ОПОВІДАННЯ

ЗАВ'ЯЗЬ

— Куди це ти, парубче, наджигурився? — питають з полу дід Лаврін і прикахикують насмішкувато, наче й справді щось про мене знають. А що в тім такого, що я нову сорочку нап'яв і кібчика на голові прислинив,— може, я на збори піду?

У хаті спочило так, що й цвілі по кутках не видно, і шибки посиніли, мов на грозу. А під полом біліє картопля: ключки по-викидала, в землю проситься.

Пора мені вирушати.

Беру на косинчику пляшечку одеколону, поливаю носовик і помічаю, як на дідовій щоці ворухиться оте чорненьке дупельце, що хворий зуб колись викрутив: сміються. В'їдливі — страх! І я знаю чого.

Тож було, як вечір настане, то вони й починають: про те, як їм у австрійському полоні жилося, які пироги там печуть та як гарно з-під корів вичищають. А вже зима як прийде, як захурдєлить, то я й з печі не злажу. Сиджу, співаю з дідом колядок різних: вони — басом, а я — альтом:

Звізда грядє чудно
З восток на полудно,
Над вертепом сіяє,
Христа-царя являє...

А тепер — минулося. Тепер я... самі ж, бач, кажуть: парубок...
Іду до дверей, а вони:

— Ото як женишся на тій прояві, то кислочки тобі, внуче, не тільки снитимуться, а ще й привидяться.

— Діду, перестаньте, — прошу.

— ...бо то дівка з тієї курави, що чорти на дорогах крутять!

— Просто в неї міцний характер, — кажу спокійно, аби швидше виписнути з дому.

— Еге ж, — бубонять, — і тюрма міцна, та чорт їй рад...

Ну, годі. Хряпаю дверима і виходжу на поріг.

Надворі пахне молодим осокозячим листям, а з грядок тягне теплим гнійком, торішніми бур'янами і мокрим попелом. Садок

уже одцвівся і густо вкрив землю білими пелюстками. Вітер щодня потроху вигортає їх на шлях, і коли вночі їде якась при- блудна машина, вони рожевим валком котяться за нею слідом аж до мосту, а там падають у річку.

По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва: то присяде до самої землі — і тоді на кутку стає поночі й глухо, то знову шугає вгору аж до Волосожару, шпаруючи окола і молоденькі осокорчики червоною крейдою, — видно, трактористи стару солону палять.

Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку. То — Соня. Жде... Мені здається, що я ширшаю в плечах, твердішаю в ході і ось-ось підлечу. А от голосу — не стає...

— Соню, — белькочу шепеляво й противно, — це ти?

— Ні, це не я, — озивається вона і потихеньку сміється. — Це — мара...

Потім міцно бере мене під руку, трошки злягає на неї теплими пругкими грудьми.

— Ходім, я тобі сніг покажу, — туркоче на вухо. — Там, у проваллі.

Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і хапаючись руками за якийсь мокре цупке бадилля. У проваллі справді пахне талиною, як ото кора з трухлої вільхи, а під ногами щось гуде і рипить.

— Бач, крига, — каже Соня, закидаючи голову і лоскочучи мое підборіддя гарячими губами. — А що, а ти не вірив...

У небо знову сягнула заграва, і в проваллі повиднішало настільки, що мені стає добре видно Сонині очі. Вони якісь дивні: наче й злякані трохи, й сміються. У мене починають терпнути ноги і стають як мотуз'яні. А голова хилиться, хилиться...

«А що, — думаю, — як я її поцілую, а вона мене — в пику? Буває ж так. Он і в кіно показують...» — і шия перестає гнутися, дубіє.

А Соня вже й не сміється, і очі примружила так сердито, що... Ні. Нехай краще другим разом.

Отак і стовбичу коло неї, не знаючи, що й казати, аж доки вона не озивається:

— Миколко, давай я буду падати, а ти мене держи. Ану, чи вдержиш?

— Ого, коли б ні! — вигукую, хапаючи її за тоненький полерек, але раптом підсковзуюся і з переляком і огидою до себе відчуваю, що зараз так і обербенимось у грязюку. А вона сердито пручається з рук і ошпарює мене злим поглядом.

— Пусти! Силач...

— Підсковзнувся, — мимрю, — хіба ж я винен, що тут слизько?

Соня норовисто одвертається і мовчить. А в мене перед очима з'являються дід Лаврін, ворушать чорненьким дупельцем на щоці, оскиряються... Може, вони ото й правду казали, що — кислички...

Згадка про діда робить і мене сміливішим.

— Ну, — кажу, — раз так, то що ж...

Беруся рукою за куш і, твердіше, ніж треба, упираючись ногами в кручу, деруся на гору.

— Миколко, а я? — жалібно шепоче Соня.

І від того шепоту у мене паморочиться голова, а серце починає калатати, як дзвін. Стрибаю вниз, сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку.

— Навіщо ж ти... аж за вухо, дурненький... — видихає Соня і сміється якимось покірно й лагідно. — Ходім уже, бо тут холодно.

Я не допомагаю, а майже виношу її вгору на руках. І сили в мене — як у вола. Оглядаємось на те місце, де ми тільки що гарцювали. Там біліє сніг.

— От чудно, — каже Соня, зітхаючи, — кругом садки цвітуть, а там — сніг...

— Туди сонце не достає, — пояснюю. — Та ще й землю був прикиданий. Тепер він розтане.

Йдемо до шляху, на лавочку, що у нас під хлівом. Соня тремтить, горнеться до плеча і дихає мені за комір.

— Ти не змерз? — питає.

Я з усієї сили зіплюю зуби, щоб не труситись, а їй кажу:

— Та н-наче ні...

У степу ще дужче розжеврїлось, і на грядках, у кого вже зорано, червоно виблискують скиби, а в борознах, як сніг у проваллі, біліє опалий цвіт. Листя в садках ще тільки проклюнулося, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленкуваті крапельки: то зав'язь.

— От якби мені отаке намисто, — каже Соня, — зроду б не знімала...

— Купимо, — обіцяю впевнено. — Ось як тільки вивчусь на шофера, так і купимо.

— А я тобі сорочки вишиватиму. Гарні-прегарні, кращі, ніж у лавці!

Соня раптом зупиняється, стає навшпиньки і потихеньку, обома долонями, нахиляє до себе мою голову. На якусь мить я бачу її сухі вимогливі очі і чую сором'язливий шепіт:

— В сто раз кращі... милий... в тисячу!

А далі вже нічого не бачу і нічого не чую...

Потім ми ще довго сидимо на лавочці між осоками, не розплітаючи обіймів навіть тоді, коли мимо нас на Полтаву мчать

ранні базарові машини і шофери горляють із кабін щось веселе, заохочуюче і безсоромне.

Розходимося десь уже далеко за північ, ледве переступаючи зомлілими ногами і несучи на губах солодку пекучу спрагу.

На порозі я ще трохи пристоюю, наслухаючи, як Соня клацає засовом і тихо, мабуть, щоб не розбудити маму, причиняє двері.

Коли це чую в садку у нас: шориг-шориг... Із-за сажа вивертаються дід, у куфайці й з вилами. А над деревами синіє, клубочиться дим.

— Ану, лишень, парубче, помагай окурювати садок, бо пропаде к лихій годині уся зав'язь.

Я прожогом кидаюся в садок, нагрібаю п'ятірнями сякого-такого труску і розкладаю вогонь аж на межі, щоб тягло дим і на Сонин садок.

— Та не там, ближче до сажа розкладай! — сердито гукають дід.

— Нічого, — одказую так, як вони мене вчили, — буде в людей, — буде і в нас...

А сам собі думаю: за чим би його сьогодні забігти до сусідів, бо до вечора, либонь, не дотерплю, не доживу...

ХОЛОДНА М'ЯТА

Над луками, залитими квітневою повінню, холонув оранжевий вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар. І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва, вужчою — вогняста смуга у воді понад лозами, наче хвилі ткали її кудись під берег.

Андрій підвівся з пенька, на якому відпочивав після ходи по крутій багнюці, розшукав між кущами свого човна. За день води убуло: на тому місці, де вона стояла зранку, залишилася тільки гривка сухих очеретяних сопілок, розбубнявілих сучків і порожніх равликів. Човен лежав на березі, присмоктаний мулом. Цепок, яким він був прикований до вільхи, натягло: видно, повінь, покидаючи цю місцину, хотіла забрати з собою й човна, та не подужала прив'язі...

Андрій одмотав цепок — на вільховій корі залишилася від нього червона попруга — і поволік човна до води, грузнучи кирзовими чобітьми в зеленій муляці.

Доки дістався до заплави, упрів і примостився на корму передихнути. Додому не поспішав, хоч за день добре зголоднів і виморився біля трактора; возив до корівника підстилку, допомагаючи жінкам скидати й накидати важкі солом'яні брили. Від нього й зараз пахло прілим солодом злежаної соломи, соляркою і вистудженням потом.

На сухому пагорбі по той бік річища маячило село, майже з усіх боків обступлене тихим, оранжевим, як і небо, паводком. Там бубоніло радіо, співали півні, низько слався дим, розбавляючи лугове повітря гірким тліном торішньої огудини.

Андрій упізнав і свою хату, але не відчув при цьому отого солодкого, щемкого поклику рідної оселі, який ще зовсім недавно гнав його підтюпцем додому.

З того дня, як він назавжди відстібнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на «ви», і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й залякла в німому презирстві...

Тепер, як тільки Андрій повертався з роботи, теща неодмінно зустрічала його в сінях і попереджала:

— Ради Бога, не наносьте в хату грязюки. Ми тільки що поприбирали... — і демонстративно йшла повз нього у двір, несучи на лацкані начищений значок відмінника наросвіти, схожий на скіфський глек з двома дужками.

Андрій задкував у темний куток, тулився до стіни, щоб дати їй дорогу, і мовчки скаженів: здавалося, вона навмисне зустрічає його в сінях, аби загнати в куток і цим принизити. Потім роззувався, тримаючись за косяк, і ввійшов до кімнати...

Клава лінкуватого підводилась йому назустріч, солодко, з хрускотом у плечах, потягалася, спинаючись навшпиньки і крадькома поглядаючи на себе в дзеркало...

Вечеряли мовчки, наче після лайки.

— І де ви в чорта взялися! — бубонів уночі Андрій, блимаючи цигаркою. — В селі — й отакі маніжені...

— Там, де й ви! — швидко, завчено відповідала Клава і розпринджено одверталася до стіни. — А як ми не такі, то знайди собі кращих...

Тоді він ненавидів у ній все: тонку викохану талію, гарячі ноги і навіть ім'я: Клава, вокал... — чортзна-що!

Іноді ж серед ночі, після якогось хворобливого фізичного примирнення, вона починала плакати, жалітися, що скучає за Владивостоком, за веселою матроською самодіяльністю, і що мати, як його немає вдома, дражнить його списаним офіцером, а її обзиває роззявою, щоб знала, за кого виходити заміж...

Тоді Андрій прожогом схоплювався з постелі, смалив цигарки, никав по хаті, натикаючись на стільці і гуркаючи ними об підлогу, доки теща не починала стогнати з-за дверей:

— Ради Бога, дайте мені спокій...

...На заході стало примеркати.

Андрій спустив на воду човна і вже хотів був рушати, як у вільшині запорощало гілля і на луку вибігла захекана дівчина.

— Дядю, перевезіть мене на той бік! — загукала вона.

Потім підійшла ближче і, видно, впізнавши Андрія, сором'язливо погасила довгими віями бідовий хлоп'ячий погляд.

— Чи це пак — ви... А я думала, дядько Порфило.

Дівчина знітилась, і Андрій зрозумів, що вона, можливо, ненароком, зопалу сказала йому неправду, бо на ньому була мічманка і старий буденний кітель, а такої одежі ніхто в селі не носив. Він пригадав, що колись бачив цю дівчину, але зовсім не такою, як зараз. Здається, позаторік, коли він приїздив у відпустку і при всіх офіцерських регаліях ішов селом, слідом за ним ушнипився гурток старшокласниць. Дівчатка намагалися випередити його, щоб роздивитись, тихенько переціптувались і чмихали. Хтось із них голосно сказав:

— А Леся так прямо оче-е-ей не зводить...

Андрій озирнувся і побачив серед гурту дівча в довгенькому форменому платті, з чистими, трохи сполоханими очима. Ті очі немов благали його зупинитись, немов казали йому: подивись, які ми гожі... Все те Андрій побачив мельком і швидко забув, але очі йому запам'яталися.

Тепер перед ним стояла дівчина, на яку вже неможливо було просто кинути погляд, але й милуватися нею, тим більше йому, жонатому чоловікові, теж було незручно. Вона тримала в руках книжки, хоч зодягнута була зовсім не по-шкільному: в гумові чоботи великого, чоловічого розміру, простенький сірий піджачок і квітчасту, з китицями, хустку, переп'яту не на півголову, як це роблять дівчата, а з напуском, по-молодичому.

Це якось непріємно шпигнуло Андрія. «Школярка, — подумав, — а вже, мабуть, заміжня. І одежа — чоловікова...»

— Сідайте, — сказав не дуже привітно, сам з того дивуючись, і побрів у воду до корми.

Але дівчина подождала, доки він уместився, дужо відштовхнула човна і вже потім плигнула сама.

— Де ж ви були, що так припізналися? — запитав Андрій, аби якось вибачитись за оту, самому йому не зрозумілу, чудернацьку неприязнь, якою він зустрів дівчину.

— У школі... Потім одкопувала бабусі картоплю.

— Ви — Леся?

Дівчина швиденько кивнула. Очі, приховані шаллю, гаряче, по-жіночому зблиснули.

— В якому ж ви класі?

— В одинадцятому...

— А потім — куди?

Леся усміхнулась, опустила руку за борт і одвернулася.

— Хтозна...

— А вчителі що радять? Хто у вас керівник?

— Степанида Трохимівна. Ваша теща... — тихіше додала дівчина. — Вона каже, щоб ішли в тваринниці, бо й туди скоро без освіти не прийматимуть...

Андрій почав гребти швидше і зліше. Проте весло не грало у воді й не трудило рук. Човен ішов рівно і м'яко, наче птах на безтрепетних крилах. І здавалося, хатки в садах самі пливають йому назустріч.

«Он як... — думав, — агітує на корівник. Прудка!»

Над обрієм дотліла і згасла сонячна заграва. Наступила та передвечірня пора, коли повітря стає джерельно-прозорим і навіть якісь не помітні досі тоненькі дубчики, що там і сям стриміли у заплавах, набрали соковитих контурів і непорушно відбилися на воді, створюючи враження бездонної глибочини. Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бодяги, в'ялої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалось в кущах по торішній косовиці.

Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоєм і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминучою порою...

І серед тих запахів Андрій ніяк не міг упізнати одного, що нагадував йому дитинство, пасьбу на купині з пляшкою холодного молока і крайцем хліба в торбині, перший вечір з Клавою отут, посеред лук, клечані святки в бабусиній хаті, примазаній ради празника і струшеній різучою осокою, — запах нагадував йому все життя, крім служби на морі.

Андрій перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і німів, немов прислухаючись до якогось, тихого-тихого звуку.

— М'ята... — прошепотіла Леся. — Зійшла холодна м'ята.

Андрієві здалося, що вони з Лесею разом вимовили це слово, тільки він — мовчки, а вона — вголос...

— Ну, от бачте... — почав був і замовк, так і не довівши до кінця. А він хотів сказати, що не можна, соромно людям думати і говорити отак куцо: «списаний офіцер», «тваринник», «механізатор»... — не можна так мислити і жити, коли земля пахне торішніми травами і молодого м'ятою, вічністю і миттю...

Андрій уперше відверто і сміливо подивився на Лесю, бо відчув, що робить це з чистим серцем, і не впізнав її: вона переплунулась по-дівочому і стала враз юною, недоторканою, як земля на пагорбах.

— Поїхали, як хочете, по м'яту, — запропонувала вона.

І Андрій знову помітив бідовий хлоп'ячий зблиск у її очах.

— Вона ж іще й не в листочку, — сказав, трохи розгублено і разом з тим жалкуючи, що відмовляється. — Молода вона ще...

— На річищі — більша... — вже несміливо сказала дівчина. — Там береги круті, так їх водою сей год не заливало.

Андрій повернув човна в той бік, де чорним валком ріка закочувалася у ліс. Незабаром з обох боків звелися справді круті, розмиті береги, з яких соковитими жилами звисало у воду і гуло від найменшого дотику міцне берестове коріння.

Леся пружко стрибнула з човна і зникла в лісі, похрускуючи хмизом. Незабаром вона повернулася з маленьким пучечком холодної м'яти. В один листочок...

— Нічого, — сказала, — ховаючи очі і одвертаючись. — В шклянці вона швидко виросте. Такі біленькі ніжки повикидає. Візьміть собі, як хочете...

Човен сам одчалився од берега і тихо вийшов на середину річки.

— Ви мене пам'ятаєте? — раптом запитала Леся, коли він заховав обличчя — самі очі — в зелений кущик м'яти. Вона справді була холодною і пахла пляшкою молока в торбині на пасьбі, клечаними святками в бабиній хаті, струшеній різучою осокою. — І я вас — теж...

Їх несло течією в сагу. А він забув про весло, що лежало під ногами, і боявся поворухнутися, щоб не сполохнути її голосу — тихого, як паводок, і чистого, як подих землі на пагорбах посеред заплави. І ще перед очима в нього стояв човен з натягнутим цепком — човен, з-під якого пішла вода, так і не подужавши прив'язі...

Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою...

СМЕРТЬ КАВАЛЕРА

I

Їгорко почув крізь сон, як заторохтіли дошки на полу, потім по долівці зачовгали босі материні ноги — і враз прокинувся. В хаті стояв густий передсвітанковий морок, вікна понамерзали за ніч так, що їх і не видно було. Тільки в одній шибці, од затишку, мерехтіла кругленька просинювата дучка. Крізь неї миготіла знадвору поколота на блискітки зоря.

— Ач, які ведмеді понакручувало, — сказала мати і почала хекати в шибку. Дучка поширшала, впустила до хати ще одну зірочку. — Вставай, Ігоре, бо вже таке, як сіріє,

Їгорко заворочався на лежанці, обмацав черинь, вгадуючи по ній: пора підводиться чи ні. Черинь уже зовсім вичахла, як і завжди перед світом, з-під рядна давко пахло сухим глиняним порохом і вивіреною сажею. Пора.

Доки мати засвічувала бликуна й торохтіла заслінкою біля припічка, лаштуючи снідання, Їгорко ще трохи належував, по-дитячому склавши долоні між коліньми і голосно дихаючи в пазуху, щоб востаннє зігрітися на дорогу. Потім пригадав новину й остаточно розбуркався.

— А до нас, мамо, нового замполіта прислали, — похвалився, натягаючи на худенькі плечі пожмакану гімнастерку захисного кольору. — Герой Радянського Союзу! Прямо з фронту. Директор кажуть про нього: наш кавалер...

— Он як! — здивувалася Приська. — Герой та ще, бач, і молодий...

— Та ні, мамо, кавалер — це хто має високу нагороду.

Приська висипала в полумисок залишки вчорашніх галушок. Разом з юшечкою з гирунчика випала синя картоплина і дві галушечки долівчаного кольору.

— То, може, вас тепер і годуватимуть краще, раз герой?

— Та казали хлопці — приварка густіша буде, а хто'на...

Їгорко присів до столу підсідувати. Одколупнув шматочок картоплини, з'їв галушку і, піймавши в ложку кілька жовтогарячих олійних скалок, запив юшечкою.

— А це, мамо, вам, бо я ж в училищі ще раз поснідаю, — сказав, одсуваючи миску насеред столу. І, може, тому, що галушки були холодні, а од вікна в спину Їгоркові студило, голос у нього тремтів.

— Давайте мені взувачку.

Приська зняла з припічка зашкарублі черевики, понадівані на дровинячки, пару великих онуч з лантушини і цілий жмут цупких, як дріт, зав'язок. Їгорко порозкладав те причандалля на лаві окремими купками і заходився взуватись. Спочатку понягав старі безп'яті шкарпетки так, щоб не виглядала боса нога і ніде не мулило, тоді обгорнув онучі поверх черевиків і обмотував їх обривками — тугенько, щоб дорогою не перев'язувати. Головне, добитися хоч до півдороги. Потому онучі обмерзнуть, залуб'яніють і вже не розмотаються аж до міста. А там їх все одно треба знімати, бо така взувачка не по формі.

— Бач, який ти несміливий... — зітхнула мати, допомагаючи Їгоркові зашнуруватись. — І ботинків тобі не перепало... В тата пішов. Він, мабуть, і загинув, козак, того, що отак десь чогось не посмів. Спритніші повертались...

— Ботинки, мамо, давали тільки сиротам з патронату, — одказав Їгорко.

— А шапку?..

Їгорко часто закліпав очима й одвернувся в куток.

По хаті гасали протяги, розгойдували язичок бликунового світла, тому тіні у покутках дихали, мов живі.

На шапку Їгоркові справді не пощастило: велика попалась та ще й з печаткою майже на лобі: «БУ». В інших хлопців теж були печатки, але ж не спереду, а збоку десь або на підкладці.

Тепер, як тільки Їгорко потикався увечері до сільбуду, Васюта Скорик, теж ремісник, обіймаючи дівчаток — обов'язково двох зразу, — починав усім підморгувати й приспівувать:

Ой дайте мені,
що думали дати, —
чорної кожушини
шапку налатати...

Дівчатка падали зо сміху, аж в'юнилися у Васютиних обіймах, а він тим часом обмацував їхні стегна. (Васюта був старостою групи і носив новеньку офіцерську шапку без печатки).

— Дай йому в пику! — радили Їгоркові старші парубки і теж сміялися, бо знали, що він Скорика не подужає.

Їгорко й не сікався битися. Тулився мовчки десь у кутку, ховаючи в темряві не так себе, як шапку з печаткою... А раз таки не втерпів. Підійшов до Васюти впритул і сказав:

— Ти... Чуєш? Ти... не дражнись... Мо', в цій шапці нашого тата вбито... Чув? Д-дурак! — І знов повернувся в куток.

Одначе з того часу до сільбуду більш не ходив і перестав забігати вранці до Васюти, щоб разом добиватися до містечка.

...У когось на кутку заспівав півень. Спочатку весело, хвацько, але десь на півноті похлинувся морозом і засокорив поквочачому.

Їгорко, запнутий під шапку старою материною хусткою, в сірій шинелі, підперезаний брезентовою ременякою, припав до шибки. Надворі було поночі, але Їгорко знав, що то тільки так видається після бликунчика, а насправді вже розвидняється. Он і велика зірка вже низько — блищить, гострими скалками пострілює на всі боки. А вікна потихеньку гудуть од вітру, наче під ними хтось дратву насмолює...

— Ну, то я піду, мамо, бо ще на сніданок спізнюся.

— Ти ж там слухай майстра, Їгоре, — сказала Приська, виряджаючи Їгорка до сіней. — І вчителів слухай. Усіх. Та лице гляди не приморозь, бо сьогодні тобі проти вітру буде...

— Та вже ж, — пообіцяв Їгорко, переступаючи гостренький намет під порогом. — Глядітимусь.

І, похлинувшись морозом, як той півник, що недавно співав, побухикав до вигону.

Іти Їгоркові тепло. Ноги аж гарячі. Тільки в спину пошпигує та в носі лоскоче, — круте повітря на морозі, не продихнеш. Повернеться Їгорко спиною до вітру: кахи, кахи... Якби на кутку були собаки, то вже б усіх перебудив. Так нема. Ще під війну як вистріляли німці, то й досі не розвелись. Глухо по дворах. І в селі глухо. Порипує вітер — деревами, старими хлівчиками, воряками, висвистує в пряслах та в мерзлому гіллі.

Їгоркові добре видно, де сніг давній, а де намело за ніч. Старий чорніший, полискує ожеледдю і гуде під ногами, як порожній кадіб. А перемети білі-білі, поскладані в рубчик і помережені зеленими тінями — місяць зійшов. Великий і червоний. Пнеться вгору, а зірки йому розступаються, дорогу дають...

У Скориковій хаті світиться. Видно, й Васюта вже встав. Нічого, як треба, то дожене. Він завжди доганяє, бо сам ходити боїться. То він тільки біля сільбуду герой...

За селом вітер так і струже. Немає хат — немає затишків. Тільки телефонні стовпи та місяць далеко в степу над скиртою соломи. Горбиться Їгорко, глибше засиляє руки в рукави потертої шинелі.

Гух, гух, гух, — озивається на кроки старий сніг. А кура назустріч по землі гадюччям звивається, сичить, треться об ноги.

Интересно, що зараз Валерій Максимович роблять? Мабуть, уже теж прокинулись, умиваються. А на стільці — кітель, ордени блищать, Зірка... Їгорко бачив і Зірку, і ордени. Багато — страх! Якби на його груди, то й не вмістилися б... Ще б пак, як у замполіта вони втрое ширші!..

А вчора Валерій Максимович і його помітили і навіть обізвалися. Сиділи з хлопцями в червоному кутку, про війну розказували. І Їгорків майстер Полуляк теж був. Він ще більший, ніж замполіт, бо в морях служив. І ордени носить не так, як Валерій Максимович, а навскоси. На лобі у майстра — ямка од осколка і білий рубець, так і скидається, дихає.

Їгорко, щоправда, не все й чув, що балакалося, бо стояв далеченько. Якби ж не та шапка, то ближче б підійшов, а то...

— Ким же ви починали війну? — спитав майстер у Валерія Максимовича.

А вони усміхнулися та й кажуть:

— Сержантом. Ми, українці, кажуть, усі потенціальні сержанти, бо любимо так, щоб і командувати трохи, і підчинятись...

Майстер як засміється та головою кив, кив... І хлопці засміялися, хоч і не зрозуміли: як це — потенціальний?

Потім Валерій Максимович почали розповідати, за що їм Героя дали. Еге, коли б не герой, як зразу шість танків підпалили самі... Ото! А розказують так, наче й не вони те зробили, а хтось...

Їгорко прислухався, прислухався, тоді взяв та й підійшов ближче. Тут вони його і помітили. Довгенько так розглядали, потім і кажуть:

— Чого ти, хлопчику, так на мене дивишся?

І всі одразу на Їгорка подивилися, чудно якось, немов уперше помітили в училищі...

А він і розгубився.

— Та... — на силу вимовив, — інтересно ж бо... Як німців було он скільки, а ви самі!

Валерій Максимович посміхнувся та:

— Хороший ти, видно, пареньок, — тільки от шапка в тебе, брат, підкачала...

А йому й не образливо зовсім було й не соромно за шапку. Хіба ж він винен, що на складі кращих немає?..

— Нічого, орли, — сказав Валерій Максимович до всіх. — Ось ми вам на літо стребуємо чорну форму і картузи чорні, з молоточками. Як твоє прізвище, хлопчику?

— Човновий... Їгор Човновий.

— Так от як буде, Човновий. Гарно?

Коли б, як ще й картузи з молоточками...

...Бух, бух, бух, — веселенько озивається під Їгорковими ногами старий сніг. Вже і в спину не холодно — розігрівся.

На сході поволі розвидняється. Кура вщухла. Місяць з червоного зробився білим, немов одійшов на морозі. Попереду з прозорої імли виступило містечко: невисока пожежна каланча з грибок снігу на гострому дашку, кілька цегляних будинків між голими загніждженими осоками, а далі хати й хати — рівні й перехняблені, під соломою і черепицею, як у селі.

Біля містка, за яким уже починалася міська бруківка, Їгорка наздогнав Васюта Скорик.

— Не зайшов?.. — захекав над вухом. — Ну й дзуськи тобі, а не другої порції. От сьогодні хуторяни, казали, не прийдуть, так я їхні порції патронацьким поодаю, а тобі дзуськи...

Од Васюти пахло риб'ячими консервами і пригорілою шкуркою з пареного молока. Так пахло, що Їгоркові аж уздрілася та шкурка — рум'яна, хрумка, а по краях біленький пружок... Коли б пак, як у нього батько завфермою, а мати в лавці торгує...

Васюта запалив пахучу цигарку і позакладав руки, як директор училища: одну — за борт шинелі, другу — в кишеню.

— А я вчора коло сільбуду був, — похвалився перегодом. — З Настусею Налісною попообнімалися... Мале, а цілується, стерво, як п'явка. І досі губи щемлять... — чвиркнув крізь шербатий зуб і заспівав:

Ах, заче-гем ти меня ядом напої-ла-а-а... Ха-ха!

На каланчі закленькали в рейку: бем-бем-бем... Вісім годин. Вже й училище близько. Запахло гарячим чорним хлібом та пісною парою.

Їгорко присів на сніг і заходився розмотувати тверді мерзлі онучки.

III

Під будинком училища, в затишку — товкотнява. Позакладавши руки попід пахви, хлопці гидають один одного плечима, труться в гурті, пританцьовують, аби якимось зігрітися. А в скверіку, ховаючись од майстрів за пам'ятник Сталіну, патронацькі продають жінкам вечірні пайки хліба, щоб уторгувати на тютюн або теплі онучі. За ніч пайки повсихали, на двісті грамів уже не тягнуть. Жінки виважують крайчики на долонях, муляються. А продавці біля них тупу-тупу, скік-скок. Губи посиніли, очі сльозяться.

— Та й скільки ж тут? — питає котрась жінка.

— Двісті грамів, тьотю, як з води!

— А просиш скільки?

— Тридцятку, тітуню.

— А як за десятку?

— Хо-го!

А мороз пече — аж вії злипаються. Однак у приміщення ніхто не йде: по-перше, туди до лінійки не пускають, по-друге, всі ждуть Василя Титу, міського дурника. Оно він чимчикує. Високий, худий. У німецькій шинелі з облізлим оксамитовим коміром, а на шапці — широка червона стрічка навкосяк... Юрба ремісників зрушає з місця і з гелготом суне йому назустріч. А Їгорко залишається під стіною. Кишені в нього пооддувалися — онучками напхані. Змерз так, що аж губи звело.

— Ура партизанові! — вигукують хлопці назустріч Титі.

— Ура-а-а! — горлянять усі.

Тита зупиняється, стає по команді струнко і прикладає до скроні червону брудну долоню. Очі в нього моторошно-серйозні, губи щільно стиснуті.

— Хлопці, та він босий! — помічає хтось.

— Ура-а-а!

— Тита, ану гайда на «Тигра»! — пропонує Васюта Скорик.

Дурник піднімає вгору скоцюрблений палець.

— Аймомент! — і босоніж дереться на обмерзлий танк, що стоїть посеред вулиці, уткнувшись гарматою в намет.

— На лінійку-у! — гукають од училища, і ремісники, облишивши розвагу, гупотять на плац.

...Групи шикуються швидко, бо всім хочеться скоріше потрапити до Ідальні. А Їгорко забув, що й ноги померзли, — одно стає

навшипиньки, щоб побачити за шапками замполіта. Он вони. Стоять посеред плацу з майстрами і викладачами. Ті всі в чорному, а вони в новенькій сивій шинелі, з портупеею. Щось кажуть Полулякові і посміхаються.

Та ось з-за штабеля дошок у дворі вивернувся директор училища Сахацький. Він завжди насакає зненацька, так що на якусь мить усі отетеріли — і ремісники, й майстри. А Валерій Максимович — ні. Ого!

— Училище, р-ренесь! — заволав воєнрук Вітковський, міцно притискуючи до стегна ліву протезну руку.

Лінійка занімала. Голови рвучко повернулися праворуч, але шапки в багатьох так і залишилися на місці... І в Їгорка — теж.

— Псірна-а! — І триста шістдесят носів знову злилися в одну лінію з п'ятикутними слідами зірочок на шапках.

— Здрастуйте, товариші ремісники! — тихо, щоб усі наслухали, сказав директор. Шия в нього товста і коротка, щоки лежать на комірі — червоні, натерті сукном. А очі косі, розбігаються в усі боки, тому кожному ремісникові здається, що директор дивиться саме на нього, — і всім трохи не по собі.

— Здра-жла-таш-дирек!.. — ревула лінійка, вибухаючи білою парою.

Почалася ранкова перевірка. А згодом все училище рушило до їдальні.

— Запева-ай! — наказав фізрук Вітковський.

І ремісники різноголосо, розтягуючи пісню аж до охвістя довгої колони, загорланили:

Я пулеміот-чи-ком ро-ди-вся,
Я пулеміот-чи-ком пом-ру!..

Потім попереду почали другий, більш суворий куплет про долю кулеметника, а позаду ще весело дотягали перший:

...и-ком пом-ру!..

Біля їдальні колона розбрелася: ті почали заглядати у вікна хліборізки, слідкуючи, на скільки там не доважують; інші стовпилися біля кухні і загукали в одчинені двері:

— Зінко, винеси м'яса!

— Ей, Подоляк, кинь горбушку. Я ж як чергував, то... Пам'ятаєш?

Їгорко стояв у черзі до їдальні, бо його група завжди заходила слідом за двома першими. Але сьогодні її чомусь не впускали. Крізь шибку, затулену марлею, було чути, як усередині торохтіли залізні миски, потім хтось крикнув, і в приміщенні зчинився гвалт — гримнув ослін об підлогу, за рогом брязнула шибка, і на ожеледь під призьбою посипалося скло.

Ті, що були надворі, припинили. Аж ось двері ідальні з гуркотом одлетіли до стіни, з густої пари почали вискакувати розчервонілі, збуджені ремісники.

— Не їж, братва! — вигукнув хтось.

— Доки нас обкрадатимуть?!

— Поміі дають...

— Не заходь, хлопці!

Микола Чмутик з третьої групи, прославлений в училищі підсвистувач до пісні про «солов'я-пташечку», що «жалобно поють», заклад у рот чотири брудних, як у Тити, пальці і пронизливо свиснув. Юрба нервово зареготала, колихнулась і поточилася з боку в бік. Їгорка боляче притисли до стіни, тернули об мокрі, звіднілі двері, і він опинився в ідальні. В тиснявині бачив перед собою лише Васютине обличчя і ошкірені щербаті зуби.

— Заходь, хлопці, — злякано бурмотів Скорик. — Нам густішого дадуть! Нам — кращого... Заходь! Кращого, кажу... Ех, каврюки...

— Геть! — хрипко простогнав Їгорко і хотів випручати руку, щоб відштовхнути Васюту, але не зміг: затисли. — Вислужитися хочеш, мордань, геть!

І раптом замовк, уздрівши замполіта. Валерій Максимович стояв у протилежному кутку ідальні, закладши руку за портупею, і посміхався у спину завпродові. Розчепіривши руки, той вештався між перекинутими столами й дверима і очманіло вигукував:

— Стій! Куди преш?.. Дай столи попідводити... Та що ж це робиться?.. Валерій Максимович... Товаришу замполіт...

Потім Їгорка знову поштовхнули. Позаду хтось налякано крикнув: «Директор!» — і вся група позадкувала до дверей, затупотіла в сінях.

Стало тихо.

— Що тут трапилось? — почув Їгорко і тільки тоді побачив директора. Він стояв коло замполіта, грізно пригнувши голову і закинувши руки за спину. — Я питаю у вас, Валерій Максимович...

Замполіт зробив до нього крок і перестав посміхатись.

— Про це ж саме я хотів запитати у вас.

Сахацький рвучко одкинув голову, так що на підборідді стало видно натерті коміром червоні попруги.

— Ви розумієте, що це — бунт, політична диверсія?..

Валерій Максимович тонко посміхнувся.

— Не розумію... Мені здається, що це лише протест обкрадених.

— Ах, он як... — видихнув Сахацький і раптом крикнув так, що Їгорка аж струснуло. — Ще ви тут порядки свої заводите, свол-л!..

Їгорко завмер: Валерій Максимович рвучко похитнулися вперед і сковзнули рукою по ремінці біля правої кишені.

Першими з головного корпусу прибігли старости. Як і всяке дрібне начальство, вони були сердиті і водночас трохи пишалися тим, що питали саме з них. «От бачите, — говорили їхні обличчя, — вам усе аби жирувати, а нам — плечі підставляй...»

Хлопці почали пошепки розпитувати в них, що воно тепер буде, але тут на плац вийшов директор, оточений свитою в чорних шинелях, і по лінійці знову цьвохнула команда:

— Псірна!

Майстри квапливо розбіглися вздовж першої шеренги і стали кожен біля своєї групи. Перед лінійкою залишилися тільки замполіт, воєнрук Вітковський і директор. В руках у нього бився і лопотів на вітрі аркуш списаного в колонку паперу. Замполіт виступив уперед і важко, з придушеною хрипотою в голосі заговорив:

— Товариші ремісники... Те, що сталося сьогодні в їдальні, є тяжким злочином перед народом, що взуває вас і вдягає... Більше того: це — політична диверсія, гра на руки наших ворогів... Соромно, товариші, за вас, чиї батьки ще вчора полягли смертю хоробрих в ім'я...

Він говорив довго, час від часу підіймаючи погляд до верхівок дерев у сквері, з яких дзвінко осипалась ожеледиця, оббиваючи на дубах біле виморожене листя...

— Отже, ті, — закінчив замполіт, — хто зірвав сьогоднішній розклад занять, повинні понести сувору відповідальність перед дирекцією училища, а також перед своїми товаришами...

Валерій Максимович нахилив голову і одійшов убік. Тоді Сахацький підкликав до себе воєнрука і, коли той підтюпцем, весь час тримаючи руку «під козинок», підскочив до нього, подав йому списаний аркуш, а сам знову вп'явся очима в лінійку. Він дивився на всіх зразу, тому кожному ремісникові здавалося, ніби директор дивиться саме на нього, — і всім було страшно.

— Перша група, слухай! — вигукнув воєнрук Вітковський. — Чабан, Тихонович, Приходько, Рева — два кроки вперед!

— Друга група...

Лінійка заворушилася, задні ряди почали проштовхуватись у перші, ліве крило подалося вперед, утворюючи велику дугу.

— Третя група, слухай!

Майстер Полуляк зробив кілька кроків до Сахацького і, виструнчившись по-військовому, сказав:

— У третій групі порушників нема, товаришу директор. Мої ще не встигли навіть зайти до їдальні...

Однак йому ніхто не відповів. А Васюта крадькома озирнувся на Їгорка і ще дужче випнув груди.

— Третя група... — продовжував Вітковський, — Чмутик, Сябро, Човновий — два кроки...

Почувши своє прізвище, Їгорко швидко заозирався, ніби шукаючи захисту в когось позад себе. Але там нікого не було. Ті, що

стояли за ним, давно пропхалися наперед. Позаду остався біля скверу лише Василь Тита. Він стояв у заметі під молодою осичкою, урочисто притуливши брудну долоню до шапки з червоною стрічкою...

— Човновий!

Їгорко проштовхався крізь натовп і став перед лінійкою поруч з майстром. Полуляк ледь нахилився до нього, зашепотів: «Що сталося, Їгоре? Що ти зробив? Ах ти ж біда... Це — Скорик... Більше ніхто. Нас допитували порізно...»

В цей час «штрафникам» скомандували праворуч і повели до складу. «Роздягати»... — зрозумів Їгорко, бо торік з двома уже так зробили, і прикусив губу, щоб не заплакати. Але сльози виступили самі, в очах стало двоїтися. І коли Їгорко озирнувся на замполіта, то йому здалося, що перед лінійкою їх стояло два — два Валерії Максимовичі...

Біля купки дощок, звідки завжди виходив директор, Їгорко спіткнувся через обапіл, що стримів з-під снігу, зашкопиртав і згубив черевик.

— Доганяй! — сердито крикнув Вітковський.

Їгорко сів під штабелем, почав гарячково натягати черевик, але руки так тіпалися і так гаряче-сліпо було в очах, що він ніяк не міг попасти шнурком у замерзле вічко. Підбіг Полуляк, присів навпочіпки помагати і тепло захекав у Їгоркове вухо:

— Нічого, Їгорію, нічого... — а ямка на лобі дихає, б'ється, як пульс: тіп-тіп-тіп... — Зараз я побалакаю з Валерою... Він улагодить... Нічого... Все ж таки — герой... Послухають...

— Що?! — вигукнув Їгорко, схоплюючись на ноги. — Герой?!

Рвонувся до лінійки, вдарився головою об дошку і щосили закричав.

— Ви... Ви... Чуєте... Ви?!

І в ту ж мить широка Полулякова долоня затисла Їгоркові рота.

— Цить, дурний, цить!.. Ах ти ж біда... Захворів хлопець... Ну, що б ти робив? Захворів хлопець..

МЕДАЛЬ

Десь під вечір, після кількадечної відлиги, взялося на мороз. Данько знав про те напевно, навіть не злязючи з печі, — знав по тому, як з хати ще опівдні змандрувала важка, настояна на кутковій цвілі сирість, а замість неї вбрався сухий лоскотний дух, од якого стало легше дихати, хоча й холодніше. Було в Данька ще кілька приміт: осокір, що ріс біля причілкової стіни, перестав густо вітням і ледь чутно задзвенів ним, а вітер у бовдурі вже не

шепелявив, як раніше, і не товкся під стріхою, а козакував собі кругом хати, посвистуючи та порипуючи іржавим приборцем у наличнику, на якому висіла навкосяк старовинна одностулкова віконниця — єдина на всі четверо вікон.

Данько вже кілька днів не ходив на воловник, де працював коло бугаїв постійником, бо заслаб остаточно: ноги понабрякали так, що вже й холоші вище як до литки не підкачувалися, попід очима налилися важкі водяні міхури, руки стали негнучкі, немов отерпли. Сусіди, де були молодші й здоровіші, заносили Данькові шовечора горнятко чорної квасоляної юшки з громадського казана і, доки він їв, точніше пив, підставивши долоню під підборіддя, розповідали щораз одну й ту ж новину.

— Казали, дядьку, голова, щоб ви завтра на роботу йшли, бо всі бояться до бугаїв підходити.

Данько швидко навхилки випивав юшку, завжди рівно в три ковтки, прожовував п'ять-шість розімлілих квасолин з денця і, трохи відпочивши від ще більшого голоду, казав:

— За юшку, передай, спасибі... А на роботу — негодящий, скажи... Скажи: ніг не подужає дядько. Мовляв, руками ще с'як-так володає, а ногам — квіт...

Сусіда мовчки погоджувався, бо й сам бачив, що дядько зовсім охляли, забирав порожнє горня і йшов собі. А Данько ще довго ворочався на холодній черені, боячись заснути, бо тоді йому верзлася їжа: куліш, затірка, оладки з кукурудзяного борошна, товчена картопля, житні пироги з буряком та калиною — одне слово, те, що він їв останні два роки по демобілізації. То були тяжкі, виснажливі сні. Данько прокидався від них украй змучений, обмацував тремтячою рукою холодні простінки, коминок, широко розплющував очі, намагаючись збагнути — наснилися йому ті ласощі, а чи й справді він їв...

Та найтяжчими були сні з тих часів, коли він воював у Польщі. Тоді йому снилися й пахли інші страви — такі масні, що з них і пара не схвачувалася, і такі густі, що й ложкою не повернеш. А ще вздрівалися й пахли йому молодою живицею сиві Сандомирські сосни та по-вранішньому вологі піски на косогорах, і дими з ротних кухонь були такі голубі й прозорі, що зливалися з небом і манили кудись, немов хотіли піднести його, Данька, тоді ще не старого дебелого солдата петеерушника, кудись високо-превисоко, під самісінькі хмари...

— Дядьку, дядьку! — загукали раптом знадвору і постукали в шибку: — Чуєте, дядьку Даниле? Казали голова, щоб ви швиденько вставали та йшли в сільбуд.

— Чого? — кволо запитав Данько. Але, збагнувши, що його з-під вікна не почують, тяжко звівся на лікоть і, набравши в злежані легені більше духу, крикнув: — Чого, питаю?

— Хтозна, не кажуть! Звеліли тільки, щоб ви вставали та йшли мерщій...

Данько зітхнув і приліг на подушку. А перепочивши якусь хвилину, став обертатися ногами до злазу.

У сінях він довго обмацував темні закутки, доки знайшов старий навильник, що правив йому за костур, і, важко підтягуючи ноги, переступив поріжок.

Надворі було вже поноченько, хоч заграва на заході ще не згасла, а тільки опустилася нижче до землі й затужавіла над обрієм густо-червоною смугою. На річці тьмяно поблискував тоненький після відлиги лід, пахло мерзлим верболозами та сухими очеретами, а по горі попід лісом синіли прикидані снігом скирти, обсмікані знизу і тому схожі на великі гриби.

Де-не-де по селу вже світилося, і ті поодинокі, негусто розкидані вогники зорили з-під стріх, як вовчі баньки з-під приметених кушів... Однак у більшості хаток не світилося й не куріло з бовдурів, як то бувало завжди зимовими вечорами. Це трохи підбадьорило й заспокоїло Данька — не тільки йому скрутно, а й людям, — і, важко опершись на ціпок, він потяг за собою широкий, як борозна, слід у пухкому наметі.

По дорозі до сільбуду не видно було й лялечки. Данько дійшов до мосту і там пристояв трохи, зіпершись одною рукою на поручень, а другою на костур. Під мостом гули од морозу палі, тоненько дзуреміли протяги, наче хтось у порожню пляшку дув, і було трохи моторошно слухати ту вечірню зимову пісню. Данько рушив далі. Посеред мосту його разів зо два хитнуло вітром, так, що він аж заточився був, але не впав, лише сперся на костур, як старий ворон на підранене крило.

У сільбуді Данька, мабуть, уже давненько ждали, бо виконавець зустрів його ще на порозі й одразу ж повів у ту половину приміщення, де була сільська рада, просто в кабінет голови. Там при світлі двох великих каганців сиділо кілька членів виконкому, бригадири й голови колгоспів. Побачивши Данька, вони привітно заусміхалися йому й один поперед одного припросили сісти, поглядаючи при цьому на молоденького уповноваженого з району, що врочисто підвівся назустріч Данькові.

— Ось і наш герой! — сказав голова сільради.

Уповноважений потис налиту Данькову руку і, швидко пустивши її, запитав:

— Ну, как жізнь, папаша?

— Та так, — намагаючись усміхнутися, одказав Данько. — Як у людей, так і в нас...

Потім запала якась незручна мовчанка, і серед тиші було чути, як важко дихає Данько і як похрипує у нього в грудях.

— Ну, то що, товариші, будемо починати! — звернувся голова до присутніх і вже строгіше — до виконавця: — Одарко, люди зійшлися?

— Та є душ семеро...

— Почнемо.

Всі підвелися. Данька підхопили під ту руку, в якій не було костура, і повели в зал. Побачивши урочисто освітлену сцену і стіл, накритий червоною скатертиную, Данько так захвилювався, що йому аж у ноги щось гаряче вступило, і вони зробилися ще неслухнянішими.

— Отакої, бач, ні ждано, ні гадано... — забурмотів він, часто кліпаючи очима. — Чуєш, ні ждано, ні гадано...

Що саме було те «ні ждане, ні гадане», Данько не знав. Однак відчував, що вже ж не даром його сюди покликано і не даром отак ловко зустрінuto.

Далі він уже майже нічого не міг з'явити до пуття, бо в залі було тепло од великих потрісканих груб, і його зморило в сон. Чув тільки в напівзабутті, що промовці всяк хвалили його в своїх виступах, називали відважним воїном у недавньому минулому і кращим тваринником по сільраді на сьогоднішній день.

Потім підвівся уповноважений і прочитав бумагу, в якій говорилося, що за хорошу самовіддану працю на тваринницькій фермі Данило Якимович Глиця нагороджується медаллю «За трудову доблесть». Голова сільради покликав Данька на сцену, назвавши його при цьому повним ім'ям та по батькові, а в президії лунко заляпали в долоні. Данько здригнувся від оплесків і підвів голову. Перед очима в нього закружляла червона пляма на освітленій сцені, потім одне по одному проступили обличчя тих, що були в президії.

— Йдіть же, дядьку, йдіть! — зашепотіли з залу.

— Куди? — не тямив Данько.

— На сцену, медалю получатъ!

— А-а...

Данько важко підвівся й рушив до президії. Східці на сцену були високі, тому Данько довго діставав до них ногою, а діставши, почав виважувати й другу, та мало не впав при цьому, бо друга нога не піддавалася — немов примерзла до підлоги.

— Може б, ви мені її сюди подали? — сказав Данько, підводячи голову до президії, але тої ж миті його підхопили попід пахви, і він опинився на сцені.

Простягнувши руку далеко вперед, уповноважений заквапився йому назустріч, ще раз, як і в кабінеті голови, швидко потиснув руку і, штиво всміхаючись, сказав:

— Поздоровляю вас, Даниле Якимовичу, з високою нагородою, бажаю вам здоров'я і ще більших трудових успіхів!

У президії, а за тим і в залі знову заляпали в долоні. Уповноважений дістав з маленької синьої коробочки блискучу медаль і пришпилив її до засмальцьованої Данькової куфайки. Данько зняв шапку й переступив з ноги на ногу, не знаючи, що йому треба робити: йти назад чи постояти ще, бо оплески не вшухали.

— Може, ви, Даниле Якимовичу, хочете щось сказати? — спитав голова.

В залі притихли.

— Та що ж казати? — замулявся Данько. — Спасибі, звичайно. Як-не-як — почот... Одне слово, чого ж?.. І за побажання спасибі. Аякже...

...По дорозі додому Данько одчепив медаль — навіщо ж їй теліпатися поверх куфайки? — і затис її в кулаці. Проти ночі мороз брався ще більший, ніж був звечора. Медаль не зігрівалася в Даньковому кулаці і студила старечі пальці, як крижина.

Увійшовши в хату, Данько поклав медаль на мисник, туди, де лежали й інші нагороди, привезені ще з війни, а сам почовгав до лежанки погріти руки. В лежанці топилося вже давненько, але, прикидана всяким ганчір'ям, вона ще держала в собі утробне цегляне тепло, від якого в Данька на мить запаморочилося в голові, а по тілу пройшли приємні, схожі на судому дрижаки. Данько сунув руки ще глибше під ганчір'я, шукаючи найтеплішої місцини, і раптом натрапив пальцями на якісь гостренькі зубчики, що стриміли із шпарки в черені. Він видлубав той зубчик неслухняними одубілими пальцями і тільки тоді зрозумів, що то був соньок — повненький дорідний соньок. Данько обережно поклав його в рот і розлущив. Зернятко опинилося на язичці і вже ось-ось мало потрапити на кутні, але виприсуло і впало за شوку. Данило дістав його звідти пальцем і повагом, як жорнятами, став розтирати зубами. В роті зробилося масно й солодко, запахло теплою олією... Потім він добув і розлущив ще з півдесятка соняшничин. А коли шпарка була вже геть розколупана і з неї запахло сажею, Данько раптом відчув, що його шлунок прокинувся. Десь під грудьми народилася гаряча хвиля і покотилася все нижче й нижче, зогріваючи кожен м'яз.

Данькові стало важко дихати й зробилося душно. Він вийшов за поріг, притулювся спиною до одвірка й заплющив очі, прислухаючись до того, як оживає і водночас мліє його тіло, а ноги наливаються якимось лоскїтливим, неприємним теплом і підламуються...

З-за комишів над річкою сходив місяць, червоно заблищав льодок на чистоводах, порипували вмерзлі в кригу верболози, а десь на шляху басовито гули дроти. Данило розплющився — повагом, ледве розліпивши повіки — і перше, що побачив, був пухлий від снігу куш бузини на причілку, на якому чомусь полум'ям

униз горілі свічки, а тоненький голос з-під того куща солодко, мов русалка, співав знайому Данькові ще з дитинства колядку:

Ше-ед-ши трі-є ца-а-рі
Ко Хре-сту со дара-ми-и-и...

Данько опустився на поріжок, заплющився і, посміхаючись до місяця, став слухати колядку...

НА ЗГАРИЩІ

— Коли ж почалася Велика Вітчизняна війна, Оксанко?

З останньої парти підвелось кирпатеньке дівчатко, невстріли-во закліпало очицями.

— Війна почалася в тисяча дев'ятсот сорок дру... — і крадькома зирнула на вчителя.

Той повагом заплющив очі: не те.

— В сорок тре...?

Вчитель ворухнув ногою під столом і звалив ціпок. Він гримнув об підлогу, мов карабін.

— Я забула, Федоре Несторовичу, — прошепотіла Оксанка.

Учитель обома руками обхопив протез, одсунув його вбік, щоб не заважав, і, обіпершись долонею об стіл, нахилився за ціпком.

Діти принишкли, похнюпили голівки.

— Сідай, Оксанко, — сказав Федір Несторович і одвернувся до вікна. Надворі, припадаючи цупким листям до шибок, видзвонювала дика груша, розчахнута вітром. В розщепину провалилась жовтенька падалиця, і, коли стовбури розгойдувало, падалицю чавучило, з неї цідилась на кору прозора юшечка.

«Треба б вийняти», — подумав.

До кінця уроку він уже нікого не питав. А після дзвінка, гримаючи залізними замками на протезі, пошкандибав додому.

Надворі було ясно. Об гарячі жерстяні дахи торохкали каштани, підплигували, як на жаровні, і падали на бруківку. У ринвах цвірінькали горобці, попід ворітьми гралися діти. Федір Несторович іноді тупо наїздив протезом на каштан і трохи заточувався.

— Дядя п'яні... — цявкнуло з-під воряк якесь хлоп'я.

— Цить! — сказало старшеньке. — У дяді ножки немає. Еге ж, дядю?

Федір Несторович зупинився, звів очі. В карій глибочині загускла давня розбуркана туга, притамована сплеском лагідної усмішки.

— Еге ж, сину, еге... — обізвався весело і рушив далі, уважно дивлячись під ноги.

Край селища звернув у вуличку, заслану димом — палили огудиння на грядках, — і зупинився. Звідси було добре видно поле, смужку зрізаних соняшників під горою і ліс, що вже починав жевріти. З-за лісу підіймалася хмарина, і сонце сяло в долину жовту каламуть — мабуть, на дощ. А скрізь на обрії небо було чисте й голубе, лише де-не-де лежали на ньому золотаві хмарки, мов огребки соломи після жнив.

Дома Федір Несторович довго нишпорив у коморі, доки знайшов старенькі, ще госпітальські милиці. Вони були густо побиті шашіллю і обліплені павутиною; шкіра на підпахвах пересохла і порепалась.

Декілька разів пройшовся з ними по хаті, порипуючи і сколупуючи долівку. Потім відчепив протез. Холоша одразу спорожніла, сплюснулась, тіло втратило рівновагу і впевненість.

Знадвору увійшла Одарка — вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками. Федір Несторович квартирував у неї звідтоді, як повернувся з госпіталю — у пожмаканій шинелі, з останньою новенькою медаллю поверх неї, з плісковатим речовим мішком за плечима і на милицях, пофарбованих у колір військового грузовика.

— Ви б, може, й плащ наділи? — спитала Одарка. — Воно таке, як на дощ...

Потім ще довго стояла посеред двору і сумними очима дивилася йому вслід. А він ішов обніжком, розгойдуючись між милицями, далеко вперед викидаючи ногу. Плащ на спині напнувся халабудую, плечі гостро піднялися вгору, рукава підсукалися по лікті.

В степу запахло розворушеною лемешами землею. У ріллях порпалося гайвороння, з уловин виглядали коров'ячі спини і підіймалися прозорі голубі дими — видно, пастухи палили бур'янища.

Федорові Несторовичу пригадалося, як у дитинстві шльопав босими ногами по розбитій чередею степовій дорозі, крута пилюга гарячими струмочками цідилася крізь пальці, а вітерець виносив з-поміж кіп теплий дух спілого жита. Корова йшла з пасьби додому повагом, немов з роботи, телятко терлося у неї під боком і лізло до вим'я. Заходило сонце, у вузьких хутірських вуличках стояла червона курява, в садках варилася на триніжках вечеря, гупали об землю спілі яблука... Життя здавалося тоді вічно щасливим.

Вийшов на луки. Милиці стали дужче вгрузати в пухке дерновиння. Заблишали зелені калюжки, вткані жабуринням, од Псла потягло сирими глеїстими берегами.

Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисличок, зарябіли увіччю мережива тіней.

Стежка пішла вниз, через яруги, занесені ще з весни трухлим очеретом, хмизом і пір'ям із старих воронячих гнізд. Йти стало

важче. Але Федір Несторович, сам того не помічаючи, надолужав — спотикався, хекав, виважувався на млицих, переплигуючи високі запруди.

І в тому незлобивому шелесті лісу, і в димках, і в кожному несподіваному зламі стежки — вчувалася йому докора за те, що отак довго сюди не навідувався.

За ярками звернув на іншу стежину — свою... Вона майже зовсім у бугилі і подорожнику, обіч неї на травах не сіріла курявничка, збита людськими ногами: недовго жила стежка після того, як забули її люди. І Федір Несторович сердився на людей, хоч поміж ними бачив лише самого себе.

Вийшов на просторе узлісся з одинокою Макаровою хатою над самою річкою і опинився біля кладовища. Хрести на ньому майже всі попідгнивали й попадали, а ті, що позалишалися, вщерть заросли бур'янами і чагарником. Тільки коло пам'ятника — незграбної цегляної тумби, — під яким лежали порубані махновцями червоноармійці, було простругано і струшено піском — там лежав і старший Макарів син, Пилип. У цеглу на тумбі вже по війні вмазав Макар старе чересло, а до нього приклепав бляшану зірку. З роками заклепка ослабла, з'їдена іржею, і у вітряну погоду зірка вертілась і сюрчала, як млинок.

Федір Несторович попрямував до своєї колишньої садиби і ледве впізнав її серед інших згарищ — так вона заросла і здичавіла. Лише на тічку, де колись молотили, вибивали соняшники, лушили квасолю, де не було жодної грудочки землі, якої б він не роздав босою п'ятою, і жодної спички, якої б не загнав у дитинстві, — лише там не проглядали крізь густий спориш латочки голої, свійської землі.

Федір Несторович підійшов до колодязя. Він перекосився і вгруз так, що зверху залишився тільки низенький, у дві цямрини зрубець, густо полатаний мохом. Заглянув униз. Вода була близько. В ній плавало сміття, стриміли жаби, розчепіривши лапки і впрямивши в небо пукаті холодні очі. Федір Несторович ширнув у воду млицею, і жаби поринали.

— Ач, прокляті! — сказав ображено і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тієї води...

Та ось у колодязі якось одразу споночіло, вода увійшла глибше, зловісно заблищала зеленими бульбашками.

Федір Несторович озирнувся — з-за Макарової хати викочувалася хмара, вкриваючи галявину передчасними сутінками. Креснула блискавка, торохнув грім, немов на залізний дах сипнули повну шаньку каштанів. І на якусь єдину мить між народженням і смертю блискавиці він уздрів на тлі хмари білі стіни своєї старенької хати, перехнябленої, з потрісканою низькою призьбою, по якій спантеличено снували червоненькі божі корівки, ховаючись від

негоди у призб'яні шпарки. Скаженіючий вітер торгикав ворітьми, оббивав на акаціях руді плюсклі млиночки, і вони хурчали в повітрі, як джмелі. А він з батьком вештався кругом копиці сіна, намагаючись удержати її вилами.

— Терницю, Федю, терницю скиньмо наверх! — кричав батько і завзято виблискував очима.

Але копичку таки перекинуло, і сіно цілими оберемками покотилося в грядки. Тоді батько жбурнули вила й сказали:

— Ну й грець з ним. Хай несе. Далі як до конопель, бреше, не занесе, — плюнули і пішли в хату, несучи в похилих плечах косарську втому.

А він залишився посеред двору — міцний, дебелий, і вітер не міг похитнути його на дужих ногах, тільки чуприну рвав, аж викручував. Потім рушив дощ. Причілкова стіна почорніла, у дворі забіліли крейдяні калюжки. В них плавало сіно і руді акацієві млиночки.

Катерина сварилася крізь мокре вікно, сердитенько ламаючи полохливі тонкі брови, а син прилип п'ятірнями до чорної шибки і, склавши губи, мов до сопілки, робив якісь звуки — мабуть, перекирляв грім. Навколо ротика лежали в нього глибоченькі попружки, як у всіх дітей, що недавно покинули цмолити мамину цицю.

Увечері, після дощу, хутір оповила темінь, і трудно було розібрати, де блищать калюжки, а де — латки землі. Він сидів за столом і читав при каганці історію древньої Греції; батько сік у ночовках тютюнове бадилля, а Катерина примостилася з Дмитриком на полу і співоче гомоніла до нього: «Не та-ак, зовсім не так, ось як треба; сорока-ворона, на припічку сиділа, діткам кашку варила...» — тицькала пальцем у долоню, показуючи, як поралася сорока. Син уважно слухав і повторював. Його слова рядочками лягали між грецькими походами і тиранською гризнею: «Рока-рона а прицьку діра, діді какшу варира...»

— Егей, чоловіче! — зринуло над узліссям. — Сюди-и-и...

Федір Несторович поворухнувся, з картуза полилася за комір холодна вода — йшов дощ. Ледве добрав, що то кличе його Макар. Старий стояв у роздзяплених дверях своєї хати в якійсь куцині, нап'ятій на голову, і розмахував руками:

— Сюди-и-и!

Федір Несторович повисмикував з грязюки милиці — їх присмоктало, і пішов з дворища, тягнучи по мокрому бур'яні порожню холошу.

— А я у вікно виглянув, — заторочив назустріч Макар, — дивлюся, чоловік на дощі гибіє...

Він підсліпувато мружився і пхався бородою прямо в обличчя Федорові Несторовичу.

— Чи це ти, Федько! А я й не впізнав. Своїх одвідати прийшов?

Колись, ще до війни, Федір Несторович любив заходити до Макарів. У них була велика сім'я — дев'ять душ. Обідали завжди разом, обсівши низенький столик посеред хати так щільно, що десяту ложку вже нікуди було й просунути. У сорок першому Макарових хлопців забрали на війну, дівчат — у Германію, а Макариху разом з наймолодшим, Сашком, розірвало снарядом у грядках. Тільки клаптик синових штанців знайшов Макар...

Тепер у Макаровій хаті було порожньо, вона здавалася непромірно великою. З кожного закутка так і тхнуло пустою. На полу, скрутившись клубочком, лежало козеня. Побачивши чужого, скінуло на долівку, стало дибки і гримнулось лобом об милицю.

— Як живете, дядьку? — спитав Федір Несторович, стягаючи з голови мокрого картуза.

Макар поклав козеня на лежанку, прикрив якимсь лахміттям.

— Живу, Федю, як ото чобіт уночі — то в рів ступить, то в кизяк... Хіба в мої літа — живуть? Жду, коли чорти зашморгнуть, та й квит. А ти ж як, молодиці собі ще не нагледів?

Федір Несторович нахилив голову, не знаючи, що й казати.

— Якщо той, так бери. Доки ж його бовкуном жити... А мертві за це в горло не вчепляться.

Макар примостився біля лави на стільчику і почав рипіти терпугом по гумі.

— А я оце заходився калосі клеїти. Заїздили до мене позавчора якісь інженери, воду з колодязя на термотер прикидали навішось та й казали: «Кращої води, дедушка, ніж у вас, немає по всій Расеї...» Оце вони й камеру покинули, спасибі їм, бо я клеєні калосі ще з війни так понаравив, що лавошні як узую, так немов тобі зовсім босий.

Макар бадляв камеру, розминаючи її пальцями, як чинбар телячу шкіру. Перекладав з руки в руку різні кописточки, оббиті тертушками, і вже вкотре розповідав Федорові Несторовичу подробиці того, як у їхню хату влучила бомба на його очах, як у повітрі довго вирувало пір'я з подушок, а літак кружляв так низько, що навіть було видно ошкірені льотчикові зуби і блискучу стрічку на комбінезоні. І не було в тій розповіді ні трагічних зворотів, ні зітхань, була лише стареча потуга пригадати все таким, яким воно було насправді.

— Воно всього й не зятямиш, — бідкався Макар, — бо у старого пам'ять, як ото дим: все вгору та вгору...

Надворі почало розгодинюватися. В хаті повиднішало так, що на стелі стало чітко видно сині плями. На долівку закапала вода — розмірено, мов стукіт годинника. Але Макар не звертав на те уваги, бо він трохи недочував.

— Буду я вирушати, — сказав Федір Несторович, підводячись.

— А то вже як знаєш.

Макар поклав терпуг, висякався і знову заходився шатирити гуму.

— Навідаєшся удруге, забігай.

Сонце заходило червоно. Дошові крапельки на деревах і в травах мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнили ліс тоненьким дзвоном. Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські вороні крила. Десь далеко вгорі, над ожередами соломи, скидалися блискавки, поторохкувало.

Федір Несторович погойдався слідом за грозою, обминаючи калюжі й зрошені куші. З-під землі, розмитої дощем, з-під бур'яначого коріння підіймався над узліссям ледь відчутний, гіркуватий дух мокрої сажі й старої обпаленої цегли. Дихали трухлявиною старі пні.

І знову були яруги, глибше і ширше розриті дошовою водою; і знову Федорові Несторовичу доводилося виважуватись, плигаючи через них. А вітер рвучко бив мокру холошу, намотував її на милицю, заважаючи йти.

Сутеніло. На левадах білими озерами розлігся туман, в ньому неясно чорніли куші верболозу, мов курені на бакші.

З туману назустріч Федорові Несторовичу вибрела якась по-стать, наблизилася бігцем. То була Одарка — тремтяча, мокра як хлющ. Видно, ждала отут під копичкою, доки він повернеться...

— Пізно вже, — сказала. — Не встигнете і до уроків підготуватися. — І пішла попереду, оббиваючи чобітьми росу на травах.

Федір Несторович уповільнив ходу.

— Я вже приготувався, — сказав сам собі, зітхнув і знову заквапився, загойдався на милицях, далеко вперед викладаючи ногу.

ПЕЧЕНА КАРТОПЛЯ

Під сосною, на теплому твердому піску, змішаному з падалишньою глицею, лежить Тимоха — смирний, неговіркий, трохи тухтійкуватий хлопець. Лежить і дивиться в небо. Поруч, на зеленій галявині, що клинцем видається з вільшини, і далі, в лузі, на купині, пасуться корови. Тимосі чути, як вони густо, волого дмухають у траву, повільно джвьякають пашу, риплять ратицями, переступаючи з ноги на ногу.

Сонце вже перейшло за полудень. Червонясте, по-осінньому лияве його проміння навскіс лежить поміж соснами, зогріває жовті вошані стовбури, точить з подряпин та надчухрів густу жовтогарячу живицю, і від неї в бору пахне ладаном.

Тимоха майже щодня буває в сосні — то гіллячко збирає, то шишки, то глицю гребе на топливо, про зиму — і знає, на якій

сосні й скільки живиці виступить за день, бо вночі вона тужавіє і не тече, а пригріє сонце — розм'яка, бубнявіє і словзає по корі вниз. Тимоха дере її потроху в бляшану баночку з-під консервів і складає дома в старий, непотрібний у господарстві глечик. Потім зносить його на гору, ставить десь у кутку, а сам лягає на обережок сіна чи околоту й лежить, заплющивши очі, тихо посміхаючись сам до себе, бо живиця пахне молодими шишками, стріха шарудить од вітру, і Тимосі здається, що він у сосні...

— Тимохо! Тимохо! А йди сюди... — гукає з луку Палажечка, чепурненька, метка, хоч уже трохи й підтоптана дівчина, з котрою Тимосі випала черга пасти.

«І чого б я ото йшов?» — мляво розмірковує хлопець, не одводячи погляду від неба, соснового гілля, що ледь помітно гоїдається на тлі білої пухнастої хмарини, наче змітаючи її геть з високості.

«Чого я там не бачив?»

— Тимохо, ти чув чи ні?

«Он диви, наврипилась!» — дивується хлопець, знехотя повертаючи голову в той бік, звідки чути Палажеччин голос.

— Чого тобі?

Дівчина стоїть на високій купинці з верчиком золотавого рясного хмелю і, усміхаючись, тицькає його теляті.

— Ну, на, дурне, понюхай... Це ж хміль! Бач — хміль...

— Чого тобі? — ще раз питає Тимоха і, не чекаючи відповіді, знов прилягає на пісок.

— Погнали до картопляща, — каже Палажечка, ховаючись лукавими очима в хміль.

— З якої напасті?

— Там паша краща...

— Ги! Краща... — посміхається в небо Тимоха. — Кращої, ніж тут, ніде немає.

— А тобі ліньки?

— Хи! Ліньки... Кажу ж тобі, що кращої паші ніде більш немає...

Потім довгенько мовчить, стежачи за тим, як хмарина підкрадається до сонця, займаючись одним краєм, і вже згодом додає:

— Раз я кажу, то, видно ж, знаю...

Палажечка голосно зітхає, пестить телятко долонею по м'яких рожевих губах:

— Геть, ступай собі!

Присіла на купинку, погралася жовтими пухнастими горішками хмелю, приміряла з них намисто і знову зітхнула:

— Ми б там картоплі напекли...

— Те! Придумалося... — пхикає Тимоха. — Картоплі... До картоплі солі треба.

— Так у мене сало є...

— Скільки?

— Четвертинка...

В лузі чути гомін, хтось мантачить косу — вжїть, вжїть, вжїть. То чоловіки, в кого є худобина, обкошують осоку навколо кушів — правління дозволило. Над вільшиною підіймається прозорий цигарчаний димок і, ледве виткнувшись із-поміж листя, щезає, розмаяний вітром.

— Так погнали? — допитується Палажка.

Тимоха неохоче підводиться з теплого піску, довгенько гребеться п'ятірнею в густій, давно не стриженій чуприні, вибираючи з неї суху покручену глищу.

— Якщо заради картоплі, то про мене... — бурмоче, — а якщо заради паші, то кращої, кажу...

Однак Палажечка вже не слухає його, прудко стрибає з купинки на купинку, і за хвилю її дзвінкий раденький голос чути вже в лугу:

— Гей, іди, Шута! Ач 'ка!

Корови одна по одній, обчухруючи рогами листя з вільшичок, виходять на галявину. Вздрівши Тимоху, зупиняються, кліпають на нього лагідними довірливими очима, в котрих ще не згасла п'янка насолода від зеленої трав'яної юшки, що так і залишилася на заїдках від дотику чутливих губ до запашної лугової мішаниці.

Тимосі стає шкода корів, і дзвінкий голос Палажечки, і те, що вона крутиться мов дзига, навертаючи корів до картоплища, викликають в нього похмуру глузливу посмішку: «Ач як басує, стара!»

Супроти Тимохи Палажечка й справді вже немолода: йому дев'ятнадцятий, а їй двадцять чотири. Пора б заміж, та нікому брати, позаяк хлопців, її однолітків, призвано на службу, а ті, що демобілізувалися, побачивши світу, в селі залишатися не схотіли: той у Донбас подався, на шахти, інший в місто, на заводи. Були щоправда, й такі, котрим немає за ким покинути стару матір чи батька, і вони пішли в механізатори. Але таких знаходилося небагато, та й женилися вони якось по-чудернацькому: або на зовсім молоденьких, вчорашніх школярках, або йшли в прийоми до вдів, у котрих уже й хати є, і хазяйство бодай латане, та своє — як-не-як, а з тріски все ж не починати...

Так і лишилася Палажечка незаміжною, хоч і гарна собою, і до роботи шира. Вечорами ходила до сільбуду, співала з молодшими дівчатами тих пісень, що й вони, переучувалася танцювати по-їхньому, а не так, як уміла раніше, поблажливо сміялася, коли хлопці з нового покоління парубків сміливо, хай трохи й незграбно, пробували обійняти її за плечі, а то й за стан, знаючи, що Палажечка нічия й тому гоноритися їй не видне око...

Поступово навчилася Палажечка вдавати з себе молодшу, щасливішу їй безтурботнішу, аніж то було насправді. І молодь, надто дівчатка, не проминали нагоди поглузувати з неї проміж себе, а як на поганий настрій, то й прямо у вічі. Тоді Палажечка по кілька днів не потикалася до сільбуду, цілі вечори висиджувала дома зо старою німичною матір'ю, а бувало, що й плакала потихеньку від неї, вже нікого з себе не вдаючи і ні під кого не підробляючись...

Улітку ж, коли в село наїздили Палажеччині подруги, понаряджувані, звісно, в найдорожчі свої плаття, огрядненькі, з чистими невиробленими обличчями, з бідовими дітьми й чоловіками — залізничниками або шахтарями, дівчині було найтяжче. І не тому, що подруги безпремінно співчували їй, кликали з собою наввипередки, обіцяючи влаштувати на чисту роботу й оддати заміж. «В нас это просто», — запевняли вони енергійно, особливо підкреслюючи оте «в нас», бо вважали себе, звичайно, нетутешніми...

...В ярку, біля картоплища, глухо, затишно і навіть млосно від крутого, не займаного вітром духу пригрітих лопухів та курячої сліпоти, сирі, захованої від сонця низової землі й трухлого вільхового паліччя.

Паші немає, і корови стоять купкою, нудьгуються, раз по раз поглядаючи на пастухів. Лише теляткам розвага: гасають у лопущаччі, бо воно їх лоскоче, розгедзькує, чіпляючи на хвості тугі кім'яхи червоних реп'яшків.

Тимоха розіклав багаття, намостив під боки сухого картоплиння і знову, як під сосною, ліг, уп'явшись очима в небо. З ярка воно, мов з ями, здавалося нижчим і куцішим, а сам ярк — глибшим, крутосхилішим.

Палажечка принесла в пелені картоплі — не дуже великої, але й не дрібної: щоб швидше спеклася.

— Ти яку любиш, — поспитала Тимоху лагідненько й заклопотано, так немов вони були чоловік і жінка, — червону чи білу?

Тимоха помовчав, роздумуючи над тим, яка краща, але, так нічого й не придумавши, сказав:

— Усяку. Аби тільки пісковата, а не водяна...

— А у вас заведено пекти картопельку в грубці? — не вмовче Палажечка.

— В кого це у нас? — не второпає Тимоха.

— Ну, дома...

— Ги! «Заведено»... Як нічого вечеряти, то заведено, а як є, то не заведено...

Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя тоненькі рожеві стріли. І дим угорі, над багаттям, порожевів, як узимку на сході сонця з бовдурів. Розгарячені грою телятка

наскакували спрожого на вогнище, зупинялися, хекали, широко розчепіривши передні ноги, і дивилися на полум'я дурненькими очима. Палажечці стало сумно сидіти мовчки, і вона загомонила до телят:

— А що, жижа? Бач — жижа... Мень-мень-мень... Іди, я тобі на шийці пограю... Оттакої ми любимо, оттакої...

Картопля перестала сичати. Жарок пригас. У ярку смачно запахло підпеченою скоринкою. А лопухи, почувши холодок, настовбурчилися, тихо зарипіли, випростовуючись, і теж запахли — низовинням, росою, ніччю...

Палажечка вигорнула з жару кілька картоплин, де дрібніших, погралася ними, як у крем'яшки, щоб остудити, й тихенько засміялася.

— Чого ти? — спитав Тимоха.

— А я тебе обдурила!..

— Як?

— А так! Бо сала в мене немає...

— А навіщо ж ти дурила?

— Так. Закортіло...

— Хи! Чудна... Закортіло! А тепер люди лятимуть, що корів не напасли...

— Те, подумаєш! — усміхнулася Палажечка, ховаючи під рясними чорними віями глузливий збуджений погляд. — Краще бери осьо картоплю. Страх яка добра!

Тимоха підвівся й, опинившись лицем до лица з Палажечкою, побачив, як затремтіли її блискучі, зламані посередині брови, а вії миттю злетіли вгору, одтуливши терпкі смоляні очі.

— А тепер, чуєш, лятимуть... — пробурмотів ніяково і хотів був одвернутися, та не зміг — так близько були перед ним Палажеччини очі, і стільки було в них чогось рідного, близького, нового, ще ніколи не знаного...

...Додому череда йшла попаски. Палажечка бігцем завертала теляток, картаючи їх усякими ніжними словами. А Тимоха покрикував на них твердим, самому собі не знайомим голосом, і теж не сердито...

По той бік річки, напроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега й до берега шматок червоного полотна. З бору пахло ладаном, холонучим піском і прілою глицею.

— Ну, я пішов по живицю... — сказав Тимоха, повертаючи в бір. — Так що бувай...

— А до сільбуду прийдеш увечері? — запитала Палажечка, граючись дубчиком.

— Хтозна... Якщо мати роботи якоїсь не придумують, то, мо', й прийду...

— Там сьогодні кіно привезуть...

— Хтозна, кажу... — І побрів у сосну, намацуючи в кишені бляшанку з-під консервів.

Потім, коли череда вже підіймалася вгору до села, вийшов на галявину, постояв вагаючись і, нарешті, крикнув навздогін Палажечці:

— Егей, Полько! Я прийду... Чуєш? Прийду!

Та Палажечка була далеко, і луна, вихопившись із луку, вже не доскочила до неї...

ОДДАВАЛИ КАТРЮ

Пізньої осені, як листя в садах уже опало й залишилося тільки на бузку та на вершечках тополь, а далеко над голими полями часом засинювало хмари, мов на сніг, до хутірського лавочника Степана Безвершого приїхала з Донбасу наймолодша з трьох дочок Катря й оголосила, що виходить заміж. Катря пробула в Донбасі десь із півроку — працювала в шахтарській їдальні чи то буфетницею, чи то офіціанткою, — отже, ніхто в хуторі, де все і про всіх знають, не сподівався, щоб вона отак швидко знайшла собі пару.

Батьків та доччина звістка не дуже втішила, проте й не засмутила вкрай, бо підхожих женихів серед хутірських хлопців було нерясно, а Катрі повернуло вже на третій десяток — як не шкода, а оддавати ж колись треба. Розпитували тільки, коли та де буде весілля, ким працює майбутній зять та який він із себе. Катря втомлено відповідала, що весілля бажано було б справити наступної неділі тут, на хуторі, бо тут їй веселіше буде — серед своїх як-не-як, що обранець її працює на шахті інженером-економістом, а про те, який він із себе, сказала:

— Приїде, — йому шахта дає «Волгу» на два дні, — самі побачите. Мені подобається. А вам... Вам же, тату й мамо, з ним не жити.

Лагідненько сказала, одначе з такою недівочою печаллю в очах, що батьки зрозуміли: який би той хлопець не був, а розраховати дочку чи зволікати з весіллям не слід...

Катрю покладали спати у світлиці на її ще дівочьому ліжку з горою подушок — мало не врівні з мальованим килимом на стіні. На тому килимі зі старої баєвої ковдри заїжджий маляр утнув синє кругле озеро, двох довгошиїх лебедів, що цілувалися дзьобами, і все те обсадив великими червоними й жовтими квітками — теж круглими.

У світлиці було чисто й затишно, як буває тільки в хатах, де не сини, а дочки. На стінах, запнуті рушниками, висіли портрети всіх трьох Степанових дівчат — тонколиких, кучерявих, з трошки

наполоханими очима: видно, що фотографувалися уперше в житті. Вони були схожі одна на одну, як близнюки, може, тому що фотограф-портретист із Полтави підмалював їхні брови усім однаково — рівно.

Катря блукала поглядом од портрета до портрета, замріяно усміхалася, тоді сказала до батька й матері, що рядочком сиділи на лаві проти ліжка й журно дивилися на дочку:

— Він нічого. Тільки строгий і неговіркий. Ви, як він приїде, не дуже з ним розбалакуйте, бо ще щось не так скажете... Це я прошу.

Степан на те промовчав, тільки метушливіше, ніж завжди, обмацав кишені, шукаючи цигарок, а Степаниха сказала тихо:

— Та що ж ми — вороги своїй дитині? Якось догодимо.

Коли дочка задрімала, старі тихо вийшли в хатину й посідали на теплій лежанці так само рядочком, як сиділи в світлиці. Довго мовчали. Степаниха зітхала, а Степан кури́в. Тоді сказав:

— Видно ж, і штука!

— Та вже який трапився, — сумно одказала Степаниха.

Світла не вмикали. Степаниха навпомацки послала постіль — собі на залізному ліжку, що горіло у війну, проте ще держалося, чоловікові — на лежанці; Степан тим часом пішов до корови, укинув у ясла оберемочок сіна, щось бурмочучи сердито, тоді ні з сього ні з того увірвав корову навильником по боку і сказав сердито:

— Повернись, стерво с-собаче! — І враз йому одлягло од серця, стало шкода і корови, і жінки, що все вмiла терпіти і ніколи не сварилася, а тільки зітхала, і дочки — останньої втіхи своєї. Думалося, приведе у двір доброго парубка, хазяїна молодого, та й житимуть на всьому готовому, для них-таки приробленому, а їм із жінкою буде до кого на старості голову прихилити, бо старші дочки, теж не дочекавшись сватів у хату, поїхали шукати свого щастя — одна в Сибір, по вербовці, друга на цілину, їхали ненадовго, а zostалися назавжди. Повиходили заміж, обквітчалися дітьми, тепер тільки листи вряди-годи шлють та дописують в кінці: «Досвідання. Цілуємо вас, папа й мама, сім'я Андреевих». Це старша. А середульша, лагідніша вдачею: «Цілуємо вас, дорогесенькі таточку й мамочко, сім'я Євтушенкових». Приїздили якимось із дітками й чоловіками. Нічого хлопці. Моторні, балакучі, собою непогані. Онуків та онучок навезли півдвору — щебетунчиків малих.

«Деда, а це як називається?!» — «Ціп». — «А що ним роблять?» — «Молотять». — «Як?» — «А отако».

«Бабо, а кому це такий великий чавун картоплі?» — «Паці, дитино». — «Паці? А хто це? Порося?!» І плещуть у долоньки та підстрибують: «Паця-паця, паця-паця!»

Казав зятям: зоставайтеся, хлопці, тут. Хати вам усім хутором поспинаємо в одне літо, садиби колгосп наріже такі, що садки в два-три роки вижене, як з води; теличку, поросятко дамо на

розплід, на нові господарства. А вони: «У нас, папаша, там рідні, там квартири, заробітки непогані — чого ж іще?»

Правильно, звісно. Хто ж своє рідне покине або од добра добра шукатиме.

Тепер і Катря вилітає з батьківського гнізда. Зо-о-оставайся лавка з товаром, живіть, мамо й тату, як знаєте. «Ми вам на старості всі гуртом помагати будемо, а як схочете, — до себе забере-мо». Спасибі, діти. От тільки хто води подасть, як занедужаємо, хто діда дідом назове й на плечі хто попроситься, щоб «косі» повозив, хто бабі дров урубає чи попросить казку розказати, хто садок догляне, щоб не захирів, а цвів шовесни, як новенький храм, хто батькову чи материну пісню заспіває зимовими вечорами?

«Заберемо». Килину Волохівську оно забирали діти. Хата два літа пустою стояла, ребрами світила, вікна порайдужніли, наче їх дьогтем хтось намастив, садок по саме віття бур'янами заріс. Не дворище, а закинута могила, тільки їжаки ночами в тих бур'янах хрокали та здичавілі коти очима світили. Продати б, але ж хто його купить, як усі в мандри пустилися. А се літо вернулася Килина. «Тут народилася — тут і вмру, — сказала дочці та зятеві. — Якщо хочете, щоб мати довше пожила, не руште з місця». І знову ожила садиба, садок почистішав, хата підсиненим околom красується, а їжаки та коти зійшли геть.

«Заберемо»... Ег-ге! Хіба, може, мертвих. Тоді — однаково.

Корова шелестіла сіном, похрумкувала сухими стебельцями та цьвохкала Степана китицею хвоста. Степан уже не сердився на неї, одм'як душею. Ще постояв серед двору, наслухоючи, як розбирається вітер. Голі дерева в саду не шуміли, а сурмили в осінні свої сурми.

Не спали довго. Перегомоніли з старою про те, що завтра треба покликати колія та заколоти кабана раненько, щоб до вечора вже й з ковбасами впоратися, бо до суботи лишилося три дні, а холодцю можна буде і в четвер наварити; олії вирішили не бити, а обміняти в олійниці, щоб швидше; борошно ж було своє. Степаниха прикидала, кого покличе кухарити, а Степан розмірковував уголос, скільки треба буде самогонки, якщо запросити на весілля усіх родичів і хуторян:

— Андрушко вигнав сьогодні два бутлі. Давав куштувати, так добра, в ложці горить і додолу скапує — горить. Скажу, щоб придержав. Завтра Мотря Решітківська гамурдітиме, то вже ж не пошкодує на таке діло. Та й Федір, брат, без своєї не живе. А ще в лавці візьму ящик, бо це ж, мабуть, і свати прийдуть.

Так за клопотами забулася й журба.

— Сло'м, якось одбудемо, — сказав Степан, позіхаючи, і незабаром заснув, а Степаниха ще довго ворочалася, зітхала, тихенько схлипувала й задрімала десь аж перед першими півнями.

— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хату кабана. — По-старому чи по-новому?

Катря одною рукою допомагала матері поратися коло печі, а другою притримувала нижче грудей кінці великої квітчастої хустки. В цій хустці, давній, ще бабиній, береженій на дні скрині як найдорожчий скарб, що кожної осені перекладався горіховим листям від молі та задля пахощів, Катря була схожа на гарненьке ображене дитя з великими очима, повними дорослого смутку.

— По-новому, тату. Посидять люди, погуляють та й розійдуться.

— А може б, і дружок поводи́ла та присогласила людей на свайбу, хоч би родичів де ближчих? — несміливо запитала Степаниха.

— Які там дружки, мамо, — усміхнулася Катря. — Та й хто тут з моїх однолітків зостався...

— Хоч фату ж надінеш?

— Надіну, як хочете.

— І то слава Богу, — зраділа Степаниха.

— Тепер так мода пішла, що по-нашому вже нічого не роблять, — докинув колій Кузьма Білокобильський, прискалюючи єдине своє око. Він краєв сало на широкі смуги, тоді рівенько ділив на шматки, четвертував і, густо посипаючи сіллю, складав у дебелий ящик. — Тепер так: раз, два — і в дамках! А буває, сьогодні свайбу одгуляли, а завтра — га-га! — дивись, молоду вже й у родилку одвезли!

Катря почервоніла, низько нахилила голову й вийшла у світлицю. А Степаниха сказала сердито:

— І таке вже змеле при дитині, що хай Бог милує й криє.

— А що, хіба неправда? — образився Кузьма. Він був добрий чоловік, під'юджувати людей не любив, а завжди говорив по ширості, як думав, тому не зрозумів, чого на нього розсердився.

— Годі вам, — втрутився Степан. — Подавай, стара, свіжину на стіл, та будемо снідати.

Після доброї чарки, випитої до свіжини, Кузьма розчулився, разів зо три бажав Катрі, щоб їй за чоловіком жилося, «як з гори котилося», щоб дітей «навела» багатенько та не забувала батька з матір'ю в «тому дальокім краю»: Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими.

Катря прилягла бочком на подушки, затулила очі хусткою й заплакала, а Степан, побуряковілий після склянки перваку, часто закліпав очима, хутенько зав'язав у вузлик шмат грудини, два кусні сала колієві на гостинець і, подякувавши за поміч, вирядив Кузьму за ворота.

— А перестала б ти рюмсать! — гримнув на жінку з порога, помітивши на її щоках червоні од вогню в печі сльози. — Це тобі що — свайба чи похорон?!

Степаниха швиденько втерлася й сказала так, наче й не вона тільки що плакала:

— Та вже ж що свайба. Ти зранку надудлився, то тобі й бай-дуже, а матері, може, й поплакати хочеться.

Степан на те змовчав, бо таки чув у голові джмеликів, прийшов у світлицю, погладив дочку по голові, як колись гладив маленькою, й сказав:

— Цить, Кать, цить. Тут, бач, таке діло: не вікувать же тобі з батьками. Достань краще мені вдягачку, піду лавку одчиню, бо вже й так нерано.

В лавку Степан прийшов, як нова копійка: у широкому галіфе цупкого синього сукна, набрижених хромових чоботях та діжурці з того ж таки краму, що й галіфе. Ще й тонкими доччиними парфумами пахтів, бо Катря покропила йому смушевий комір і манишку.

Люди, що товпилися коло лавки, зустріли Степана чемненькими вітаннями, а не лайкою, як то бувало завжди, коли лавочник припізнювався, — знали-бо всі: у чоловіка клопоти.

— Хліба набирайте, щоб хватило аж до понеділка, — оголосив Степан, — бо мені ніколи буде, самі розумієте. А ще дочка просила, та й ми з старою просимо, щоб приходили у цю неділю на свайбу.

Хуторяни поштиво дякували, розпитували, де буде гульбище та хто молодий.

— Надворі посидимо, як година стоятиме, щоб усі вмістилися. А молодий — головний інженер на шахті, — приборхав Степан, думаючи сам собі, що «Волга», якою приїде зять, своє діло зробить: кому б же ще дали гнати таку машину за чотириста верств, як не головному інженерові...

Люди шанобливо кивали головами, ті, що жили ближче до Степана, обіцяли позичити столи, стільці та посуд, і всі брали хліба побогато.

Жінки одразу ж розходилися, а чоловіки терлися біля прилавка, й коли остання молодиця, напташивши повен кошик хліба та ситра, вийшла, заоскирялися до Степана:

— То, може, Кіндратовичу, сьогодні заради такої okazji той... до десяти... — і занишпорили по кишнях, дістаючи пожмакані карбованці, а дехто порпався поза пазухою тільки задля годиться: мовляв, чого спішити з-поперед батька в пекло, мо', лавочник на radoшах і свою виставить.

Степан і справді одгорнув геть купку грошей, сказавши: «Заберіть, я вгощатиму», — накинув на двері заціпку й дістав з-під прилавка дві пляшки «Столичної».

Після двох пили ще й третю, закусуючи консервами, хлібом та пряниками, вихваляли усіх Степанових дочок за вроду й за те, що отак ловко зуміли «пристроїця» в житті, аж доки Петра Малинюківського, великого співця хутірського, не потягло на пісню. Тоді Степан поклав на прилавок долоню й сказав:

— Годі, хлопці, у мене ще роботи та роботи.

Чоловіки, хто заточуючись, а хто ступаючи твердіше, ніж треба, розійшлися, а Степан зачинив лавку й подався в село за-прошувати на весілля брата Федора, музик та голову колгоспу. (Думка така — телевізора молодим він, звісно, не подарує, бо не колгоспники, а соломки корові на підстилку чи купку дров колись виписати не відмовить).

З села Степан повернувся на доброму підпитку, і так йому стало шкода Катрі та себе з жінкою, що він аж заплакав. Одначе згадка про те, що оддає дочку не за когось там, а за головного інженера (повторивши кілька разів свою брехеньку, Степан і сам повірив у неї), заспокоїла його, то вмовк, утер горілчані сльози й заснув, як був, — у чоботях, празниковому галіфе та шовковій сорочці.

У неділю з самого ранку в Степановому дворі вже вешталися люди — родичі, сусіди, кухарки. Ставили в ряд столи од воріт аж до садка, майстрували лави з жовтих, добре виструганих дощок, а в хатині та сінях усе, навіть долівка, було заставлене мисками з холодцем, узваром та киселями. У світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й уквітчаний калиною, красувався коровай: на ліжку було розкладено біле як сніг плаття молодої, фату, прозоро-матову, як березова гілка в інеї, вінок і новенькі білі черевички, ще не виймані з коробки. Все це привезла Катря.

Свічки на столі тихо горіли, поблимували, як хтось одчиняв двері до світлиці, опливали гарячим воском — в хаті стояв церковний дух. Катря сиділа на покуті, запнута по-жіночому тою ж таки бабиною хусткою, й, не кліпаючи, як телятко на вогонь, дивилася на свічки. Кухарки, що поралися в хатині, улучивши хвилинку, коли Степаниха виходила по щось у погріб чи комору, перешіптувалися між собою.

— Видно, не дуже солодке заміжжя буде, бо сидить Катря, як із хреста знята.

— Та й молодого ж нема, а йому б ще вчора пора приїхать...

Надворі порядкував Федір, молодший Степанів брат, високий, показний чолов'яга з такими ж, як і в Степана, тугими рум'яними щоками та гострими карими очима, шоправда, потайнішими, ніж у старшого брата, — може, тому що Федір часто прискалював їх, наче цілився в когось.

— Отой великий стіл посередині застеляйте найкращою скатертиною, там сидітнуть молоді й гості, — командував жінками

Федір. — А оті два, що по боках, можна й гіршенькими, там посадимо батьків та родичів. Далі, для всіх, можна заслать клейонками: не великі пани!

Голос у нього був гучний та веселий, парубоцький голос. Жінки охоче корилися йому, хихотіли, крутилися як дзиги й намагалися бути ближче до Федора, а він не поминав найменшої нагоди одну вщипнути, іншу пригорнуть за плечі й шаснути рукою по нап'ятій грудьми кофті чи ляснуть нижче поперека. Федорова жінка, меткенська, чепурна та беручка до роботи, бачила все те, одначе не сердилася на чоловіка, а сміялася разом з усіма й цокотіла:

— Федю, ти б же й мене хоч раз обняв, як он Гальку, що аж дух молодиці забило!

— З тобою я й дома наобнімаюсь!

— Е, дома воно не так приємно! А в темненьких сінях — то наче чужий!

Година стояла, як у бабині літо. З-за садка крізь голе віття жовто сяяло сонце, пахло ще не підпріле, росяне листя; холодне після вранішнього приморозку, воно лежало попід кожним деревом пухкими купами, а з поля тягло духом ріль та осінньої стерні.

Степан як з ніг не зіб'ється: то показує, де що брати, то висилає хлопчаків по черзі бігать за хутір і виглядати, чи не видно од шляху легкової машини, то ходить навколо столів і, киваючи пальцем та ворущачи губами, вже вкотре підраховує, скільки людей уміститься.

Під обід почали сходитися хуторяни, і в кожного під полою як не пляшка, то дві, а то й ціла сулійка. Прийшли й музики з села: Іванушка-скрипаль, у якого верхня щелепа видавалася вперед, а нижня трохи запала, очі в Іванушки були великі, сірі й дивилися на світ з довірливою добротою; Шурко-баяніст і завклубом, білочубий сором'язливий хлопець, який зимовими вечорами, коли в клубі не було нікого, сидів у порожньому фойє і складав свою музику — в ній учувалася піщана пустеля, спекота і тиха журба за домівкою: Шурко недавно ще служив у Середній Азії; Василь Кривобік — сопілкар і конюх у лікарні, що привіз із війни один-єдиний трофей — фабричну сопілку добрячої роботи; четвертим музикою був Мишко Мушник, бубніст і колгоспний шофер, що міг вибивати на бубні кийком, ліктями, коліньми, підборіддям, головою і вигукувати під гопак, червоніючи й витріщаючи очі: «А давай-давай-давай! Гоп-ца! А ца-ца!» Музики стиха гомоніли між собою, пробували інструменти, а Іванушка та Шурко настроювали скрипку: Шурко давав ноту, ведучи її довго, а Іванушка побринькував струнами, то підтягуючи їх, то попускаючи. Потім для проби програли одне колінце з білоруської польки, склали інструменти на ослоні під хатою й закурили: Степан звелів не грати, доки не приїде молодий.

До дванадцятої години люду найшло повен двір. Чоловіки, бачачи, що весілля зволікається, сіли за крайні од садка столи і почали грати в карти. Усі вони, як один, були в діжурках, жовтих та чорних шкіряних шапках, галіфе й хромових чоботях. Жінки цвіли квітчастими хустками, як макова грядка, а дітвори аж кишіло — грали в ладки, шастаючи поміж дорослими, як горобчики поміж голубами, поза хатою, поза хлівом та погрібником.

Але ось від крайніх хат прибіг захеканий хлопчак, Степанів посланець, і крикнув:

— Їдуть! Їдуть!

Чоловіки швидко зібрали й заховали карти, попідводилися й слідом за дітворою та жіноцтвом посунули до воріт. Тут же стояли четверо хлопців із тих, що, не жонаті ще, пересміювалися та переморгувалися, чекаючи на молодого: вони мали брати могорич і почувалися трохи ніяково, Степан крутився коло них і шепотів то одному, то другому:

— Ви ж, хлопці, дивіться, той... робіть діло ладком та мирком, щоб не дай Бог бійки не завели, а якщо як, то я вам своєї цеберку виставлю.

— Своєї, дядьку, не інтересно!

— Ти, Кіндратовичу, не мішай парубкам. Що ж то за свадьба без могорича за молоду?

З-за крайніх хат піднялася пилюка, ледаченька, осіння; кури, розкинувши крила, метнулися з дороги попід тини, і «Волга» на повній швидкості підскочила до двору. Натовп принишк, подався вперед, аж ворота затріщали. З машини вийшло троє: два молодики, з-поміж яких важко було вирізнити жениха, бо обидва вони були вдягнені однаково гарно — в білих нейлонових сорочках з краватками, суворо-урочистих чорних костюмах та новеньких болоньях. Третьою була жінка, видно, мати молодого — дуже напудрена й з нафарбованими губами.

«Ач, яка панська сваха у Безверхих... Котрий же з них молодий? — зашущукалися в натовпі, пхаючись один поперед одного та стаючи навшпиньки. — Ні квітки немає, нічого...»

Хлопці-могоричники також розгубилися: з котрого ж правити викуп?

— Просимо дорогих гостей до двору, — уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку.

«Молода!» — зронив хтось у тиші, і всі обернулися до хати. Там на поріжку стояла Катря у білому просторому платті, що приховувало стан, калиново-срібному вінку над короною гарно зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодиці у старовинних вишиваних сорочках та квітчастих хустках з довгими китицями — рум'яні, усміхнені, схвильовано-цікаві, їм не терпілося швидше побачити

молодого: кому назустріч вивели таку квітку? Катря стояла, опустивши руки вповодж тіла, від чого її вузькі плечі стали ще вужчі, біла тонка шия, якої ніби ніколи не торкався сонячний промінь, стала ще довша; голову ледь нахилила і спідлоба дивилася поверх натовпу туди, на вулицю. Очі її сяяли тихим, сором'язливим усміхом, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей), то прикрила їх пальцями і не пішла — попливла до воріт, як пава.

— Отаку кралю викохав Степан, — зашепотіли жінки.

— Діва непорочна — й квіт...

— І куди наші хлопці дивилися?..

— А що б вона тут робила — до свиней?..

— Он, он молодий, бач: перший до хвіртки йде!..

Молодий — то був хлопець років двадцяти восьми, з миршавеньким чубчиком, зачесаним на проділ рідким гребінцем, трохи чи не нижчий за Катрю, проте широкий у плечах, суворий з лица, трохи пещеного й блідого. Ледь усміхнувся до Катрі й простяг був руку, щоб одчинити хвіртку. Але тут один з парубків заступив йому дорогу, набичив голову й буркнув:

— На могорич давайте!

— Що? — не зрозумів той.

— На могорич, кажу, давайте. Нашу дівку берете, треба викупать.

— Це, звиняйте, у нас так заведено, — пояснив Федір, прискалюючи на молодого усміхнені очі. — Ставити могорич за дівчину.

— Гм, — мигикнув молодий і високо підняв одну брову. — Що ж, пожалуйста. — Дістав з кишені гаманець, повільно перебрав гроші й простяг парубкові новенькі, ще не згинані п'ятдесят карбованців.

— От-так! — захоплено видихнули в натовпі, а парубок сховав лопотючий папірець і сказав уже милостивіше:

— Тепер заходьте.

Молодий узяв Катрю під руку й повів до хати вузьким коридором, бо хуторяни не дуже розступалися: кожному хотілося подивитися на приїжджих зблизька. Біля порога вже прослали килимок — нове рядно в чорну та червону смужку, ткане ще до війни, а за ним стояли Степан з мискою пашниці й срібняків і Степаниха: вона — трохи згорбившись, а він — струнко, як солдат, з двома орденами і рядочком медалей, пришпилених негусто. Катря тричі низько вклонилася батькам, а молодий лише голову схилив. Степан посипав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше:

— Живіть, діти, у мирі та злагоді.

Степаниха теж прошепотіла щось тремтячими губами, поцілувала Катрю й зятя, який стояв, так само нахиливши голову, і затулила хусткою очі.

Музики хвацько вдарили «Ойру» — і молоді рушили в хату.

— Навіщо ця комедія? — невдоволено шепнув молодий Катрі на вухо. — Зібрались би родичі, скромно, тихо...

— Хай роблять, як хочуть, — смирно одказала Катря.

Доки родичі товпилися в світлиці, знайомлячись, — приїжджа сваха при цьому ні з ким цілуватися не забажала, а тільки подавала руку, називаючи себе Клавдією Купріянівною, — кухарки хутенько накривали столи, виставляючи пироги й сметану, соління, капусту, свіжу ковбасу, поламану на кільця, а дівчата й молодиці, що тримали Катрі фату, винесли коровай. Свічки одразу ж погасли, зате калина леліла в сонячному промінні, як весільне знамено. Федір виставляв на столи самогонку в трилітрових бутлях — сизу, синювату, чисту, як сльоза, — і незабаром над столами ніби туман устав: так багато було бутлів. І над туманом тим, напроти короваю, де мали сісти молоді, мовби церковці з срібними банями, височіло три пляшки шампанського.

Коли на поріг вийшли молоді й свати, музики утнули туш, бо іншого нічого підходящого не придумали, а це було знайоме: на урочистих зборах грали, коли колгоспникам вручали премії й грамоти.

Першому, як представникові влади, надали слово голові колгоспу.

— Дорогі товариші! — сказав голова, худий, смирний чоловічок з довгим носом і глибоко запалими щоками. — Це добре, що ми оддаємо сьогодні Катрю Безверхівну, але це й погано. Добре, бо людина знайшла своє щастя — тут не радіти не можна, і погано, бо не Катря привела чоловіка в наш колектив, а її од нас забирають. Це — мінус. Отож я й кажу: товариші дівчата й молодиці, котрі не замужем, приймайте приймаків! — Тут голова й сам засміявся разом з усіма, навіть молодий пересмикнув устами, нібито усміхаючись. — Заманюйте чоловіків у наш колгосп! А ми, з свого боку, будуватимемо вам хати й садиби даватимемо найкращі. Он у старому садку колгоспному хіба не землі? Та там, як писав наш земляк Гоголь, дишло встроми, а виросте тарантас! Так що пожалуста. За це й вип'ємо!

— Правильно, — гули чоловіки, бурхаючи собі в склянки просто з бутлів. — Говорить, як з листу бере!

— Правильно! — вигукували жінки де завзятіші, тяглися чарками до молодих, до голови, обережно, щоб не залити закуску, а музики ще раз програли туш.

Потім пили за батьків молоді й молодого, причому хтось із підпилих, певно, ще до весілля, задерикувато вигукнув:

— А де ж це сват дробасівський? Чи, може, посадженого батька молодому виберемо, га?

— Свата нашого дорогого, — підвівся Степан із чаркою в руці, — срочно викликано на совіщання у Ворошиловград! Так що він отсутствує через державні діла, і я п'ю за нього позаочно!

Степан сказав це так урочисто, а сваха, Клавдія Купріянівна, так пихато склала яскраво-червоні уста, що дехто з хуторян нахилив голову, ховаючи посмішку...

Молодий скривився і щось шепнув Катрі, а та благально подивилася на батька: мовляв, я ж вас просила...

Скориставшись тишею, що запала на мить, з-за крайнього од садка столу підвівся Омелькович, вантажник при сільпо і перший виступав на всіх колгоспних зборах. Омельковичів брат працював десь у Астрахані юристом, влітку наїздив у село і консультував усіх скривджених, тож Омелькович узяв моду говорити грамотно і офіційно. З його виступів завжди реготали, проте слухали охоче: слова інтересні.

— Тарші! — гучно і впевнено виголосив Омелькович. — Фактично, юридично і практично перед нами вже не молоді, а чоловік і жінка!.. — Катря залилася рум'янцем і сховала очі, молодий високо підняв брову й дивився на промовця з неприхованим презирством, а гостроязика Федорова жінка швидко-швидко зацокотіла:

— Що ти, Омельку, ото верзеш? Ну як скаже — то як у попіл торохне, їй-богу!

За столом розлігся регіт, а Омелькович пришелепкувато кліпнув очима й сказав:

— Юридично вони вже розписані, значить, усьо, значить, повороту до холостої життя нема, хіба через розвод. Ось що я хотів сказати!.. — і переможно сів.

Музики, хоч були і напідпитку (перед їхнім ослоном поставили дві табуретки з горілкою й холодцем), зрозуміли, що промову Омельковича треба якось заскородити, зморгнулися і вгнули польку «бабочку», але тут підвівся дід Лаврін, знавець і пильнувач весільного обряду, махнув рукою, щоб затихли, й сказав, дочекавшись повної тиші:

— Кхи, а чого це ти, Катре, не перев'язала молодого хусткою? Хіба ти не хочеш прив'язати його до свого серця?..

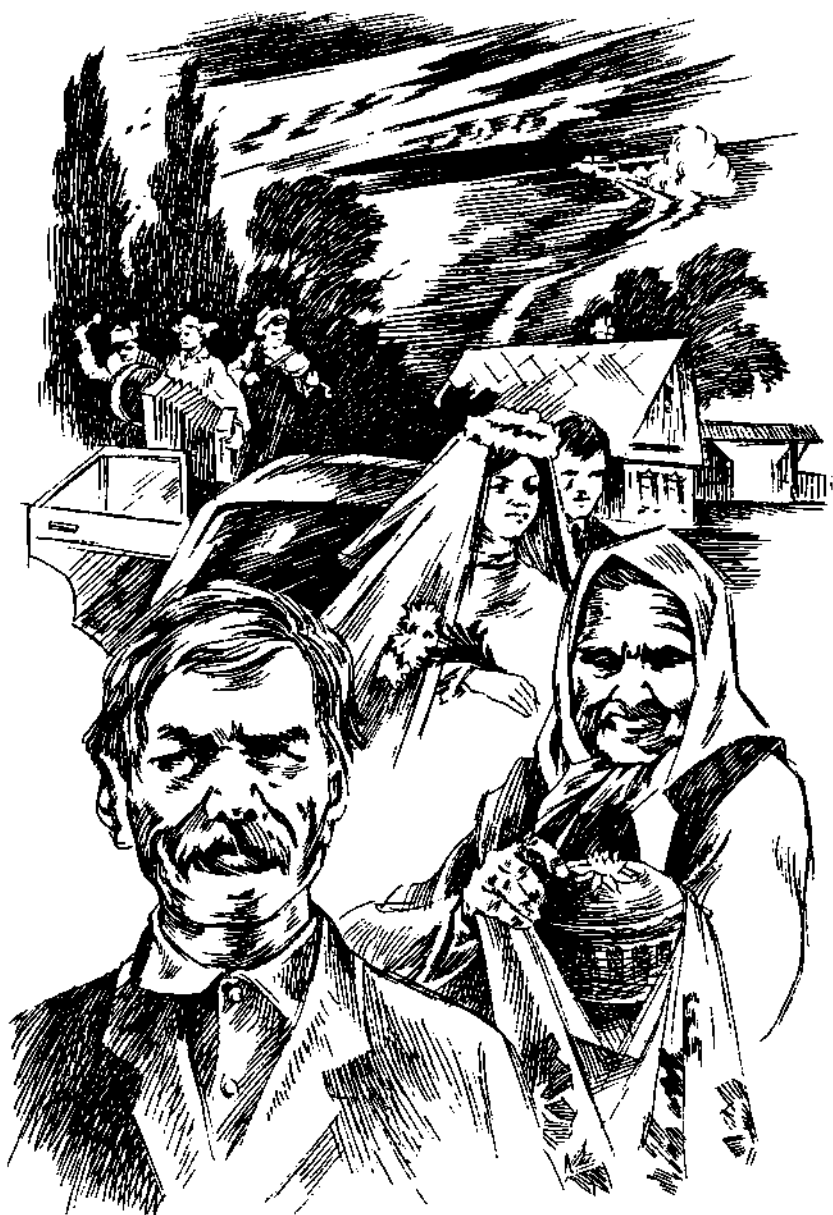
— Правильно! — загелготало жіноцтво. — Оце до ладу!

А за крайніми столами, де розташувалися чоловіки (коло жінки як сядеш, то хіба вип'єш по-людськи?), забубоніли:

— Як схоче в гречку скакнути, то й на налігачі не вдержиш, ги-ги-ги!..

— Щось він дуже маніжений. Таке пхе тільки газети читає та в тівлізор дивиця...

Катря повільно встала, висмикнула тоненькими пальцями хустку з-під рукава — нову, шовкову, спрасовану в рівненський квадратик, і лагідно усміхнулася до нареченого. Той підвівся, неохоче підставив руку, немовби для уколу. Коли хустка на його рукаві зблиснула шовковим клинцем, весільна громада, ніби змовившись, гукнула:

— Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко!!

Катря всім тілом подалася до молодого, ладна, здавалося, хмелем обвитися навколо нього, заплющити очі й летіти в поцілунку, як у прірву... А молодий, напружившись у шиї так, що аж комір у неї вп'явся, ледве дотягся стиснутими губами до Катриної щоки й торкнувся її — гарячої, як вогонь.

— Не та-а-ак! — залементувало жіноцтво.

— Так, як уперше, давай!

— Як на самоті!

— Гірко!

— Покажи, як інженери цілуються!

— Ха-ха-ха!..

— І-і-ги-ги!..

— Язичники, — тихо сказав Катрі молодий, коли вони вже сіли, таки поцілувавшись, і пригубив з чарки, що тремтіла в його руці, а Катря випила свою до дна й одказала мирненько:

— Люди як люди. Ти б краще випив, як усі.

Молодий суворо глянув на неї збоку, проте змовчав і ще міцніше стис губи.

Жінки завели пісні, простої, не весільної, бо такі розуміли: якщо «В нашій княгині» не личить молодій, то «А в нашого князя» аж ніяк не личить молодому. Такий дутель — і князь?.. Ні!

Катря, осміліла після двох чарок шампанського, теж пристала до пісні, зразу тихенько, немов сама собі співала, коли ж чоловіки потужними басами заглушили підголоска, взяла раптом першим, дзвінким і чистим, як бурунець на дні криниці, голосом:

Ой, братіку, сокілоньку,

Ой, братіку, сокілоньку,

Та візьми ж мене на зимоньку...

Від цієї давньої, ущерть налитої смутком пісні, з якою виростало не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Грицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як одинокий птах попід хмар'ям. Здавалося, не десятки людей співало ту пісню, а одна многогласа душа... Ще вчора Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'яненький, шукаючи собі «ворога», щоб одвести душу, а знайшовши (то був колишній бригадир), підходив до хлопчаків і благав першого-ліпшого: «Ванько, піди займи бригадьора, хай він тебе вдаре, я йому пику наб'ю...»

Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали

пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони.

— Дають хохли! — захоплено сказав до молодого хлопчина, що приїхав разом з ним «Волгою». Голосно сказав, сподіваючись, мабуть, що його за пісню не розчують. Однак Федір Безверхий, який сидів неподалік за родинним столом, таки дочувся, примружив очі й спитав:

— А ви самі, звиняйте, звідки будете?

— О, я, папаша, здалеку, — поважливо одказав молодик. — Я з Вінниці. Тобто батьки звідти. А я корінний донбасівець.

— А-а... То далеко! — реготнув Федір. — Це ж у вас, у Вінниці, кажуть рабий замість рябий?..

— Та ні, кажу я вам: я корінний донбасівець. То батьки...

— Ну, то давайте вип'ємо за ваші краї, — оскирнувся Федір. — По повному, щоб дома не журилися, як-то кажуть.

Випив, утерся хусткою і гукнув до співаків:

— А чого це ми такої сумної завели? Хіба веселішої немає ради такого дня?

— То давайте «Із сиром пироги»... Давайте?

Але тут знову підвівся дід Лаврін й сказав:

— Кхи, цієї пісні за моєї пам'яті ніхто у нас ніколи не співав. І не треба. Бо якби козаки билися тільки за дівчиноньок та пироги, то досі були б ми турками. Хай краще оно музики грають, а то навіщо ж їх покликано...

— Мені — мою, хлопці, — вибрався з-за столу Лука Ількович Власенко, колишній кавалерист і ротний кухар, а нині лавочний сторож на селі. Все своє життя, і довоєнне, й повоєнне, Лука Ількович танцював на гульбищах тільки «бариню» — Баринею його й прозвали, — а свою розповідь про минуле починав так: «Як служив я в кавалерії, то шабля в мене була довга й на коліщатку...»

— Грій, Мишко, бубну, — розпорядився Іванушка-скрипаль.

Мишко-бубніст підпалив шмат газети, трохи потримав над полум'ям свій саморобний струмент із собачої шкіри — і бубон загув, як дзвін. Іванушка притиснув скрипку підборіддям до плеча, підняв смичок, Василь-сопілкар послинив язиком мундштук сопілки, Шурко-баяніст програв акорд, а Лука Ількович став у свою улюблену позицію: поклав долоню правої руки на потилицю, лівою взявся в бік і виставив уперед коротшу поранену ногу. Тоді чвиркнув крізь зуби й сказав:

— Ну?

Іванушка коротко махнув смичком — і баяніст повільно, карбуючи кожен такт, на самих басах заграє вихід. До басів непомітно підпряглася скрипка й, солоденько зойкаючи, як лукава молодича, пішла з ними в парі; за нею струмочком влилася в

мелодію й сопілка, тільки бубон мовчав, ждучи слухної нагоди...

Лука Ількович покрадьки пішов по колу, накульгуючи на ліву поранену ногу, а праву викидаючи перед себе рівно, як лелека, — очі примружені, короткі сиві вуса настовбурчені, бо підпирав верхню губу нижньою, вдаючи коверзуху-бариню. А Мишко-бубніст, ніби кепкуючи з тої великої пані, скривив набік великий рот і вимовляв у такт музиці:

Е-е-е ба-ри-ня ла-са, ла-са
До лю-бо-ві у-да-ла-ся,
Ба-ри-ня-цяць-ка,
Ба-ри-ня-киць-ка!..

«Іх, іх, і-хи-хи-х» — залилися сміхом мідні брязкала на бубні і враз умовкли.

Що не вечір, то й новий! —
зареготав бубон, —

Що не вечір, то й другий!

І враз мелодія закружляла, мов вихор.

Бариня-кицька!
Бариня-ласка!

— А давай-давай-давай! — не своїм голосом заволав Мишко, червоніючи й витріщаючи очі. — Гоп-ца! Га-ца-ца!..

Лука Ількович і собі щось вигукував, молів ногами куряву, вимахував руками, як вітряк раменами на доброму вітрі, вигинав тіло сюди й туди, так і сяк, і здавалося — не танцює він, а перекида ходить... Тоді цоб — став як укопаний, і всі, навіть ті, хто бачив старого в танку не раз і не два, подумали: все, заморився, кінець. А Лука Ількович, виждавши потрібний такт, пустився раптом знову, з таким завзяттям б'ючи себе долонями по литках, по стегнах, по грудях, по шиї й підощвах, що вже й музики не чути — тільки виляски. («Після кожної «барині», — хвалився не раз Лука Ількович дядькам, — у мене все тіло в синцях, і долоні, й пальці — чарки не вдержиш. Птьху!»).

— Ну, дають! — хапаючись за чуприну, вигукував крізь сміх «корінний донбасівець» і штовхав молодого під бік. Той теж сміявся — не скупю вже й не зверхньо, а щиро, по-людськи — і виявилось, що сміх у нього тихий, м'який, як у захопленого хлопчика, а зуби рівні та білі. Він обіймав Катрю за стан, чув під пальцями її гостренький твердий живіт, і приємна хвиля батьківської радості огортала його.

— Вип'єм, Катюша? Вдвох... — сказав тихо. Вона здогадалася, за кого, опустила очі й знову звела їх на нього — глибокі, прекрасні, закохані до нестями, — і кивнула:

— Я тріньки, бо мені вже не можна, а ти всю.

Йй хотілося обняти зараз і дядька Луку, і музик, і всіх гостей за те, що її коханий став знову такий лагідний і добрий, як у перші дні їхнього знайомства...

— Молодця! — загукали весільчани, коли музика змовкла і Лука Ількович, заточуючись від втоми, рушив був до столу. — Гойдайте танцюриста!

— Гойдайте, — погодився Лука Ількович, — тільки дивіться не впустіть, бо як і другу ногу скалічу, тоді квит «бариням»...

Дужі хлопці-трактористи кілька разів підкинули дядька вище стріхи, під загальний регіт хуторян однесли до столу й налили повну склянку — як премію. Музики теж обсіли свої дві табуретки з холодцем та горілкою. А за крайніми столами, де сиділи чоловіки, було чути скрадливий голос відомого на всю сільраду брехуна Самійла Шкурпели:

— Паньмаш, чорт, забігаю я, значить, у Берлін і питаю: де тут Гітляр? Дивлюсь, треться один у гурті серед німчуків, вуса отако стовпчиком, чубчик набік і з білим хлажком у руках... А сам у цивільному. Бачу: бочком, бочком — за спини ховається. Генде гох! — кажу... — Попався, гад? — І автомат йому в груди наставив. — Ком за мною, кажу...

— Ну й брехло ти, Самійле. Гітлер же спалився!

— Підожди, підожди, — обидився Самійло, — ти зразу дослухай, тоді обзивай... О, приводжу я його до штабу, а там таких, як він, ціла черга стоїть, душ триста. Двійники, паньмаш!..

— Так ти сам забіг у Берлін чи з військами?

— З військами, в самому авангарді був.

— А я як служив у кавалерії, — вже ледь володаючи язиком після «преміальної», мовив Лука Ількович, — то шабля в мене була довга і на коліщатку...

— Да-а, — озвався молодший Самійлів брат Симін, — як служив я в Карелії, то командир полка викликає мене та й каже: «Бери, сержант Шкурпела, сімдесят тягачів, сам во главу колони і паняй у тундру за лісом, бо нічим солдатам баню топить»...

— ...Думаєш, чого отой опішнянський Кольчак так багато зайців торік набив і всіх з лівого дула? Бо воно в нього хрестиком золотим прострелене... І перед кожним полюванням він собі очі вовчою жовчу маже — тоді видно чорт-тій куди...

— ...Це правильно, що впровадили виховання молодіжі. Бо фактицькі вона забула, що до чого. Мене, було, отак у сорок шостому Захарко викличе в сільраду й каже: «Збери хлопців-допризовників, построй — і марш-бросок під зінківську гору». То я вистрою та як крикну: «Біго-ом! Шире шаг!» — то тільки хекають, і анічичирк. І ти біжиш. І чувствуєш за плечима відповідальність...

— І ніякий цей молодий не інженер, а снесар... — озвався вперше за всю гулянку Данило Шкабура, який ніколи нікому й ні в чім не вірив, а казав завжди: «Все це брехня».

— Як, не інженер? — спитали в нього.

— А так. Інженери не такі.

— А які ж?

— Не такі...

Були вже й п'яненко. Першого одвели попід руки в хату і вклали на горіле ліжко голову колгоспу, бо Степан йому, як начальству, підливав найміцнішого перваку, аж доки не звалило чоловіка з стільця. Голові ще до того, як йому впасти, казали: «Може, підете, Іване Луковичу, в хату та одпочинете?» Але він образився: «Хто? Я? Ні-ні... Я свій взвод у бою ніколи не кидав — і вас не покину!»

Олексій Цурка швендяв од столу до столу, втуплювався ледь не в кожного червоними, як мочені сливи, очима й питався: «А де бригадюр? Найдіть мені бригадьора, я йому голову зверну — із півночі н-на південь!» Чіплявся навіть до господаря: «А-а, Степан Кі-кіндратович... Ідіть сюди, ближче... Не хоче, боїтесь... Знаємо, як ви торгуєте... Пшоно як продавали? Три кіла пшоно — півкіла розталих конхветів у нагрузку. А самі брали ті к-канхвети, той дьоготь? Знаємо!»

З-за садка, здавалося, одразу за ним, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півнеба, синя хмара, задув холодний вітер, і незабаром рушив густий навкісний сніг, лапастий і мокрий — перший сніг.

Молоді пішли в хату, бо зодягнені були легко, то померзли. А ще треба було збиратися в дорогу.

Один по одному, подякувавши господарям за хліб-сіль, стали розходитися й хуторяни, жінки та діти здебільшого. Чоловіки ж перенесли кілька столів під погрібник, у затишок, гомоніли, співали охриплими голосами, а хто вже був геть п'яний та тонкий на сльозу, той плакав, згадавши свої обиди чи від жалю хтозна й до кого...

Смеркало, коли молоді, вдягнені по-дорожньому, сваха й товариш молодого вийшли з хати до воріт, біля яких їх ждала вже заведена «Волга». Катря й Степаниха плакали і раз по раз припадали одна до одної, молодий кривився, як від болю, а Степан, бувши під доброю чаркою, уже вкотре торочив йому:

— Ти ж, синку, не обиджай Катрі. Вона в нас жила, як ластівка в гніздечку, ні горя, ні нужди не знала, то дивись. Жінкою вона буде тобі золотою — вір батькові.

— Вірю, папаша, вірю, — заспокоював його молодий, тримаючи руки в кишенях плаща. — Не хвилюйтеся, все буде добре.

— А ви ж, свахо, — обіймаючи Клавдію Купріянівну та цілу-ючи її в сухі, напудрені щоки, воркотав Степан, — дивіться там. Якщо не так щось робитиме, підкажіть, навчіть, ну, не обиджайте. Вона ж у нас... — І махнув рукою. — А я вам... Пишіть, чого треба, все приставлю: картоплі, яєць, свіжини. Чого ж, для своїх не пожалію... Все оддам, аби жилося...

Молоді та гості повсідалися, хряпнули дверцята, дужче загув мотор, і машина, зриваючи сніг, помчала вуличкою, лишивши за собою дві смуги од коліс.

— Та моя ж ти дитиночко дорогесенька, коли ж я тепер тебе побачу!.. — скрикнула Степаниха і зайшлася плачем.

Федір із жінкою підхопили її попід плечі й повели в хату, а Степан згорблено пішов до погрібника, де гули чоловіки.

Машина вискочила за хутір, підсвічуючи фарами чашечки на телеграфних стовпах, і помчала до шляху, а Катруся все дивилася у заднє віконце, за яким уже ледь бовваніли хати, поблимувало де-не-де світло на стовпах та у вікнах, а коли хутора не стало видно, схилилася чоловікові на груди й зааніміла, тільки плечі її дрібно тремтіли.

ДЕРЕВІЙ

Як тільки тихі весняні повені зійдуть з лук та лугових видолінок, полишивши на молоденькій траві рудий слизькуватий мул, занесений хтозна-звідки, з яких земель, Данило Коряк, чоловік худий, цибатий, плоскогрудий, але широкий у кості — сорочка на його плечах розіп'ята, мовби кроляча шкурка на граблійці, — лаштується в путь. Вона йому недалеко, на розсадник, що тулиться між річищем Псла та крутою правобережною горою, — це кілометрів за шість од села. Споряджатися Данилові приємно, хоча й клопітно, бо треба захопити не лише примусію, що торік брав, а ще й те, що взимку надумав, без чого минулого літа обходився так-сяк, а цього вже не обійдеться. Воно в нього все записане довгими зимовими вечорами на аркушику паперу з шкільного зошита — гарненько, в стовпчик, старанно наслиненим хімічним олівцем — і пронумероване:

«1. Сітки рибальської не п'ять метрів узяти, а два з лишком, бо рів повужчав, то вистачить.

2. Лопатку саперську в Кошкалди випросить. Вона хоч і стара, та зручна, бо складається.

3. Сікач у лавці купити або сокирчину, тільки обух щоб не варений був, а клепаний.

4. Ніж Антипові замовить з ресори, бо лавочні або м'які, або сухі, — ламаються. Торік два поламав.

5. Торбу тютюну Іванового не забути, бо свій сю зиму вимерз, — слабкий, не продирає.

Ну оце й усе, начебто. А як надумаю ще щось, то запишу.

6. Еге ж, а про деревій забув. Треба взяти снопик, доки молодий наросте, бо жолудь хоча й пахне, але не так».

До деревію у Данила пристрасть мало кому зрозуміла, і те, що він понад усе любить деревіів дух, пояснюють одним: змалечку Коряк чинбарював з батьком, то й звук, щоб у хаті міцним, колючим, як нашатир, дубовим настоєм пахло. Сам же Данило каже: «Мені воно що морений дуб, що деревій — як ладан, тільки краще, бо аж здоровля прибуває...»

На розсаднику Данило сторожує. Не так удень, як уночі, коли вепри виходять з барлогів попастися: жолуді риють на розсаднику ось уже кілька років, а лісникам клопіт. От і найняли в сторожі. Він хоча й погано бачить, зате чує, мов сова: вуж повзтиме десь неподалік — почує і скаже: «Отам вуж не спить». А на очі слабкує. І дивується: «Хіба то не морока? На два сажні все мені наче в тумані, а зорі бачу, хоч які дрібні!»

Далекозорий він.

Натоптавши лантух усяким необхідним збіжжям, Данило вносить його у двір, закурює на дорогу, потім вертається в хату й каже до жінки:

— Ну, то я пішов, значить...

— Ти ж уночі там, гляди, без ружжа не виходь, — наказує вона, запинаючи хустку, бо має провести його до порома й переправити, щоб зосліпу у воду не впав. І більш нічого не каже, знаючи, що дорогою, як буде в тому потреба, встигнуть про все перегомоніти.

І вирушають. Данило з лантухом та берданкою за плечима, вона з біленьким вузликом, у котрому на тиждень харчів зав'язано. Данило в куфайці та гумових чоботях, і Полька (хоча вже давно не Полька, а Палажка) теж у куфайці та гумових чоботях. Тільки й різниці, що в неї халяви якраз по носі, тугенько литки обтискають, а в нього хляпають, бо тонконогий — як швидко йде чи біжить, то крила старого суконного галіфе обмотуються навколо ніг вище колін, аж присвистують...

Данило цибає широко й дивиться кудись поперед себе, а Полька — під ноги. Трапиться де калюжа або рівець, обводить його за руку, як поводити, примовляючи:

— Сюди, сюди... О!

А він іноді йде-йде та й зупиниться, ткне пальцем у далечинь:

— Диви, он дзьоб лелечий над туманцем червоніє.

— Еге ж, так я й побачу... — каже Полька, бо знає, що справді не побачить: раз Данило вгледів щось, то це вже страх далеко.

Потім луки кінчаються, і вони прошкують лісовою стежиною. Ліс низовий, набряклий душною вологою та п'янким духом розбухлої брості. Й обоє вони, вдихаючи його, думають про одне й те ж: «Оце б тільки жити та жити, а бач — старість...» — і зітхають, міцніше тримаються за руки, обходячи калюжі, як молоді круг аналоя.

На сонячних галявинах трави такі, що вже й на випас годилися б, але ж який з них наїдок? Вода водою. У затінках попід гіркою ліщиною (рибалки тут щоосені вудлища собі ріжуть) прозоро-зелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться, молоденька, ще не жалка, якраз на борщ, сям і там стримлять замшілі пні, що пахнуть, як їх вивернути, старими грибами й трошечки йодом.

Ідуть, а довкола жовті квіти аж киплять. То жаб'яче мило. Ранньої весни, коли ще не цвітуть конвалії, півники й тендітні сокирки, школярки носять до школи ті жовті, соковиті, аж рипучі квіти, бо й вони веселі, дарма що не пахнуть, лише водою віддають, сирою землею та молодим жабуринням.

От і зараз школярі сунуть ватагою назустріч Данилові та Польці, щойно з порома, видно. Гелготять, шльопають по калюжах, розбризкуючи з них сонце, а в руках у кожного жовті пучечки — жаб'яче мило...

— Добрий день, дядьку й тітко! — поступаються стежкою.

— А здрастуйте, здрастуйте! До школи?

— Угу...

— Ич, парубота... — всміхається до найменших хлопчаків Данило.

Вони йому теж усміхаються:

— Ми не парубота.

— Он як! Ну, тоді... мужики!

— Ха-ха, хи-хи... Таке скажуть!

— Пором з того боку?

— Атож.

— Ич, зайці...

І розходяться. Школярки біжка луками, Данило та Полька — неквапом, намацуючи чобітьми твердину. Аж назустріч їм ще двоє школярів, років по шістнадцять, а може, й по сімнадцять. За руки взялися, одне на одного не дивляться, і квітів ні в неї, ні в нього — ці вже бояться жовтого. Забачивши старших, пустилися, пішли порізно, нахиливши низенько голови, очі ховають...

— Добридень, — тихенько мовили, а поминувши старих, озирнулись і знову за руки взялися... Полька всміхається собі тихо, під ноги, молодіє видом. Потім:

— Колись, може, згадуєш, як ми отакої пори гуртом у ладка на луках грали? Ти тоді на вулицю вчашав, а мене увечері ще і за двір тато не пускали...

— Це отам, на Кулининій пуші?

— Авжеж. То я тебе тоді догнала, оддала ладку...

— Того ж і оддала, що я не хотів тікати...

— Та може... А додому прийшла, цілий вечір ту долоню, котрою тебе торкнулася, до серця тулила. Господи, дурні ми тоді були...

— Не дурні, а молоді, — якомога поважніше вимовляє ці слова Данило і бровами щось таке робить: то вгору їх підкине, то на очі напустить, а вони йому тремтять — усміхається. Тоді зітхає. — Було, було, та вже не буде...

І обом їм робиться трохи сумно, бо знають, що так не буде.

Попереду чути стукіт сокири, аж виляски над водою. То поромщик підлагоджує пором після зими, бо має час, доки підоспіє хтось, щоб перехопитися на інший берег.

Забачивши Данила й Польку, він шапкує до них уклінно, бо довго не бачилися — цілу зиму.

— Живі-здорові?

— Та слава Богу!

— Що там у вас, у Вищій?

— Весна...

— А новенького?

Та й розгомоняться на часину, хоч те новеньке відоме всім трьом. А вже коли сонечко вимахне з-за дерев і настил на поромі закурить сріблястим відпаром, просихаючи, вирушають на той бік. За дротянку, що перекинута з берега на берег і провисла серединою аж у воду, беруться двоє, поромщик і Полька, а Данило сідає на мішок і дивиться по річці в далечінь. До дротянки його не підпускають, щоб не оступився, бува, та у воду не впав або руку в шківець не встромив, бо такий щирий у роботі, що аж похапливий.

І пливуть: скрип-скрип, тьох-тьох, — виспіває дротянка, а вода поза поромом так і шелестить: прудка весною течія, води багато.

Приставши до берега, Данило й Полька виходять на галявину, стоять якийсь час мовчки, поглядають у той бік, куди Данилові йти, потім Полька йому:

— Ну ти ж глядися там...

А він:

— Дивися ж там за хазяйством... — Це так, за звичкою, бо хазяйства, вважай, немає, кури та квочка підсипана, та троє гусей осталося з зими на розплід.

Далі Данило йде сам, а Полька з поромом поволі одпливає на той бік не оглядаючись. Він теж ні разу не озирнеться, тільки наслухає, як дротянка над водою витьохкує, підкидає зручніше лантушок на плечі й дибаче петлястою стежкою, вже не обминаючи калюж.

На розсаднику ані душі, навіть слідів людських немає — неторкана земля. Тільки рівненькі, посаджені під шнур кленочки, тополі, дубки, ясени до сонця пнуться та напружуються в бруньках — ось-ось вони луснуть. Край плантації під старою побитою громом вербою тулиться хата, вірніше, не хата, а курінь о чотирьох стінах. Це і сторожка, і насінниця, і затишок для добрих людей в негоду. Торік біленька, вимазана Полькою хата зчорніла за зиму, скло у вікнах взялося жовто-червоними розводами та кружечками, райдугою проти сонця виграє.

Данило відсунув двері, вдихнув сирої погрібної пітьми, наповненої духом підопрілого сіна з примістки й торішнього акацієвого насіння, що лишилося невисіяним, і сів на поріжку, відчуваючи, що вже ніколи в світі, до смерті, до сліпоти, не піде звідси, з розсадника, що тільки й жив узимку мрією про цю мить... І хоч на нього чекало багато роботи: треба було винести з хати сіно й жолобки з-під насіння, щоб просихали на сонці, протерти вікна, розікласти свою примусію, щоб всяка річ своє місце знала, поставити сітку на ярку, розтикати попід стелею деревій, щоб зміцнити вологий весняний дух у своїй загородці, де примістка, — а він сидів на поріжку нерухомо, всміхаючись перед собою, й дрібно-дрібно ворушив пальцями рук, покладених на гострі коліна, у котрих ще гула втома довгої, незвичної після зими ходи.

Нарешті підвівся, вломив дрівець на всохлому куші черемхи й розіклав багаттячко. Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й послався над ними прозорою хмаркою. А перегодом на горі, що голо височіла за лісом, пролунало, як над порожнечею:

— А-га-га-га...

«О, вже сошеняни пасіку привезли, — подумав Данило. — Знов на те місце, що й торік. Ну, воно й правильно, бо в цьому краї, як узяти по Пслу, найбільше дикої яблуні та груші, а ще ж і терну, черемхи скільки...»

— То ти, Даниле?.. — лунко запитали з гори.

«Авжеж, не хто», — відповів у думці Коряк, міркуючи, що горланити йому, старому чоловікові, не личить, а як там комусь треба буде переконатися, він це чи не він, то прийдуть.

Ходив до нього завжди старший сошенянський пасічник дід Прокіпко — не про щось там дрібне погомоніти, а про життя.

Він і розмову так починав: «Давай лишень, Даниле, про життя поміркуємо... Які дива за зиму чував або видав?»

Коряк любив такий зачин, однак першим балачки не заводив, зважаючи на те, що Прокіпко старший за нього на цілих п'ятнадцять років, а отже, й мудріший на цілий ківш.

«Н-да... — починав пасічник, закручуючи цигарку з Данилового кріпчаку. — Життя наше, як тее колесо: котиться з гори на гору, тоді цоп — упало...»

І починалася балачка.

«Ну, як сю зиму сторожувалося?» — цікавиться Прокіпко, вмощуючись під вербою так, щоб стовбур у спину не муляв.

«Ет, не питайте», — одказував Данило й заходжувався розважливо, з довгими значущими паузами оповідати, яка на нього оце недавно, вже напровесні, незгода трапилася.

«Сиджу якомсь уночі під коморою, курю, наслухаю, що де робиться. В конторі саме якась нарада закрилася, люди розходяться. Бачу, і до мене хтось чимчикує. Підійшло, чую, постояло, похекало. Думав обізватися, спитати хто, а тоді така гадка: як треба чогось од мене, само скаже, не треба — піде...»

При словах «постояло, похекало» Прокіпко нашорошувався, зводив на співбесідника очі, що з ним траплялося дуже рідко, очікуючи на щось незвичайне, якесь диво, а Данило, помовчавши, вів далі:

«Одсторожував я, пішов додому, сів снідати... Коли це рип — посильний. Так і так, товариш голова викликають. Приходжу. Тільки на поріг, а він: «То ви, Даниле Кіндратовичу, може, скажете голові в очі, откровенно, що не уважаєте його, що він для вас не авторитет?»

«Чого, з якої речі?» — питаю.

«Ну як, — одказує, — підійшов учора до вас, а ви курите, очима дивитесь і — ні «здрастуйте», ні «до побачення». Я все ж таки голова...»

«Кажу йому: чув, що підходив хтось, а здоровкатися не здоровкався, бо не впізнав — бачу погано».

«Ну да, — сміється, — зірки на небі, самі ж хвалилися, бачите, а голови й за крок не признали?»

«Та, кажу, може б, і признав, якби ж трохи далі стояли. — Обидився...»

Прокіпко на те ані пари з уст, попихкає димом, похитає головою та й подасться на гору до пасіки. А вже другого дня, знову завітавши на розмову, скаже:

«Так, гомониш, обидився... Угу... Ну, хай пообижається. А ти мені краще поясни, бо ти молодший, грамотніший, чого воно так, що в нас дванадцять місяців на рік, а у калмиків тринадцять?»

І то вже йому аж до вечора вистачить — міркувати та дивуватися, чого ж воно так сталося...

Взагалі Данило за багато років приятелювання з пасічником помітив, що той не любить бувальщин («Я таке й без тебе знаю, надивився»), а все навертає розмову на щось незвичайне, дивовижне, хоча воно й вигадане, якщо не кимось, то самим Прокіпком...

Погрівши над багаттям руки, що затерпли од лантуха, та коліна — вони в нього завжди мерзнуть, — Данило виймає сітку і йде на рів ставити: до вечора, поки прийде Прокіпко, треба юшки зварити.

У рові води мало, на вершок-два, але риба є, здебільшого в'язь, що виходить у повінь пастися на луки, а як вода спадає, повертається в річку. То Данило, вважає, не ловить його і ніколи не скаже, що ходив рибу ловити, а скаже: «Перейняв двойко на вечерю».

Коли сітка виставлена — зяє угорі діромаччям, тільки знизу ціла, залаштована ниткою, Коряк повертається до сторожки, вимітає звідти прілі гриби, що проросли по кутках і під примісткою ще восени, сушить, переколошкує сіно, розкладає на полицках своє начиння, але найприємніша йому робота — розперезати снопик деревію і ошадливо, по одній стеблині уквітчати ним стіни, низеньку стелю, холодні темні кутки, а тоді сісти на коритце, перекинуте догори дном, і дихати, дихати так розкішно, глибоко, що аж у грудях щем... Тільки після цього він може сказати лісникові, Польці чи Прокіпкові, що вже обжився і до самої осені навіть гадки не має в село повертатися, хіба на неділю або як гості з Харкова прибудуть — дочка, зять і онука.

О, ті часи для Данила любі та жадані. Порається, бувало, на розсаднику, там бур'янину висмикне, там саджанець до тички підв'яже, щоб рівненько ріс, аж гульк — хлоп'я стежкою лопотить і ще здалеку: «Дядьку, дядьку! Казали тітка Полька, щоб ви додому йшли, ваші, хе, хе, хук... — не здишетесь, — гості з Харкова приїхали».

Тоді Данила вже не втримають біля сторожки ні дощ, ні град, ані каміння з неба. Біжить з малим посланцем, хекає по-дитячому та гостинця йому на бігу тиче: молодих горішків ліщинових, меду стільникового, загорнутого в широкий кленовий лист, чи ляща, спійманого вдосвіта, — що під руку підвернулося, а галіфе обмотується йому крилами об ноги вище колін: хльось, хльось, хльось... «Хоч би ж пором по сей бік був!»

І не так йому дочка мила — хоч, звісно, хто ж рідної дитини не любить? — як зять Ігор та онука. Дочка, та більше до матері тулиться, про ганчір'я шушукаються, а то, дивись, і на карти кинуть, як нікого з чоловіків поблизу немає, а зять — о, то хлопець! Простий, добрий, неп'ющий і освічений — інженер.

Приїхав позаторік уперше — хтозна, що за людина: не бачились, не говорили, тільки привіти в доччиних листах приписував. Словом, — і своє начебто, і чуже. Увійшов у хату, підождав, доки жінка з батьком та матір'ю наобнімаються, сердитеньким, щоправда, трохи здався, брови зведені, губи лише ледь-ледь у посмішці тремтять. Потім дитину жінці передав: «Здрастуйте, тату! Здрастуйте, мамо! — обняв, поцілував тричі. — Так оце той

зять...» — сказав і так усміхнувся, що... як же ти його не полюбиш!..

Вже й сонце сіло за гору. Від неї на ліс, на черемховий цвіт, що деінде проклюнувся білими вічками, лягла широченна, — мабуть, вона сягала аж до Псла, — тінь. Дим од багаття погустішав у ній, став крутіший, бо вологість налягла.

Данило став навколішки, хотів заглянути в казанок, та тільки диму набрав у очі, заплющився і так навзаплюшки мішав щербатою дерев'яною ложкою запашну юшку з двох в'язів — решту випустив, розмірковуючи про те, що вже б час і Прокіпкові прийти, а його немає.

І саме в цей момент на стежці, що вела з гори до сторожки, почувся хрускіт сухенького хмизу, а незабаром з диму, покашлюючи, вийшов і сам Прокіпко — з ключкою в руці, в довгій куфайчині, в тій же шапці шкіряній, потрісканій, що й торік. Але постарів, подався пасічник: згорбився дужче, верхня губа з рідкими прозеленкуватими вусами дужче запала...

Зняв шапку, пригладив ті вуса.

— Добри вечір, Даниле! — Руки не подав, бо не мав такої звички. — А що воно видать, що чувать у білому світі? Висидів цілісіньку зиму на печі, подурнішав дід, то кортить якогось дива начуватися, щоб мізки розворушить...

— Та які ж дива, — спроквола, розважливо мовив Коряк. — Перезимували, от і слава Богу. Тепер літувати доведеться.

— Так-то так... — Прокіпко зняв шапку, поклав під вербою і став умошуватися так, щоб у спину не муляло. — А знаку на небі ніякого не довелося бачити, як сторожував? Кажуть — я не чув, а люди подекують, — що літають зараз у небі якісь чудовиська і світяться, і крізь них видно, як там усередині їдять, п'ють, гопки вибивають... Не чув? Гм... А я вірю, бо чудес на світі багато було, та ще й буде...

Потім вони їли юшку, підставляючи під ложки висохлі старечі долоні, курили міцний Данилів тютюн, позичений у сусіди Івана, і мовчали. А сонячне проміння згасало над горою, де пасіка, небо роздвоїлося на сине, од степу — нічне й червоне, од гори — вечорове; з річки, де пором, долинав гомін та регіт (учні саме поверталися з школи, щоб по сей бік розбрестися стежками по нагірних хуторах). Насувалася ніч.

Коли внизу між стовбурами дерев за річкою зринуло червоне коло місяця, Данило увійшов до сторожки, намацав примістку й ліг: доки вепри вийдуть на пасовисько, можна трохи перепочити. І думалося йому про те, що зараз робить Полька, про дива, що літають чи не літають у небі, — Бог з ними, — про дітей та онуку десь там, у далекому невідомому Харкові, коли б то хоч вони пожили по-людськи, в мирі, тиші та супокій.

А в сторожці пахло сонцем, що цілий день угрівало долівку та стіни, сухими теплими ящиками з-під насіння та деревиєм. І грудям дихалося легко, просторо, тільки щеміло там щось на самісінькому дні...

У КРАВЧИНИ ОБІДАЮТЬ

Садиба Юхима Кравчини при самій луці, її щороку заливає паводок, і нічого на ній путящого не родить, хіба кормові буряки та ще коноплі. Але й коноплі виганяють, як верболіз, не на прядиво годящі, а скоріш на паливо. Про картоплю й балакати нічого: нікудишня кормова картопля. Юхим щоосені продає її в районному містечку або в Полтаві — городянам, аби велика, — а собі купує польової, піскуватої.

Зате сіна в Кравчини найкращі — густі та розкішні, косу не потягнеш, як вистигнуть. І з усякої трави. Не сіно — чай.

«Зараз таке: у кого сіно, у того й гроші», — метикує поміж дядьками Юхим і всміхається, дивлячись у землю, та підборіддя легенько пальцями помацує.

З ним погоджуються, бо всяк годен помножити чотири-п'ять копичок сіна та дві-три отави на шістдесят або й сімдесят карбованців. З грядки таких грошей не вторгуєш. Погоджуються та похваляють Юхима у вічі. А позаочі сміються: що ж то за хазяїн, коли не примовчує про якусь там свою вигоду. Хіба розумні так роблять? Коли ти розумний, то, побудувавши, приміром, нову добру хату, не хвалися, а краще побідкайся: «Та нап'яв курінчик, холодно взимку, хоч собак ганяй. Цегла недопалена. (Або — перепалена)».

Уродили гарні помідори, кажи: «Негодящі сей год помідори, пов'язалося таке, як бубурішки». Всі знають, що це брехня, однак шанують, бо вважають, що то людина з розумом. Хазяїн! Або ще таке. Маєш гроші в загашнику, а тут прийшли позичити, — божися: «Та немає, чоловіче добрий, і на сіль, хай мене хрест поб'є!» Проведи позичальника з хати, та ще й з порога, в спину йому докинь: «Якби ж були, то хіба б я що — пожалкував?»

Юхим цього не любить. Юхим любить навпаки. Почіпляється на його одну-єдину яблуню райку десятків зо три яблук — хвалиться в гурті: «А вже ж і яблук у мене вродило!.. Листя не видно. Наче бджолиний рій обсів — золотенькі такі та червонобокенькі». Або: «Ну й буряки ж у мене вдалися!.. Один на пуд тягне. Як цеберяччя». Піде рибу вудити — піймав чи не піймав, а прихвасне: «Сьогодні рано присів отам на Кулинчиному... Недовго й вудив, а на дві сковороди набралось».

Незлостиві дядьки на те тільки головами підкивують, а лукавіші, тамуючи занудисту посмішку, питають, наче й не підступно, а з широї цікавості: «Розкажи лишень, Юхиме, як ти минка позаторік ловив».

Юхим закручує цигарку і повільненько так заводить:

«А-а, то було. Пішов я тоді вдосвіта отуди за Остул, тільки закинув снасть, став закурювати, дивлюся — гне, вже й кінець вудлища у воду вмочило. Підбив, тягну. Дебеленьке щось, чую. Витяг, а воно сама голова з минка... Чи я, мо', дуже підбив?»

Тут уже всі слухачі, навіть поважні дядьки, регочуться. А той, що питав, ще й присолить по паузі: «Я, на твоєму місці бувши, Юхиме, оті райки вже давно б обтрусив, бо гілля поламає, к лихій годині...»

І в реготи, і в реготи: і з того, що в Юхима, крім хирлявої яблуньки, нічого більше не росте (скільки не садив — вимокає), і з того, що сіно в нього родить, і з добрих буряків, і з риби...

Юхим на те зобиджено кліпає підсмаченими коло горна рудими віями, встає од гурту і, згорбившись, іде до кузні, а вслід йому:

— Га-га-га! Как-ках-ках! Щоб знав, як винашуватись... Ото щоб знав!..

А Юхим розводить притухле за балачкою горно, пшакає міхом так, що іскри аж із бовдурів летять, і бурмоче: «Реготно їм, реготно, кугутня чортова! Ось прийде котрийсь та попросить: зроби, Юхиме, те, зроби се, то дулі зроблю».

Однак минає день-два. Юхим забуває образу і нікому ні в чому не відмовляє. До того ж дядьки вже знають, як легко до ковала підкотитися. Треба тільки стати на порозі кузні, кахикнути раз та вдруге й сказати лагідненько: «Драстуй, Явдокимовичу! Як воно сьогодні кується-клепається? Нівроку? А я вийшов уранці, чую, молоточок твій так і витьохкує, так і витьохкує... От уже послав тобі Бог кебети до цього діла!» Це — лукавіші. А хто хитрувати не хоче або не вміє, той почне: «Ти, Юхиме, за вчорашнє не сердься. Ми ж не зозла, а так, з дурного, сказать би, ума...»

«Та я що ж, не помічаю, чи що, — мирно одказує Кравчина, а самому аж горло перехопить, так йому любенько на душі робиться. — Давай, що там у тебе». І робить між ділом, що бригадир за нарядом дав, тому клямку, тому шпуги — двері навісити, тому ляду до погребя обкує. А як немає нагальної роботи, то зачинає кузню і йде в сосновий бір — «хоч там подихаєш не чадом та циндрою». Бір починається одразу ж за кузнею і тягнеться косогорами понад річкою аж до дальнього села Бірок. Юхим грузиться по піску, чує під підошвами кожну шишку і наслухає дятла. А забачивши його, стає неподалік, закурює цигарку й дивиться, як той вимахує голівкою та вицюкує дзьобом.

«Ач, який ковалик, — думає, пихкаючи димом, і йде собі далі, до низів, порослих вільшиною, од якої тягне болотом та перемоклим у воді сушняком: тут йому найлегше дихається і найпроходніше після кузні. Потім при нагоді Юхим не промине ні з того ні з сього запитати у співбесідника:

«А чи ти знаєш, яка птаха найроботяща? Ні? То я скажу. Дятел. — І постукає твердим, давно не зрізаним нігтем по ковадлу. — Горобець — то курка. Налетів у двір, стриб-скок поміж курми, дзьоб-дзьоб, нахватався і втік. Голуб — ледащо. Оддудурить воло й ходить, жде, поки нагодують. Сорока — злодюга, на живе кидається. Сойка, як циганка: що набачила, те й зцибрила та заховала про зиму. Шпак — як враг, на садки налітає. А дятел — у-у-у... Трудяга. День крізь день, і літо й зиму, все стука та стука, як тесля долітцем або як я молотком. І як йому голова не болить, скажи!..»

У Кравчини чи не найбільше на всю округу сімейство: він з жінкою Мотрею, яка ще дівчатком забилася у двадцяті роки в Чернечу Слободу з Катеринослава, коли там неврожай був, п'ятеро дітей — це лише молодших, що не вилетіли ще з батьківської хати, — та стара як світ Кравчиниха, Юхимова бабуся. І всі вдягнені, взуті, нагодовані (рідкісне ковальське ремесло прибуткове, Кравчина добре заробляє), всі лагідної вдачі, а діти до того ж і ще й гарно вчать: менші — в слобідській школі, старші — в районній десятирічці. Юхим любить повеличатися дітьми, як і своїм господарюванням, однак не при них.

«То кулешу салом не зіпсуєш, а дітей хвалою — враз», — лагідно повчає він Мотрю і старших синів та дочок, які вже поодружувалися. Це коли Юхим у настрої. А буває він таким повсякденно, коли не голодний. А як голодний, лютішої людини, аніж Юхим, у всій слободі не знайдеш. Тому в передобідню пору, коли здалеку понад луками ще долинає передзвін Юхимового молотка в кузні, у його дворі вже починається метушня: виносять надвір низенького круглого столика (бо Кравчина влітку, як погода, обідає під райкою в холодку), витягають з колодязя цебро холодної води (як борщ видається татові гарячим, то миску ставлять на цебро, щоб швидше вихолоняв), перемивають і перетирають нефарбовані дерев'яні ложки, хоч вони й так чисті, лаштують чистого рушника татові на коліна і ставлять до столика татів ослінчик. Аж тоді Мотря велить наймолодшому синові Колькові бігти на кладовище і звідти виглядати, доки йтимуть тато. Колько, худорлявенький, чистенько вдягнений хлопчик з розумними оченятами, лопотить босими ногами стежкою поміж соняшниками і гурчить як машина. Виглядати тата на обід — то найбільша його радість, найпочесніше доручення, що дісталось йому від старших братів та сестер. Колько вибігає на кладовище — найвище місце у слободі, сідає на гарячий

од сонця чебрець поміж могілками і дивиться на колгоспну садибу по той бік виярка та пильненько наслухає.

Кравчина йде поважно, заклавши руки за спину, не роззираючись і не зупиняючись біля зустрічних: наробився й виголоднів — не до балачок. Коли ж він спускається у виярк, спершу по коліна, потім по груди, по плечі, потім ховається з головою, Колько підхоплюється, як наполоханий заєць, біжить стежкою назад, тільки хрести та пам'ятнички ввічю йому миготять.

— Ідуть тато! Чуєте, ма? Йдуть! — гукає, хекаючи, а очі горять, як жаринки: він перший побачив тата.

Дітвора шукає собі стільчики, пороблені татом, ставляє до столика, однак сідати ніхто не сідає. Мотря виносить глечик з теплою водою, рушник, мило і шматочок гладенько обструганої цеглини.

Увійшовши до двору, Юхим обводить суворим поглядом усе сімейство і, помітивши, що когось із дітей немає на обід, питається:

— А де ж це Поля?

— У неї сьогодні шість уроків, — одказує хтось із школярів.

Юхим засукує рукави — руки в нього по зап'ястя синюваторуді од диму та окалини, а вище білі: ніколи їм засмагнути, — бере з Мотриних рук мило та цеглинку й одмиває ними кіптяву... Діти мовчки, шанобливо дивляться, як тато, зціпивши зуби, шатириє руки цеглинкою, тоді хтось із старших каже:

— Може, тату, вам тверденьку мочалину купить? У городі є.

— Твердішої од цеглини ніде немає, — одказує Юхим. Умившись, він перший сідає до столика, за ним баба Кравчиниха, сухенька, згорблена, тонорука, вдягнена, як завжди, охайно, у все довге та просторе. А вже потім всідаються діти.

Юхим куштує борщ, і коли він не дуже вичахлий і не дуже гарячий, питає:

— А де це струк?

Хтось із дітей подає йому стручок перцю, що сховався під вінця великої полив'яної миски, й каже раденько:

— Осьо, тату! Заховався.

Юхим одламує вогнистий шматочок, вкидає у миску, тоді висипає з долоні ще й зернята.

— Чи не багато, батьку? — зауважує Мотря. — Дітвора ще язика попече.

— Кому багато буде, той попроситься, — одказує Юхим.

Дітвора їсть мовчки, бо хто ж попроситься, як тато такий борщ їдять?

Юхим зачерпує повну ложку, повільно підносить до рота і якусь мить дивиться на неї, як на ворога, потім сьорб! — лунко, сердито й коротко, немовби батою ляснув, — і ложка суха. Сьорб! Сьорб! — нишком і запекло. Коли ж попадеться комусь із

старших дітей курячий пуп чи печінка, Юхим скаже, переставши сьорбати:

— Оддай, Маню, знахідку Колькові, він же менший од тебе.

А Мотря при цьому ще й докине:

— Він у нас сьогодні молодець, мамі дров уносив і тата бігав виглядати.

Юхим на те змовчує: малого іноді не завадить і підхвалити.

Баба їсть з окремої мисочки, бо їй треба довго кутуляти. Юхим ніколи не обходить її увагою за столом і, якщо вона не доїсть, буває, борщу, чи тушкованої картоплі, чи каші молочної, питається:

— Чого це ви, бабуню, так погано сьогодні їсте?

— Доживеш до мого віку, то й тобі не їстиметься, моя дитино, — одказує Кравчиниха. — Колись, як я була молодшою, хотілося, та не було чого, тепер є що, та не хочеться.

Юхимовій дівторі чудно, що бабуся називає тата дитиною, то котрась із старших питає, поштиво усміхаючись:

— Хіба ж тато — дитина?

— Усі ми, дітки, діти, і старі, і малі, й середульші, — одказує старенька і сміється — німо, без жодного звуку.

Це — «мирний» обід. А буває й так, що Мотря чимось не догодить Юхимові. І найчастіше, — дуже гарячим борщем. Тоді на Кравчину знаходить голодний сказ. Він хапає миску, бігає з нею кругом хати, шукаючи вітру поза причілками, а знайшовши, заходжується віяти ложкою борщ, як віють зерно до млина, і кричить так, що на всім кутку собаки гвалт зчиняють:

— Мало мене біля горна пече?! Га? Мало?!

Коли ж вітру немає, Юхим підхоплює на руки ледь не відерний чавун з борщем і пхається з ним до колодязя.

— Опускай у воду! У воду, кажу! — прискіпується до Мотрі й залигує чавун обривком так, щоб дужка була.

«Що се там за веремія?» — дивуються ті, хто не часто буває на цьому кутку села.

«Та то в Кравчинин обідають», — байдуже пояснюють кутяни, бо вже звикли. Так звикли, що коли хтось на когось кричить, йому кажуть: «Чого ти репетуєш, наче гарячого борщу вхопив?»

Після обіду Юхим одразу ж добрішає і стає ще лагіднішим і балакучішим, ніж завжди.

— Про що ж тобі на завтра врок задали? — воркоче до сина чи дочки і гладить чуб або кіски.

— Про перпетуум-мобіле, тату...

— А що ж то воно таке?

— Вічний двигун, тату.

— Гм, — каже Юхим і надовго замислюється. — Та й що ж, є такий двигун?

— Немає, тату.

— Правильно, немає, — радіє Кравчина. — Нічого вічного немає.

— А ви, тату? — озивається Колько.

Юхим регочеться й каже:

— А я, синоцю, вічний. Я — як той перепетмобіле! І ти підростеш — будеш вічним двигуном. Хто робить — той і двигун.

— А хто не робить? — допитується Колько.

— А хто не робить, той свистить, — сміється Юхим. Найдужче ж він любить учити молодшенького сина, ще не школяра, грамоти. Стане струнко, як солдат, притисне розчепірені пальці до стегон — і до Колька:

— Ану ж скажи, яка це буква?

Колько схиляє голівку набік, примружує розумненькі очі й швидко-швидко відповідає:

— «І», тату, тільки без крапочки вгорі.

— А це? — Юхим викидає ліву руку вбік.

— «Ги», тату.

— А це? — радіє Юхим і якомога кругліше береться руками в боки.

— А це «хви».

— А оце ж яка?! — вже вигукує в щасливому запалі Юхим і береться тільки одною, лівою, рукою в бік.

— А це, тату, — Колько навмисне витримує паузу, а Юхим напружено жде, і, коли вже на обличчі в нього з'являється ледь помітна тінь досади, син сміючись каже:

— А це, тату, «ри-и-и»!

Старші діти, що теж пройшли колись по черзі цю батькову «школу», обіймають Колька і хвалять, а Юхим враз нахмурюється й каже:

— Ну, годі. Марш за уроки, а я пішов на роботу.

Діти неохоче розходяться кожен до свого діла — не так-то вже й часто випадає їм побути з батьком, — а Юхим, заклавши чисті, одмиті цеглиною руки за спину, йде до своєї кузні. Дорогою він залюбки зупиняється погомоніти, коли хтось трапиться назустріч, сам напрошується зробити щось таке, чого, крім нього, коваля, ніхто в слободі не зуміє: коли Кравчина не голодний, він кожному радий прислужитися, кожному не пошкодує доброго слова чи поради, навіть насмішникам своїм. І потім до самого смерку видзвонює його молоток по ковадлу — веселенько та вдатно, наче закликає людей до закіптюженої кузні під сосновим бором. А якщо змовкне, то те означає: притомився Юхим, зняв свого пупко-го брезентового фартуха, побитого іскрами, і, розтираючи праву руку — вона вже частенько німіє йому, — пішов на низи подихати вільховою прохолодою.

СИН ПРИЇХАВ

На початку серпня, коли в Ковбиші, велике село по обидва боки вузької річки в очереті та верболозах, з'їжджаються до батьків усі колишні ковбишівці, що отам по війні подалися з дому шукати постійного заробітку і щонедільного вихідного, коли по дворах тільки й чути: «Папа, а как зараз навпростець дійти до лавки?», а батько, намагаючись у всьому догодити дітям, одказує: «Та как? Отако грядками і йди. А там — низом. Хіба ти забув?»; або: «Мамо, як у вас нащот стірального порошка? Нет? Дак я пришлю по приїзду» і т. п. — отож на початку серпня, сонячного суботнього передобіддя, приїхали гості й до Никифора Дзякуна та Параски Дзякунки: син Павло, рудий, витрішкуватий, уже з пузцем і в капроновому капелюсі у дрібних дірочках, невістка Рита, товстенька, як куховарка, балакуча й догідлива (про таких кажуть: «Тільки в хату — вже й своя»), та одинадцятимісячний онук Борко, такий собі некрикливий витрішкatenький опецьок з ріденьким, рудим, як у батька, чубчиком.

— Таж викапаний татусь! — щасливо цокотіла Дзякунка, обціловуючи внука. — Дивися, Никифоре, і ніздрічки такі, як у Павлуші малого були, й гузенце важкеньке... — Вона також була руда, син Павло удався в неї, а онук — у Павла, того й раділа. А навітавши Борком, заходилася цілувати невістку та дякувати їй, що отак догодила, що такого онука гарного «привела».

Приїхав Павло не поїздом і не автобусом, як багато інших колишніх ковбишівців, а власним «Москвичем» тютюнового кольору. «Москвич» був новий, і все в нього блищало: фарба, скло, нікельовані буфери, циферблати на приладах...

Сидіння було заслано двома вовняними килимами, а заднє та бокові стекла завішено репсовими фіранками. Все те Павло придбав задалегідь, ще тоді, як для машини його майбутньої тількино одливалися десь на заводах перші деталі.

Через «Москвича» Павло й не одружувався так довго, хоч мав уже за тридцять. Спершу думав: брати дружину на сто п'ятдесят карбованців у місяць, та ще живучи в гуртожитку, не годиться. Коли ж дали йому за стаж та мовчазну працювитість кімнату в новому будинку й перевели із слюсарів у майстри, розмірковував так: наскладаю грошей на машину і все, що до неї треба — килими, фіранки, брезент і металеві каністри під бензин та мастило, тоді вже й жінку шукатиму, бо як одружишся зараз, то машини вже не купиш, ляснуть гроші на меблі, одяг та всякі дрібниці, що придумуються жінці, бо жінки всі такі.

Навіть у відпустку до батьків не їздив три останні роки. Адже, щоб їхати, крути не крути, а півтори-дві сотні викинеш: дорога,

гостинці, новий костюм... Не заявився ж у приношеному! То брав відпускні, клав на книжку і знову працював.

Тепер Павло мав усе: квартиру, жінку, машину, сина, двісті карбованців заробітку разом з премією — і почував себе так, як йому й хотілося: спокійно, впевнено і незалежно.

«Москвича» у двір батькові одразу не завів, а лишив коло воріт, тільки стекла позапинав брезентовими фартушками, спеціально для цього й пошитими, та колеса понакривав обрізками, що zostалися од тих фартушків, аби не пеклися на сонці.

— Ти, Павле, отуди під грушу поставив би його, в холодильник, — радив старий Дзякун і любовно та обережно обторкував «Москвича» долонею.

— Нічого, хай тут постоїть, щоб під рукою був, — поважно одказав Павло.

Батько зрозумів його й замовк, тільки прикахикував значно та погладжував великим пальцем вуса, то лівий, то правий, та усміхався тонко: правильно, хай люди бачать, через вигін з усіх боків видно.

Доки в хаті варилося й смажилося, чоловіки час від часу виходили з двору до машини, походжали навколо неї повільно і врочисто або й так собі стояли, як два лелеки біля гнізда з лелеченятами.

— Та й скільки ж людей під твоїм керівництвом? — питався сина Никифор.

— Уся зміна. Двадцять сім чоловік.

— О-о! — підкидаючи брови вгору, казав Дзякун. — Багатенько. Ти ж дивись там, з ними ладь, бо люди — це таке: не догодиш — з'їдять.

— Про це будьте вверені. Я ще в полковій школі навчився з ними, як був помкомвзводом по стройовій підготовці. Теж тридцять душ було. І всі слухали... У мене так: робиш — роби. А не послухав раз, удруге — подавай заяву. Або на такі наряди посаджу, що в получку тільки розпишеться.

— А то ж як! — охоче погодився з сином Никифор. — Робиш — роби. А ні — то дивись...

І засміявся дрібненько.

Мимо машини та батька з сином у нових капелюхах з дірочками (Павло привіз такий самий капелюх і старому) проходили люди, здоровкалися шанобливо, на що Павло одказував, дивлячись понад їхніми головами на річку: «С-с-те!»

Дехто й зупинявся, вітав гостя з приїздом, Никифора з гостями, розпитував, де та ким Павло працює, які гроші заробляє тощо, а на припослідок обходив машину, зазірав до кабіни крізь щілини між фіранками й цікавився, скільки «це добро» коштує.

— Ану ж, Павлушо, скажи! — торкаючи вуса великим пальцем та веселючи очима, воркотав Никифор і напружувався весь, аж старечі його м'язи твердішали, а під ложечкою лоскотало.

— Всі гроші, — з холодною посмішкою, що їй не схожа була на посмішку, казав Павло і дивився своїми малорухомими риб'ячими очима поверх цікавого дядька.

Зодягнений він був у новісінький костюм приблизно такого ж кольору, як і «Москвич», взутий у новісінькі жовті черевики на товстій підошві, а тугу, в рудих латочках шию міцно стискав комір нейлонової сорочки без краватки: Павло не любив краваток. Коли він говорив з дядьками, то тримав руки складеними на грудях і повільно та незалежно розгойдувався, стаючи то на носки, то на підбори нових своїх черевиків, причому розпірка на піджаці ззаду то сходилася, то розходилася.

Тим часом у хаті не вгавала балачка.

— Павлушу на роботі цінують, — розказувала Рита, підмітаючи долівку мокрим віником. — Премія щомісяця йде, дві грамоти одержав...

— Та він у нас такий, що і зробить, і змовчить, як треба, і старшого послухає, — озвалася од печі Дзякунка. — Ізмалечку такий.

— В квартирі в нас, — вела далі Рита, — все є: гарнітур житомирський, холодильник «Донбас», телевізор «Огонек», стіральна машина «Ністра», пілосос... «Буран», правда, бо «Ракет» саме в магазинах не було. Грошей вистачає їй на щодень, і на книжку Павлуша в зарплату кладе щомісяця. А буває, в суботу їй неділю проскоче в Ростов чи Ворошиловград — все одно ж робити нічого, то, дивись, десятку-дві підробив. Треба ж машину окупити. Та їй на бензин...

— А чого ж, — раділа Дзякунка. — І людям услуже, їй копійку заробить. Воно так: копійка до копійки — та вже й руб! Їж, Борисику, їж, мій ласунчику, гам, — ніжно сокотіла до онука, що стояв біля лави, брав жменею кружалки смаженої картоплі, розкладені рядочком на газеті, аби швидше холонули, і мовчки, зосереджено спроваджував у рот. Коли рядочок кінчався, Борко обертався до баби, наставивши на неї малорухомі батькові очі, їй казав:

— Сє копи.

Дзякунка вихоплювала зі сковороди, що шкварчала на жарові під челюстями, підрум'янені кружальця і, перекидаючи з долоні на долоню, біжка несла онукові.

— Зараз не можна гамочки, моя крихто, — розкладала картоплю в рядочок і студила на неї. — Жиж! А як вичахне, тоді гам.

І питалася в невістки:

— Де ж ви його, доцю, хрестили, онучка мого сахаренького? Є у вас там церква поблизу?

— Ніде не хрестили, — одказала Рита. — Кумів назвали, так, шуткома — Павлушиного начальника цеху і його жінку, а не хрестили.

Дзякунка аж у поли вдарила.

— О Бо-оже, то це він у вас так нехрещений і живе?

— Так і живе, — зніяковіла Рита. — А що ж тут такого?

— Е, дочко, так не можна. Не годиться, щоб воно нехристом росло. Не цуценя ж, а людина. Ні, ні. Завтра дасть Бог неділю, подамося в Опішне або Покрівське й похрестимо. Будь-що. Бо яке ж воно...

— Та я й не проти, — повагавшись, мовила Рита. — Тільки Павлуші не кажіть, того що йому не можна...

— Ну, як не можна, то й не можна, — перейшла на шепіт Дзякунка. — Антобузом з'їздимо, не яка далечінь. Ми швиденько. А скажемо — на базар.

...Обідали довго й з горілкою: Павло вніс із багажника старанно закутушкану пляшку «Російської», сам розлив усім порівну, сам і тост виголосив:

— Ну, за зустріч. За знайомство з невісткою та онуком.

— І щоб усе було харашо, — вставила Дзякунка.

— Всьо в наших руках, — сказав Павло.

— Як умієш жити, то все харашо й буде, — багатозначно ви-рік Дзякун.

— За здоров'я наших батьків, — і моїх, і твоїх, Павлушо, — сказала Рита і почаркувалася з свекром та свекрухою.

Випили і взялися до їжі: смаженої картоплі з малосольними огірками, холодного курячого борщу на вершкові та жовтках, пухких пирогів з усякою начинкою та сметани. Тільки Борко вже не їв, а мовчки ліз дідові на коліна, торкав його за вуса й зосереджено сопів. Дзякун розчулився, легенько надавив недавно вставленими зубами рожевий онуковий палець, а невістці сказав повчально:

— Тепер, дочко, твої батьки — і Павлушині батьки, а Павлушині — і твої.

— Так оце кортить сватів побачити хоч одним оком, — медовим голосом мовила Дзякунка. Вона вже й сп'яніла і ледь не обмовилася була про завтрашні хрестини, та вчасно схаменулася. — А тут же й недалеко. Скільки, старий, од нас до Шишак?

— Навпростець верстов сімдесят буде, — прикинув Никифор.

— А я от скільки не наблюдаю життя, — повільно й таким тоном, що примушує слухати, сказав Павло, — то зробив вивод, що жінчиним і чоловіковим батькам бачитися не треба. Ті не понаравляться тим, ті — тим, слово за слово... Ті нашепчуть дочці, ті — синові. І пішло: лайки, ссори...

Никифор аж прикахикнув удоволено: ай розумний, шеймин хлопець! Справді, хто б це гнав новісіньку машину ґрунтовою

дорогою до Шишак і назад! Що вона — на дурину досталася? А свати, як схотять породичатися зблизька, то придуть і автобусом.

По обіді Павло урочисто одімкнув чемодани й роздав подарунки: матері чорну лискучу плюшку, так круто посипану нафталіном, що в хаті одразу запахло промтоварною крамницею, глибокі калоші на червоній підкладці, а батькові костюм, сірий у сосонку, — за шістнадцять карбованців і сорок дві копійки. Рита подарувала свекрові зелену нейлонову сорочку з твердим, ніби луб'яним коміром, а свекрусі в'язану кофту й донську пухову хустку — все дороге й гарне, придбане за дві виховательські зарплати.

Никифор тут же все й надів: хай дивляться люди, що діти привезли. А Дзякунка поховала своє добро в скриню, шкодуючи, що не може й вона, як чоловік, прибратися в нове — не сезон.

Потім Рита приколихала Борка, взяла сапку й пішла на грядки, хоч її відмовляли, а Павло завів машину під грушу, перевдягнувся і пішов у повітку спочивати на пахучому цьогорічному сінові.

Коли до повітки навшпиньки увійшов Никифор, щоб подивитися, чи добре синові лежить, та чи не тягне йому в якусь щілину, Павло спитав у нього крізь дрімоту:

— А риба, тату, в нашій річці є?

— Є, синок. Щучки, карасі, лини... Раки трапляються, ну мало. Як хочеш, то я візьму завтра кімлі в Семена Портнівського, та й підеш з кимось із хлопців повтішаєшся.

— Я й сам піймаю. Аби кімля добра, не драна.

— І то таке, — погодився Никифор, міркуючи сам собі, що й тут правда на синовому боці: сам що піймав, те й твоє, а вдвох, то на двох і ділити треба.

В хаті Дзякунка поквалливим шепотом оповіла чоловікові, що онук їхній не хрещений, що завтра вони з Ритою — тільки щоб Павлуша, Боже сохрани, не довідався, бо йому не можна, — подадуться в Опішне або в Покрівське просто додому до батюшки і що Рита на це пристала.

— Отаку жінку Павлуша знайшов, — аж похлиналася радісним шепотом Дзякунка. — Що розумна, що культурна, а що ще й проста!

— Павлушко наш ні в чому не прошибе, — гордовито мовив Никифор. — В нього й по роботі порядок, і дома, і в машині. Бачила, як там усе заслано та блищить? О-о-о!

І раділи обоє: Дзякунка вголос дякувала Богу до ікони, а Дзякун повільно розгладжував вуса великим пальцем.

Тоді домовилися, що покличуть на завтра Дзякунчину сестру-одиначку, щоб витопила й приготувала все до гуляння —

ніби просто так, заради приїзду гостей, — і що Никифор може їй поратися. А ще порішили, кого кликати: тільки своїх, родичів. І перерахували всіх по пальцях. Набралося чимало, душ п'ятнадцять, то п'ятох, із Забродівського хутора, одкинули: почують од когось — пообижаються та й забудуть, а не прочують — ще краще.

Кінчили раду тим, що Дзякун сказав:

— Купиш в Опішньому м'яса. Спечемо каклет до картоплі штук сорок. Я колись, як був у городі, їв у чайній, так добрі.

Никифор одрахував із свого гаманця десять карбованців од пенсії і подав жінці.

— А чи зуміємо ж? — стурбувалася Параска.

— Чом не зуміємо, — одказав Никифор. — Я позичу в директорші машинку та м'ясо скручу, а ви з Ритою поліпите, як вернетесь. Не велика мудрація.

Потоптався по хаті й рушив до дверей.

— Піду подивлюся, як там машина.

Другого дня, як сонце тільки-но стало над опішнянськими крутоярами, Дзякунка й Рита з Борком на руках, святково вдянені й схвильовані своєю таємницею, вже були на базарі. Скупилися швидко. І Дзякунка між ділом розпитала у базарових опішнян, де краще охрестити дитину, — тут а чи в Покрівському. Баби наввипередки радили їхати в Покрівське: там батюшка молодий, має добрий бас і молитву читає всю. А тутешній уже такий шкарбун, що тільки крекче та кашляє і ні читати не бачить, ні по пам'яті не вчеше — забуває.

Покрівського попа застали вдома. Він стояв на ганку в хромових офіцерських чоботях та новій, либонь, недільній рясі, сипав курям пшеницю з коряка і рокотав басом:

— Ціпоньки-ціпоньки, путь-путь-путь...

Забачивши прихожан, він анітрохи не знітився, кивнув привітно і посипав курям доти, доки не кінчилося зерно. Тоді одніс коряк у веранду, повернувся й сказав:

— Проходьте до господи.

Батюшка був і справді молодий, гарний з лиця, добре виголеного побіля жовтуватої, з полиском, борідки, ще й духами міцно пах. Останнє Дзякунці не сподобалося. «Надушився, як парубок», — подумала.

У світлиці, завішаній образами — в рушниках і без них, стояла півсутінь, бо віконниці од сонячного боку було зачине-но, на покутті тихо горіла лампадка, і пахло пирогами з капустою.

Рита з Борком, що посапував уві сні, стала на порозі, тихо поздоровкалась і втупила очі в підлогу, а Дзякунка познамувалася

до батюшки і перехрестилася до ікон, що ледь жевріли в світлі лампадки. Тоді сказала:

— Хлопчика, святий отче, привезли охрестити. То не відмовте, бо здалеку ми.

— Кума? — спитав піп, глянувши на Риту.

— Невістка, батюшка. А то — внук, Борко.

— Угу. Хреститься вмієте? — поцікавився батюшка в Рити. — Ні? — Зітхнув не тяжко і не сумно, а як людина, якій це не в новину, увімкнув електричну плитку й поставив на неї велику луджену миску з водою. Потім підійшов до Рити, заглянув в обличчя Боркові й сказав лагідно: «Спить младенець? Хай поспить, поки вода нагріється. А хреститься, жінко, так: складаєте троєперстя, кладете його на чоло, потім на живіт, на праве й ліве плече. Спробуйте». — І ледь посміхнувся.

Рита звела руку, що стала раптом важкою, і перехрестилася.

— Оттак, — вдоволено прогукв отець. — Просто і красиво. Звичаї предків своїх треба знати. — І звернувся вже до Дзякунки: — Хто ж буде младенця держати? Вам, ви ж знаєте, не можна. Матері — теж.

— А як матушку попросить? Може б, вона... Бо ми ж у такий світ забилися... Уважте вже, святий отче, — заблагала Дзякунка.

— Гаразд, — погодився отець. Попробував пальцем воду, зняв миску й поставив її на стілець, ближче до покуття. — Крижмо є? — спитав, ідучи до дверей, що вели, мабуть, на кухню, де побрязкував посуд.

— Є, отче, є, — поквалливо одказала Дзякунка й вийняла з кошика сувійчик ситцю.

Незабаром батюшка повернувся й зодяг епітрахиль, що тьмяно сіяла сріблом та золотом, і в світлиці стало ще урочистіше. Потім увійшла матушка у всьому темному, привіталася тихо, взяла з рук у Рити Борка і посміхнулася їм ласкаво.

Батюшка правив по пам'яті й швидко, як би добрий тесля тесав. Бас його приглушено рокотав до ікон і то гучнішав, то спадав до проникливого шепоту; час від часу він хрестився, тричі, пружно та замашисто (тоді хрестилася й матушка) і вклонявся іконам — самою головою, як розбалуваний увагою публіки актор.

Борко, голенький, загорнутий лише в ситець — крижмо, вп'явся опуклими оченятами в лампадку, посміхався і вказував на неї пальцем.

Та ось батюшка вмовк, узяв зі столика ножиці й вистриг у Борковому чубчикові хрестик, промовляючи: «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа». Тоді вмисив пучку рудого волосся у віск і вкинув у миску з водою. Матушка розгорнула Борка, подала

голенького на руки батющині, і він умочив його ноженятами в воду — раз, вдруге і втретє, примовляючи через паузи: «Во ім'я Отця... і Сина... і Святого Духа. Амінь».

Рита почувалася немовби в напівсні, немовби в тому, що відбувалося зараз, замкнувся весь світ і не було надворі ні сонця, ні попових курей, ні накоченої, аж блискучої дороги степової від Опішнього суди.

— Дар Божий, — м'яко пробаснив батюшка і чимось намастив Боркові лобик, ніжки, рученята.

В світлиці запахло оливою.

— Отрекаєтесь лі от діавола? — спитав піп.

— Отрекаюсь, — прошепотіла матушка.

— Дуньте і плюньте.

Матушка тричі легенько дмухнула і тричі легенько сплюнула. І коли отець проспівав: «Єлице во Христа крестітеся і влекостєся», — віддала Борка Риті й сказала:

— Можна вдягати. А крижмо візьміть собі... Далеко вам їхати? Нічого, скоро буде автобус, — поторкала тонким пальчиком Борків ніс, усміхнулася й, кивнувши свекрусі та невістці, вийшла.

— Скільки ж з нас? — шепотом спитала Дзякунка.

— Як з усіх, — зітхнув батюшка. — П'ять. А якщо дитину держить матушка — десять.

Дзякунка дістала з-за пазухи білий вузлик, розв'язала його зубами й подала попові теплу десятку.

«Ач, яку грінку вбив за півчаса», — подумала неприязно і попросила смиренно:

— На часточку, батюшка, запишете Микиту, Марфу і новопреставленого Мефодія.

— Гарзд, — пообіцяв молодик, навіть не пробуючи запам'ятати імена усопших.

Коли опинилися за ворітьми, Рита сказала, ледь примруживши гарненькі очі:

— Такий красивий та привітний...

Дзякунка помітила той дівоцький прижмур і мовила сердито:

— Еге ж, за десятку можна і в янгола обернутися. Ходім швиденько до антобуза, бо пече так, що ще й м'ясо пропахне, то будуть нам хрестини.

І вперше подумала про невістку погано: «Ба, як швидко придивилася. Для такої треба добру вуздечку...»

Павло прокинувся рано і, доки батько сходив по кімлю, встиг уже спорядити вдягачку на рибу: знайшов у повітці стару батькову сорочку, драну на ліктях, полатані, батькові ж таки, штани, що не сходилися йому в поясі, то доточив петельку з мотузочка, та

шкарубкі чоботи з відстріялими підошвами — хоч і тектимуть, зате ноги не попробиває на корчах і очеретяній стерні.

Так у дранті й до річки надумав був іти, але батько розрадив:

— Ні, синок, — сказав, — куди ж воно... Це як селянинові, то і в такому личило б вигін перескочити. А тобі, при твоїй должності, при своїй машині, костюм он який — і таке дрантя... Ти краще бери кімлю, а я це обмундирування пронесу під полою. Торбу злагодив?

Павло показав чималу брезентову шаньку, пошиту разом з фартушками на стекла — воду в радіатор заливати.

І рушили: попереду Павло у новому костюмі, черевиках та брилі, позаду Никифор з торбою, дрантям та чобітьми під полою.

— Якби сонечко вгірло, — гомонів Дзякун, — і вода потеплішала б, і риба стала під берег, бо зараз вона гуляє.

— Я й гулящу піймаю, — сказав Павло.

Коло річки він перебрався в лахміття і зразу став ніяким не майстром заводським і не поважним гостем, а звичайнісіньким собі ковбишівським дядьком, що прийшов допомогти бабам мочити коноплі, — так попростішав ураз і навіть реготнув, оглянувши себе. А Никифорові аж прикро стало від того синового вигляду: наче перекинувся Павло із пана в попихачі...

«Аби хоч не побачив хто», — подумав та й порадив синові:

— Ти отамо поміж хвойлівськими очеретами бовтайся. Там линки є, і з берега не видно, хто воно та що. А я перегодом приїду з одежею.

І послішив помагати жінчиній сестрі поратися коло печі, бо знав, що в неї до цього кебети не лишньої. Хіба не вивернула колись на Різдво чавуняку холодцю? Тоді виправдовувалася, жалібно й гугняво: «Як вонь ж бо тут пече, а там тече, а тут тобі рьогач спав!» Никифор аж сплюнув сердито од тої згадки і майже підтюпцем подався додому.

Павло вбрів у воду, шахнув одразу по груди, ахнув і заіржав — така вона була холодна. «Погано, що штани не застібаються. Треба було б свій комбінезон вдягти, — покаявся. — Так новісінький же ще...»

За першою заставкою попалася в кімлю щука, зелена й прудка. Павло кілька разів хапав її, та все невдало, щука випорскувала з пальців, доки не шубовснула у воду.

— От тобі вже нема однієї, — сердито буркнув Павло. — Так наловиш, роззяво!

А тут на додачу в паху так жальнуло, мов старою кропивою, що аж присів і процідив крізь зуби: «І-і-іх! Треба було таки надіти комбінезон, хай він пропаде!»

Заставив іще раз і довго грузився в муляці поперед кімлі, тримаючи її одною рукою, а другою ширяв у воду, як бовтом, та приказував: «Іди, іди... Вил-лазь!» Тоді рвучко витяг снасть — порожньо, сама ряска, сувої куширу, очеретяні дудки та равлики. Сонце світило просто в кімлю, і все те зелене добро з водяного царства сліпило очі колючими кришталевими промінцями. Павло став поволі перегрібати п'ятірнею кушир і раптом: ляп-ляп — карась, широкий, у долоню, і червоний, мов з міді. Не роздивляючись, спровадив у брезентову торбу, що вже намокла і торохтіла.

Далі він уже не чув, кусало його чи ні, а тихо крався поміж лататтям, розсовуючи його грудьми, нечутно занурював кімлю і товк ногами та веслом, по-хлоп'ячому приказував: «А дзінь-дзінь, щучка... Дзінь-дзінь-дзінь!»

Коли піймав другу щуку і вкинув у торбу, подумав:

«Оце було б дві».

А як попалася ї третя, аж уголос сказав:

— А це було б уже три!

Інколи ставав перепочити і слухав, як позаду нього сичать, влягаючись на своє місце, кушир та латаття, як сонечко гріє сухі плечі, а вода під берегом уже не студить груди, обліплені сорочкою, а зогріває, ніжить м'яко, що отак би й заснув у її теплих обіймах... У незболочених закапелках при самому березі вода стояла така прозора, що видно було дно: тонкорунну зелену травичку, верболозове гілля, обліплене важкими зеленими кім'яками бодяги, та муляву рибку дрібненьку, що стояла косячками проти тихої, ледь помітної течії.

Неподалік на чистоводді, лишаючи за собою два тонкі водяні вуса, плив вуж. Поволі похолонуло в грудях, але він згадав, що вужі не кусаються, що в дитинстві навіть носив їх, ті холодні, гнучкі веретена, за пазухою, то тільки лоскотно було — і заспокоївся. Од першої тої згадки про дитинство прокинулася й друга, третя... Як голяка ловив старим кошиком без дужок в'юнів та бобурців; як мало не щодня, влітку і взимку, продирався в лузі крізь гущавину з сокирчиною за паском, і кожен пень був йому не просто пнем, а щасливою знахідкою, купкою дров; як пас череду отуто на прирічкових низах та пік у кізячковому жару степову картоплю, таку піскувату, що й хліба до неї не треба; як ходив місячними вечорами зі своїми однокашниками молоденькою сивою сосною посеред села — «парубкував», а що дівчата-підлітки охочіше горнулися до старших, то зробили бубну, доп'яли десь стареньку балалайку і зманювали їх тим нехитрим оркестром до себе, хоча й цілуватися ще не тямили, а тільки гогошилися: торохтіли в бубну, тюгукали та свистіли в чотири пальці...

Потім його виряджали у ФЗУ, і дівчатка співали йому під бубну з балалайкою прощальної пісні:

Последній нынішний денёчек
Гуляю с вами я, друзья...

І Настя Кушнірівська співала, вимовляючи не «друззя», а «друз-дя». А як ручкалися на прощання, чого ніколи раніше не робили, і розходилися, Настя вбгала йому в долоню напахчену дешевими духами хусточку з двома літерами, вишитими зеленою ниткою: Н+П. Любила ж, видно... А він, замість обняти, пригорнути дівчину, бувало, перечіпав її, ніби ненароком, або штовхав зненацька на соснину й реготів пришелепкуватю. Да... Бачив її, як приїздив три роки тому до батька. За офіцера вийшла. Гарна зробилася, товстенька, щоки цвітуть... Ну, та й він не прогадав. Рита жінка добра, хоч і погулювала колись, чув од хлопців по роботі. Зате зараз ні-ні. Воно й краще, як замолоду покрутить: замужем смирніша буде...

— Еге, чого ж це я стою, — сказав сам собі. — Там першу шуку прогавив, тепер — розмечтався. Уже б досі десятків зо два піймав.

І заходився ловити: то мовчки, зосереджено, то з радісними вигуками, як траплялася добра рибина, то з піснею на одне слово: «Тру-ру-ру, тру-ру-ру...»

В полудень прийшов Никифор з костюмом, черевиками та брилем. Аж тоді Павло вибрів на берег і, почувачуючи млосну дріж у ногах, помився та перевдягся.

— Чималенько накишкав, — сказав Никифор, виважуючи торбу. А сам подумав: «За що не візьметься, бісів хлопець, все в нього до ладу получається!»

Назад ішли помалу, бо Павло таки добряче натрудив ноги, ледве переставляв їх і вже вкотре шкодував: «Якби ота перша не втекла, якраз нормально було б. П'ятнадцять штук. А так тільки чотирнадцять».

І та перша — п'ятнадцята — шука здавалася йому зараз найбільшою...

— Якщо вже кликати когось із чужих, то нужних людей, полезних, — сказав Павло, дізнавшись про гулянку. — Голову колгоспу чи ще когось, хто вам пригодиться.

— А що голова, — обережно заперечив Дзякун. — Поки на роботу ходили, поти й голова — голова. А зараз йому до нас діла немає, нам до нього. Пшеницю в механізаторів купуємо, пенція по закону йде. Хіба Митра Лободу гукнуть, лісника. То такий чоловік, що без нього не обернешся: дров треба — до Митра, сіна корові на зиму — до Митра, коней грядку виорати чи торфу привезти — знову ж таки до Митра.

Так і порішили: кликати лісника та ще директора школи з директоршею. Останніх Павло забажав. Як-не-як — люди вони культурні, шановані в селі, до того ж якби не директор, бути б Павлові й досі слюсарем. То ж бо директор тяг його до сьомого класу, можна сказати, за вуха: просив, умовляв, примушував — і таки вивів у люди. Адже перше, що в Павла спитали, коли висували в майстри, — яка освіта. Сім класів. Не п'ять і не шість, а сім! Може, це й виручило, бо кандидатур на бригадирство було аж три.

І ще домовилися: родичі посходяться й самі, а Митра Лободу та директора з директоршою слід привезти машиною. Це раз. Друге: родичі, як люди свої, питимуть і самогонку, а чужим треба взяти лавочної, бо — невдобно. Митро, правда, такий, що й гарячу смолу питиме, а директора й директоршу треба пригостити по-культурному...

Надвечір стали сходитися гості, ближні й дальні дзякунівські родичі — брати, сестри, племінники й племінниці, навіть один онук, сержант понадстрокової служби. Жіноцтво, перецілувавшись, мерщій розв'язувало вузлики й обдаровувало Борка гостинцями, які він мовчки на вибір поїдав, з усіх боків обдивлялося Риту, нову свою родичку, і, вдоволене, заходилося допомагати поратися коло риби, печі та столів. Чоловіки ж повсідалися під грушею біля «Москвича», закурили і завели свою балачку: розпитували у Павла про ті краї, де він живе, про те, чи й досі є в Ростові вурки, про роботу, «квартиру» і знов-таки про заробітки. І за всім цим у кожного чаїлося найголовніше питання: де можна взяти такі гроші, щоб купити машину? Однак про це мовчали, вважаючи, що то «не нашого ума діло». Тільки сержант-надстроковик ні про що Павла не розпитував, а сам, улучивши мовчанку, поривався розповідати і починав здалеку: «А вот в нашій часті, де я служу...» Він щойно приїхав у відпустку і тепер з нетерпінням ждав, коли вона закінчиться: адже в частині його вже, мабуть, оформили на нове, незвичне й красиве звання — прапорщик! Одначе сержанта слухали не так уважно, як Павла, — кожен служив свого часу, — і часто перебивали.

Коли сонце торкнулося очеретів понад річкою, Павло розчохлив машину й поїхав за почесними гостями, міркуючи по дорозі, як бути: забрати директора з директоршею і Лободу разом чи привезти їх окремо. І що взяти — коньяку та шампанського чи горілки та вина. Так, вагаючись, і до крамниці увійшов.

У крамниці було велелюдно, як і всякого недільного дня: чоловіки брали по маленькій і йшли в берег посидіти; жінки розкошелювалися на «концерви» з риби та чорне якесь повидло, дівтора товпилася за цукерками.

Павло привітався до всіх своїм «С-с-те!» і, відчуваючи, що усі на нього дивляться, сказав до продавщиці несподівано для себе самого:

— Дві коньяку, дві — шампанського.

І виклав на прилавок аж чотири десятки, хоч треба було три. Коли виходив з пляшками, почув за спиною нетерплячий шепіт, від якого приємно замлоіло в грудях:

— Хто ж то воно?

— Та Павло Дзякунів, хіба не впізнали?

— Ти ди', яким козирем став.

— Видно ж, і грошви!..

Директор школи Іван Лукич, а по-ковбишівськи просто Лукич, зустрів Павла надворі з помийною цеберкою в руках — попросяті виносив, — розчулився вкрай, забідкався, що не може в такому вигляді обняти дорогого гостя. Лукич був людиною м'якої, навіть ніжної вдачі, понад усе любив діяльність і мав у селі безліч обов'язків: директорував, читав лекції на фермах та польовому стані, збирав місцевий фольклор, завідував народним музеєм, співав у клубному хорі, грав найскладніші ролі в п'єсах, які сам же й ставив, був членом сільвиконкому й головою товариського суду...

Вислухавши Павлове запрошення їхати в гості машиною, Лукич благально замахав руками, знявши їх догори:

— Що ти, що ти, Павлику, ми люди не горді, прийдемо й пішки. Скільки ж тут їхати!

І загукав на грядки до дружини:

— Наташо Пилипівно! А кидай лишень сапу та перевдягайся, Павлуша ось кличе нас у гості.

Він провів Павла до машини і все казав:

— Повиростали мої орлики, розлетілися межі люди. От і ти — мужчина вже, повноцінний громадянин. Так і мусить бути. — І додав латиною улюблену свою завчену ще в інституті фразу.

Митро Лобода, уже напідпитку, погодився їхати не одразу.

— До мене сьогодні дзвонили з області, приставник буде. Роботу перевірятиме, — сказав і подивився уздовж вулиці, так ніби «приставник» мав ось зараз виткнутися з-за крайньої хати. В селі знали, що Митра хлібом не годуй, а дай повеличатися службою. Якщо до нього, приміром, звертався по допомогу хтось із рядових селян, Митро казав: «Ніколи сьогодні. Жду приставника з району», — якщо ж хтось із поважніших — голова кооперації, бригадир чи лавочник, брав вище: область.

Так і стояли перед ворітьми: Митро не поспішав іти в двір, Павло — сідати за руль, бо знав, що «полезні люди» люблять по-норовитися. І чим дрібніші за посадою, тим дужче.

— Ну що ж... — сказав Павло по довгій мовчанці й ступив крок до машини. — Якщо таке діло, то...

— А може, його сьогодні й не буде, чорт-тього зна! — швидко сказав Митро.

За мить він уже хряпнув дверцятами, опустив скло й відкинувся на спинку сидіння.

— Паняй! — кинув недбало, ніби Павло був його власним шофером.

Павло не образився. Він звик терпіти потрібних людей, то тільки посміхнувся й погнав машину.

— Багато бензину жере? — спитав Митро так, немовби також мав машину і вона «жерла» багато бензину.

— Смотри яка дорога, — одказав Павло.

Далі не знайшлося про що говорити, дарма що колись разом училися в школі, писали бузиновим чорнилом, билися в кулі, парубкували в сосні з обклеєною газетами балалайкою, щоб не розпалася, та саморобною бубною.

Коли те було!

Гулянки, однак, не вийшло. Почалося з того, що Домаха, Дзякунчина сестра, яка старшинувала коло печі, забула про рибу, і вона пригоріла одним боком. Промазав і Дзякун, підпоївши лісника в коморі, доки домовлявся з ним про вільху на шалівку. А оскільки розмова мала бути відвертою, то й сам хильнув. Отож, коли гості випили по першій, Митро ні сіло ні впало з'єрепенився, що перед ним не поставили, як перед директором, коньяку, розсердився, пив домашню чарку за чаркою і тільки з сержантом.

— Служба! — гукав через стіл. — Давай удвох! За армію. Люблю армію! Там — усі рівні! П'ємо за армію.

Директор, аби якось приборкати колишнього свого учня, пересів разом з коньяком до нього, гладив плечі, шепотів на вухо, мабуть, щось лагідне й примирливе, бо лице так і промінилося батьківською ласкою, але це, либонь, ще дужче розджохкувало Лободу, бо він виривався з обіймів і сікався до Павла:

— Ти, хамаршельда! Чуєш? Признавайся: на чому латаєшся, що таким паном прикотив? Заробив? Брехня! Мовчиш! Тож-бо й воно!.. Солдат, починай:

Дальневосточная-а,
Опора прочная-а...

— Ти закусуй, Митре, — холодно сказав Павло.

— Що — Митре? У Митра, думаєш, менше грошей, ніж у тебе? Дзуськи! У Митра, щоб ти знав, на кожному дубі — хромові чоботи висять! І на кожній вільсі!..

— Не треба, не треба, Митрику, — воркотав директор. — Висять, віримо. От і добре... А тепер заспіваємо. Помагай, Наташо Пилипівно.

І почав чистісіньким тенором:

Ой гаю мій, гаю,
Зелений мій гаю,
Чом на тобі, гаю,
Листя, листячка немає...

Митро й справді принишк, мов дитина, якій дали циці, похилив голову й тихо заплакав.

— ...А вот в нашей часті, де я в даний момент служу, — розповідав Риті сержант, перекрикуючи пісню, — у кожного молодшого командира, як і в офіцерів, три форми: парадна, вихідна й робоча. В даний момент на мені парадна...

— А чого б мені не випити, Лукич, скажіть, — з п'яною делікатністю допитувався в директора Дзякун, коли пісня скінчилася, — як до мене син приїхав? Та ще який! Ви ж не дасте збрехати: якби щоб не таке врем'я, як тоді було, хіба б він не вивчився на інжинера чи ще когось? Вивчився б. В нього й зараз двадцять сім душ. І всі слухають. Бо — вміє...

— Павлуша — золото, — погоджувався директор, смакуючи непідгорілим риб'ячим боком, — уважний, витриманий... Золото!

Почувши цю розмову, Митро Лобода вибрався з-за столу, хисткою ходою підійшов до Павла й міцно, як арканом, обійняв його за шію.

— А пам'ятаєш, друг Павло, як ми з тобою... У-у-у! Не згадуй! Думаєш, я забув? Ні! То твоя молодиця? — тицьнув пальцем у Риту. — Ей, молодице приїжджа! Хочеш, я тобі розкажу, який твій чоловік у дитинстві, ще до ФЗУ, був?.. Руде, скупе, витрішкувате... Тільки ти, Павлушо, не обижайся, я по-дружеськи... — і засміявся хрипко. — Їй-богу, не брешу! А тепер диви: пац, хамаршельда! Ні, скажи хоч ти, бо він не хоче, на чому він латається, га?

— Додому, Митрику, додому. Спать, — лагідно порадив Лукич, геть розм'якнувши від чарки. — А завтра із свіжими силами — до праці.

— Ні, хай скаже! — п'яно реготів Митро і так стис Павлові шію, що той аж побуряковів, підвівся, виважуючи на собі лісника, й під вигуки захоплення та регіт компанії поніс його з хати.

Опинившись за ворітьми на лавочці, Митро скрипнув зубами, глибоко зітхнув і сказав уже крізь сон:

— Нас — не проведеш. Ні-і-і...

Надворі, низько над полтавським шляхом, світив повний місяць. Од хати й хлівчиків на землі лежали довгі тіні. Під призьбою, облиті світлом з вікон, цвіли й по-нічному пахли жовті гвоздики, а під грушею прохолодно блищав «Москвич».

Павло постояв посеред двору, прислухаючись до німотної тиші в селі, і пішов до машини знімати акумулятор, розмірковуючи, що тут, звісно, можна б цього й не робити, але хто його знає, на гріх, як кажуть, і курка свисне...

У хаті заспівали гуртової «Ой ти, Галю», і Павло, одгвинчуючи акумулятор, теж підмугикнув:

Поїхали з нами,
З нами, козаками,
Краще тобі буде,
Ніж в рідної мами...

ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ

*Любові всевишній
п р и с в я ч у є т ь с я*

Я виходжу з-за клубу, в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу, — хату Карпа Яркового. А перед нею — молоденька сосна рівними рядочками на жовтому піску. На ганку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса — колись її волосся сяяло проти сонця золотим, тепер не сяє. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж людина...

Підійшовши ближче, я вклоняюся Марфі й кажу через молоденьку сосну:

— Здрастуйте, тітко.

Марфа ворухить губами і проводить мене далі, аж доки я не увійду в сосну «велику» (у нас її називають ще «та, що твій тато садив»).

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє мені для поцілунку сині губи.

— Мамо, — питаю після того, як куці студентські новини розказано (сесію здав, костюм ось купив), — а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

— Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...

Марфа — тоді її в селі за маленький зріст звали «маленькою Марфою» — знала, що лист від тата приходить раз на місяць. Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист, мабуть, ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку — тонесенька, тендітна, в блаженській вишиваній сорочині й рясній спідничині над босими ногами — і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки: втекла від молотарки або від косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують.

Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи: «Є — нема, є — нема, є...»

Коли з пошти виходив наш поштар дядько Левко — височений, худючий, як сама худорба, з брезентовою поштарською сумкою через гостро підняте вгору плече, Марфа підхоплювалася йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

— Дядечку Левку, а од Мишка є письомце?

— Нема, — одказував Левко, блукаючи очима поверх золотого Марфиного волосся, що вибилося з-під чорної хустки.

— Не брешіть, дядечку. Є...

— Ну — є! Є... так не тобі, а Софії.

— Дядечку Левку! Дайте я його хоч у руках подержу...

— Нельзя. Чужі письма нікому давати не можна. Заборонено.

— Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам.

Сині Марфині очі заплавають слізьми і сяють угору на дядька Левка — ще синіші.

Левко озирається довкола, зітхає немічно худими грудьми і манить Марфу пальцем за пошту. Там він дістає із суми конверт і простягає Марфі:

— На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це... виженуть мене.

— Ні-ні-ні, дядечку! — аж похлинається від ширості Марфа. — Ось вам хрест святий!

Вона хапає з Левкових пучок листа — слюзи рясно котяться їй по щоках — пригортає його до грудей, цілує в зворотну адресу...

— Чорнила слізьми не розмаж, — каже Левко і одвертається: жде.

Марфа, якщо поблизу не видно людей, нескоро віддає йому листа, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче...

— Ну, от бачте, нічого я йому і не зробила... Тепер несіть Софії. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі, дядечку, рідненький... Натє вам осьо, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає Левкові в долоню.

— Хіба що за його здоров'я, — бурмотить Левко, — а так зроду не взяв би...

І чимчикує в село, наставивши вгору гостре плече з порожньою майже сумою (тоді не дуже-то люди писали один одному).

А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати до вечора свої шість кіп, — і вітер сушить — не висушить сльози в її очах.

— А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

— Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я теж-бо за нею слідкома з роботи тікала. Отуди, ярком, ярком — і до пошти. Дивлюсь, а вона вже на поріжку сидить, жде... Вона щораз перша вгадувала, коли тато обізветься.

— І ви на неї не сердилися?

— У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

— А як же то — вона вгадувала, а ви — ні?

— Хтозна, сину. Серце в усіх людей неоднакове. В неї таке, бач, а в мене таке... Вона за тата набагато молодша була. Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки прожила з Карпом своїм і нажилася на сто. Тато ж... він якось і не старів, однаковий зостався і в двадцять, і в тридцять годочків... сокіл був, ставний такий, смуглий, очі так і печуть чорнючі. Гляне було — просто гляне і все, а в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко піднімав очі. Більше долонею їх прикриє і думає про щось. А востаннє як бачила його (ходила з передачею аж у Ромни, їх туди повезли), то вже не пекли, а тільки голубили — такі сумні. Дивиться ними — як з туману.

Вони до нас на посиденьки ходили, Карпо і Марфа. Шовечора. І гомонимо, бувало, втрюх або співаємо потихеньку. Тато баритоном, а я другим йому помагаю, а Марфа першу веде. Голосок у неї тоді такий був, як і сама вона, ось-ось наче переломиться, ну, ловкий. А Карпа хоч викинь. Сидить у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий — розпушує. То я йому галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки — їж, Карпе! І тьопає, як за себе кидає. Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопе так, що каганець на столі як не погасне. «Я, — каже, — картоплю в галушках люблю. Картоплі треба більше кидать у галушки». Товстопикий був, товстоногий. І рудий — матінко ти моя... Як стара солома. Марфа проти нього — перепілочка. Ото гляне було, як він над галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться, а сльози в очах, наче дві свічечки голубі. До тата... Я ж бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до тебе в колиску всміхається та приколисує легенько.

— Ти, Михайле, — кажу, — хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться.

А він:

— Навіщо ж людину мучити, як вона й так мучиться?

Очі мамині сухі, голос ані здригнеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять їй і не болять — вони закам'яніли.

ОСТАННІЙ ЛИСТ ВІД ТАТА

«Софіє! Соню!

Учора дав мені товариш скалку від дзеркальця, і я вперше за два роки себе побачив. Побачив і не впізнав. Не тільки голова вся, а й брови посивіли. Зразу подумав був: може, то іній (це надворі було, не в бараці), тернув долонею — ні, не іній.

Більше не дивитимусь.

Роблю я тут, як і дома: вікна (тільки не для хат), двері (тільки не фільончасті), столи, ослони, ложки хлопцям ріжу на дозвіллі крадькома...

Погане виходить, серце болить, як подумаю, що це ж із моїх рук виходить отаке. Дерево хороше, в нашій стороні з нього білі палати робити б. Але сире. Та й інструмент не той, що в мене був. Ти його ще не продала? Як буде скрута — не жалій. Він мені, мабуть, уже не пригодиться. Не так-то й далеко я зайшов, та далеко вертатися.

Ти питаєш, як нас годують, як удягають на зиму. Годують, так, такою смачною юшкою щодня, що навіть Карпо Ярковий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдягачка звичайна, селянам до неї не звикати.

Сю ніч снилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, й вища. Сосна — а за нею річки синє крило... Ні ти, ні синок, мій колосок, чось давно не снитесь, тільки привиджується.

Сусіда мій по нарах молиться уві сні, а Бога не називає. До кого молиться?..

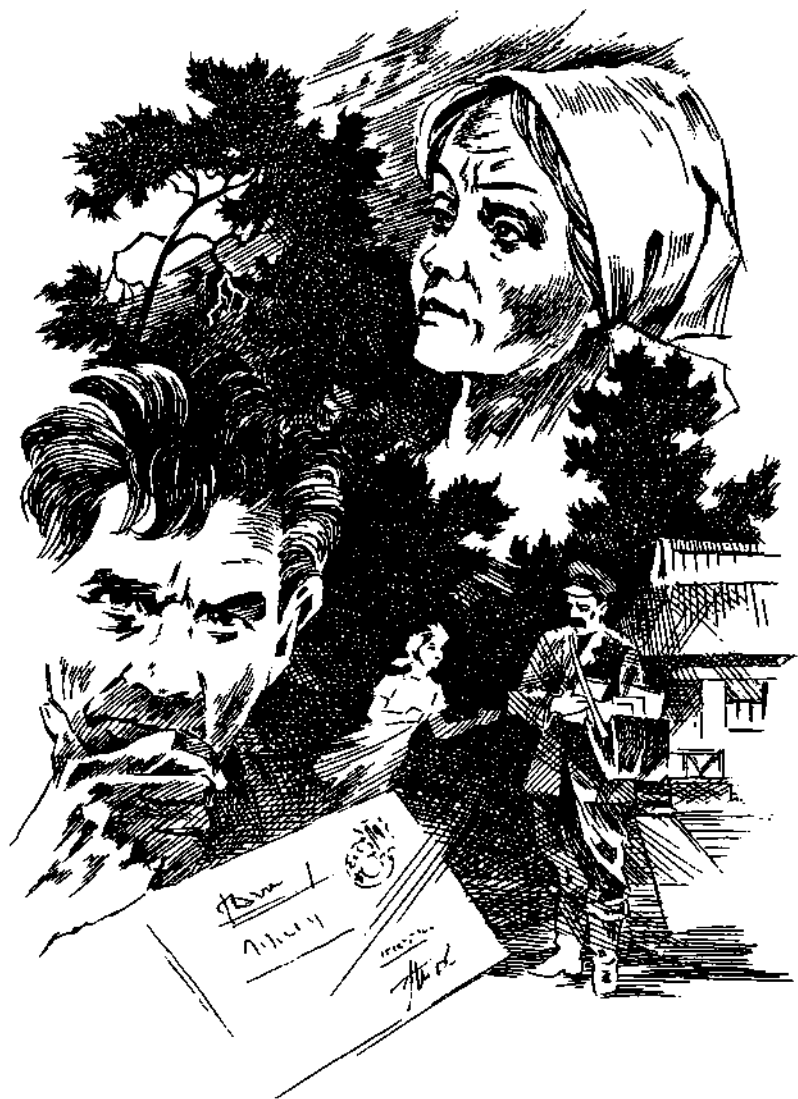
Соню!

Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфіна душа нещасна. Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу.

(«Сибір неісходиму» було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: «Сибір неісходиму»).

Сходи, моя єдина в світі Соню! Може, вона покличе свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвилюк прийде забуття.

Обіймаю тебе і несу на руках колиску з сином, доки й житиму»...

Коли се було... А я досі думаю:

«Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..»

А ще думаю:

«Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?»

«Тоді не було б тебе...» — шумить велика «татова сосна».

СМІХОТА

«Ти Демидику, пий. Ще випий та закуси добренько. Може, картопелька вихолонула, то я свіженької всмажу, — казала Киля своєму небожеві Демидові Пиляю, найкращому в селі тесляреві й столярові, і підсовувала йому то хліб, нарізаний тоненько, не по-селянському, то виделку, важку, з імлісто-блакитного срібла, то пляшку, почату вже. — Наїдайся під зав'язку, бо в тебе ж оно сама кость, як подивиться».

«Кость», — подумав Пиляй, зморено усміхаючись: наробився за день біля пилами. І пив, наливаючи в чарку рівно ковток, щоб не сп'яніти в чужій хаті, і закушував теплою смаженою картоплею з огірком, і розмірковував, чого б то дядина отак йому годила. Раніше було і здоровкалась не дуже, а це — ба.

Демид і справді був худий, далі нікуди. Що породи такої, а то ще і в роботі скажений: не поклич їсти, сам не здумає. Шня тонка, самі жили, вважай, сухожилля та борлак гострий, і комір сорочки, хоч був застебнутий, опадав кругом неї так низько, що видно було засмаглу ямку під горлянкою. Коли Пиляй закидав голову назад, випиваючи свій ковток з чарки, то ключиці під сорочкою випиналися двома дужками, а як сутулився над сковородою з картоплею, на спині видно було гострі хребці.

Сидів Пиляй у старовинному кріслі на гнутих ніжках (такі зараз у музеях стоять) і видавався в ньому не мужиком, а довгошим підлітком — може, тому, що крісло було широке як для його статури. Рушника нового, аж рипучого, що Киля подала заслати коліна, Демид, подякувавши, не взяв, щоб не забруднити об штани робочі в пиламівському мазуті й сосновій живиці, а поклав на обидва худі та гострі коліна свій картуз із круглою, наче її циркулем обвели, рудою плямою від поту й посіченою на козирку матерією, крізь яку виглядав старий жовтий картон. Для роботи картуз.

Киля теж підсіла до столу супроти небожа, згорнула в пелені поморшені білі руки і дивилася, як він їсть. А в очах, вицвіло-гріхових, масних од ласки, ворушилося два жовті лисичі хвостики: виль-виль, виль-виль... Пиляй бачив ті хвостики краєм ока і міг би прищикнути їх поглядом чи словом (він не любив лукавих), але стримувався: як-не-як — дядина.

І частувався мовчки.

Домочадівка була не руда і не прокислувата, якою скупенькі люди одбувають непроханого гостя чи далекого родича, а — первак, вогонь. Пиляй наливав ще ковток, роздивлявся чарку, обертаючи її за ніжку, і думав, що такими чарками пили, мабуть, іще за царя та й то не селяни — так і бризкала вона у всі боки малиновими скалками проти надвечірнього сонця у вікнах, — а од смаженої картоплі відмовився.

«Демид, тітко-дядино, ніякою їжею не вередує, — сказав. — Демидові так: хоч і вовна, аби кишка повна. А про те, що сама кость — не дивіться. Бо кость у Деміда залізна. Демид, тітко-дядино, як струже фуганком, то метрову, якщо не довшу, стружку жене. Та не якусь там, а берестову».

Говорив Пиляй не дуже привітно, одначе й не похмуро, а так, як звик говорити з усіма, — хай то начальство буде, родич, товариш а чи так собі людина: розважно і в толк, наче брав кожне слово на долоню, роздивлявся його з усіх боків, тоді подавав тітці, щоб і вона роздивилася. Коли ж Демидові треба було казати щось про себе, як от зараз, то робив він це так, ніби йшлося не про нього, а про сторонню, хоч і добре знану й шановану людину на ім'я Демид. В іншого така мова про себе схожа була б на вихвальки або пиху дурну, а в Пиляя — лише на чисту правду, від якої нічого не віднімеш і додати не додаси.

«Демид, тітко-дядино, хоч і худий, ну не бледний, як у тій пісні співається: «Ой, машина, колпак медний, сидить милий худой-бледний»... — І навіть не усміхнувся. Суворо сказав. Пиляй завжди суворо жартував.

«Та я ж не про те, матінко рідна, що ти кволь, неміч абощо, — аж страхнулася Киля, і зробила круглі очі, і руками замахала на Деміда, як на дим. — Я про те, щоб ти наївся, натоптав пузце. Бо коли ж я ще отак тебе причастую, як ти щоденно на роботу та й на роботу, усе повз двір та й повз двір, наче дядина тобі чужа чужина...» — У Килиному голосі забриніли сльози, вона вмовкла, ще й кінчиком хустки попід очима двічі махнула.

Пиляй знав, що сльози ті несправжні, тому навіть не глянув на тітку, а лиш круто скинув одну брову, подержав її так здивовано-напружену і знов опустив. Мовляв, хай полоскоче людина себе жалощами, коли їй так хочеться. І знову налив ковток і випив неспіхом, роздивляючись поверх чарки по хаті, у якій ніколи за сорок з лишком років не був: малим — батьки не пускали, а виріс — сам не хотів.

Щоправда, отам відразу по війні одважився був понести дядькові вечерю на Різдво. Ішов до хрещеної матері, а ноги самі занесли у дядьків двір. І не тому, що дядько і дядина родичі — дядько і дядина тоді ні з ким у світі не родичалися, — а щоб

подивитися, як у них у хаті. Казали-бо, що там чого тільки й немає: і телефон, і патефон, і м'який диван, і підлога дерев'яна, і годинник аж під стелю, ще й бемкає... Казать казали, а чи бачив хто насправді — хтозна: дядина не любила, щоб до неї в дім ходили, і, вгледівши, що хтось там пхається у двір, вибігала на ганок або тихенько, щоб той, хто прийшов, не почув, накидала заціпку. Демид, тоді ще Демидко, знав це, чув од людей, від батька й матері, та от — заманулося побачити той годинник, що аж під стелю. А мо, він ще й забамкає при ньому?.. Якби хоч раз!

І завернув у дядьків двір.

Ніч була темна. Тільки від снігу і видно по селу; стежки риплять на морозі, собаки валують — діти вечерю носять, бідненьку, повоєнну. Ввійшов у двір, прогулав чобітьми повз причілок, щоб не застати хазяїв зненацька, заглянув у щілину між віконницями — світиться. Кахикнув для сміливості... І в цей час його хтось боляче, мов ковальськими кліщами, ухопив за плече. Обернувся — дядько. Без шапки, у кожушанці наопашки, кітель розстебнутий, а з-під нього сорочка випущена біліє. Видно, з-за хати вивернувся.

«Ти чого шпигуєш тут попідвіконню, га-а? Хто направив, кажи, га?» — Чути: випивши.

Тоді впізнав Демиду і розціпив пальці-кліщі на плечі.

«А-а, це ти... — Засопів спокійніше, мирніше. — Чого тобі, послали за чимось? Чи так, провідать?»

Демид швидко, затинаючись, пробелькотів те, чого баба навчала:

«Добрий вечір, з святим вечором... Казали батько й мати... щоб я вам... вечерю поніс. Осьо...» — підняв угору, щоб дядько побачив, маленький білий вузлик. Там було два пироги — з квасолею один і з буряком та калиною другий.

«Цсс! — Дядько низько нахилився до Демиду й заозирався в темряву. — Який батько? Що ти мелеш? Батька ж немає вже!.. «Батько»... Хто тобі насовітував нести нам вечерю — мати?» — «Ні... Я сам», — признався Демид і опустил вузлик.

«Не треба нам вечері. — Дядько випростався. — У нас є що вечеряти. — Попорпався в кишені (там шелестіло) і вклав Демидові в руку новенький лопотючий папірець-грошину. — На. І як треба буде матері грошей чи ще чогось, хай прийде і скаже, дам. А попівщину не смій мені розносити, бо в сільраду викличу і вчительші скажу. Не подивлюся, що родич». — І пішов на ганок, клацнув засовом.

Демид не поніс вечерю і до хрещеної, а побіг додому, роздягся швиденько і вже з печі сказав бабі й матері, що злякався собак.

«Казала ж тобі: не йди. Не послухав», — дорікнула мати.

«Кортить же, — заступилася баба. — Ломаку треба було взяти, одмахався б. Ми було...» — І вона почала розказувати, як було колись.

А Демид сидів під кошином, тулився спиною до найтеплішої місцини і тихо плакав-сичав від огиди до самого себе. «Казали батько...» Немає ж батька! Як би ж вони казали, як їх нема!.. Отже ж невдоба!»

«Чого ти там? Чи, може, ще й покусали?» — спитала мати.

Демид заплакав у голос, висунув голову з печі і закричав на бабу, що тихо, згорблено хрестилася до старого рушника в кутку:

«Чого ви направили мене казати отако: «Казали батько й мати»?! Тата ж немає!»

Баба перестала хреститися, згорбилася ще дужче й мовчала. Потім озвалася винувато:

«Це ж примовка, онучку, така... Я її такою затямила ще змалку. Звиняй дурній своїй бабі...» — І теж заплакала...

Пиляй аж губами пересмикнув од цієї згадки, налив чарку ледь не вщерть і випив.

— Оце по-геройському, — похвалила Киля. — А то цідиш ковточками, наче вона позичена. Ти ж, я знаю, любиш душу покропити. Закуси ж тепер, пригніти її клятву.

Пиляй черкнув долонею по устах, чепурно, ледь-ледь і вклонився тітці повільно, самою лише головою, як те люблять великої гідності люди, і сидів з картузом на колінах, обдивлявся хату. Схоже, її вже давно не одвідував живий дух людський і вона почала вмирати: стіни попід лутками позаростали зеленою пліснявою, угорі по кутках висіли темно-сірі капшуки павутиння, схожі на ластів'ячі гнізда, стеля по обидва боки від сволока провисла, а на підлозі з широкої, колись дзвінкої дошки, пофарбованої у ту ж фарбу, що і в сільраді, за дядькового життя, сивів при низькому сонці густий пухнастий пил і на ньому було видно Килині та Демидові сліди від дверей до столу.

«Так чого б я, дитино, в тебе просила?» — долинув голос тітки.

«То скажете, дядино», — відказав, не обертаючись.

«Я б просила в тебе, щоб ти, Демидику, хрест дядькові своєму рідньомукому зробив».

Демид довго мовчав, мовби не почув, дивився на жовті стільці, вони колись були жовті, а зараз почорніли і подірчали од шашелі, дивився на рушники на стінах, вишивані, селянські... дивився на дядькові портрети, а їх була повна хата: дядько в кітелі зеленому (хоч ніколи у війську не був), такому, як і в Демида, картузі, тільки в Демида картуз став сірий і посеред нього була

жовта пляма од поту, дивився на дядька в кітелі білім і в білому картузі, дивився на дядька з тіткою, де вони сидять обоє в галстуках. Тітка стрижена коротенько, очі примружені, а губи складені так, що як поглянеш, то он яке цабе, а в дядька очі і брови так настроєні, що й дивитися ніяково.

І згадав Демид, як щонеділі в дядьковому вікні стояв синій патефон і співав на всю вулицю: «Ой ты радость молодая, невозможная». Така пісня. Дивився на підлогу, зроблену із дошки широкої і дзвінкої, пофарбованої сільрадівською фарбою, яка вже почала здуватися і злущуватись, дядька ж бо не було вже, і через вінця чарки бачив він по дві, по три літери на рушниках, і всі ті літери означали не дядини прізвище, ім'я та по батькові, а чийсь чужі.

«То що ж ви хотіли, дядино?»

«Та оце ж, синок, хотіла, кажу, тебе попросить, щоб ти зробив дядькові хрест на могилу».

Демид знову довго мовчав, тоді сказав:

«То як же воно, тітко, буде, дядько ж у хрести не вірив?...»

«Та то ж, Демидику, було тоді, коли ми були молоді, а зараз і він уже старенький там лежить, і я уже десь... Учора вуж ліз через поріг, то покликкала Данила, щоб заколов, то ж уже знак прийшов, що годі вже, тітко, жить. Так що, зробиш?»

Демид долив із пляшки, випив поволі і дививсь на рушники: отой рушник — пригірщ пшона, отой рушник — мисочка кукурудзи, отой рушник — сухарик, а он отой рушник — втішливе слово тітчине, а за тим словом стояло в очах лисичих два хвостики: виль-виль, виль-виль.

«Ну, якщо так хочете, то зроблю, чого ж».

«Я б тебе так просила. Тож, коли молоді були, то... молоде, звісно, дурне, а тепер хотілося б лягти біля хазяїна, і щоб хрести, бо скрізь же хрести стоять, а ми хіба не такі?»

Демид слухав її і думав:

«Ні, не такі. Авжеж люди, Господи милостивий, тут обкрадали і туди хочуть піти і там обкрасти».

«Добре, тітко, зроблю хрест».

І пішов п'янений уже, пішов вуличкою, зустрів сусіда свого Головню Петра і каже:

«От тітка замовила-заказала хрест на дядька, то оце думаю, з чого його зробіть?»

Петро засміявся та й каже:

«Гм... і що, гм, зробиш?»

П'яний був.

«Зроблю», — сказав Демид і пішов додому.

Потім він ходив лісом, а ліс він знав, і шукав грушу, дику грушу, і знайшов, бо він знав усі груші в лісі. Знайшов усохлу

грушу, постукав її обушком попід прикорнем — глухо гуде, тут згнило всередині, стукнув вище — нічого, дзвенить, значить, серцевина жива. Сплияв її, привіз кіньми колгоспними, сказавши, що піде на реманент. А верхівку до себе привіз, обпилював, обтісував, обстругував, а коли груша показала своє тіло і свої жили сині і червоні, він тоді побачив, що з неї хреста на дядька не вийде, та він і ждав цього, що не вийде.

Робив хрест місяців зо два, та все згадував, та все згадував. Згадував духовий оркестр, який ішов у білих костюмах чогось і в пилюзі, згадував стахановку, яка приїхала з Москви, і всі її трошки боялись, хоч вона жила з ним по сусідству, згадував, як ішов на фронт, згадував, як у дядька грав патефон, згадував материні розповіді про рушники, згадував бабині прокльони і робив хрест. А зробивши, поклав його на візок і вночі повіз на кладовище. Сам віз. Як віл-бовкун. Віз і радів, що ніхто його не бачить, бо вже ж Петро розказав, що він дядькові ставить хрест. Привіз на кладовище, на бугрі там ще горбки виднілися проти місяця, а тут, внизу, трава росла та акації опадали цвітом: пожовк він, рано впав, сонце спекло і бджоли не напаслися.

«Отут десь, отут десь, — думав Демид, — лежать і мої і Петрові, і дядька Степана, отут десь і досі мати ходить і не знайде, де ж хто лежить».

Відтак за акацією звалив хрест із візка, викопав яму і боявся, щоб лопата не натрапила на цеглину чи кістку, укинув у неї хрест, хоч тяжко було — груша дичка, налита соком, вкопав, обтопав, обгунав чобітьми при місяці і, сказавши: «Слава Богу», покотив порожній візок назад. Їхав селом, візок підстрибував на вибоях, а він думав: «Слава Богу, що не ризикнув, слава Богу».

А другого дня пішла селом сміхота: «Поставив Демид хрест не на дядькові, а на порожньому місці». І коли Демид ішов на роботу, дядина перестріла його біля двору й сказала:

«Що ж ти, Демидику, забув, де дядько лежить, чи що? Та Боже ж мій, ми ж таки родичі?»

Демид дивився їй просто в очі і не змигнув навіть оком, і довго мовчав, а дядина зирила на нього очима недобрими, тоді сказав:

«Я, дядино, зробив такий хрест, як сонце, і мені було шкода ставити його над одним чоловіком. То я й поставив його над усіма. Отакий хрест. Поставив його над дядьком, над тими, кому дядько залив сала за шкуру, і над тими, що про це нічого не знають. Над пам'яттю. Звиняйте, мені вже пора в плотню»...

Коли Санькові Бреусу не йти на роботу — випадає це не часто, а хіба що в неділю у передобід і полудень, — тягне його між люди. Не поговорити, ні. На балачку Санько і змалку мамулуватий, через що й прозвано його Диким. І не послухати чиеїсь мови, бо все те, про що в селі водиться гомоніти, вже чуто й перечуто. Однак і в хаті самому нудьга, тільки мухи гудуть та радіо в чорному ящику на стіні шкабарчить, уже рік чи два, як несправне.

То вдягається і йде. В нових чоботях казенного крою (сестра-офіцерша прислала), синьому галіфе з голубими кантами і сукняній гімнастерці до стоячого коміра з червоним підкомірцем. А до всього ще й картуз військовий, без кокарди, щоправда, — теж сестрин подарунок посылкою. Ні галіфе, ні гімнастерка не облягають Санька — мабуть, офіцер сестрин гладший, — тільки шия туго сидить у комірі, тверда і засмагла, як червоний хром, та плечі розпинають сорочку так, що й шви розходяться, і нитку видно. А галіфе — торбою. І, вдягаючи його в неділю чи свято, Санько щоразу прикидає, який-то завширшки ніколи не бачений його зять, чи шуряк, чи свояк...

Надворі за ворітьми Санько трохи пристоює, зиркаючи з-під блискучого низько насунутого на брови козирка дикувато чорними очима сюди-туди по вулиці, і розмірковує, куди його податися: до лавки, чи до клубу, чи на автобусну зупинку, подивитися, хто сідає, хто встає та куди піде — в село, чи на хутори. А то, буває, визирне у віконце якась проїжджа краля в синіх або червоних окулярах, то можна й побавитися — підморгнуть, а чи палець великий показати: мовляв, гарна ти дівка! Трапляються такі, що й окуляри знімуть та помружать на Санька грайливінькі підведені очі, а здебільшого копилять губу і одвертаються: пхе... Ну-ну, паняйте далі, в свою пхекалівку!

За хатою, чути Санькові, у дикій груші й далі — у вільшині до самої річки — солов'їне грище любовне, на всі голоси й підголоски, далі, ближче, з усіх боків, просто в душу неначе тьохкає, і душна низова луна аж мліє од тих солов'їнних стражданячок.

«Ач, скільки їх нашевкалося сей год, — думає Санько. — Як повна, брат ти мій, шапка пшона!»

А сам никає очима од хати до хати, по вигону, попід вербичками вздовж вулички. В будень на кутку дивись не дивись, а нікогі-сінько, та ще весною, не побачиш: усі на городах, та по дворах, та по роботах. А в неділю, як сонце, кутяни виходять за ворота і

сидять: хто на лавочці коло хвіртки, хто на стільчику, а хто йшов та зупинився погомоніти — навпочіпки або підібгавши ноги по-турецьки на молодому, ще чистому спориші. Гу-гу, гу-гу, — про політику, в якій не тямлять, про нову лавошницю ледачу (що не попроси подати — кривиться), про торгівлю з Китаєм, що нібито знову буде (хтось десь чув, що китайські ліхтарики далеко світять), а найдокладніше про те, як ловко після дощу городина вгору пішла.

Оно посеред вигону дід Лука сидить, у газету козирком уткнувся — усе щось вичитує! — і корову на налігачі держить. Корова пасеться між будячками, одганяє головою мух і разом з налігачем смикає й Луку, так що інколи йому аж картузик падає з голови на газету. Тоді він сердитющо зиркає на корову, однак не лається (годувальниця ж), а мовчки надіває картуз і знову вшниплюється в газету.

— Що, діду, інтересного вичитали? — гукає до нього Санько і сміється очима, бо відколи пам'ятає Луку, все він щось у газетах шукає.

— Та ось пишеться, — хрипко одказує старий, — що приїжджав у Америку якийсь король з новою королевою... То я оце й не доберу: як це — з новою?

— Х-га-га, — сміється Санько самими грудьми, ізглибока і — поблажливо. — Що ж тут добирають? Стару прогнав, а молоденьку взяв. От вам і нова!

— Ну да! — сердиться Лука. — «Прогнав!» Тоді що король, що мужик. Меле трясцізна й що... — І знову козирок у газету.

— Королі ще ласіші од мужика! — сміється Санько. І, подумавши, додає круто, причому зіниці йому робляться, як дві краплі гарячої смоли: — Ви краще б он подумали, де корову напасти, бо здохне на будяках!

Лука на те ані пари з уст: що правда, то правда, а правді кільця не вправиш — худа корова.

А оно дід Ганжа скніє під призьбою на ослінчику, спину вигнув до сонця, на ціпок обіруч сперся і дивиться погаслими очима кудись у безвість понад вигоном, а чи бачить що — хтозна. Смерті, каже, виглядає. Узимку в хату ждав, а це вже й надвір виходить. «Нема йому смерті: видно, ще не всі гріхи згадав та покався. Того вона й не йде! — думає Санько і сміється сам собі: — Х-га-га!»

Така вулиця — як не дід, то баба, а то й нікого.

Правда, ще Софійка Малашкова з дитиною на руках сидить он під ріденьким тином з паличок, натиканих у землю. Не тин, а страм. А кращого зробити нікому: дві баби на хазяйстві й обидві нікудишні, тільки їдять та гризуться щодня, а самій Софійці не до тину: раніше щоночі підпирала спиною чужі хлівці та верби — з парубками, своїми й заїжджими, а тепер дитину глядіти треба.

Чи знає вона хоч, од кого та дитина, х-га-га!.. Сидить, цвіте щоками. Аж іздалеку видно. А крізь тин, поза плечима в неї, пнеться до сонця бузок молодий, і теж цвіте.

Санько рушає до Софійки, перестрибуючи глибокі, ще з весни колії, що їх трактор прорізає, як молоковозку до большака тягав.

— Хоп! Хоп! — весело й легко видихає Санько, перестрибуючи колії, а чоботи й собі — рип, рип! Добру взувачку офіцерам шийють, ганчір'яний хром так би не рипнув.

— Здоров, дівко, чи пак молодице! — каже, підходячи до Софійки, і сідає поруч на лавочці з вільхової дошки, що тріснула вздовж. А Софійка пих — і щоки враз, як дві ружі. Така вона: тільки обізветься до неї хтось чи сама до когось, — так і почервоніла.

— Спить? — киває Санько блискучим козирком на дитину, що ворухить у губах новеньку соску. — О, вже й соску десь доп'яла...

— Брат Мишко з Домбасу прислав, — одказує Софійка і легенько прикушує зубами нижню губу, щоб не сказати Санькові нічого образливого за оте його здоровкання, бо... він же скажений, смола в зінцях одразу так і закипить.

— А я, гад, скільки в районі не напитував, ніде нема, — сміється Санько, і важко збагнути, жартує він чи правду каже.

— Наче тебе прощено... — стинає плечем Софійка легенько, щоб не розбудити дитину.

— Не прощено, так сам чув, як воно щовечора буває. Воно що — хворе?

— Ні... Так чогось нервничає, — зітхає Софійка.

— А не гукає «тату», х-га-га?..

Софійчині щоки наливаються ще густішим бузковим рум'янцем, брови немічно тремтять, і вона одвертається з дитиною.

— Іди собі, куди розігнався.

— А я нікуди й не розганявся, а прийшов одвідати, — мирно одказує Санько і дивиться на Софійчину спину, що виглядає з глибокого вирізу в дешевому платті. Вузька спина, тендітна, в золотому проти сонця пушкові. І родимок багато, дрібні, як макове зерно. Санько тікає від них очима, а все ж бачить краєчок розпашілої Софійчиної щоки, пухнасті кучерики поза вухами, жмутик довгого рівного волосся, туго перев'язаний зеленою тасьмою — просто, без бантика.

Санько поторкає один кучерик пальцем і спитав, примружуючи око:

— Сама накручувала чи зроду?

Софійка повела головою і одхилилася.

— Іди вже собі. Дивляться оно всі, ще мені не хватало, щоб і тебе пришили...

І стала пригойдувати дитину, рвучко, невміло, не пригойдувала — теліпала. А Санько підпер щоки долонями і тихо засвистів. «Ф'ю, ф'ю» — виводив тоненько, не пісню, і не марш, а таку собі триндичку. Тоді кинув свистіти і запитав:

— Це не від того, що казав: «Я такої, как ти, во всій Золотоноші не стрічав»?..

— А ти шпигував... — гостро примружилася Софійка і знову прикусила губу, але не так, як раніше, боячись зачепити лиху на слово і на руку Санькову погорду — бачила ж бо, як він кидав біля клубу вдвічі більших за себе хлопців об землю і як горіли при тому його відчайдушні смоляні очі, і знала, що навіть ті з її подруг, у кого серце промовляло до Санька, як і в неї колись, іше школяркою, боялися почути від нього жадане оте «ходім». Отож затято губу прикусила і ще дужче одвернулася геть і головою норовисто повела. Те означало, що вона анітрохи не боїться його і не хоче, не буде з ним говорити: хай сидить бовдуром.

— Не шпигував, — байдуже одказав Санько, — а йшов пізно з роботи й почув.

Софійка мовчала. І мовчанка та була по-жіночому затята.

Санькові це сподобалося. Правильно. А то раніш, було, вечорами коло сільбуду тільки й бачиш: хто б з хлопців не підчалив до Софійки, дивись, уже залигав рукою тоненький стан, одлучив од гурту, шепоче щось, регочеться впевнено і — веде. А вона тільки озирається немічно і — йде. Хіба то дівка! Глина опішнянська!

Санько збив на очі картуз і посвистував, обхопивши долонями щоки, і слухав, як за сосною, на сусідньому кутку, трахкають молотком по залізу — либонь, дах у когось перекривають. А за Софійчиною хатою, в крамарівському садку, ляпають картами й мовчать. Поки хтось не виграє. Тоді або регочуть до кашлю, або лаються.

— Трах-тах-тах... — лине од поля з-за сосни і гатить по скронях.

— ...ах-ах-ах, — озивається в сосні, і хтось із картярів гуде:

— Людям оно й недлі немає...

— Хіба ж то люди? То у Якова Великодного, — одказують йому з тонкою посмішкою в голосі. — П'ятий хлів вибехкав та вкриває.

— Угу. Хоч без Бога за пазухою, зате під залізом...

— І то випаде щастя чоловікові. Побили денікінці за те, що сідло офіцерське вкрав, а так, бач, сорок год у революціонерах і проходив! Тепер тільки оскиряється...

Санько слухає розмову і посвистує веселіше. Він-то добре знає Великодного. Як і Великодний його. Підсидів Санька колись давно, ще хлопчиком, у колгоспному садку з пазушкою антонівок і

бив. А Санько його торік поторкав. За все! Стрів якось потемки в сосні з лантухом кавунів за плечима (Великодний вийшов на пенсію і крав уже не вдень, а вночі), присвітив сірником в обличчя, залите потом, жалібно скривлене од переляку, і сказав так весело, що аж у самого мурахи по спині побігли:

«А-а, це ви, Якове Опанасовичу! Здрастуйте! Та не трусіться, я в суд не подам...»

І поторкав.

А через кілька днів, чув, поїхав Великодний у Полтаву і жив там, мабуть, з місяць, поки вставив зуби. Тепер, як балакає, — шепелявить...

«То ж тільки раз і зачепив! А якби ще і вдруге, х-га-га...» — думає Санько з легким серцем і дослухається до солов'їв у лузі.

По сей бік їх чути глухіше, наче з глибокого провалля, пісні їхні зливаються в одну і плинуть, плинуть понад річку, мовби весняна вода великим ровом.

«Це їх аж до Дніпра скрізь по лугах повно», — розмірковував Санько. Йому-бо здавалося, що солов'їна повинь ота сягає тільки до Дніпра, а далі простилається така безмежна синя широчінь вод, що й оком не зглянеш. І над нею — тиша, та чайки падають з крила на крило... (Санько, щоб сказати, далі Миргорода не бував, і Дніпро уявлявся йому по Гоголю, ще з школи: «Рідко яка птиця долетить до середини Дніпра. Пишний! Немає ріки йому рівної в світі...»). А за Дніпром, немов далекі хмари в погожий день, бовваніють над водами гори та церкви білі, золоті, сяють поміж ними. А в горах ліси гудуть споконвічні, і через те солов'їв там не чути, хіба що орли в небі кружляють та ходять присмерковими ущелинами люди — в овечих шапках, з твердими синіми очима, під брови захованими, та з мідними топірцями в руках замість костурів... Ото люди! А тут... Павучня. Усе товчуть одне одного як не за курку, то за межу, то за сонце, що світить не в один лише двір, а ще й у сусідів...

Ех!

«Таки дотеліпала дитину, поки з пелюшок витрусила», — кинув косяк на Софійку, що невміло, похапливо закутушкувала немовля у новенькі пелюшки з білого ситцю.

— Давай подержу, — сказав похмуро і відчув у грудях терпке незнайоме тепло: ніколи ще дітей у руках не тримав. — Давай, давай, — простяг до Софійки дві великі, немов колиска, стулені до купи долоні.

Софійка глянула на ту коліску, ледь затримала на ній полохливі, змучені соромом очі, повагалася — люди ж кругом, — тоді таки поклала в неї дитя.

— Не впусти тільки гляди, — і бгала, бгала швидкими пальцями пелюшки, обгортаючи ними легеньке, як пір'їна, і — Санько

чув це крізь ситець — шовково ніжне тільце, доки такі скужеляла чепурний білий снопик, оперезаний червоною стрічкою.

Санько не віддав того снопика одразу, хоч Софійка простягла по нього руки, а поклав собі на коліна і аж тоді побачив двоє оченят — просинюватих, як не доріплий ще терен в отому своєму туманці. Оченята дивилися мимо Санька в небо і були такі спокійні, такі пречисто лагідні...

— Ну, як живеться на світі? — спитав Санько в тих оченят, але вони й не ворухнулися навіть і так само пречисто — ні подиву в них, ні турботи — дивилися в небо, тільки соска швиденько ворушилась.

Санько почмокав губами, як звук чмокати на коняку, але оченята все одно дивилися тільки в небо — цвіли собі, й годі.

— Воно ще нічого не тямить, — сказала Софійка, ледь усміхаючись.

— Що — парубок чи дівка? — спитав Санько і вперше глянув у Софійчині очі. Вони були, як і ті двоє, — дві великі просинюваті тернини в туманці. Софійка швидко прикрила їх віями, почервоніла вміть і сказала, ніяковіючи:

— Не бачиш хіба: стьожка червона...

— То й що?

— Що... Дівчинка, значить.

— А-а...

— Давай уже.

Санько віддав дитину, підвівся і згори ще раз глянув у байдужі до нього терненята.

— Нічого, — сказав, усміхаючись мимо Софійки, в поле кудись. — Виросте — бігатиме на корівник матері помагати. Так що радій.

І пішов не попросившись, а руки все ще чули маленьке шовкове крізь пелюшки тільце.

Сонце було вже високо, а в молодій сосні між рядами блищала росяна павутина, бо тут ще розкошували тіні, пахло мокрим піском та живицевими слізьми, і широкі оленячі груди Санькові не дихали — пили крутий сосновий дух. Стежка була вузька, соснове гілля пошпигувало голками в щоки й крізь одяг, чіпляло вологу лоскотну павутину на лоб, на вуха, на щоки, а плечі холодила роса. Добро самому серед дерев! Тиша, ніхто не турчить про свої клопоти, ніхто не муляє очей, і Санько подумав, що добре було б вивчитися десь на лісника та в лісі й жити.

За сосною, біля самого кладовища, на піщаному горбі ще донедавна стояла хата старого Хвиля-бондаря, а тепер зосталася сама піч, що біліла ночами, як примара: перебрався Хвиль до сина в район, а хату продав «на знос». Голий став тепер закуток між сосною і кладовищем. Раніше тут, було, тільки й чуєш: стук та

стук, стук та стук, — удосвіта, в обід, вечорами при місяці — Хвиль діжки робить. А в неділю, дивись, правлять Хвилі возиком у город на базар один-два білих липових кадібці. Тільки торкни їх пальцем — гудуть, як кобзи... А Хвилиха возик іззаду підпихає.

Серед полудня вертають у село — всі люди автобусами чи попутними, а Хвилі пішки, з возиком, і на Хвилісі хустка така, що сонце до неї аж лащить — квітка на квітці. А на Хвилеві реміня нова й очі сливові...

Ба ні. Є хтось на колишньому дворіщі хвилівському, бо пилка, чути, чиргикає. Мабуть, не все ще дерево перевіз покупець. Сосна рідшає, більшають у ній просвітки, вже й хрести на кладовищі видно і Хвилеву грушу — ні свійську, ні дичку, але щороку однаково родючу. Гнилички на ній родять круглі, м'які, мов віск, і солодким кваском пахнуть. Чи то ж то виріс хоч один гурт хлопчиків у селі, які б з трепетом у сердечках не ждали, коли на Хвилевій груші пожовкнуть гнилички? Навіть ті, у чиїх батьків були добрі садки, гороб'ячими зграями налітали вночі з кладовища на Хвилеву грушу.

Санько вийшов із сосни й побачив під грушею самого Хвиля. Старий стояв навколішки й пиляв.

«Невже грушу?!»

Так і є.

Санько відчув, як у грудях йому спирає дух, і зціпив зуби: ніколи не думав, що Хвиль отакій зажера.

— Боже поможи, — похмуро зронив Санько, обмацуючи очима худі Хвилеві плечі, що ворушилися над пилкою — вона вже на долоню увійшла в грушу.

Хвиль випростався, звів на Санька старі водяні очі, й сліз у них — два повнісінькі наперстки: видно, од напруги.

— Здоров, синок. — Хвиль довго-довго дивився вгору на Санька. Впізнавав.

— Пиляєте?..

— Пиляю, синок. Чи не Санько, бува, Одарчин?

— Таке.

— Пиляю, — зітхнув Хвиль і сидів нерухомо, обхопивши тремтливими пальцями гострі коліна.

— А не шкода?

— Шкода, — мирно одказав Хвиль, — та що поробиш, як треба.

— Навіщо — треба?

— На хрест бабі, сину. Вмерла моя баба. Ти її знав? Ага. Так нема вже баби Мотрі. То оце думка, їй з окоренка зроблю, а собі з верхняка, щоб, як одбуду на цьому світі, не завдавати людям мороки. — І засміявся голенькими яснами. — Син то каже: давайте, тату, я в сільгосптехніці залізній мамі зроблю, а я не хочу. Куди ж воно — з труби? Труба тільки гуде, порожня...

І знову взявся за пилку. Чирги-чирги... — бризкають з груші жовтогарячі крапельки тирси. Хвиль уже не розгинав спину, і Санько помалу рушив від нього на кладовище, де серед старих, почорнілих, біліє один майже новий хрест — над Саньковою матір'ю. Вони стоять у парі — материн і батьків хрести, тільки батьків уже зчорнів, а мамин ще не встиг.

Санько знімає картуз і стоїть так, утупившись очима в рушники, якими перев'язано хрести: злиняли обидва на весняних дощах, пожолобилися на сонці, і вітерець їх не ворушить.

Після матеріної смерті (Санька через її хворобу й до війська не забрали) минуло чотири місяці, тому й хрест над нею ще не встиг узятися сірим туском, і Санько ще не вжився в самотину, а щодня, йдучи з роботи, уявляв собі, що ось увійде він у хату, а на столі, на чистій скатертині — біла тепла гора під рушником (хліба мати напекла), а в хаті чисто замешено, і курявничка з долівки ще кружляє-вилискує проти сонця у вікна... І од цього видіння часто бувало так, що він брався рукою за клямку, забувши, що двері засунено і треба іти у хлів по ключ. Батько теж не забувався, але він був... далі. Інколи він приходив у хату, здебільшого звечора, приходив не сам, а лише його кашель та шепеляве посвистування в грудях, наче близько десь билася під льодом бистра вода. Батько вернувся з війни кривий і поранений у груди. Так він і в колгоспі робив, то вагарем, то сторожем, так і помер — кривий і поранений. А мати, як тепер часто здається Санькові, наче й не хворіла, а всихала із року в рік, як усихає старенька вишня: одна гілка цвіте, друга тільки листя дрібне викидає, третя — німа... Потім, коли її ховали, Санько, вперше і востаннє цілуючи материні руки, відчув губами, що вони сухі...

Гробки були чисті: позатої неділі Санько обібрав на них кожен бур'янину. І люди зійшлися тоді всім селом. Усяк до свого. Тож прибране кладовище було, як світлиця, — чисте і в рушниках. Санько теж виніс вузол з пирогами — сусідка, баба Шкабурка, спекла — і з лавочним вином та горілкою. Люди приймали з його рук повні чарки, брали гарячі ще пироги, і так, з пирогом в одній руці, з чаркою в другій, промовляли: «Хай же, сину, твоїм татові й мамі земля пухом, а пам'ять вічна». Проте співчувати, глянувши в Санькові очі, ніхто не наважувався.

На обох могилках, батьковій і материній, посходили півники, ще кволі на колір, блідо-зелені, але — Санько доторкнувся до них пальцями — цупкенькі вже й гострі.

Півники, півники... Скільки пам'ятає себе Санько, вони щовесни сходили біля хати під вікнами, росли наввипередки, заглядали в шибки синіми дзьобиками й синіми гребінчиками. І щовесни були такі ранки, коли мати входила знадвору до хати з такими простими й радісними словами: «Зацвіли, сину, наші півники».

Тепер вони вже ніколи не цвістимуть під хатою. Санько викопав їх недавно і переніс лантухом сюди вночі, щоб ніхто не бачив, — хай живуть тут, біля батька й матері. Вони їх завели біля себе ще молодими, хай вони їм і цвітуть.

Санько глянув на сонце. Воно показувало, що незабаром уже треба й на роботу, — годувати Петька-бугая та везти молоко на молочарню, — надів картуз і пішов з кладовища.

А під сосною повільно й тихо чиргикала Хвилева пилка. І з Новоселівської вулиці од поля зухвало вибахувало над кладовищем:

— Трах-тах-тах, трах-тах-тах... — Великодний укривав п'ятий свій хлів.

І Санько подумав, що й справді залізні хрести негодящі, бо оте великоднівське трахання й на тому світі достає людей — по трубах...

ДИВАК

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна — бором, друга — річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою. Тому кожного разу, коли Олень виходить з дому, мати наказує йому:

— Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олень смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ.

Олень любить зиму. Йому подобається робити перші протопти в заметах, знімати снігові очіпки з кілків у тинах — вони стають тоді голі та сором'язливі, як стрижені допризовники.

Ще любить Олень малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, з бовдура дим валує, а на тину півень горланить, розчепірівши дзьоба ножицями. Олень пхає заляклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

— А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи? Ось підожди, я матері скажу!

Олень підскоче, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: гі-гі, — і подається в сосни.

В бору снігу мало. То там то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлим до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах.

Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк, — дятел порається. Олень нахиляється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилитись: дух спирає, під очима набряка, тому кожен сучок птицею вздрівається.

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олень стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олень хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підшвами у Олеся ворухилось коріння — помирає сосна... Олень нагрів чобітком снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

Ще здалеку побачив міст з гатками по обидва боки. По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запорошених дерев цегляна школа. З бовдурів дим угору тополіними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють миї, виграючи на сонці блискучими хвильками, — там б'ють джерела; а праворуч, на міліні, де лід міцніший, гасає ватага школярів. Лід гнеться, цьворохкає од берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на сні. З проломин цівками цебенить вода і заливає плесо.

— Ей, Олесю! — кличуть з гурту. — Гайда з нами подушки гнуть!

— Навіщо лід псуєте? — у відповідь Олень. — Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак.

А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби і, вказуючи рукавом на Олеся, заволав так, що шия одразу зробилась тоненькою:

— Бий зрадника! — Підскаочив, тицьнув Олеся ліктем під скроню і зник поміж палями.

Олень згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалось. Олень ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. Воно тьмарилось мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі прилипали до криги, — білі,

круглі, як воляче око. Течія розчісувала зелений кушир, прями тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружній струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кушем водяної папороті, а в тій хатці — він, біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав — вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди куди заманеться. Ось карасик пливе. Цап його за пірце: «Добрідень, дядьку! Як поживаєте?» Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж кущами промайнула чорна блискавиця і завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз ближче, пригледівся і застогнав від подиву: шука! В зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

— Пусти, — видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Та шука їй не поворухнулась. А плітка зникла. Він підхопився і став гатити підбором в те місце, де стояла шука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи теленькнув дзвоник, улігся гамір. А Олесь сидів посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі і плавав. Під мостом бився об палі вихор, згортав докупки сухий очеретяний лист і гнав його в берег.

Олесь підвівся, запхав книжки в пазуху і поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... перегнійний горщечок. Завдяки цим горщечкам передові колгоспи нашої країни...» Потім вона дістала з портфеля гирунчик і урочисто поставила на стіл.

Діти почали малювати, виводячи кожен своє: той жлуктичко, інший ринку або макітерку. І оскільки дірку в денці ніяк було передати, то її чіпляли збоку. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прищмакував. Коли ж вчителька зупинилася біля його парти, з зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, — суворо сказала Матильда Петрівна. Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

У класі увірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду, з радістю чекали на те, що їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки, виліз з-за парти і рушив до дверей.

— Куди це ти? — здивувалась вчителька.

Олесь похнюпився.

— Я так не хо'!

- Як це — так!
- Гирунчика отого не хо' малювати.
- Чому?
- Дятла хочу...

Доки Матильда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, похапцем натяг пальтечко і опинився на ганку.

В шкільному садку пурхали синички. В бур'янах вовтузились горобці, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух, дзень, — сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У куцах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші; а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном.

Сонце пробило у хмарах над байраком вузьеньку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади. Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчикові носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали і набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Під тинами на колодках або просто навприсядки сиділи дядьки, смалили цигарки, гомоніли:

- Он бач: вільха в лузі почорніла... на відлигу, мабуть.
- Еге ж, риба в ятір піде...

Біля школи грюкнули двері. Діти товпами посунули по домівках.

Ще здалеку помітивши дорослих, хлопчачи бокаса ходять один побіля одного, щоб поборотися. Дивись: зчепились, водяться, хекають, наслухаючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

- Ач 'кий геройський парубок!
- А ото, мабуть, Наталчин, — кажуть біля тину, помітивши Олеся. — Ба яке смирне...
- Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесь і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олеся дожидав Федько Тойкало.

— На, попоїж, — сказав ніяковіючи і втиснув Олесеві в руку подавлений теплий пиріг. — Бери, дурний, — з м'ясом.

Олесеві не хотілось пирога, але він зрадів примиренню і, щоб віддарувати товариша, хутенько занишпорив по кишнях, дістаючи звідти духмяні вершки хмелю, сухе листя різного

карбування, плетене з прядива та волов'ячої шерсті ремезяче гніздо, схоже на башличок.

— Забейкався ти, — сказав Федько і почав обминати Олесеві пальтечко.

Олесь ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості і солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо і обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся.

— А вчителька сердилась, як ти пішов... ги-ги.. страх!

Потім ударив себе книжками по гузенцю, крикнув: «Гат-тя-війо!» — і подався до річки трусити ятері.

В селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло питьмою. Олесь біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у піжмурки грають. Олесь зупиняється — і дерева завмирають.

По той бік сосни чути: сани скриплять, коні пирхають і голос діда Прокопа:

— А но-но!

Уздівши Олеся, дід натягає віжки.

— Сідай, внуче, по соломі поїдемо.

Олесь радо вмощується, махає на коней:

— Гат-тя-війо!

— А що, поставили п'ятірку? — питає Прокіп, вишкіряючи порожні десна.

Олесь сором'язливо ховає обличчя в рукав.

— Сьогодні не ставили. Вчора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. На ріллях цілим хутором замаячили скирти.

— Но-ноу... — стогне Прокіп і ворушить пужалном. Коні шулять вуха, зриваються бігти. А сосні позаду вигойдують «шущі-ші-і», — і коні зупиняються.

— Діду, чого про мене кажуть — дивак?

— Невстріливий, значить. Дивний єси. — Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лунко, що аж коні побігли. — Хто ж ото таке патякає? — спитав пере-годом.

— Дядьки на вигоні.

— Ет, фармазони... Ти їх не слухай. — Помовчав. А далі: — Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль. Все чогось у землі порпаєшся. А треба — в людях. Та отак побіля них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов. А першого не перечешиш, бо не доженеш. О!

Олесь винувато підсьорбує носом.

— Діду, чому дятел шишки їсть, а шука — пліточок?

— А то вже хто якого поріддя.

— А я не забрав у дятла шишки, — хвалиться Олесь.

— І вірно. Навіщо вона здалась. Це як путне щось побачиш — дощечку, скажімо, або гвіздочок, — тоді бери.

— Навіщо?

— Пригодиться.

Коли набирали солому, дід часто словзав із скирти, нанизував солому на різняки і гуцав так, що аж ліса скрипіла.

— Товчи, внучку, гніти! — хекав. — А я ще якийсь навильник скину. — І знову дерся на скирту.

Спочатку Олесь надолужав, потім заморився й сів.

— Навіщо стільки беремо?

— Як навіщо? — озвався з п'ятьми Прокіп. — Це ж собі, а не тещі. Хе-хе! Ти знаєш, що таке теща? Ні? Підростеш — узнаєш. Клята баба.

— А якщо коням важко буде? — своєї Олесь.

— Нічого. Зате нам легко. Натопив — і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш. Воно ж такі груз.

Повертались додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припорошуючи білим конячі спини. Прокіп хльоскав батогом і лаявся. А Олесь сердито сопів у нього над вухом і підбивав руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох — і мимо.

— Не бий, — благає Олесь. — Бачиш: важко.

Прокіп зітхнув і, намотавши батога на руку, щоб не згубить, обернувся до Олеся:

— Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають, ще й плакати не дадуть.

Подався вперед і, обдаючи Олеся прілим духом давно не митої бороди, захарчав у саме вухо:

— Пойняв?

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, в село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті і привітно світяться вікна в хатках.

Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

— Мовчить, — тихо сказав Олесь.

— Снігом забило, — пояснив Прокіп. — Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став ждати, доки дід з матір'ю скидають солому, швиденько роздягся і поліз на піч. Через якийсь час у сінях загримали чобітьми, загомоніли.

— Ото ж я й кажу, — говорив дід, — неглемедза він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

— Замерз, онучку? А ти ножки — на черінь, а зверху — кух-ваєчкою...

Олесь глибше зарився в подушку і тоненько заскімлив. Прокіп підняв брови сторчака.

— Он диви, чого це він розприндився?

— Геть, не займайте його, — сумно обізвалася мати з хатини. — Їжте вже.

— А хіба я що? — мимрив Прокіп. — Я йому нічого такого й не казав...

Він їв швидко, винувато витріщив очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі кризь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гуска взяла Івасика на свої крилята. Вдосвіта знов загули на морозі сосни і закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

ПОМИНАЛИ МАРКІЯНА

Ховали Маркіяна в полудень — без музики ховали і без попа, тому що більшість колгоспних «духовиків», як називали в селі самодіяльних музикантів, поїхали на станцію по жом, а попа сам небіжчик не велів запрошувати, бо з того часу, як у селі розібрали церкву, в Бога не вірував.

День був похмурий і холодний. Ще зранку рушила кура, а під обід так захурделило, що ті, хто взяв на себе турботу про похорон, — це були далекі Маркіянові родичі з хуторів та слобід, — час від часу тривожно перешіптувалися, радячи раду, чи не пора, мовляв, уже й на кладовище вирушати, бо ще, чого доброго, яму замете, то буде морока...

Над покійником ніхто не плакав, бо ніхто його за життя не любив: ні жінка, Стеха, весела й добра за вдачею, але зморена багаторотою сім'єю та Маркіяновими стусанами, ні родичі, ні односельці, ба навіть діти, що тільки й зазнали від батька якоїсь витрішкатої, часто-густо безпричинної лайки та образливих, завжди неочікуваних ляпасів або ж палиці навкидя. Тому й лежав Маркіян у своєму останньому притулку неоплаканий, посеред гнітючої тиші й ледь чутного шепоту та зітхань — вуса йому прилипли кінцями до запалих щік, худе виснажене обличчя взялося воском, лише брови, як і при житті, були сердито зведені на переніссі, й тим, хто добре знав старого, здавалося, що він ось-ось підведеться і, вирячивши налиті гнівом очі, крикне одразу на всіх: «Порядок треба знать!»

Коли ж хтось із новоприбулих на похорон, переступивши поріг, зопалу, швидше за звичаєм, аніж від щирого жалю, починав голосно тужити або ще й приказувати, всім, хто був у хаті, ставало незручно, й тоді кожен починав шморгати носом, тіпався в плечах, вдаючи, буцімто плаче...

Потім знову западала тиша, і було чути, як на печі сваряться найменші Маркіянові діти, Андрійко та Манька:

— Оддай, кажу! Твій осьо з капустою.

— А я хочу з я-а-агодами...

— Ну, на, вдавись!

— І-і-і... Не бийся!

— Цс-с! Замовч! Оно тато вмерли.

У хаті пахло живицею, що сям і там виступала з нових недошувених дощок (трону зробили нашвидкуруч і не пофарбували), новим коленкором, гарячим воском із свічки і морозом од забужавілих вікон, а з хатини, де варився обід, — капустою, узваром, домашньою локшиною, свіжим хлібом та самогонкою.

Нарешті з колгоспу приїхала підвода — широкі, услані околотом сани, запряжені парою коней, — прийшов голова сільради, який мав нести Маркіянову медаль «За трудову відзнаку» і виголосити на кладовищі промову; в сінях заторохтіли ночвами та діжками, звільняючи куток, щоб двері ширше відчинялися, потім хтось сказав:

— То воно таке, що можна б уже й виносити, бо коні померзнуть.

Чоловіки, ті, що були надворі, постягали шапки і, причесавшись п'ятірнями, похалися в хату допомогти винести господаря, жінки вийняли з-поміж холодних Маркіянових пальців жовту, в теплих і м'яких патьоках свічку і поставили її на покуття, де висіли дві вінчальних ікони — одна Маркіянова, друга Стешина, — зап'яті обидві червоним роменським рушником. Кухарки в хатині перестали торохтіти рогачами і примовкли. Через поріг до світлиці вкотилася сиза студена завороть, і домовина попливла в ній, немов човен у тумані...

Аж тоді Стеха, заклопотана й зморена коло печі та коло дітей, заплакала, уткнувшись лицем у китиці великої накидної хустки, і баби охоче заходилися втішати її сумирно-лагідними словами; хлопці, старші Маркіянові сини, теж насурмилися, нахилили голови і теж, аби щось робити, взялися були за трону, однак їх легенько відштовхнули од неї, пояснивши, що «рідним не можна виносити покійника, не заведено так»...

Кура надворі не вшухала, а ніби ще дужче розбурчалася на вечір. Вітер шарпонував Маркіянові вуса, розпушив їх, настовбурчив, і лице покійника стало враз не сердитим, а навіть якимось розбишакувато веселим і добродушним. Таким був Маркіян лише в

компанії: на Перше травня, на Жовтневі, а ще як у село поверну-
лися з війни ті, хто zostався живий. Тоді він, п'яненкоий звісно,
з рожевими плямами на вилцях, навіть підспівував молодицям,
хрумаючи між іншим огірок чи пелюстку (Маркіян любив попоїс-
ти), а коли хтось зривався на гопак чи там баринню, притупував
під столом чобітьми, чепував долонею вуса і хвацько вигукував
рипучим, хрипким од незвички співати голосом:

А бариня шита, брита.
Любив баринню Микита!
Бариня, бариня... —

і знов шукав очима, що б його з'їсти...

По дорозі на кладовище процесія порідшала, бо люди мерзли і,
відставши непомітно, завертали кожен до свого двору. Коням теж
було холодно, і вони сіпалися бігти, але їх придержували іздові —
один за віжки, другий за обротьку, щоб часом не наїхали на голо-
ву сільради, котрий ішов попереду з медаллю на подушечці.

Яму й справді замело снігом ледь не вщерть, над нею навис-
ли гострі козирки, що куріли блискучо-білою порохнявою, наче
димом бралися; вгорі, над ямою, шаруділи плюсклими стручечка-
ми старі акації; порипували од морозу сірі потріскані хрести й
оградки. Дядьки заходилися одкидати сніг, а голова сільради, чо-
ловік, уже немолодий, подзьобаний віспою, червоний від холоду
та й від чарки, випитої перед тим, як вирушати на кладовище,
виголосив тим часом коротку промову:

— Товариші! Сьогодні ми, мо'на ска'ть, навіки прощаємося з
нашим дорогим Маркіяном Гнатовичем, людиною чесною, робо-
тящою і безкомпромісною, що касалось інтересів усіх нас разом
узятих, і яким всі ми його знали, мо'на ска'ть, щодня. Так що про-
щавайте, Маркіяне Гнатовичу, і пробачте, що ховаємо вас отак без
нічого... Та воно хоч би й були хлопці, то в таку лиху годину
хтозна чи й заграли б.

Потім усе було так, як завжди буває: домовину забили, спу-
стили на двох шматках полотна в яму, люди вкинули по грудці
мерзлої землі й почали розходитися — де молодші, а старші жінки
та чоловіки, котрі свого часу співали на криласі, збилися в гурто-
чок, щоб затишніше було, і заспівали «Вечную пам'ять»...

На обід ішли купками, залишаючи на снігу жовті од глини
сліди, й потихеньку гомоніли між собою про покійного.

— Бач, як воно виходить, — казав Грицько Мантачечка, ко-
лишній мірошник і Маркіянів приятель, — був чоловік, і немає
чоловіка...

— Всі ми колись туди одчалимо...

— Еге, якби він не такий чесний був, то ще б жив та жив...

— Або не такий дурний...

— Хе-хе... Та й то таке!

— І вам ото не гріх?

— А чого — гріх? Хіба неправда?

— Казав покійний батюшка Терлецький: не суди ближнього, а ушедшого й поготів.

— Та хто ж судить...

Надвечір хуга втихла, хмари на заході почервоніли, сніг стужавів і гостро заблищав, а повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі, де-не-де листочок, дерева понад шляхом, низькі, вже понадбирані скирти соломн в полі та синюваті сніги на чіткому, немов одрізаному від неба обрії. Та сумна і велична синювата далечінь на вернула Маркіянович односельців до думки про власну смерть, і розмова про небіжчика якось сама собою увірвалася.

Доки люди були на кладовищі, кухарки вже встигли прибрати в хаті, розставили столи, позичені у сусідів, — той вищий, той нижчий, той накритий клейонкою, той скатертиною, — поклали вздовж них холодні знадвір'я дошки, бо лав та ослонів на всіх не ставало, і почався обід.

По першій чарці поминальники (тут були переважно ті, хто колись разом із Маркіяном та Стехою починали празнувати свою молодість) розмовляли тихо і співали «божественних»: «Упокой, спасе», «Плачу і ридаю» і з особливим почуттям — «Со духі праведнимі скончавшуся»...

У хаті було душно від натопленої печі, що аж поруділа і потріскалася в коминах, а ще від тісноти, горілки й гарячих страв. Люди, випивши по другій (а хто молодший та ласий на дурику, то й по третій), повеселішали, розсілися купками і почали, кожна купка на свій лад, згадувати покійника.

Говорили одночасно в усіх кінцях столу, то було годі дослухатися, хто, як і про що саме говорить, отже оповідачі не дуже турбувалися про те, простить їх Бог чи не простить, а казали про небіжчика, що думали.

— Пам'ятаю, — гомонів до найближчих сусідів сивий, давно не стрижений (бо зима!) Герасим Ковтюх, — як повертався я в шістнадцятому з германської. Діло восени було, десь отак після Спасівки. Вийшов я удосвіта за Полтаву, думка така — на вечір додому доб'юся. То й іду собі, на ноги налягаю. Вже й Шведську могилу поминув, уже мені й Побиванку¹ ось-ось буде видно. Коли чую: гукає хтось позаду. Озирнувся — аж воно Маркіян. При формі й при Георгії і рука на перев'язі. Теж

¹ Побиванка — хутір під Полтавою.

одвоювався, знаця... Мені ж ото в шістнадцятому оцю клешно зробило, — Герасим показав слухачам правицю, на котрій замість п'яти було тільки два пальці — великий і мізинний. — Підходить ближче, дивлюся, а в нього на одному чоботі острог, а на другому залізяка якась ремінцями до халяви присупонена. Таке, сказати б, як тертушка, тільки дірки більші. Поздоровкалися ми, звісно, обнялися. Йдемо, про се, про те гомонимо: хто де воював, що кому з домівки прописували та що воно далі буде... За балачкою незчулися, як і день минув. Уже й краї наші почалися. Гарно так доокруж, Господи... А тут ще й місяць зійшов. Садками, пашницею всякою пахне (кіп ще не звозили) — одне слово, нашими землями. І тихо як у вусі. Тільки залізяка ота Маркіянова брязь-брязь, туп-дзень... Я й питаю: що воно в тебе ото за чортівня на чоботі? По-хорошому так, не те, щоб під'юдити хотів. А він як розсердиться, як скипить... «Какая така чортівня? — сливе кричить. — Ти що, устава не знаєш? Какою же з тіб'я солдат був! А в уставі що сказано — їзовому конной артилерії полагаецца іметь шпору на левом, коренном, сапоге і защитную решотку — на правом, подкоренном, штоб подкоренная лошадь не повредила йому ноги. Добрав?» Та, кажу, чом не добрати... Тільки на лиху годину його, оте брязкало, в таку далечінь теліпать? Скинув би, причепив другий острог і — козак козаком! А він: «Що я, порядку не знаю?! Сказано в уставі: не положено — умри, но не поруш!»

Ет, думаю, з тобою зв'яжись. Та й завів балачку про Георгія: коли, питаю, і за віщо дали, та яка степень — я в цих орденах, ні в тодішніх, ні в теперішніх, і досі ні бе ні ме. Тут мого Маркіяна як підмінили: одійшов ураз, повеселішав і, таке сказати б, аж загордував. «Це, каже, мене прапорщик Піткевич представили... Одчаюга були їхне благородіє! Як крикнуть, бувало, «бат-гаррея!», то аж п'яти холонуть. Ото як би там не обстрілювали нашу позицію, їм байдуже: папироску в зуби і на бруствер! Ну-ка, кричить, братци, хто мне огня принесють?! А шрапнелі кругом — як джмелі гудуть. Хто ж піде на вірну смерть? А я пішов. Викресав швиденько вогню і теж на бруствер: пожалуста, ваше благородіє! Ще й під козирьок узяв. А вони: отето орьол! От тібе і хохол! На первую степень представляю! І другого дня — до генерала мене... Ти, конешно, етого не поймйош, бо не представлявся. А мені оце й досі не віриться: чи це я, чи не я! Фі-гі-гі-гі...»

Герасим так вишкірився з-під вусів і так скрипуче-дурнувато засміявся, як би то й не він був, а сам Маркіян. Поминальники, що сиділи поблизу, весело реготнули, але, згадавши, де вони й навіщо зібралися, ніяково заозирались і хутенько потягнулися до чарок.

— Нехай же йому земля пухкенькою буде, — сказала котрась молодиця і скорботно зітхнула.

— Авжеж, — погодився Герасим. — Хіба я що? Це так, згадалося на гріх...

Грицько Мантачечка, що досі сидів мовчки, мружачи на людей швидкі розумні очі, одкашлявся, аби привернути до себе увагу, і сказав:

— Порядок він любив, що там балакать... За це з ним і руководителі ручкалися, і вповноважені. Чули, що голова на похороні казав — «безконпромісний»? О! Ото воно і є — порядочок. Ну раз таки й він, покійний, не влучив. Кхе... Яюсь за Махна пішли ми з ним на базар. Я — товару на чоботи купить, а Маркіян — «подивлюся, що воно за люди, оті махновці, кажуть, що в них порядки інтересні».

Приходимо в Зіньків, а там війська — курці ніде клюнути. І ні одного пішого. Все на конях та на тачанках. Ну, думаю, тут побазаруеш. Тут би яюсь позатинню назад вибратися, додому. А Маркіян: «Ходім, оно біля олійниці народ товпиться, мо', там збори яюсь», — і туди. До зборів же він страх охочий був, та ще як дадуть виступити — квіт! Пішов. Дивлюся, вже порядкує: руками розмахує, кричить, вуса наїжилися... Підходжу й собі — аж там грабіж: той олію в цебро цідить, той соняшниковим зерням пазуху натовкує, той макуху котить. А сусіда мій уже за поли когось водить. «Куди прешся, — кричить, — у чергу стань! А чи порядку не знаєш!» Воно б, може, й нічого, обійшлося, та тут, на лихо, візьми й нагодися двоє махновців кінних. Один такий, як оце я, миршавенький, а другий мордатий, шия — хоч обіддя гни. «Хто здесь порядок наводить?» — питає і товаришеві своєму підморгує. А Маркіян вуса пальцем підбив, оскиряється: «Я, ваше благородіє!» — «Угу, — каже мордатий. — Ну-ка, йди сюди... Фамілія? Так-с... Значить, ти порядку хочеш? А ти знаєш те, рожа немитая, що ми анархія? Що ми за свободу, за повний безпорядок то їсть, кров свою проливаєм?» Та як оперіщить його канчуком уздовж спини, як оперіщить! Народ регоче, стовпився. «Так його, так!» — підзуджують. Звісно, який наш брат мужик: одного б'ють, а десять радіє, що не їх!..

Кинувся я до того морданя: пустіть, кажу, чоловіка, він же хотів як краще. Ледве впросив...

Тоді вже, як за Зіньків вийшли, кажу Маркіянові: на 'кого біса ти туди ліз? А він: «Хіба ж я знав, що в них такі порядки, щоб за порядок бить?!»

І знову реготала компанія, тепер уже не озираючись ні на Стеху, що примостилася на лежанці перепочити — молодші кухарки поралися біля столів самі, — ні на Маркіянових родичів, що й собі, підпивши, потайки усміхалися і вже не проти були утнути пісні, аж доки хтось із них таки не втримався й почав своєї, хутірської:

За лесом, за дремучим
ізбушка стояла-а-а,
а в єтой, у ізбушкі,
там вдовушка іжила-а-а...

На нього дехто з тверезіших зацитькав був, боячись, що пісня про вдовушку лише розстроюдить Стешине горе, однак Стеха сказала: «Хай співають люди, якщо вже потягло», — і люди заспівали одностайніше, злагоженіше, геть віддаючи себе пісні й приємній підсвідомій радості з того, що вони живі, що їх ждуть натоплені хати, жінки, чоловіки, діти, що хуга вляглася, зійшов місяць, тож додому буде видно йти...

Скажи, скажи, хозяйєчка,
с каких ти пор вдова-а-а?
Вдова я з того года,
як почалась і'война-а-а...

Стеха схилилася на подушку і тихо заплакала, згадавши найстарших своїх синів, котрих забрала у неї війна, — один згорів у танку під Кіровоградом, а другий поліг десь на чужині, під якимось німецьким селищем з такою трудною і довгою назвою, що вона ніяк не могла вимовити.

Потім поминальниці співали й вигонкували про Гандзю-цяцю, Гандзю-птицю, Гандзю — гарну молодицю, а Стеха бачила перед собою тоді ще молодого, кароокого, з лихоманковим блиском в очах Маркіяна...

Ось він швендяє по двору, сердито смикаючи себе за вуса, і гукає їй на грядки: «Ти знов кролям трави вкинула? А я тобі що казав? У книжці оно прописують: хай калієву сіль лижуть, тоді шкурки линять не будуть».

«Еге ж, — сміється вона, підтримуючи рукою великий під фартухом живіт (саме з третім, Павлом, ходила), — якби я твоєї книжки слухала, то вже усі видохли б, а так ще двійко зосталося!..»

А ось він виступає на зборах у колгоспній конторі — веселий, збуджений, під вусами молодо зуби блищать:

«Якщо, товариші, райком і лічно товариш голова Кривобік вимагають від нас активної вивозки фікалію на поля, то ми й по цих показниках повинні випередити «Червоний партизан»! І якщо правління не проти, я, як активіст, перший очолив би цей рух!»

В конторі душно, чадно від торф'яного диму; сміх, вигуки, блимають каганці на лутках. «Згодні! Фікалій доручити Маркіянові!» Маркіян сяє, обіцяючи правлінню виправдати довір'я, а їй давко дихати, лице горить від сорому і хочеться плакати...

По війні, коли вже постарів так, що й вуса не трималися врізнобіч, а опали на куточки рота й просвічувалися наскрізь, — хіба не ліз він по коліна в снігу темними вечорами на засідання правління, де його вже ніхто не слухав і ні про що з ним не радився, а лише питалися в'їдливо: «І чого ви, дядьку, в таку ліху годину сюди йшли? Сиділи б собі вдома...»

«Еге ж, чого йшов! — сердився Маркіян. — Он з глибинки люди хліб серед білого дня пазухами розносять. Хіба ж це порядок? А ви — чого прийшов...»

І таки виходив: призначило його правління сторожем до заготзерна, бо знало, що Маркіян не тільки іншим не дасть украсти й пшеничини, а й сам не візьме.

Відтоді він геть зійшов з дому, а якщо й заявлявся, то хіба задля того, щоб гвинтівку-трилінійку почистити в теплі, «як полагается по уставу», та попоїсти чогось гарячого.

Стоїть, бувало, з тою гвинтівкою біля виходу з сільбуду (іншого приміщення під зерно в колгоспі не було, бо німці, відступаючи, спалили комори), на вусах іній голками виступив, хукає в долоні, кричить: «Ти куди ото пішов — га? А з чобіт зерно висипав? Чи, може, думаєш, я не бачив, як ти нарешне грузився по вороху, щоб за халяви набралось? Ану лишень вертайся!»

Не обминув і Стехи, котрій сам таки ж і на роботу загадував, бо «зерно гріється, а рук не вистачає». Одного разу, коли вона, зморена, натягавшись лантухів, рушила додому, Маркіян загукав їй у спину: «А ти що — найкраща? Іди мені витруси пшеницю з-за халяв!»

Обернулася, здивована, ховаючи в хустку незлостиву посмішку: «А хіба тобі, чоловіче, повилазило, що я в калошах?..»

Потім зерно вивезли в план, і Маркіян знову занудьгував, сидячи вдома. Пішов би в колгосп на нараду або і на засідання виконкому — чоботи несправні, почитав би зведення в райгазеті — діти скельця з окулярів повиймали та замаюсили десь. Набився б, так не знає, хто нашкодив, а всіх бити — непорядок. Отож і одлежувався на печі щоднини та лаявся через комин, якщо дітвора зчиняла в хаті гармидер.

Якось у неділю, на храмний день, назмітала Стеха сякого-такого борошна, стулила з чим придумала жаровню пирогів: кілька з макушкою та калиною, кілька з квасолею.

Роздала дітям по одному, Маркіянові два подала, а собі лишила той, що припалився одним боком. Діти заходилися їсти — повільно, ошадливо, смакуючи святкове їство. В хаті було тепло й урочисто, долівка новенькою соломою потрушена; козенята вицокували ратичками по лаві і на них за те не сердилися — храм.

З'ївши свою долю, Маркіян визирнув з-за комина й запитав: «Там більше немає? Гм, таке, тільки жолудок роздрату-

вав», — і замовк. Та згодом знову заворушився й тихо, ніжно мовив до наймолодшої дочки: «Маню, подай таткові ще хоч півпиріжка».

Маня, витріщивши в стелю великі, чорні, як у батька, очі, ні з сього ні з того хихикнула:

«Де ж я вам візьму, як немає!»

«А в тебе, Андрійку?»

«Гі, — здивувався Андрійко. — Я свій уже давно змегелів!»

Маркіян зітхнув і замовк. Однак ненадовго.

«Павлушо, — покликав трохи згодом найстаршого. — Подивися, сину: там на жаровні ні одного пиріжка більш не осталося?»

Павло одвів погляд од вікна, за котрим навкіс летів сніг, понуро зирнув на піч:

«Є один, мамин. Нам усім припало по одному, а вам — два. Ви їх з'їли? З'їли. А той нехай мамі. Треба ж якийсь порядок знати!»

Маркіян, здається, й дихати перестав і довго лежав нерухомо. Затим зііз на долівку, дістав з-під лави маленький чавунчик і вибачливо, несміливо якомсь усміхаючись до Стехи, сказав:

«Я, жінко, картопельки собі зварю... Або юшки. Вигреби мені жару на припічок». Налив у чавунчик води, поставив у жар і почав роздмухувати його, вмочаючи одвислий вус у попіл. Жар заіскрився, зайнявся куценьким полум'ям. А коли Маркіян випростався знову, то одного вуса в нього вже не було, осмалився...

Таким і запам'ятала його Стеха в останній день перед хворобою: стоїть сутулий біля печі, поскубуючи той сивий недопалок, і жалібно, по-дитячому усміхається до неї.

«Отакої тобі, на старість вуса позбувся!» — тільки й сказав.

А дітям розвага: збилися на полу докупи, прискають один одному в потилицю та перештовхуються ліктями, вдаючи, що не з батька сміються, а жирують між собою...

Тоді вона взяла з жаровні свій пиріг і поклала йому в руку. «Лізь на піч, — сказала, — бо ще ноги простудиш. А юшку я й сама доварю».

З того часу Маркіян занедужав і до самої смерті, либонь, ніколи вже не згадував про порядок. Тільки одного разу, коли на відвідини до нього прийшов давній приятель Грицько Мантачечка, сказав тихо, ледве володаючи сухим язиком: «Смерті мені, Грицьку, не страшно... А от шкода чогось... Пожити кортить, побачити, що воно за порядки надалі будуть».

«А звісно... — лагідно погодився Мантачечка і, щоб одвести хворого від думки про смерть, заговорив про інше: — А пам'ятаєш, Маркушо, оту ніч у тридцять п'ятому, що дуже вітряна вдалася? У-у... По всіх садках тоді тільки й чути було: гуп-гуп, гуп-гуп... Яблука та груші падали. Визирне місяць з-за хмарі, а в

траві попід деревами білі токи від того плоду... Я тоді й млина не відчиняв, бо куди там молоти — рамена пообламувало б ураз. Геройський вітер був!»

«Е ні, не пам'ятаю... Я тоді у Полтаву на зльот їздив. От коли б ти побачив та почув, що там робилося!.. — Маркіян швидко забігав пальцями по сорочці на впалих грудях, а щоки йому взялися нетривким хворобливим рум'янцем. — Духова музика... Оплески... Все обласне керівництво виступало... І мені тоді слово дали... А ночували в готелі... Патефони, їжа — яка хочеш... Порядок, порядок...» — і замовк, хрипко одхекуючись.

А другого дня його не стало.

Перейшло вже далеко за північ. Компанія заморилася пити, їсти й веселитися, до того ж чоловіки за віщось побилися в сінях, так що їх ледве розтягли, — і поминальниці почали розходитися по домівках, провалюючись у глибокому снігу, і вже ніхто не думав про Маркіяна, а кожен лаяв себе, що так довго засидівся.

Лише Грицько Мантачечка, колишній мірошник і Маркіянів приятель, йдучи додому повз кладовище, зупинився напроти одинокої, чорної могили, зняв шапку і п'яно проварнякав: «А що, порядок треба знать? Хе! От тобі й порядок!..»

НЮРА

— Снилось, немов террен рву та їм. Уже й спілий немов, а терпкий... Прроти чого б воно, не чула? — казав жінці Нюра, вузькоплечий і сухогрудий чоловік, обличчя якого, здавалося, ніколи не знало ні радості, ні гніву, ні печалі, а мало один лише постійний вираз — давньої лякливої покори, наче хтось тупнув колісь на Нюру ногою і сказав: «Не смій!»

Говорив Нюра повільно, старанно вимовляючи слова, і подитячому карбував «р», мовби пробував розкусити волоський горіх. — Чуєш, немов і дорідний терронець, а терпкий.

Ще Нюра подобав слово «немов» і тулив його скрізь, де тільки воно тулилось. Не тому, однак, що слово це йому нав'язало, а щоб той, хто слухає, не подумав часом, що саме отак Нюра і міркує. Саме отак міркувати Нюра ніколи в житті не наважувався, навіть у дрібному. Рушить, приміром, дощ — Нюра довго вдивлятиметься полохливими очима в мокрі шибки, садкове гілля, обвішане краплями, вимитий до блиску залізний дах на сусідовій хаті, тоді скаже: «Дощик немов припустився...» Стане сонце низько при землі, і тіні стачають хати в селі одну до одної, Нюра,

якщо він надворі, довго кліпатиме на захід, затим прорече: «Немов сонечко пррисло...» Несуть покійника, духова грає так, що не в одному, а одразу в трьох-чотирьох селах чути, і в хатах, і в садах — Нюра повідає жінці, прицмакуючи тонкими цікавими губами: «Таке немов померр чоловік...»

Нюра шойно прокинувся, сидів на високому ліжку, звівши босі ноги додолу, по черзі ворушив великими пальцями, скрученими набік, до мізинців, і по черзі розглядав їх.

— Так прроти чого б це — террен? — перепитав трохи голосніше, аніж перше, і незмигну дивився пісними очима на жінку, що місила тісто і була до нього спиною. Плечі її, ледь не вдвічі ширші й товщі за Нюрині, дужо ворушилися, спина пружко здригалася, і тісто в макітрі постогнувало.

— Тер-рен та ще й тер-рпкий — на погане, — сказала вона ще твердіше й рішучіше, ніж чоловік, і також з горіховим тріском.

— А з ким погано ж то? — зіщулився Нюра, мовби від холоду. — З Манькою, Ольгою чи Оленою?

— Авжеж з Манькою, — швидко, впевнено відказала Нюриха. — Минулої неділі як пр-рїїздила, то бачив, як їла? Ложка над борщем, а думка хтозна й де.

Нюра таке як замислився, бо перестав ворушити пальцями й дивився повз них у підлогу. Ліжка, на якому він сидів, було дерев'яне, оздоблене по фільончастих бильцях різьбою, що зображувала кленове листя, та двома густо-червоними півнями, що замірилися співати чи вже співають. Півні мальовано було, мабуть, давно, тьмяною, не теперішньою фарбою, що місяцями вже облущилася, тому в одного не вистачало ноги, в другого — півхвоста і одної шишки на гребені. Це, однак, не дуже псувало малюнок: видно було, що створила його людина з іскрою Божою, а не якийсь там зайда-заробітчанин, і всяк, хто поглянув би зараз на мляве, мов стояча вода, Нюрине обличчя, на полохливі його руки, очі, брови, навіть вуха, — нізащо не повірив би, що півні оті, по-парубоцьки напружені в шиях, спинах і ногах, вивела колись рука смирного хлопця Івана Кирячка, того самого, що, йдучи селом, обминав кожну мурашу на стежці, аби її не повередити, і кожну грудочку чи корінець, аби не повередитися самому. Іде, бувало, а очі так і промовляють до хат і собак, людей і тинів, гусей і квітів попід призьбами: «Плохенький я, не займіть мене...»

Не став Кирячок бідовіший і тоді, коли одружила його на собі зайшла з Донеччини всевмікувата і всезнайкувата дівчина Нюра, а ще ніби дужче скулився душею і переймав од супряжниці кожне її кив і кожне морг, аж до отого деренчливого «р», за яким у Нюри-жінки вчувалася відчайдушна рішучість подолати будь-яку житейську скруту, а в Нюри-чоловіка — лише самовідданість своїй господині. Отож якщо комусь із селян спаде на думку

поговорити про Нюрине сімейство, то кажуть так: «Бачив учора Нюру», «Позичила в Нюрихи» або: «Оно, диви, йдуть Нюри!»

«Вдягайся та ходімо в лавку, наберемо мені на шаррахван, — скаже, бувало, Нюриха чоловікові. Кирячок слухняно вдягнеться, оббере, як і жінка, кожну порошинку на пальті чи піджакові, обдмухає з усіх боків новий хаковий картуз, урочисто двома руками спровадить його на голову, і йдуть. Вона попереду, з твердим притупом і по-конячому викидаючи перед себе коліна, він позаду, стеле свої дрібненькі обачні кроки, ніби не по землі йде, а по тонкому льоду, під яким — прірва, ще й руки долоньками вниз наставить — не йде, а пливе, як тендітна дівчиця.

У крамниці Нюриха швидко й діловито перемацує пучкою сукна та штáпелі, розікладені сувоями на прилавку, тоді утре хусткою губи (так солдат клацне затвором перед тим, як крикнути: «Стій! Стрілятиму!») і, наставивши на продавців настирливі чорні очі, скаже:

«А чого це ви, дівчата, отак ото затор-ргувалися, що вже у вас і на шар-рахван тітці немає? Ану пор-рийтесь лишень під пр-рилавком».

Тим часом Нюра легенько переторкає мізинцем крам, той самий, що й жінка, стане поруч неї, хоч трохи й позаду, і промовить:

«Чого ж це ви, дівчата, отак заторргувалися, що вже у вас немов і на шаррахван тітці немає. Ану поррийтесь лишень під прилавком...»

Назад вертають з крамом. Із-під прилавка. І Нюра, поспішаючи своєю дрібушечкою за Нюрихою, вдоволений сам собою, рече:

«Такий прродавець настав, що як не пррикрикнеш, то немов і з рук не виррвеш», — і зазирає жінці в обличчя, причому йому доводиться дуже нахилитися, бо Нюриха приземкувата.

«Зайдемо до Пр-ронів, — каже вона, не дослухаючись до чоловікової балачки, бо діло вже зроблено, і матерія на «шарахван» міцно затиснута у неї під пахвою, — та поспасибкаємо за молоко, може, ще раз пр-ринесуть».

І завертають до Пронів.

«Здр-растуйте! — каже Нюриха, ставши посеред пронівського двору, як окупант, і швидко обмацуючи чіпкими очима надвірне хазяйство. — Пр-рийшли сказати, що добре у вас молоко. Таке добре, що аж солодке. Чим ви ту корівчину годуєте? Аж не віряться, що пр-ростим сіном».

Нюра з-за її плеча:

«Еге ж, таке добрре, що немов аж солодке. Думаємо, чим ви ту коррівчину годуєте?...»

Тоді прощаються.

«Бувайте ж здорові, пор-ранам додому, заходьте, як треба буде чогось позичить», — каже Нюра.

«Немов порра нам додому», — береться пучкою за козинок свого хакового картуза і Нюра.

Дорогою Нюриха скаже:

«Тепер, бррехня, ще колись прринесуть...»

Нюра мовчить, тільки цідить крізь тонкі вуста мудру посмішку людини, що знає, як треба жити в світі, а вже в хаті, роздягаючись, промовить до жінки:

«Тепер, бррехня, ще колись прринесуть...»

Вдома Нюра відтоді, як одружився, ніколи й нічого по господарству не робив, бо спершу жінка, а згодом і всі три доньки, Манька, Ольга та Олена, ставили його за людину вчену і до чорної роботи не підпускали. Так було, коли Нюра ще рахівникував у колгоспі, так тривало й тепер, відколи вийшов на пенсію. Єдине, що він знав і умів у житті, — рахувати на рахівниці, навіть не дивлячись на кісточки, та носити в руці портфель так, щоб він трохи покинував. Ще вмів Нюра вдягатися не як усі селяни, а як рахівник, людина нерядова: влітку — в хаковий костюм з накладними кишенями на грудях та штаньми навипуск, під черевики; взимку — в довге ледь не до п'ят драпове пальто з ягнячим коміром та білі, мов з лебединого пуху, — неодмінно білі, — валянки. І до всього цього — портфель. Хоч і учнівський, і давній, проте новий, бо доглянутий. Вдягнеться, оббере на собі кожну пушинку, Нюриха або котрась із дочок подасть йому в руки портфель — і чебреє до контори, помигуючи білими з-під пальта валянками. Якщо надворі моква і Нюрі доведеться десь ухопитися рукою за тин, щоб не впасти, він зупиняється і довго обтирає носовиком закаляну об мокре хворостиння долоньку. Потім він ще обачніше переставлятиме ноги і пильнуватиме кожну калюжку на стежці, щоб завчасно її обминути, а в рукавах під пальтом аж порипуватимуть нові коленкорові нарукавники...

Тепер Нюра вже не ходить до контори. І взагалі рідко буває надворі, надто ж холодної пори. А якщо й вибереться, то лише задля прогулянки. Вийде, стане посеред двору, обернеться спиною до вітру, щоб стужі не наковтатися, заховає голову в піднятий комір і стоїть, один носик з коміра та з-під шапки визирає, як шпак із шпаківні. Якщо Нюрі заманеться глянути кудись, то коміра він не опускає і поперека не силує, а повільно і довго всім тулубом обертається, куди йому треба. І знову стоїть. А руки — долоньками до землі. Причому на правій три менші пальці підогнуті, а великий і вказівний розчепірені, як до рахівниці, і коли у полі чи над селом замаячить пташина згряя, Нюрині пальці самі собою відкидають невидимі кісточки: цок, цок, цок... Лічить. Буває, що й нахилиться, видлубає щось пучкою з-під снігу,

повільно підніме до очей і роздивляється. Якщо це путне щось, то однесе його неквапливою ходою в сіни, покладе і так само поважно вернеться на своє місце; якщо ж непотріб — ганчірка, іржава дротина чи прутик, то знову зронить у сніг, бридливо розтуливши пучки, і знову замре. Дихає «моррозняним духом». А надихавшись, іде до хати, і посеред двору лишається в снігу кругле, втопане валянками кубельце.

В хаті Нюра скаже Нюрісі: «Немов прогулявся трохи», — і, роздягаючись, оббиратиме, як і перед прогулянкою, кожну пушинку на пальті, шапці, валянках — тих-таки, що й рахівникував у них колись, білих.

Селяни, люд роботящий, заздрісний і негречний до тих, хто важко ніколи не працював, а пенсію має більшу, ніж вони, ті селяни, що колись, як Нюра ще був рахівником, здоровкались з ним шанобливо, звали на ім'я та по батькові й відверто запобігливо усміхалися при зустрічі, тепер так само відверто зневажали Нюру, а заодно і все його сімейство, часто і в'їдливо кепкували з нього між собою, з отих його «прогулянок», білих валянків, портфеліка (і то, бач, не забули!) і завжди сходилися на одній думці: «Живуть Нюри, як коти!» І жоден з них навіть не здогадувався чи не хотів здогадуватися — хіба, мо', хто-не-хто разважливіший та м'який серцем розумів, — як мультко живеться Нюрі та Нюрісі з трьома пристаркуватими, нікому не потрібними доньками, — особливо взимку і восени, коли в селі то в тій, то в іншій хаті зацвітають весілля, гасають вулицями грузовики та головин «Москвич», обсновані червоними стрічками, сплітаються у хмільний вінок весільні пісні, і бубон гуде оддалік до самого ранку...

Тоді Нюра з жінкою крадькома одне від одного (вона в хаті, він у хатині або навпаки) туляться лобами до шибок і пасуть очима гучні весільні каравани. А як зійдуться вкупі, то вдають, що байдуже їм до тих усесільських свят. Хіба, може, Нюриха скаже про молодих:

«Він дак ще нічого, а вона — видря».

Тоді Нюра, зрадівши, підхопить:

«Еге, він ще немов і нічого, а вона — достеменна видрря...»

«Як пр-ривнять до нашої Мані, то й не пр-ривняєш», — докине Нюриха.

«До нашої Мані їй немов ще пнутися та пнутися», — іще дужче зрадіє Нюра.

Про старших двох, Ольгу та Олену, мовчать, а — про Маню. Вона-бо й справді найчепурніша з-поміж усіх трьох нюрівських дівчат: на зріст, як і Нюриха, низенька, дебела, очі чорні, хоча й без материного пороку в зіницях, а вдачі — батькової, лагідної і полохливої. Одним не взяла: як іде, коліна вперед викидає надто.

А про старших то й говорити годі: широкоплечі, як мужики, цибаті, в ході, шоправда, легші за Маню, але пісноокі й, коли всміхаються, показують усі ясна, бліді та негарні — в батька обидві.

Тільки й утіхи, що всі три добре заробляють і живуть у місті. Старші дві рихтують асфальт на вулицях, а Маня бетоняркою на будівельному заводі.

«Там тепер стільки р-рознах р-розвелося, що наші за ними до культурнішої р-роботи не пр-ротовпляться», — скаже, буває, Нюриха чоловікові, як полягають спати, і Нюра довго ворочається потім на ліжку з півнями та зітхає тихенько, наче він тому виною.

Зате коли односельці допитуються в Нюри, де та ким його дівчата працюють, він одкажує твердо, ніби з погордою:

«Мої там, де дерржаві зараз найнужніше: чорнрррбочими», — і киває вказівним та великим пальцем: цок...

З ним і не сперечаються, бо нецікаво. Та й що з Нюри за співбесідник, як він нічогісінько у житті не тямить. Хіба ото сидить коло мужиків (буває це дуже рідко і в тепло), слухає балачку та усміхається тонко, а тоді, дивись, прорече: «Читав я в календаррику, що помідорри й кавуни немов найкраще вночі прростуть». Чи отаке: «Клубнику ррадиться в календаррику шовесни пррорріджувати...»

По суботах нюрівські дівчата, здебільшого старші, наїжджають додому, навозять батькам солодкого хліба з ізіюмом, оселедців, пісної ковбаси, хліба чорного, житнього, яким Нюра любить поласувати з борщем, тощо. І Нюра з Нюрихою, оповідаючи їм сільські новини, про весілля, хоч і не змовлялись, мовчать.

А якось місяців зо два тому приїхали Нюрівни всі три. Старша і середульша, як завжди, самі, а Маня з хлопцем — у робочому одязі, кирзових чоботях та вицвілому береті, з-під якого врунилася у всі боки руда кучерява чуприна.

«Привіт, папаша!» — сказав гість, завзято усміхаючись на весь рот, і не встиг Нюра навіть руку звести, як його тендітна долонька хруснула в дужій хлопцевій п'ятірні.

«Добррого здорров'я», — ледве спромігся вимовити Нюра і підвівся з ліжка, на якому відпочивав після «прогулянки», а гість уже тиснув руку Нюрисі й казав дуже весело:

«Привіт, мамаша! Ого, рука у вас — я вам скажу!»

І вже знімав свою куртку, берет, і вже чіпляв їх на вішалку біля дверей, а голова так і палахкотіла рудим розвихреним полум'ям. Губи у хлопця були великі, товсті й червоні, як зябра у тільки що спійманої рибини.

«Значить, так, папаша й мамаша, — сказав він, ставши посеред хати й усміхаючись на всі боки. — Без усяких переговорів. Звуть мене Ільком. Ми з Манею дружимо. Уже третій місяць. Так

що — самі поміаєте... — і зареготів, начебто вітром по хаті війнув, так безтурботно, так просто, що Нюра з Нюрихою, і старші Нюрівни, і Маня, що сором'язливо тулилася плечем до одвірка, червоніючи й ховаючи очі, — усі ніяково і водночас радо заусміхалися.

«А ти, хлопче, дивлюся, такий, як і я: довго бр-роду не шукаєш», — твердо, крізь посмішку, мовила Нюриха.

«Немов не шукає», — розтяг тонкі губи і Нюра.

«Я, папаша і мамаша, люблю так: без усяких парадів. З роботи — просто до вас. Прилизуватись нема чого. Який є. Правильно я кажу?» — і підморгнув дівчатам, що тихенько хіхікали, затуляючи роти долонями.

Далі балачка в'язалася сама собою, ніби цей Ілько ніколи й не був чужим, тільки довго не приїздив. Він роздивлявся карточки на стінах, упізнавав Нюру і Нюриху ще молодими, до одруження («Це ви, папаша? Я ж бачу!», «А це ви, мамаша? Ну!»), тицькав пальцями у головастих та великооких дівчаток, що обліпили Нюриху з усіх боків і дикувато витріщилися в апарат: «Оце — Олена. Це — Оля. А це моя, вуха наставила!»

І реготів, і з ним реготіли всі. А Нюра, трохи оговтавшись від отих теплих, лоскотних «папаша» і «мамаша», непомітно затулив подушкою безногого і півхвостого півнів на бильці...

Покінчивши з фотографіями, Ілько подарував усіх своєю червоногубою посмішкою і сказав до Нюри:

«Значить, так: балачка балачкою, а діло робити треба! Де тут у вас, папаша, магазин?»

«Немов знайдемо!» — бадьоро мовив Нюра, показуючи ясна, і захапався вдягатись, чого раніше за ним не водилося.

А жіноцтво вишевкалося в хатину і там зашепотілося, зачмихотіло, забрязкало посудом, і за тим усім відчувалася радісна метушня людей, що не звикли, не вміють до ладу зустріти гостя.

У лавку Нюра йшов не попід тинами, стежкою, а серединою вулиці, плечем до плеча з Ільком, і все туркотів йому щось та усміхався, нахиляючись, як і до Нюрихи, бо Ілько був хлопець невисокий, і все позирав на вікна хат, мимо яких проходили, ніби припрошував очима, і посмішкою, і жвавою впевненою ходою: а дивіться, люди, хто зі мною! І ледве стримувався, щоб не поплескати Ілька по плечу, як свого. І хай це всі бачать, хай несуть новину з кутка на куток села, щоб усі до одного знали!

Тим часом Ілько голосно, ледь не на всю вулицю розказував, що працює він коло бетономішалок, що батьки його з Яготинського району, що живе він, як і Маня, в холостяцькому гуртожитку і заробляє непогано: має два вихідних костюми, плащ, пальто, транзистор, баян, ще й батькам — «старим» — допомагає. Одне слово: «Жити можна, а чо? Правда, папаша?»

«А він же який, сват?» — допитувалися знайомі.

«А він дак немов такий, як оце я, — вихоплювався з-поперед жінки Нюра, чого раніше з ним не було. — Високий, худенький і теж грамотний — обліковцем біля тракторів. І хвороби в нас із ним однакові: в мене гастрит і в нього гастрит. Проте хазяїн добрий...»

Тепер Нюра тим тільки й жив, що ждав наступної суботи. Буває, лежить у ліжку після прогулянки чи стоїть посеред двору, прогулюючись, дивись — усміхнувся сам собі, промовив тихо: «Дешево і сердито... Придумав же... Красноперик отакий!»

Ілько, однак, не показувався більше. І старші Нюрівни, і Маня, що за ці два місяці навідалася додому тільки раз, казали батькам, що йому тепер ніколи їздити, іспити складає в технікум при заводі. Нюра охоче змирився, хвалив Ілька («грамотний скрізь немов проб'ється»), хоч і сумно трохи: скучав за простацькою зятевою усмішкою, за отим його веселим і завзятим «Привіт, папаша!..». Нюриха ж мовчала, тільки пильно придивлялася до дівчат твердими чорними зіницями.

Від'їжджаючи, Маня ховала очі од сестер і тихо обіцяла, що в найближчий вихідний прийдуть разом з Ільком...

Тепер цей терновий сон...

І Нюра, дивлячись мимо пальців на ногах у підлогу, пригадав, що Маня й справді була минулої неділі не такою, як завжди, — сміхотлива, лагідно слухняна та уважна, а ніби зморена і до всього байдужа. Пригадав і злякався.

— А може, цей терен і не в руку! — сказав проте якомога бадьоріше. — То як перред п'ятницею сниться щось показне, тоді — в руку. А це — прроти суботи...

— Може, й не в руку, — твердіше, ніж завжди, одказала Нюриха.

Нарешті приїхала Маня, вже надвечір, хоч мала бути зранку. Тихо, наче крадучись, увійшла в хату і, змарніла, бліда, притулилася плечем до одвірка. Нюра усміхнувся їй назустріч, босоніж устав з ліжка на підлогу і так стояв, прислухаючись, чи не тупотить хто в сінях. Але в сінях було тихо.

— А де ж це той... «дешево і сердито»? — спитав. І дивився на Маню спершу розгублено, затим вимогливо, аж гнівно. — Ілько де?

Маня ступила крок до матері, що пішла їй назустріч, і вткнулася їй головою в груди.

Нюра мовчки вдягнувся, байдуже, як сліпеч, обминув жінку і доньку біля дверей і вийшов надвір.

Там була весна. Плюскотіли струмки. Попід дворами на вулиці сяяло низьке призахідне сонце, один за одним пливли у вечірньому небі журавлині ключі, але Нюра мовби не бачив їх і пальцями, вказівним та великим, не кивав, як завжди, лічачи

синьокриле птаство. Він стояв посеред двору зсутулений, з опущеними вздовж пальта руками і невидючими очима дивився кудись мимо хат, садків, городів, навіть мимо самого неба.

І все ж інколи він зненацька посміхався і шепотів щось, тоді очі його оживали, мружилися на сонце і знов робилися невидючими.

Вечеряли мовчки. Нюра їв швидко й сердито, а не ласував, як звик те робити. І коли Нюриха несла якусь страву від печі до столу, викидаючи коліна далеко вперед, сказав раптом уїдливо:

— Чого ти ото викидаєш ті коліна, га?!

Нюриха подивилася на нього переляканими, аж зомлілими начебто очима і повільно пішла в хатину, а Маня покинула ложку й заплакала.

Нюра не втішав її, а їв далі.

Вночі, уже десь перед світом, Нюриха, що спала з Манею в хатині, прокралася до чоловікового ліжка в світлиці, прилягла поруч і стала гладити Нюрині плечі, голову, руки. Тоді сказала, вперше за все життя плачучи:

— Якби бідовіша була, то бр-рехня... вдер-ржала б. А так бач... побр-ракував...

— Якби інженерша або лікарша, то не побрракував би, — зронив Нюра в п'ятому. — Людину тепер ніхто не бачить.

Він сказав це так, наче знав давно. Без усяких «немов». Знав!..

А другого дня, проводячи Маню до автобуса, Нюра крадькома від сторонніх очей — навіть поозирався довкола — похапливо дістав з кишені новий-новісінький складаний ніжик з червоною колодочкою та блискучим нікельованим набором — шильцем, двома лезами, більшим і меншим, ножицями і терпужком, уклав Мані в руку й змовницьки зашепотів:

— На... передаси. Скажеш: подарунок од папаші. Тільки ж не загуби гляди.

Маня взяла ніжик і закусила тремтячі губи.

— Так і скажеш: од папаші немов... Подарунок.

ІВАН СРІБНИЙ

На пристанційній вулиці за блискучими від сонця коліями грала музика, хтось охрипло зривався на пісню, ще хтось вигопкував під танок, і Йван подумав, що, мабуть, там весілля.

«Чи не те, бува, дівча вискакує за свого танкіста?»

Іван згадав дівчину, ще зовсім юну, дитину, либонь, схожу на школярку-восьмикласницю або й ще молодшу. На ній було коричневе платтячко з білим мережаним комірцем і жовті черевички на низькому підборі. Іван танцював з нею минулої неділі

під радіолу в деповському червоному кутку, що й справді був червоний від гасел, діаграм і плакатів.

Дівчина прийшла не сама, а з демобілізованим солдатом у танкістських погонах, у чорному рубчастому шоломі й жовтих крагах по лікті.

«Як на маневри прибув», — подумав Іван.

Грали танго, і танкіст просто від порога обійнявши дівчину крагою за тоненький стан і закинувши голову назад, певно, щоб дивитися на неї трохи зверху (він був невисокий хлопчина), закружляв у танці. По тому, як він усміхався, впевнено і недбало, як виробляв ногами усякі кренделики, видно було, що солдат і в танці, і перед дівчиною, і перед усіма почувується левом серед дрібних звіряток. На нього й справді дивилися всі, хто танцював: дівчатка — захоплено, хлопці, які ще не служили, — побожно...

Іванові не досталося пари, і він блукав очима від гасла до гасла, читаючи їхній зміст. Помітивши, що новенька дивиться на нього через танкістове плече, одвернувся і знов став читати. Однак зауважив, що очі у дівчини карі, з золотом у зіницях, і що вони найвно довірливі.

Потім оголосили «білий» вальс. Дівчина, ховаючи очі від солдата, що курив біля дверей і вже ступив був крок їй назустріч, підійшла до Івана і, дивлячись у підлогу, сказала: «Потанцюйте зі мною...»

Її звали Наталею, і вона жодного разу не глянула в Іванові очі зблизька. Навіть тоді, коли він спитав, як її звати. Вона танцювала не так легко і вільно, як із танкістом, а лише слухняно, навіть покірно, і, кружляючи, Іван майже носив її на руках. Вона була легесенька. І платтячко її шкільне ледь пахло нафталіном.

«Дитина», — подумав Іван.

Коли він повернувся на своє місце, танкіст підсів до нього, нервово поплескав себе крагою по коліну і сказав, контужено пересмикнувши губами:

«Давай вийдемо, друг...»

Іван підвівся і першим пішов до дверей.

«Починається, — подумав, — цивільне життя...»

Він працював у депо лише чотири дні по демобілізації, на тому ж верстаті, що й до служби. Ходив на роботу у флотській робі «хебе», яку зекономив (серед матросів це називалося «засундучити»), та безкозирці, яку знімав у бані в роздягалці і клав у свою шафочку, щоб не замацькати: хай буде пам'ять. Так і працював за верстатом з непокритою головою, підв'язавши білу хвилясту чуприну мотузочком або тонкою дротиною.

Надворі було зоряно й тихо. Лише в котельні за складальним цехом сичала пара і тьмяно полнскували під ліхтарями вагонні колеса, що Іван учора обточив на старому своєму верстаті.

Ця незграбна велетенська шарманка інколи працювала по-волячому цілу зміну і після зміни, якщо треба було «виручати» план, і Іван залишався на роботі до потемок, інколи ж, ніби зурочена, зупинялася враз, і запустити її було несила, так само як зрушити з місця вморених волів. Розсердившись, Іван хапав півпудовий різець і пудив ним у станок, а сам ішов у сусідній ковальський, цех, бо верстат і після прочухана мовчав, лише скорботно дивився на Івана колись нікельованою табличкою.

В ковальському Іван мовчки забрав з рук у молотобійця молот і гатив ним так шалено, що коваль, старенький дядько Сашко Буряк, умовляв мирним воркітливим баском:

«Легшенько, сину, легше, а то ми з тобою з осі шаблю викуємо ненароком... — І, пританцьовуючи молотком то по ковадлу, то по нагрітій до солом'яного кольору осі, питався: — Що, верстат зобиджає? От біда з нами, старими роботягами... Мені було десь тридцять годочків, як його привезли із самої Німеччини... Ну та хай він одсапається трохи, а ти вхоркаєшся трохи з молотом, тоді й поладите, тоді він тебе і послухає...»

Коли Іван повертався в токарний, біля верстата вже вештався начальник депо, маленький, сугулуватий чоловічок, у якого на скронях завжди блищали крапельки поту, Свиридович — так звали начальника усі в депо — майже ніколи не ходив, а бігав, і здавалося, що він котиться.

«Знову бив верстат? — тонкоголосо напускався Свиридович на Івана. — Варвар! Лудист! Не смій!» — І котився сварити ще когось.

Доносив на Івана коротконогий і малорослий Сергій Тарануха, що точив усякі дрібнички — гайки, гвинти, шайби тощо. Він доносив на всіх у цеху, був сварливий, причіпливий і дріб'язковий, як і деталі з його верстата, Ще Тарануха любив стовбичити в получку біля віконця каси, аби підзирнути, хто скільки заробив.

Тарануха горбився біля свого низенького верстатика, вишкіряючись поглядав на Івана через плече, і та його вишкірячка була схожа на тарганячий порух вусами. В цеху було заведено не помічати Таранухи, не встрявати з ним у суперечку. Тому Іван натискав на кнопку електродвигуна, приказуючи: «Ну, давай, старий, давай, — і верстат воркітливо, як дядько Сашко, крутив колесо далі, знімаючи товсту розпечену стружку, з якої валував густий мазутний дим...»

Танкіст вийшов не зразу і не сам, а з двома молодиками, що курили цигарки і тримали руки в кишенях.

«Слухай, полундра... — танкіст грубо поклав на Іванове плече руку в кразі. — Я не хочу з тобою заводиться — ти служив, я служив, — та знай: Натаха — моя королева, я ходжу з нею вже другий тиждень... Так що відчаль».

Іван прибрав з плеча його крагу і сказав:

«Спродать своїх асистентів. Інакше розмови не буде».

«Ух який оррьол! — роблено здивувався один молодик. — Боря, — звернувся він до танкіста майже благально, — дозволь помацати його за пір'ячко».

«А може, одведем трохи далі, — запропонував другий невстояним ще баском. — Бо він тут іще писк підніме. Хай наші і спокійно потанцюють».

Обидва вони затяглися цигарками і лучили випускати дим Іванові в обличчя.

«Киш! — сказав Іван, відчуваючи, як м'язи йому наливаються кам'яною твердістю. — А то позакидаю на депо, а драбини не підставляю».

Танкіст реготнув так, мовби він змерз.

«Словом, домовилися, море», — сказав примирливо.

«Ти з «королевами» домовляйся, а зі мною, як хочеш, постій, покури... мовчки. — Іван дістав цигарки, подав одну танкістові. — І зніми дурні оті краги. Тобі що — холодно?»

Він повернувся, щоб іти, але молодики з цигарками в зубах заступили йому дорогу і вийняли руки з кишень.

«Що, цапки, хочеться ріжки спробувати? — спитав Іван. — Гаразд. Тільки писку не піднімають мені!»

Він спритно вхопив в оберемок обох разом, як обручем обкував, подержав мить. «Покласти на землю — ще памороки позабиваю!» — і кинув молодиків на купу висушеного піску для піскострумного апарата.

Вже у дощаному коридорчику, що вів до червоного кутка, почув:

«Ну, ч-чудило, жартів не розуміє!..»

Танкіст і далі танцював тільки з тою дівчиною, невдоволено шепотів їй щось на вухо, а вона дивилася йому в очі так, що Іван подумав неприязно: «Сестра милосердя...»

Після танців дівчина швидко, не оглядаючись, пішла через колії, і танкіст — краг він так і не зняв — подався за нею слідом. Віддаляючись, вони мелькали по черзі то в жовтому, то в червоному світлі на стрілках — вона попереду, він позаду.

Іван тугіше натяг на лоба безкозирку, щоб вітер не скинув на штибових кучугурах, — там завжди було вітряно, як у горах, — і, заклавши руки в кишені, посвистуючи, навпростець пішов додому. На кучугурах він постояв, слухаючи, як від Нагольчанської шахти важко чухає під гору паровоз, пхаючи поперед себе чотири вагони з вугіллям. Вагони були повні з горою, і грудки антрациту блищали у світлі потужного паровозного ліхтаря.

«Підісти б та скинути пару грудочок пудів на півтора», — подумав Іван і усміхнувся: в дитинстві це була його робота і розвага — підчепитися на вагон, скинути ногами кілька грудок

антрациту супроти барака, в якому вони жили удвох з матір'ю та ще з десятком сімей, а тоді пробігтися поруч з паровозом, горляючи машиністам: «Дядьку, пустіть пари! Дядьку, що вам — жалко?!» Пара та пахла гарячою паровозною утробою і збивала з ніг...

Після трьох років служби Іван почувався у висілку ще не зовсім своїм і тепер заново узнавав і свою кімнату в бараку, що двічі на добу, коли з шахти вивозили добичу, здригався від цього паровоза, і старенький цей паровоз «Серго Орджонікідзе», і людей: однопітків своїх, які прийшли з армії раніше за нього (дехто навіть одружитися встиг); учителів, які вчили його колись і тепер постаріли на чотири роки; молодих жінок, які ще так недавно, здавалося, були дівчатками, з якими він кружеляв парковими алеями, не почувавши ані до котрої з них чогось там такого...

Він знав тут кожну вуличку і завулок, усипані попід парканами жужелицею про осінню та весняну багнюку, кожен дубок і куш глоду в балці зі струмком поміж камінням і травицею. Та найдужче знав і любив оці кучугури штибу на місці колишньої сортувальні, розбитої у війну. Поміж кучугурами, твердими, злежаними, порослими бур'янами, він грався зі своїм дитячим товариством у жмурки, розбійників, у війни і приходив додому чорний, як шахтар після упряжки. Влітку з-за кучугур сходило веселе сонце і світило у вікна їхньої кімнатини, затишної, чепурної, із збільшеним фото батька на стіні, молодесенького ще хлопця, у формі гірничого рятувальника...

Бараки — їх було чотири на виселок — звалися мордвинівськими, за прізвиськом шахтовласника Мордвинова. Колись, іще до війни, вони були дерев'яні, чорні, розхитані вітрами, і в них поселялися новоприбулі на шахту. Потім притулища ті знесли, а на їхньому місці побудували довгі одноповерхові будинки з цегли, та назва «мордвинівські» так за ними й лишилася.

За коліями, супроти депо, біля колодязя під дашком стояла черга з цеберками і коромислами, і той, хто тяг воду, довго крутив корбу — колодязь був глибокий. Іван знав це, бо й сам, як підріс, щодня бігав «за пут'я» по воду і мати щоразу наказувала йому:

«Гляди ж, синку, попід вагонами не лізь!»

Хіба відала вона, яке то щастя — завмираючи серцем (раптом поїзд рушить!) підринуті під вагон і опинитися якраз напроти колодязя.

Десь там за цим колодязем жило те дівча з милосердям дорослої жінки в очах. І, зловивши себе на згадці про золотооку дівчину, Іван подумав похмуро-насмішкувато: «Так і змалитися можна...»

Він ішов на станцію до десятигодинного пасажирського поїзда. До цього поїзда виходило щонеділі стільки люду, що перон

робився схожий на міський бульвар. Так повелося у висілку здавна, ще до війни — виходити до пасажирського. Це стало звичаєм, святковим ритуалом. До пасажирського йшли, щоб укинути листа в скриньку поштового вагона, зустрічати і проводжати, йшли виглядати його, щоб, першим помітивши тоненький струмінець диму за семафором, вигукнути: «Іде!» Але переважно до пасажирського приходили відпочити, показати себе і побачити інших, а може, ще й затим, щоб струснути з душі монотонність, буденну однаковість висілкового життя, відчутти дорогу, рух, мандрівку і якщо вже не помандрувати, то хоча б утішитися мрією про далекі далі, пожити нею шість хвилин, доки стоїть поїзд. Потім провести поглядом прощальний червоний ліхтар на останньому вагоні, що даленіє в степ, і піти похастуватися бочковим пивом, порозкошувати ним у тісенькому велелюдному привокзальному буфеті. Пиво було не останньою причиною виходів до пасажирського, надто для людей літніх.

Молодь ходила на станцію до молоді, до безтурботних усмішок і сміху, до поглядів значних, сором'язливо прихованих під віями, до морозива і Шурка Гвоздьова, широкоплечого велетня в батистовій сорочці, крізь яку просвічувався кожен Шурків м'яз, мовби з граніту вирізьблений. Шурко приходив на перон з баяном власної роботи і настройки, що не схожа була на жодну фабричну, а лише на його, Шуркову. Блищали нікельовані вуглики на міхах баяна і перламутрові лади на планках, блищала золота «фікса» Шуркова і власні його зуби, теж перламутрові («фіксу» він уставив задля осяйнішої усмішки), і співав баян не схожим ні на які баянні голоси в світі. За Шурком рядочками ходили по-під руки висілкові дівчата, вбрані, мов на оглядинах, у найкращі свої плаття й черевички, а хлопці ледачкувато, перевальцем походжали окремо, по двоє, по троє з виглядом незалежності ні від дівчат, ні від Шурка, ані від його стоголосого баяна...

Так було весною і влітку. А пізньої осені, коли заходили хмарні сірі дні й тумани, що облогою стояли над висілком та в степу за териконами, — їхні піраміди ледве мріли крізь попелясту імлу, — коли завівали холодні вітри чи зривалися хуги, до пасажирського ніхто без потреби не виходив, і, постоявши в сирітській самотині свої шість хвилин, поїзд рушав далі. Проводжали його лише черговий по станції в червоному кашкеті і з круглим жезлом у руці та воронячий лемент на голих пристанційних деревах.

Іван ішов до пасажирського, щоб побачити знайому провідницю. А може, це й не те — знайому. Він ще й сам не знав що. Та ба, минуло ось уже три тижні, як він устав з цього поїзда, а вона не забувалася. У неї були великі густокарі очі і засмагле обличчя — без фарб. Скромне, тихе обличчя.

Іван добре пам'ятав свою маму ще молодою, коли вона працювала плитовою на Нагольчанській шахті. Білява, пишноволоса і синьоока, мама була йому найгарніша, коли запинала чисте високе чоло червоною хусткою, низько, при самих бровах, і туго, щоб шахтна пилюга не набивалася у волосся, поверх червоної — ще одну, а третю, робочу, дома не запинала, а несла у вузлику разом з «тормозком».

Коли ж мама, хоч траплялося це їй нечасто, ішла до когось у гості а чи в кіно, пудрилася і підфарбовувала губи, Іван супився і мовчав або лягав на ліжко і одвертався до стіни: йому здавалося, що вона чепуриться не для себе, а для когось, що вона байдужа і чужа до нього перед отим своїм дзеркальцем.

Мама помічала його дуги, схилялася над ним, гладила по голові (Іван сердито відкидав її руку) і казала тихо, винувато ніби:

«Я ненадовго, синочку. Я скоро вернуся. Ти не боятимешся, ні? Ти ж у мене мужчина, такий любий, такий набурмосений їжачок».

Їй не було ще й тридцяти п'яти, їй хотілося хоч раз у місяць побути молодою і гарною.

Провідниця чимось нагадувала Іванові маму, оту, в червоній хусточці над бровами. Від Волновахи Іван їхав у купе сам, і вона в прольотах між станціями розповіла йому про себе, про свою матір, яка так само, як і Йванова, працювала в шахті, доки там не вистачало мужчин, а тепер на пенсії і любить пити пиво у неділю з такими ж пенсіонерами, як і сама. Розповідаючи про пиво, дівчина тихо сміялась, по-дитячому притискаючи підборіддя до шиї і дивлячись на Івана з-під довгих вій прекрасними очима. Працювати вона почала по закінченні десятого класу, щоб доточити до маминої пенсії і свою копійку. Потім вийшла заміж, швидко, зопалу, так, як те роблять зараз майже всі, і тепер має дитину, дівчинку. Він, чоловік її недавній, пропонує зійтися знову, набридає, але вона не хоче: годі. Так і живе з мамою.

На прощання, уже в тамбурі, Іван пригорнув її. Вона ледь доторкнулася губами його щоки, і згораючи в рум'янях, сказала, що після відпустки, в неділю, себто сьогодні, їхатиме назад. Іван стояв тоді з нею біля вагона, аж доки рушив поїзд, почувачи себе винним перед мамою — за ці шість хвилин він був би вже дома, — але й піти, не бачити ці шість хвилин її смутних очей, її гарячих рум'янів, що так і не згасли після поцілунку-доторку, теж не міг.

Усі три тижні Іван ждав цієї неділі й забував про неї хіба що на роботі, бо «дойчланд» і після капітального ремонту не зрадив своєму норovu — працював коли йому як заманеться, — та ще в школі вечорами: багато перезабув і сидів над підручниками навіть на перерві, не виходячи й покурити.

Тепер от ішов до пасажирського. У флотському. Хоч так не хотілося його носити, надто ж після танкістових краг і шолома. Але більше вдягти було нічого. Спробував якось приміряти майже новий іще костюм, у якому ходив до служби, не згодився — тріснув на спині по шву. І мама тоді сміялася й плакала разом: «Коли ж ти встиг у мене вирости отакій?..»

Ще не обертаючись на кроки, по міцному духові «Шипру» Іван упізнав Станіслава Вікентійовича Тура, нового начальника депо.

— Мріємо? — спитав Тур, подаючи Іванові руку.

Зодягнений він був парадно: у форменій інженерській костюм сталевого кольору з кількома чорними зірочками на рукавах кітеля та петлицях, у кашкеті з блискучими молоточками (видно: начищені), щойно підстрижений нульовкою, виголений і припудрений. Молоді пружні щоки і підборіддя туго впиралися в комір, потертий ранньою щетиною, наче рашпілем.

— Весілля слухаю, — неохоче відповів Іван.

Він, як і всі деповці, недолюблював нового начальника. Старий сутулуватий Свиридович був турботником, Товкучим Марком, інженером-трудягою. Він міг і вмів позичити в людей, що будувалися, дощок на ремонт вагонів, бо вчасно лісу майже ніколи не прислалли; перемотати електромотор, щоб не везти у центральні майстерні за сотню кілометрів і ждати його потім місяць, а то й півтора; він крутився як муха в окропі, і викручувався завжди, «витягаючи» план, а відтак і прогресівку, якої і сам ждав шокквартилу, відверто радіючи, що вона таки буде: Свиридович мав сім'ю з дев'яти душ. Не дати план на сто з лишком означало для деповців образити старого, підвести, зрадити...

Тур, можливо, тому, що він був інженер без усяких затримок — з десятого класу в інститут, з інституту в депо — жив ще в собі, в своєму інженерському званні, у своїй посаді, досить високої, як для невеличкого висілка: начальник шахти, головний лікар, начальник депо — от і всі видатні постаті...

Коли Тур підписував Іванові довідку для вечірньої школи, то звелів покликати його від верстата до кабінету і сказав поважно, стинаючи то однією, то другою бровою:

«Це похвально, що ви, Срібний, хочете вчитися. Я — за. Вчіться. Хоч і в академії. Але не забувайте: головне — виробництво. Мені потрібні колеса».

«Вам?» — здивувався Іван.

Тур почервонів, але сказав по-юнацькому вперто:

«Так, мені, оскільки я відповідаю за план».

Він був старший за Івана на рік, може, два.

Тура не любили за надмірно начальницькі інтонації, за «Шипр», що і в кабінеті, і в цехах виходив з нього, як пара з

казана, а ще за те, що в нього була «рука», «лапа» в Управлінні залізницею — дядько якийсь, високий чин. Деповці прозвали Тура просто і в'їдливо: Начальник. «Зробимо, Начальник», «Не знаю, Начальник», «Ша! Начальник іде...»

В'їдливості він, одначе, не помічав. Або ж хотів подолати її мовчанкою.

Тур якийсь час наслухав весільний гомін, потім сказав, розгойдуючись на носках черевиків:

— Наша пара одружується, деповська. Треба б сходити подякувати за запрошення і поздоровити молодих. Як ви думаєте, Срібний?

— Чому — поздоровити? Ви ж не голова висілкової ради, — сказав Іван. — Підіть посидьте за столом, випийте, поспівайте, потанцюйте, якщо вмієте.

— Ніколи мені співати, товаришу Срібний, — зітхнув Тур і перестав розгойдуватися. — Он біля плотницького цеху вагон з дошками стоїть, ще вчора звечора стоїть, а розвантажувати нема кому. Не звільню вагон сьогодні, завтра плати штраф за простій. Доба — шістсот карбованців. А чим їх потім покривати, га, Срібний? — з притиском запитав Тур, мовляв, ти мене тоді, у кабінеті, вколов, пам'ятаю, а що б ти робив на моєму місці зараз? — Доведеться зняти душ чотири з весілля.

Іван поглянув на годинник. За десять хвилин мав прийти пасажирський.

«А й зніме, гусак, зіпсує людям весілля!» — подумав і сказав:

— Не треба нікого знімати. Я сам розвантажу.

— Ова, які ми... — поблажливо усміхнувся Тур. — Чотириосний пульман — це, Срібний, шістдесят тонн. Хай дерево менше затягне, п'ятдесят. Уявляєте?

— Уявляю, — сказав Іван і рушив до станції.

— Слухайте, Срібний, — вже навздогін гукнув йому Тур. — Якщо ви справді беретеся... Я завтра ж оформлю вам наряд на сто карбованців. Згода?

— То ще казала Настя!.. — засміявся Іван, засміявся не з обіцянки Турової (він знав, що такого наряду нормувальник нізащо не підпише), а від радісного передчуття зустрічі з нею, ось зараз, через кілька хвилин.

Доки він біг, доки проліз попід трьома товарняками, пасажирський уже прийшов. На пероні, як і шонеділі, було велелюдно, виспівував Шурків баян, походжали пари і цілі гурти молоді, мелькав у натовпі й танкіст і у збитому набакир шоломі, але без краг...

Іван побачив її ще від тепловоза, біля того ж таки п'ятого вагона, в якому він їхав тоді. Побачив і знову побіг. Потім пішов повільним кроком: вона була не сама, біля неї стояв високий

лисуватий мужчина у блискучому на сонці світло-сірому костюмі, курив і, усміхаючись, казав їй щось. Він тримав за руку дитинча, горошину малу з крилатим червоним бантом на голівці. Іван став під акацією край перону і дивився то на неї, то на дитину — маленьку маму карооку. Він бачив, що вона шукає його в натовпі, що вона не слухає усміненого чоловіка, навіть на дитя, коли воно вхопилося їй за спідницю і щось лепетало до неї вгору, не глянула.

Дзеленькнув дзвін, загув тепловоз...

Вона побачила його вже з тамбура, притисла вільну, без прапорців, руку до грудей і дивилася на нього, стражденно, жалібно усміхаючись. Краще б уже не усміхалася!

Поїзд вийшов за станцію, у всіх тамбурах поховалися жовті прапорці, зостався тільки в одному.

Коли поїзд почав виписувати дугу, повертаючи в степ, Іван ще раз побачив її у відчиненому тамбурі з притиснутою до грудей рукою, зняв навіщось безкозирку, знову надів і, поблукавши очима по перону, пішов назад до депо. Ішов, примружено дивився в її очі і казав їм: «Доки їздила, доки в роботі була, ще жилося якось, так?.. А у відпустці занудьгувала... Чи мати вмовила? Чи він наобіцяв золоті гори?.. Тепер їде з тобою в Одесу на Привоз по сушені бички до пива тещі за те, що вона допомагала йому тебе обкрутити... Або на одеську «тучу» — купити тобі плаття з крімплону, сонце купити... Так?.. Що ж, підемо вкалувати, раз таке діло... Не везе в любові — повезе в праці!.. Нове гасло для червоного кутка! Так?.. Ну, щасливо, щасливого плавання по житті! Рубай швартові!..»

В котельні за чорним від кіптяви саморобним столиком сидів дядько Сашко Буряк і гув якоїсь тільки йому відомої пісні. Він перейшов у кочегари ще тоді, коли Іван приїздив у відпустку.

«Постарів, сину, кузня вже не про мене. Руки терпнуть, бачу погано... Хай молодші кують».

У неділю дядько Сашко чергував у котельні не сам, а з чверткою. Топив ледь-ледь, аби куріло — адже баня порожня, — цяпав з чвертки в кухлик по ковточку, випивав, жвавівшав і усміхався сам собі або гув пісні без слів. Потім куняв і знову цяпав.

Іван поздоровкався, сів біля столика на блискучу від давнього мазуту табуретку і закурив.

— Вагон буду развантажувати, — сказав до дядька Сашка. — Перевдягтися треба, то одімкніть мені баню.

— На бісяку тобі той вагон! Жили молоді рвати? — Дядько Сашко недавно смикнув, був ще гаряченький, бідовий і говіркий.

— Сто рублів Начальник пообіцяв. Якраз на пальто... А хто йому такий наряд підпише? Ніхто.

— Нізащо! — вигукнув дядько Сашко. — І плюнь на той вагон! Давай краще по граминці капнемо на душу ради неділі.

— Ні. — Іван підвівся. — Відімкніть баню.

— Так ти що, сам думаєш до тищі дощок викидати? Це ж тищу разів пальцем кивнуть, і той оніміє, а то — дошки вергать. Ех, молодість наша дурна!

— Інакше штраф, — сказав Іван. — Шістсот карбованців... Він з весілля хотів забрати людей.

— Ну, дивись. Помагати не прийду, бо нічим, сам з вагона скоро випаду! — Обличчя дядькове Сашкове, подзьобане кузнечною жужіллю, зморщилося в усмішці. — Випаду з вагона, а ви, молоді, поїдете далі. Інший, чуєш, каже: піду додому. А я ніколи так не кажу. Я кажу: піду на квартиру. Бо всі ми — на квартирі. Додому — то вже повезуть...

Дядько Сашко засміявся, закивав головою і пішов одмикати баню.

Іван роздягся, чепурно, як звик робити це на службі, склав форму і заховав у шафу для «комсостава» — так звали в депо начальницьку шафу. Потім надів брудну, холодну від цементових стін та підлоги тільняшку, штани, кирзові ботинки, підв'язав чуприну мотузочком і пішов до вагона.

Дядько Сашко теж чимчикував слідом і гув:

— До тищі буде. Я знаю. Сам колись дурний був... Знаєш, дурші од чого? Од здоров'я! Вутла людина розумніша, їй-богу! Ти, Ванько, тільки не спіши, а поволі. І як вибереш уже стільки, що вгору треба буде кидати, тоді закладай у петлі коло дверей ломок довгенький, на нього надівай трубу — я знайду — і шуруй: одним кінцем кладь дошку на трубу, за другий берись — і хай летить! Тільки свистітиме. Я знаю... Ні, сто рублів не дадуть. Нормувальник, очкарик той, не підпише. Двадцять п'ять од сили. І то скиглитиме. Та ти на пальто, Ванько, ще триста разів заробиш!

Іван зірвав пломбу, штовхнув двері.

Дядько Сашко зазирнув у вагон і вигукнув:

— Ай-я-я, синок! Сира дошка. Ну, правильно. Сухих нам ще ніколи не привозили. Так що затягай очкур тугіше... — І пішов до кочегарки, скрушно киваючи головою.

Іван вліз у вагон, і в груди йому полився живицевий дух сирої модрина, такий міцніючий, такий розкішний, що він усміхнувся й сказав:

— Тайга!

П'ятиметрові дошки, холодні, насотані сибірською осінню й липучі від живиці, здалися йому спершу легкими, мов тріски, і за хвилину він викидав їх по п'ять, а то й шість. Одначе далі вони робилися важчі й важчі, тільняшка обліпила спину, руки, груди, і він зняв її геть. Сили ніби прибуло. До того ж сонце стало хилитися до полудня, вагонний дах, звідки тисла пружна гаряча хвиля, прохолонув, дихнулося легше. Іван нарахував

триста дошок, які вибрав одним духом, — так йому здавалося, а далі кинув рахувати, збагнувши, що обкрадає снагу, і поклав собі тільки працювати, кидати і все, впрягтися й кидати. І думати лише про щось бадьоре.

Найвеселіше йому жилося на службі, безтурботно принаймні. Там не треба було вчити щоденних уроків і потерпати за кожну трійку, а траплялося, що й двійку. Не за себе потерпав: майже всі хлопці в його класі не любили «прилизаних» п'ятірок і вважали «нормальну» трійку гідною справжнього чоловіка оцінкою. Іван жалів маму, її втомлені руки, що гортають щоденник, втомлені, червоні од шахтної куряви очі, ображені до сліз його «нормальними» трійками. Тому восьмий клас він закінчив ледь не на похвальну грамоту і кинув школу, пішовши у депо зразу буксуючим, потім учнем токаря.

Згодом, коли він уже служив, мама написала в листі, що жінок із шахти виведено і тепер вона працює на поверхні лебідницею, піднімає вагонетки з породою на терикон. Заробітки, звісно, не ті, що в шахті, але їй, однією душею живучи, більше й не треба. Вона часто прислала йому посилки з цигарками та яблуками, і цигарки завжди пахли яблуками, а яблука — цигарками...

Бачилася бухта, в якій вони стояли зі своїми тральщиками, бачилася в штілі, така сумирна, лагідна, залита сонцем між береговими кручами, — і розбурхана штормом: свинцево-важкі хвилі, сіра стіна близького небокраю, сточеного з сірістю моря, і вітер такий, що вони зав'язували стрічки під підборіддям, бо зірве безкозирку, понесе в небо як чорну птаху, кине десь білим баранам на гребенях височенних хвиль.

Під гуркіт шторму дошки здавалися легшими...

Згадався товариш, рідний, як брат, Семен Беглий із Забайкалля, невисокий дебелий хлопець, гітарист, баяніст, завзятий танцюрист і спортсмен-п'ятиборець. Не давалися йому, так само, як і Іванові, лише стрибки у воду. І все ж, коли спортивній команді, що захищала честь їхнього екіпажу на флотських змаганнях, загрожував «нуль» у графі супроти стрибків у воду, вони з Семеном погодилися стрибати. І шарахкали з п'яти-, потім з десятиметрової вишки, перекидаючись у повітрі під розлогий регіт суддів і спортсменів-плигунів, аж доки закінчилися змагання. Беглий понабивав об воду синяки на грудях, стегнах, литках... Іван був синій увесь, тому що важчий за Семена. Їм зарахували кілька очок, навіть більше ніж слід було: за волю до перемоги, сказали судді, сміючись...

Семен любив «вибивати» для Івана ДП — додаткові порції. Ухопить алюмінієву миску, проштовхається до камбузного віконця: «Давай!» — наказує коку. «Тобі?!» — поблажливо питає той, стінає могутніми плечима і одвертається. «Корешу моєму, — показує

Семен великим пальцем через плече. — Ванькові Срібному». — «А-а... — Кок накладає повну миску плову і подає у віконце. — Я думав, тобі, шплінт!»

Семен по-справжньому страждав від того, що йому не дозволяли ходити в строю правофланговим поруч з Іваном, а одсилали «на шкентель» — в останній ряд...

Коли дощок зосталося вже менше як піввагона, Іван сів перепочити і закурив: після цигарки не так хотілося їсти. Гайнути б додому перекусити — брудний, як сажотрус, бо в вагоні перед дошками було вугілля, і протяг (Іван одчинив ще й другі двері, щоб вітерець дихав) здіймав чорну куряву, а помитися та перевдягтися — шкода гаяти час.

Сонце вже ховалося за жовту гору дощок біля вагона й золотило вугільну куряву, що її здіймав вітерець. Надвечір'я пахло осінню, підгорілим листям жовтої акації, холонучою землею. Пройшов робочий поїзд. Люди, що їздили у місто побазарувати й повештатися по магазинах, гурточками перегукуючись посунули зі станції у виселок. А з відчинених дверей кочегарки чути було, як гуде дядько Сашко Буряк:

Накри-ився він сі-ірою-у-у шине-е-еллю
І ти-ихо-о рoдиннх спо-омина-ав...

У війну, як наші вже верталися назад, дядька Сашка тяжко поранило під селом Ребрикове, тут недалеко, і він трохи не вмер, накритий замість сірої шинелі сірою землею. Почверткувавши, а чи за кухлем пива дядько не раз розповідав Іванові, як йому тоді лежалося:

«Брат, синок, як у ямі... Хлопчики мене тоді знайшли, дітлашки».

Може, й пісню цю він став співати ще від тих часів.

І, посумнішавши, Іван знову став кидати. Тепер уже вгору: купа виросла ледь не врівні з дахом вагона.

Незабаром прийшов дядько Сашко, притяг трубу і довгий прут дводюймового заліза. З цим нехитрим блочком кидати стало набагато легше, тільки щтовхай, але й повільніше вполовину, хоч Іван швидше й не міг: м'язи йому мовби зсудомило, вони вже не боліли, а пекли.

— Піду розведу тобі пари та якусь картоплину спечу у топці біля дверцят. Ти ж оце і досі нічого не їв? У-у, я отако, хоч би й годочків десять скинуло мені, за сотою дошкою упав би. Ех, молодість наша, лошатко брикливе, куди ти забігло!..

— Де там сонце? — спитав Іван. — Бо мені не видно.

— Заходить сонце, Ванько. Оно землі вже торкнулося, — гув дядько Сашко з-за купи. — Чепурненький день сьогодні, а тобі, либонь, найкращий...

Іван прикинув, що роботи лишилося на годину-півтори, дошок сто з лишком. А як добре налягти — останні ж! — то й за годину можна подужати. Він по собі, ще зі служби знав, що таке друге дихання, хоч знав і те, як нелегко воно дається.

— Ой, не кидайтеся там, дайте пройти! — почув дзвінкий веселенький дівочий голос, облішив дошку, яку вже намірився був запусити майже вертикально, в небо, і сперся ліктями на трубу: «Подивимося, що воно там за краля...»

Він чув, як по спині лоскітно котяться крапельки поту, як тремтять ноги і вибухкує у грудях серце. Чуприна давно випорснула з-під мотузочка, кільцями звисла над очима, і теж лоскоче лоб.

З-за купи дошок вийшло дівча, те саме, танкістове, в тому ж коричневому платтячку з білим комірцем і в хустині, запнутій напуском. Аж зігнулося набік, тримаючи в руці повну сітку пляшок.

— Ой, це ви?.. — усміхнулася, зніяковівши. — Добрий вечір...

— Добрий, — сказав Іван. — Що, не вистачає? — кивнув на пляшки і теж усміхнувся. — Чи не свашкою, бува, на весіллі?

— Ні, — дівчина сяйнула на нього золотими очима. — Світилкою у сестрички. А вам не вихідний хіба?

— А нам — недільник, — сказав Іван, закурюючи, примружився від диму і спитав:

— Мордвиновські бараки знаєш?

Вона кивнула швидко, не зводячи з нього очей.

— То якщо вже тобі погуляти не дають за побігеньками, сходила б до мене додому та й принесла якийсь «тормозок». Їсти хочу, а світилки немає, щоб послати...

Він сказав це жартома, аби щось казати — набридло цілий день мовчати. А ще йому не хотілося, щоб вона отак зразу й пішла.

Дівчина опустила очі.

— А хто у вас дома є?

— Мама.

Вона похитала головою.

— Ні...

І, не попрощавшись, навіть не глянувши більше на Йвана, пішла, майже побігла з важкою сіткою в руці.

Іван подивився їй услід: «Світилка... мала».

І знову став до роботи.

...Він викидав уже останню дошку, коли почув від протилежних дверей вагона:

— Подайте мені руку, бо я сама не злізу.

Вона стояла з біленьким вузликом у руках, у темному одязі й дивилася на нього вгору.

— Ось, — підняла вузлик. — «Тормозок» вам...

Іван сплигнув на землю, став проти неї і мовчав розгублено. Тоді легенько взяв її за плечі — вона трохи одвернулася і дивилась у землю, — усміхнувся лагідно:

— Ти... Ви що, насправді подумали? Я ж пожартував! — Іван пошукав підходящого слова і додав: — Пожартував я... сестрице. Їй-богу!

— Ні-ні, я ж бачу. Ви он аж змарніли. Поїжте, а я дошки покидаю. Добре?

Тільки тепер Іван помітив, що вона в робочому одязі, і засміявся:

— Все вже. Вагон порожній. І я скоро піду вечеряти додому. Так що спасибі.

— То ж домашнє, а це весільне пригощання, — сказала вона і, розв'язавши вузлик, подала Іванові.

— Ну, якщо пригощання, тоді скуштуємо. — Іван сів на дерев'яну тумбу для запчастин та грубого вагоноремонтного інструменту і швидко, хоч руки і не дуже корилися йому, впорався з весільними ласощами.

— А це що за буцєник? — спитав, розглядаючи пухку запашну квітку з рум'яними пелюстками.

Дівчина засміялася тихо, сяючи білими сміюнкцями.

— Шишка, — сказала. — На весілля таке печуть: шишками зветься. Це я сама таку придумала — квіткою і спекла крадькома, бо світилкам не можна шишки робити.

— Чому?

— Не знаю... Кажуть так.

— Хіба ви вже працюєте, що роба є? — спитав Іван.

— Тут, у складальному цеху. На крані. Ви колись заходили до нас, як на роботу поступали. Я несу деталь, а ви просто під неї йдете... Дзвонила, дзвонила — навіть не глянули...

— Скільки ж вам років? — здивувався Іван.

— Сімнадцять. І чотири місяці... Завтра буде.

В котельні зарипіли двері, загув дядько Сашко, потім умовк, певно, прислухаючись, і покликав:

— Агов, Ванько! Ти вже одвоювався? Іди до картоплі, поки гаряча. А тоді — в лазню. Я тобі такої пари підпустив, що аж кипить.

— Іду, — озвався Іван і підвівся.

— Спасибі тобі, птахо! — сказав до дівчини. — На свайбі одтанцюю.

За станційними деревами сходив місяць, там було червоно і виднілися крізь листя сонні воронячі гнізда.

— Можна, я вас подожду? — спитала вона тихо.

...Другого дня вранці Іван стояв біля верстата, огорнутого прозорим синюватим димом та блискучим проти осіннього сонця у вікнах металевим пилком.

Тур підійшов до нього, усміхаючись очима, обдав «Шипром», дещо врочисто потис руку і сказав:

— Спасибі, Срібний. Молодчага ви, — і додав винувато: — Тільки, розумієте... Нормувальник не підписує наряд на сто карбованців. На двадцять п'ять, не більше... Я підписав, а він... і головний бухгалтер заперечують: порушення фінансової дисципліни.

— А штраф? — усміхнувся Іван. — Шістсот карбованців — як?..

— І я їм казав. Але штраф — то було б законно.

— Нічого, переживем! — засміявся Іван.

— Е, ні, я дещо придумав, — сказав Тур. — Виключайте верстат і йдіть за мною...

Він завів Івана до складу, червоного вагона без коліс, і сказав до вухатого довготелесого комірника:

— Видайте, будь ласка, товаришу Срібному формену шинель. Під мою відповідальність. — Подумав, заграв бровами, стинаючи то одною, то другою, потім додав поважно: — І мені, будь ласка. Таку ж саму, як і Срібному...

Він обернувся до Івана й усміхнувся йому:

— Ви не заперечуєте, якщо я... Із солідарності, так би мовити, і на знак дружби носитиму таку ж, як і ви, шинель?..

— Ні... Це не те, Начальник!

Іван перекинув через плече шинелю і рушив до цеху. Потім обернувся. Тур стояв у дверях червоний і ображений.

— Не те, Начальник. Свою солідарність зі мною ви мали можливість продемонструвати вчора.

І пішов.

А в складальному цеху радісно видзвонював крановий дзвінок.

ГРАМОТНИЙ

Яків Брус, на прізвисько Ява, за тридцять повоєнних літ обіймав навперемінно кілька різних посад: то бригадирував, то заступав голову колгоспу, то «брав у руки» ферму, то знову повертався до бригадирства. Його кидали на прориви, як танковий корпус на фронті, і він швидко з тими проривами впорювався — не кмітливістю чи сумлінням, а чавунною вдачею своєю. Яву побоювалися навіть мужики і потайки раділи, якщо котромусь із них лучалася нагода почастивати бригадира без свідків. Раз Ява прийняв від вас чарку, то вважайте, що вам поталанило: він вам і коней дасть (навіть машину, як треба), і на роботу неважку, але прибутну поставить (приміром, вагарем чи обліковцем), і трактор пришле,

щоб ви найраніше од усіх присадибник виорали... І так вам вестиметься, аж поки до Яви не підкотиться ваш сусіда. Тоді — квит, ваша карта бита. Скажете, приміром, бригадирові неголосно, мовби й не казали нічого, а так собі стояли поруч з ним і дивилися в затуманену далеч.

— Купив три тонни брикету на станції, Якове Нестеровичу, треба б якось той, привезти.

— Привозь, — одкаже Ява. — Хто ж тобі не дає.

— Так машину якби...

— Я тобі давав машину на цілих півдня. Чого ж ти гав ловив? — похмуро питає Ява і штовхне вас у груди важким чавунним поглядом з-під почорнілого на сонці лоба.

— Тоді-бо на станції брикету не було, Нестеровичу.

Однак бригадир уже не слухатиме вас, повернеться і піде геть — мовчки, показавши вам гладку спину, що повільно здригається у такт ході і аж рипить об підкладку піджака.

А надвечір, бач, сусіда ваш пригнав собі у двір машину брикету, гуде веселенької пісні, орудуючи лопатою, і посилає вам через тин зловтішні оскирячки: ти, мовляв, своє одрозкошував, тепер Ява мій! Тоді вам нічого не лишається робити, як теж позловтішатися з сусіди, подумавши отак: «Підожди, підожди, він і тобі скоро спину покаже!» Але від цього не легшає. І ви кидаєте сусідові їжачка в пазуху:

— Ти не дуже лишень махай лопатою. Не бачиш хіба: усю куряву в мій двір несе. Дихати нічим!

— А я тобі що — вітер у другий бік поверну? — здивовано вибачиться сусіда. — Ди-нихать йому нічим, панові!..

Далі — більше. І поворогували. Ні здрастуйте, ні прощайте і взагалі «хай ти пощезнеш!».

А днів через два-три сусіда перший кивне вам од своїх воріт і, нервово смикаючи повікою та жуючи зубами цигарку, скаже:

— Чув? Микиті Шурикові трактор сю ніч причеп гною на грядки притяг. Сім тонн!

І, відчуваючи котячу шкрябанину в грудях — сім тонн! — ви, тепер уже разом із сусідою, ненавидите Микиту Шурика!

А Ява тим часом сидить ще в когось, в іншому краї села, сидить і п'є. Ні на балачку, ні на пісню його при цьому не тягне. Мовчки їсть, мовчки наливає, мовчки п'є, лиш повітря носом голосно всапує. Навіть по хаті не роздивляється. Упреться поглядом у стіл і не підніме його, доки не піде.

— Думка олії завтра збити, Нестеровичу... Одлучитися б якось треба, — скаже господар після учти, проводжаючи Яву до воріт, і забігає поперед нього, щоб хвіртку відчинити.

— Завтра — ні, — дивиться Ява у зоряну височінь, і зорі йому двоються і трояться від пригощання. — Завтра всім скиртувати

сіно. У вівторок поїдеш. — І, не попрощавшись (це означало: годі й того, що я тебе в олійницю пускаю), іде додому спати.

Були в селі й такі, що не знаменувалися до бригадира. Про таких Ява думав похмуро-насмішкувато: «Горді... Ну й їжте свою гордість!» І коли хтось із отаких звертався до Яви у якійсь там справі, він одказував, повільно заплющивши очі:

— А я тут — хто? Я тобі тут нуль без палички... Іди до голови. — І так само повільно розплющався, дивлячись не на прохача, а крізь нього.

І от сьогодні Яву мають судити. Хоч і не справжнім державним судом — товариським, але ж прилюдно, перед недавніми ще запобігайлами. (Взимку Яві виповнилося шістдесят, і він вийшов на пенсію, хоч голова колгоспу і вмовляв лишитися). Біля клубу на фанерному щиткові для кінореклами висіло оголошення, що його склав сільський кіномеханік — він же й завклубом, і баяніст, і писар по гаслах — Мишко Чирва. В оголошенні, виконанім густим фіолетовим чорнилом, сповіщалося:

УВАГА!!!

**В НЕДІЛЮ О 18.00 У ПРИМІЩЕННІ С/КЛУБУ
ВІДБУДЕТЬСЯ ТОВАРИСЬКИЙ СУД
НАД Я. БРУСОМ ТА ПОТЕРПІЛОЮ
БОРОЗНЯК МОТРЕЮ КІНДРАТІВНОЮ.
ПІСЛЯ СУДУ — ТАНЦІ.**

У неділю після полудня до клубу почали сходитися люди, здебільша старі, бо молодші були ще на роботі: вибирали буряки, допасували череди на осінніх луках, а голова товариського суду Микола Миколайович Матяш, директор сільської восьмирічки, ламав з учнями кукурудзу в полі. Старі сунули помалу, спираючись на ціпки, довго, мружачи не зіркі вже очі, вчитували по літерах оголошення і розсідалися на довгій лавочці під стареньким сільбудом, поскладавши на ціпки висушені сонцями та вітрами руки. Товариський суд був у селі вперше, і ніхто із старих достеменно не відав, що воно таке.

— Думав, думав я, а й не второпаю, — шамкав дід Свиридон Мишлик, у якого жив на шні вічний фурункул і гнув її набік. — Сказано: товариський суд. Виходе, що Ява і я — товариші...

— Атож! — дивився кудись понад ціпком маловидючими, в сльозі очима Павлентій Шкурпела, Свиридонів одноліток. — Ти як молодший був, то косив, а він... хекав. Знаття, товариші... — Ізасміявся, кахкаючи, мов старий безголосий селезень. Далі закашлявся з булькотом і писком у грудях і вмовк, щоб снагу до зборів приборегти.

— А що, хіба в городі тепер суду вже нема? — беззубо допитувалася у мужиків бабуня Вухналька, найкраща в районі (а колись у повіті) шептуха і костоправка.

— Є, бабо, суд і в городі, — тлумачили їй. — Тепер два буде! Два, кажу, бабо, два! Стала чутка — скоро судді по дворах ходитимуть... Прийдуть та: «Ану, бабо, признавайтесь, хто Семенові Вузькому ногу склав позаторік, що він і досі в колгоспі кролів краде та по чвертки в лавку галопом бігає, — ви? То платіть, бабо, штраф! І за ногу, і за кролі!»

І реготалися.

Бабуня Вухналька злякалась, зігнулася на лавочці ледь не до землі і кутуляла, кутуляла гостреньким підборіддям, безтямно дивлячись у землю.

— Чуєш, прийдуть і скажуть: ану, бабо...

І ще дужче реготалися. Доки не набридло.

Над захід сонця приїхали з поля машини, привезли до школи учнів і голову товариського суду Миколу Миколайовича Матяша; проскочили мотоциклами один за одним механізатори з польового табору, а Мишко Чирва увімкнув радіолу — як на вибори чи свята, і вона зарепетувала на все село, оглушивши старих.

— Везуть! — сказав хтось. — Ілько бабу Мотрю везе!

Усі, хто був біля клубу, заворушилися і напружили зір. Ілько, рідний онук баби Мотрі Борознячки, «постраждалої», забачивши людей, ще віддалік почав пригальмовувати машину і підкотив до клубу повільно. Він висадив бабусю, слабесеньку, Господи, як павутинка, взявши її на руки і поставивши на землю, мов дитя. Затим підвів до лавочки — вона тихо постогнувала — і посадив скраю:

— Здрастуйте, люди добрі, — немічним голосом мовила Мотря до всіх і вклонилася великою, закутушканою чи не десятком хустин головою так, що лише очі було видно.

До неї підсунулися, підступилися з усіх боків — і мовчали.

А вона попросила:

— Скажіть... хай оте не грає, бо головочка ж моя... розпадеться, розколеться, недоколена...

Але Мишко Чирва сам побачив бабу Мотрю з віконця кінобудки і вимкнув радіолу.

— Бабо, ось послушайте, що я вам скажу, — нахилився до Мотрі Сьома Кухта, лавошний вантажник і знавець усіх законів. — Ви, бабо, от що: сходіть зараз... або хай Ілько підвезе вас до лікарні, і хай вам знімуть експертизу з голови. Ми того гада полосатого в тюрму упечемо!

— Та, може ж, воно, сину, й само... без тієї спертизи загоїця... Я подорожнику приклала, ватки...

— Експертиза — це не лікарство, — пояснив Кухта, — не уколи. Вам тіки рану обміряють і довідку дадуть про побой.

— О-о-ох, ні, сину, не хочу, — захитала головою баба Мотря. — Воно й так пече... а як ще мірятимуть... Може ж, воно й само перестане... Я ж і подорожничку приклдала...

Сьома розсердився, закурив і сказав:

— Гад полосатий. Зайняв би він мене! — І повів худими гострокостими плечима. — Зайняв би він, чуєш, мене!

А до клубу йшли і йшли люди, з усіх кутків села, навіть з хуторів, що тулилися до нього, — гуртами й гурточками всі хто був удень на роботі, ішли, хоч дома не впорано, і не повечеряно як слід, і діти самі zostалися... Хай. Адже судитимуть не когось там, а самого ЯВУ!!!

Один по одному пройшли в клуб, не зупиняючись коло людей, заклопотано-зосереджені (як і личить суддям) члени товариського суду: завідуючий кооперацією Тельнов у військовому галіфе офіцерського крою і цивільному кітелі; за Тельновим сердито процокотіло підборчиками по цементованих східцях молодюсіньке й ловке дівчатко Соня Касян, ланкова-передовичка з орденом «Знак Пошани» (брівчата Сонині були так по-дитячому нахмурені, так гнівно тремтіли, що сторонній подумав би: новеньку прокуроршу прислано); за Сонею пройшов і директор школи, голова товариського суду Микола Миколайович Матяш, людина чемна не лише за обов'язком, а й за вдачею: він розкланювався до всіх особисто.

Суддів не дуже дарували увагою — всі ждали Яву. А коли нарешті забачили його ще за мостом, умовкли як один.

Ява йшов не сам, а зі своїм товаришем і таємним радником Іваном Івановичем Шпугою — драмгуртківським суфлером, вічним колгоспним об'їждчиком, а нині пенсіонером. Шпуга говорив дуже швидко і дуже чітко — як стукає дятлик на сухім дереві, за що його прозвали Ваня-Ваня. Він був не тільки добрим суфлером, а ще й дивитися вмів за гріхами людськими, як ніхто в селі, а може, і в цілیم світі. Навіть зараз, коли гріх перестав бути насущним для односельців Вані-Вані, він не забув свого другого після суфлерства ремесла. Стоїть біля свого двору і водить голівкою (дятлячою) сюди-туди сюди-туди, так само швидко, як і говорить. Іде з лавки жінка, пудить повен кошик з хлібом і ситром, здоровенька, грудаста... а Ваня-Ваня пильно мружить на неї око, і йому видається, що там, під плюшкою, в неї не груди, а торбинки з житом чи буряки.

— Ти-багато-не-балакай-з-ними, а-мовчи, — стукотів Ваня-Ваня, задираючи голову до Явиного вуха. — Скажеш: ненарошне, спересердя. Незчувся-й-як. Нерви підвели.

Ява заплющився повільно і сказав:

— Знаю.

І знову розплющився і нічого більше не сказав, а дивився на люд біля клубу. «Ач, назлазилося...» — подумав похмуро. І вже не

слухав, що стукоче йому Ваня-Ваня. Він знав, тепер він уже знав, що зробить після суду.

Ява ні до кого не привітався, а тільки обвів усіх підпухлими очима. Багато хто не витримував Явниного погляду і нахилив голову або відводив очі вбік.

Потім приїхали одним «бобиком» голова колгоспу й голова сільради, такі ж заклопотані, як і члени товариського суду, і голова колгоспу сказав до всіх, поглянувши на годинник:

— Заходьте, товариші, будемо починати.

І суд почався.

Бабу Мотрю (жінки ввели її до залу попід руки) посадили на передній лаві, а Яву — біля вікна, далеко від баби Мотрі, але теж спереду, біля сцени.

— Ей, чого бабуні — лава, а тому вуркові — стілець?! — крикнув Мишко Чирва у те віконце, звідки йде кіно.

В залі загули.

Голова суду Матяш підвівся на освітленій сцені з-за столу, засланого червоним (пообіч нього сиділи Тельнов і Соня Касян), подзвонив олівцем по графіну з водою і сказав:

— Прошу тиші, товариші, і порядку, бо вийде не суд, а лайка... А ви, товаришу Брус, сядьте, будь ласка, отам на лаві. Як належить за нашим статутом.

Ява низив плечима, рипнув стільцем і пересів у передній ряд зліва.

— Так от, дорогі товариші, — вичекавши, доки Ява пересяде, повів далі директор Матяш. — Приступимо до розгляду справи. Кхм... Ви, напевно, вже знаєте, що сталося з усіма нами шанованим донедавна Яковом Нестеровичем Брусом... Тихше, товариші! А сталося таке, що тінь упала на весь наш дружний колектив села. У п'ятницю ввечері товариш Брус Яків Нестерович ударив... кхм... по голові Мотрю Кіндратівну Борозняк і наніс їй рану. Чим ударив і за яких обставин це сталося, нам розкаже сама Мотря Кіндратівна. Отже, давайте послухаємо її, все підряд. І прошу не перебивати.

В залі стало тихо, що чутно було, як на берестку за клубом туркоче дикий голуб.

Баба Мотря підвелася, повернулась до людей і, плачучи тихо, почала розпинатися. Вона зняла, по одній, усі хустки.

— Голову показувати не обов'язково, — сказав їй із сцени Тельнов. — Тут, бабушка, не лікарня.

— Та ні, я таки покажу... Хай подивляться люди... — Мотря нахилила голову до зали і, розгрібаючи пальцями скуйовджену сивину, казала, похлинаючись плачем: — Подивіться людоньки, що він зо мною зробив, подивіться... Він же мене вбив...

Жінки ахнули в залі, чоловіки загули, Ява одвернувся до вікна, а Сьома Кухта крикнув:

— Гад полосатий!

— Прошу не ображати підсудних, — знову задзвонив олівцем по графіну директор Матяш. — Тут суд!

А баба Мотря жалібно квиліла:

— Веду ж я, людоньки, корову обніжком... За налігач держу. А воно, звісно, скотина нетямуща... Рвиць мене з налігачем... аж я трохи не впала... і одкусила півшапки соняха з його... — баба кивнула на Яву, — грядки... Півшапочки... То хіба ж за це вбивають?.. А він саме картоплю копав... Та хоч би що сказав, хай би вже вилаяв, абошо... А то хватъ корінець соняшниковий, торішний, з землею — і по голові мене... Упала ж я, людоньки милосердні... — Тут дехто з жінок теж заплакав у хусточки. — І світ мені обертом пішов. Отямилась, аж як Параска Остапова з того світу достала і в хату повела. Веде, а мені уввічу наче сажа кругом сиплеться... І ноги як мотузяні. Убив, окаянный...

Ява заплющився і гмикнув:

— Якби убив, то ви б тут не стояли...

Однак його мало хто почув, лиш ті, що сиділи неподалік, але вони промовчали. А Ваня-Ваня — він сидів одразу за Явою — просуфлював:

— Тихо-тихо, мовчи!

— Та хіба його тут судити!! — крикнув з кінобудки Мишко Чирва. — В народний суд його здати! У капезе!!! Хай штани наопапки поносять, без пувичок!

— Це вирішить товариський суд — куди його здати! — тоненько, фальцетом гукнув Мишкові в будку Тельнов, почервонівши від напруги.

— Зараз пувичок на штанях не одрізають, — голосно зауважив усезнайкуватий Сьома Кухта. — Тільки реміняки одбирають.

— Мотре Кіндратівно, таке запитання до вас, — напустивши брівчата аж на носик, сказала засідателька Соня Касян. — Ви лікаря викликали?

— Ні, моя дитино, — зітхнула баба Мотря. Вона вже виплакалася і знову, одну за одною, напинала хустки. — Подорожничку приклала з Параскою, спасибі їй, та ватки зверху, то воно й попустило. Нашо ж людей смикать, як полегло... Та й, як по правді, боюся я вколів, дочко...

— Все одно укол треба, — заявив Сьома Кухта. — Інакше стовбняк шарахне — і хана.

На нього зацитькали, сказавши, щоб він «за язик укусився».

— Що ж, товариші, тут усе ясно. Інформація потерпілої вичерпна, — сказав директор. — Послухаємо другу сторону, звинувачуваного. Що скажете ви, Якове Нестеровичу?

Брус важко, неохоче підвівся, ставши одним боком до суддів, другим до залу, заплющився повільно і не розплющався до кінця своєї мови:

— А що тут казати? Ну, вдряпнув соняшничиною зопалу, спересердя... Було таке. Так хай не заробляє. Хіба я свої грядки саджаю на те, щоб чужими коровами згодувувати? Раз півсонька, вдруге півсонька... Вуличкою хай корову ганяє, а не повз грядку чужу.

— То, може, над нами і небо твоє, Якове? — запитав дід Свиридон Мишлик, кривов'язо (від фурункула на шиї) схиливши голову на плече.

Люди заусміхалися і цікаво поглядали то на діда, то на Бруса.

Ява помовчав, не розплющивши на Свиридона навіть півока, і сказав:

— Над моїми грядками... і небо моє.

У залі знишкли, судді здивовано і суворо дивилися зі сцени униз на Яву, а він повільно розплющився і сів.

— Дозвольте сказати, — підвівся голова колгоспу Титар, худий, довгов'язий, у простому спецовочному костюмі. — Стидно, товариші. Не те що говорити про цей ганебний факт — подумати сором. А що про нас із вами, товариші, в районі скажуть, як узнають? Виростили отакий урожай проса, кукурудзи, буряка — і от вам, пожалуста, — такий ляпсус... Це з одного боку. А з другого — нам треба розсудити так, щоб не нарубати зопалу дров. Усі ми, товариші, знаємо, що Яків Нестерович Брус віддав багато сили й енергії для підняття нашого господарства. Не було такої ділянки, за яку він узявся б і завалив. Та й кожному з вас, що отут присутні, Яків Нестерович зробив чимало добра. Не було такого дня, щоб він не просив у мене особисто: кому машини, кому коней, кому трактора — і ніхто з вас за це у колгоспну касу троячок не носив...

— Він натурою брав! — вигукнула котрась молодиця, і в залі зареготіли.

— І в тебе, Насте, брав?..

— Брав, паразит!

— Тихіше, товариші, тихіше.

— Хай розкаже, як він на роботу загадував! Він же ніколи нікого на ім'я не назвав, а постукав пужалном у вікно: «Тобі — на свинарник!» — хльоснув жеребця батоном і поїхав. І попробуй скажи йому хоч слово...

На ці слова Ява встав, повернувся до зали, заплющився і сказав:

— А з вами інакше й не можна. З вами тільки так і треба. Бо по-хорошому ви наробите чортів пляшку. Он Ванько Хутірний, — Ява

навзаплюшки кивнув на молодого хлопчину в солдатській гімнастерці, свого наступника по бригадирству. — Той до вас і с'як, і так... по-культурному: Векло Панасівно, Насте Григорівно... чи не пішли б ви сьогодні на буряки? Лашиться. Ну, а толку? Буряк он і досі в землі сидить. А при мені ви про нього вже давно забули б. Так що я вас знаю. Я нащот вас грамотний. — Брус посміхнувся крізь стиснуті губи, випнувши їх уперед, розплющився і сів на своє місце.

— А що, хіба не правда? — вистрочив Ваня-Ваня. — Правда!

— Скажи й ти, Іванько, — зашепотіли до молодого бригадира ті, хто сидів поблизу від нього.

— Одпай, Ванюшо! — гукнув з кінобудки Мишко Чирва.

Хлопчина-бригадир устав, рум'яний, гарненький у тім рум'янці, мов дівча (Соня Касян, засідателька, с'яйнула на нього з-під брівчат), і сказав до Яви:

— Там, де я служив, дядьку Якове, є таке прислів'я: «Хитрий Митрій — умер, а дивиться...» Я, звичайно, не бажаю вам смерті ні нормальної, ні від соняшникового корінця. Живіть собі на здоров'я... А буряки ми виберемо вчасно без вашого пужална!

Ванькові гаряче заплескали в долоні, і він сів, юно, сором'язливо усміхаючись.

— Давайте по суті справи, товариші, — сказав голова суду Микола Миколайович. — Ми ж не на зборах. Слово надається свідкові Парасці Остапівні Книш.

Параска, сусідка Мотрі Борознячки, почала з того, що заплакала, і, приковтуючи слова, швидко затараторила:

— Дивлюсь я — упала тітка Мотря, як травиночка скошена. А корова сама до двору йде... А він, — тицьнула пальцем у Явину слину сердито, мов багнетом, — лопату на плечі й пішов до хати. Хоч би підвестися поміг, вовкулака, хоч би оглянувся. Підбігаю ж я до тітки, а вони лежать і ротом отак, отак — наче позіхнути хочуть... І коріняка соняшникова коло них валяється. А кров з голови так і юшить... Ухватила я їх...

— Ну, далі ясно, — перебив Параску Тельнов. І даремно перебив.

— Що ясно? — блиснула на нього сухісінькими очима Параска (тільки що ж плакала!). — Ти ящиками з лавки тягаєш собі все, то тобі й ясно! А нам темненько. Ясно йому... Тобі теж отамо коло Якова місце!

— Це пр-ровокація!!! — закричав Тельнов, перехиляючись через червоний стіл до зали.

— Може, й провокація, но правда! — теж підхопився з місця лавошний вантажник Сьома Кухта. — Тільки не тягає ящики, а казньонними, копераційними кіньми возить. Я не раз бачив, так не догнав. Хіба з конем збіжиш?..

— То він од тебе втік, — зло усміхнулася Параска. — А я догнала б!

Молоді хлопці-механізатори, що стовпилися під «гальоркою» і пихкали цигарками, зареготіли, хтось із-поміж них крикнув весело-заохочувальним баском:

— Так його, Парасю, щоб аж дим ішов!

Мишко Чирва переливчасто свиснув зі своєї будки.

Баба Вухналька спитала у своєї сусідки:

— Кого це вони хочуть бити?

Голова суду Микола Миколайович дзвонив по графінну і казав скоромовкою:

— Товариші, товариші, це вже не суд, а базар і... якась кругова порука. Да-да-да!

«Да-да-да» він вимовив з погрозою в голосі, яка не личила йому.

А Ява прогук, заплющившись:

— А що, побалакали з ними?.. Хіба з ними так балакають? З ними не такої грамоти треба знати! — І сміявся крізь стиснуті губи, самим носом.

І тут, піднявши руку над головою, устав голова сільради Круглик, чоловік іще молодий, але з авторитетом на обличчі. Голову прислали недавно із сусіднього скороченого району.

— Те, що робилося тільки що в залі, — сказав він, і всі одразу притихли, бо любили послухати нову людину, — називається анархізмом. А це таке діло, про яке сказано, що воно нехитре. Якщо й справді завкооперацією возить собі додому товари, то чого ж за ним пішки ганятися? У мене є службовий мотоцикл... і я ніколи його для доброго діла не пожалію. Але давайте, товариші, вирішимо спершу одну справу — про вчинок Якова Бруса.

— Хай заплатить бабі Мотрі за голову п'ятдесят рублів! — вихопився першим Сьома Кухта.

— Немає такого штрафу, — сказав голова суду. — А тільки є такі види покарання, зачитую: попередження, громадський осуд, громадська догана, пробачення, штраф у розмірі десяти карбованців. І штраф цей, товаришу Кухта, сплачується в державну касу, а не розкидається на всі боки... Це довідка для тих, хто не знає статуту товариського суду. А зараз колегія суду йде на нараду. Прошу встати, товариші.

Хто встав, хто ні, хто подався до виходу на перекур. У залі загули, загомоніли, а судді пішли в гримірувальну і зачинилися там.

Надворі вже давно споночіло, вмовк дикий голуб на сухому бересті, полетівши у гніздо до своєї голубки, у фойє походжала парочками молодь, ждучи танців — суд був їй не цікавий і видався смішним, — а в глухому підгальорошному кутку зали якась

язиката хутірська молодниця, похапцем облизуючи губи, розповідала жіноцтву:

— Поховали в Саєвичах одного діда недавно... А в нього грошки водилися. Тоді, після похорону, кинулася рідня: зберкнижку забули у діда витягти з костюма!.. Одкопали яму, а вона порожня... Ні діда, ні костюма, ні книжки...

— Та не треба мені його грошей, аби тільки головочка загоїлася, бо грядки ж вибирати треба...

— Чим же ви, діду, їсте?

— Та колись яснами їв, а тепереньки і ясен уже катма.

— Ось побачиш, нічого йому не буде. Нуль цілих, нуль десятих, як казав один простуджений.

— Та ні, ми йому роги сьогодні таки покрутили!

Незабаром з гримірувальні вийшли судді, і голова-директор прочитав рішення: зобов'язати Якова Бруса вибачитися перед товаришкою Борозняк і оштрафувати його на десять карбованців.

— Гроші заплачу, — сказав Ява, не встаючи з місця. — Як схоче, то і больничні заплачу, скільки вона там лежатиме — тиждень, два. А навколішки ставать не буду: хай вуличкою корову ганяє, тоді ніхто її не займе.

І перший пішов до виходу.

Його провели мовчанкою.

* * *

На мосту Ява зупинився, щоб подождати Ваню-Ваню, сплюнув у чорну осінню річку — тільки латаття попід берегами полискувало в п'ятмі — і сказав:

— Я з вами ще побалакаю...

А від клубу в спину йому зухвало виводила радіола:

Червону руту

Не шукай вечорами...

І сміялася молодь.

ВУТОЧКА

На піщаному косогорі, з котрого далеко видно луки, річку й околиці лугового хутора Княжа Слобода, трохи на одшибі від великого нагірного села стоїть хата — верх побіля димаря запав (видно, крокви попідгнивали), а вікна подалися до землі так близько, що коли б заманулося комусь зазирнути в них, то нахилитися довелося б, як до копанки води набрати. Та охочих зазирати негусто, хіба дітвори коли заманеться, бо живе в хаті

стара сліпа баба Ганна, прозвана в селі Вуточкою. Хто й коли її так охрестив, уже нікому не впомку, тому що було те давно, ще за Ганниного дівування.

Осліпла Вуточка не враз. Спочатку прикинулися більма — невеликі, з макове зерня, потім почали рости, щодень потроху затуляючи від баби річку, луки й околиці Княжої Слободи, котрі стара вечорами, на заході сонця, любила розглядати з-під долоні, впізнаючи здалеку старовинні, з плетеними бовдурами хати своїх однолітків, до кого ходила, доки була прудкішою, на храм, празникувати або й так собі на одвідини. Ті вечори будили у Вуточки нерясні, примерклі спогади про молодість, про те, як, було, нарядила за зиму на два, а то й на три шматки полотна, як нав'язувала в жнива по вісім, а то й дев'ять кіп жита, як ходила до ополонки прати в маленьких чобітках на босу ногу, як молоділа з непокритою головою в лютий хрещенський мороз і не чула того морозу, лише вуха цвіли, мов дві макові пелюстки, та серце витьохкувало під вишитою сорочкою, віщуючи довге щастя, довге життя...

І от не стало цих вечорів, як і не було. Прийшла темінь і затулила від старої не тільки сонце, а й оті нерясні спогади, бо ніщо вже їх не будило.

Заходилися Вуточку рятувати хто як міг: водили до шептухи, возили до цілющої ікони, шпували в очі перетертим цукром через соломину, аж доки стара не осліпла навіки.

Поприїздили зі служби Вуточчині сини, викликані телеграмами, — обидва старші сержанти надстрокової служби, в офіцерських картузах, з блискучими, під слюдою, лігчками на погонах та в рипучому реміняччі. В хаті запахло добре вичищенням товаром, ваксою і новим злежаним сукном.

Зустріла Ганна синів уже напوماцки, однак не плакала і не побивалася своїм лихом, бо вважала себе ж таки й винною, що не сповістила про нього завчасно, — лише всміхалася на radoшах тихою самовідреченою усмішкою та простягала до синів невидючі руки, натикаючись ними то на тверді портулеї, то на холодні значки, то на гострі козирки офіцерських картузів.

Побачивши матір такою безпорадною, покірно усміхненою кудись у порожнечу, сини вкрай знітілися і навіть сплакнули, хоч це аж ніяк не личило їм при такій строгій формі. А коли перше, найгостріше й найболючіше враження від матеріної сліпоти дещо пригоїлося, сини лагідненько висварили стару, бо теж вважали її винною в тому, що скоїлося, наввипередки хвалилися своїм добрим знайомством із військовими лікарями, «какіх на гражданке іщо нада поіскать», а ввечері випили за приїзд, повеселішали і показували дівчатам у клубі, як танцювати солдатської польки — з отаким собі вихлясом та з приклацуванням начищеними підборами.

Другого дня, понадівавши старі материні ватянки, брати полагодили тин, підрізали старою іржавою косою побитий горобцями острішок, нарубали півхлівчика вільхових дров, а покінчивши з тим, убгали матері в долоню по кілька новеньких лопотючих десяток і вирушили в дорогу: служба є служба.

І знову зажила Вуточка самотиною, потроху звикаючи до вічної темряви та до стежок, котрими сходила все своє життя — на роботу й з роботи, в луг по дрівця і з дрівцями, до криниці й від криниці — і знов на роботу.

По весні, коли старі стежки губилися в калюжах та багні й протоптувалися нові, Вуточка здебільшого сиділа вдома, а коли підсихало, виходила до хвіртки й питалася у перехожих:

— А де воно тепер стежки?

Перехожі, якщо їм нікуди було поспішати, брали бабу за руку й виводили на протопти, а далі вона йшла вже сама, несучи на вустах лагідну, ніби назавжди зашерхлу посмішку вдячності...

Душно й солодко пахне в низовому бабиному садку тернів цвіт, гудуть у ньому бджоли з теплого, підсонячного боку та оси, що налітають сюди з лісу попастися. Трапляється їм і в хату до Вуточки завітати. Тоді в ній робиться веселіше, і вже не тхне прілою пусткою, як то буває взимку чи пізньої осені: оси тоненько видзвонюють під стелею, лунко, з розгону б'ються хобітками об шибки або пасуться собі нишком на лаві під образами, де ще з Великодня зберігаються у Вуточки блюдце солодкого колива та пригірці недорогих цукерок — може, хтось із малечі нагодиться, то буде чим поласувати.

Іноді приходять Вуточці тоненькі листи з трикутними штампами й перекази — завжди рівно на десять карбованців. Сини писали, що служба проходить нормально, що діти, себто її, Вуточчині, внуки, котрих вона ніколи не бачила, ростуть і що війни — хай мати не турбується — ще скоро не буде. В кінці кожного листа обов'язково приписувалося, щоб мати берегла себе, ходила до лавки не шляхом, а луками, щоб топила в лежанці не лише про сухі стіни, а й для душку і т. п. А далі, в самому низу, після синівських поклонів, уже іншим почерком писалося: «Дорогая мамаша!!! Примите также привет от ваших невесток Лили и Нюси, а также от ваших внуков Жорика и Геника. По-сылаем вам 10 руб. на повседневные расходы. Пока все. Долобачиння».

Одержавши листа, Вуточка просила сусідів прочитати його раз і вдруге, потім заходжувалася диктувати відповідь, котра починалася завжди одними й тими ж словами:

«Дорогі мої діти і внучки мої брильянтові. Кланяється вам низенько ваша мати і баба та жде вас у гості хоч на днину, якщо вже не можна вирватись надовше, бо страх як кортить побачити онучків — так кортить, що начеб знялася їй полетіла...»

У цьому місці сусіда перебивав Ганну й питався обережненько:

— Як же ви їх, тітко, побачите невидюці?..

— Так уже ж хоч обмацаю та голосочки послухаю, — усміхалася в стелю стара, аж ніяк не ображаючись на зауваження.

Далі вона сповіщала про те, що недавно присвоїли їй пенсію з колгоспу, дванадцять карбованців, і просила, щоб грошей більше не слали, бо їй вистачить і казенних, а купували собі більше теплої одежі на зиму та харчів «де кращеньких». До лавки ж їй, воля-неволя, доводиться ходити шляхом, позаяк луки переорали й засадили осокорчиками, так що тепер ніде й квасцю на борщ ущипнути. Однак хай вони лишень не турбуються: якщо мати їй вирветься коли-не-коли до лавки по хліб чи оселедець, то шофери бачать її ще здалеку і обминають або зупиняються й тутукають...

І знову кланялась низенько, тепер уже не тільки синовому сімейству, а й товаришам по службі, «котрі без матерів росли», і знову просила приїхати хоч на днину, обіцяючи внукам новенький рашничок на рибалку, невісткам — по старовинній вишитій сорочці й по два роменських рушники, «бо вони вже скоро виведуться», а синам церковне повітря в хаті вечорами, настойку й солоного теренцю на закуску.

По тому, як листа було вкинуто, Вуточка заходжувалася чепурити хату: споліскувала цеберку, в котрій час від часу збирався на дні рудий колодязний мулок, мила пахучий вербовий кружок, що ним накривала воду, шкребла стіл, ослони, лави, примазувала долівку, тримаючи віхтя в правій руці, а лівою обмацуючи вже примазане, щоб не залишити, бува, сухої латки, протирала рушничком кольорові картинки, поприколювані до стін акацієвими шпичками. Тільки синових портретів, обіп'ятих вишиваними рушниками, та ще образів не чіпала, боячись звалити додолу, і павучки спокійно засновували їх густою, мов ятеріна, павутиною.

Однак найдужче любила Вуточка той день, коли, за її розрахунками, син уже мав одержати листа і вирушити на домівку. Тоді вона вдягала чистеньку одягу, взувала нові офіцерські чоботи з тупими форменими носками і, прихопивши по ціпку в обидві руки, повагом ішла до лавки по гостинці — пряники, горілку та тверде, як глей, повидло: їй чомусь здавалося, що більш вишуканих ласощів, ніж «фабричне повидло», для невістки й бути не може...

Щоразу, як тільки Вуточка, надібавши стежку, входила в село, її тої ж миті обаранювала малеча, що гралася собі на вигоні посеред будяччя: то пристрояться за бабою і навшпиньки, чмихаючи, перекривляють її обережну ходу, то забіжать наперед і висолоплюють їй язика, щоб переконатися, чи таки ж зовсім баба сліпа, чи не зовсім; а то відбіжать рівно настільки, щоб до них не дістав бабин костур, і починають тоненько дражнити:

— Вуть-вуть-вуть-вуть...

— Тась-тась-тась...

— Гиля!

Вуточка не сердилась на ту забаву, бо знала, що тим лиш підстьобне, захотить малечу і тоді від неї не одв'яжешся, а тільки посміхалася в небо або зупинялася й питала:

— А чие це ти таке голосне та бідове, га? А йди лишень, будеш бабі за поводиря! — І йшла собі далі, майже не відриваючи ніг од землі, щоб стежки не загубити.

Коли ж дорогою траплявся хтось знайомий і озивався з привітанням чи отак собі покашлював через тин, даючи про себе знати, Вуточка охоче зупинялася погомоніти якусь часину, бо знала, що її неодмінно почнуть розпитувати, куди це вона вирядилася та по що, то буде нагода й синами похвалитися й порадитись, як його краще гостей погостувати: чи курочку до оцту зварити, чи холодчику до хрону, чи на молошне налягати, бо хто ж знає, що воно руським та ще й городським більш до вподоби.

Якщо на таку розмову нагоджалися жінки, то любенько радили старій і се і те; чоловіки ж охотніше розпитували про синів: де вони й ким служать, у яких частях і яке получають жалування.

— Та жалування таке, що жити можна, -- охоче розповідала стара. — А ким служать, хтозна, що вам і сказати... Грицько, молодший, так той вобщє мовчить, як питаєш, а Мусія, старшого, питалася, то не признається. Ніззя, каже, заборонено. То я вже й не набридала.

— Значить, коло ракет, — робили висновок дядьки і заводили балачку вже про своїх служивих, більшість яких теж «одбувала зверхстрочну», аж доки не доходило до суперечки: один доводив, що його Колько молодший сержант і механік біля танків, другий казав, що це брехня, бо як же Колько може бути механіком, та ще й при званні, коли він тупенький, насилу до сьомої групи доплуганився, та й то військкомат примусив. Що ж він у тих танках петрає!

Кінчалася суперечка тим, що дядьки нишком зарікалися більш ніколи не здоровкатись один до одного, а той, у котрого був колодязь, забороняв єхидному сусідові ходити до нього по воду...

Тим часом Вуточка, скупившись у лавці, поверталася додому, складала гостинці в чистенько вимитий мисник, приправляла горілку сухими стебельцями «животкової чаполочі», березовою бростю або ще якимсь, тільки їй відомим зіллям і, заткнувши пляшку ганчір'яним чопиком, ставила її під лаву на покуття — де темніше й прохолодніше...

Так минули дні й місяці, нижче ходило сонце, сивів, наче брався димком, терен у низовому бабиному садку й осипався додолу в перші ранкові приморозки; ночами в хату навідувалася сирість і липла до стін волохатими грибками — тільки тоді стара зрозуміла, що сини не прийдуть, і вперше за кілька років сліпоти заплакала, витираючи більма сухими покарлюченими пальцями.

А якось, уже пізньої осені, прийшов Вуточці лист — як завжди, від старшого, Мусія, бо молодший, Грицько, був на листування юлавий і озивався нечасто. Мусій писав, що вирватися додому за літа ні йому, ні Грицькові не вдалося (начальство не пустило), а невістки та внуки самі їхати не схотіли, бо «какої же им в этом интерес?».

— Одне слово, чужа чужина... — тільки й сказала Вуточка, навіть не дослухавши листа, і важко було зрозуміти: стосувалося те лише невісток та онуків чи й синів...

* * *

І от знову прийшла весна, знову зацвів терен у Вуточчиному садку, принаджуючи своїми пахощами ос та бджіл на молоду квітку, прилетіли в село ластівки та лелеки на давні свої гнізда і заходились оновлювати їх; люди шпарували окола, палили за ворітьми торішнє листя, — тільки Вуточчина хата, що присіла й почорнішала за зиму ще дужче, стояла посеред того весняного руху й оновлення одинока і теж ніби сліпа.

Та одного разу — це сталося перед самим святом — завітав до Вуточки гість, молоденький солдатик у значках на всі груди та шкіряних рукавичках, хоч надворі було вже тепло й сонячно. Весело привітавшись від порога, гість якусь хвилю мовчав, мабуть, роздивлявся по хаті, потім уже не так браво запитав:

— Тут живе Ганна Кошкалда?

— Тут, сину, тут, — захвилювалася Вуточка, вловивши знайомий військовий дух, що враз заповнив хату. — Проходьте ближенько та сідайте.

Солдат обережно рипнув лавою.

— Я, бабусю, од вашого сина, Мусія Прокоповича, привіт вам привіз, — сказав і коротко, невміло зітхнув. — А ще ось гостинці тут, бабусю.

— А... сам же він, Мусій, — тихо спитала Вуточка. — А чого ж він сам не прискочив?

— Йому, бабусю, зараз пріїхати ніяк не можна. Він у нашому полковому оркестрі — перша труба, грати на параді буде...

— Он як... — чи то здивувалася, чи то знітилася Вуточка й довго мовчала потому. Коли ж відчула, що гостеві, мабуть, незручно сидіти отак мовчки, спитала: — А ким же Грицько, молодший мій, числиться, не чули?

— Він уже давно демобілізувався, — охоче пояснив солдат, — і зараз працює в охороні десь на заводі, точно не скажу...

Потім солдат пішов. Вуточка ще довго сиділа самотиною у напівтемній хаті і вперше за багато років відчула, як усе її тіло наливається незнайомою досі зморюю і немовби терпне.

Та ось, нарешті, сонце сіло так низько, що зазирнуло в бабині вікна, ласкавенько полоскотало старій щоку, зогріло темні прожилки на руках і сховалося за річкою, поставивши над Княжою Слободою високий рожевий стовп.

ПОВІСТІ

ОБЛОГА

ГЛАВА I

Іду полем, бур'янищами, раз по раз обминаючи глибокі вирви з-під снарядів, ледве не вщерть налиті каламутною талою водою — відлига вже третій день, — і прислухаюсь до туману: чи не обізветься де-небудь колодязна корба, а може, потягне звідкись пахучим солом'яним димом — отак низом, при самій землі, бо в туман завжди низом тягне.

Але навкруги тиша. Тільки синиці посвистують та інколи прошелестить угорі невидима гайвороняча зграя — наче вітер у сосні.

«Крра, крра...» — зрониться тоді в туман, а перегодом, уже десь далі й глухіше, знову: «Крра... Крра...»

Я хапаю з землі мокру обталу грудку й навмання шпурляю в густе сіре місиво.

— Малча-ать! — гукаю щосили, бо знаю від старших, що гайвороння криче не перед добром, а ще тому, що слово це замашне.

Я чув його, коли їхав у фуражному обозі до Знам'янки — великої розбитої станції. Хто й на кого кричав отак, не знаю, бо діло було вночі, але слово мені сподобалось, як подобалося колись, іще до війни, батогом на череду ляскати.

Коли зграя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся й наслухаю, що робиться попереду. Найчастіше попереду нічого не робиться. Тихо. А буває, й шелесне щось або у воду булькне. Тоді я напинаю всі жили — на шиї, на лобі, на скронях — і кричу ще сердитіше, ніж на гайвороння:

— Стой, хто йдьот!

Ніхто не йде. Я це напевно знаю. Проте крикнути кортить. Бо моторошно самому в степу, серед багнюки й туману. Та ще й гайвороння криче...

І знову йду. Під ногами джвкочить мокрий сніг, поміж бур'янами вода дзюрчить, до яруг пробивається, синички пурхають з бур'янини на бур'янну. А раз просто з-під ніг у мене заєць випорснув, аж грязючку в лице задніми лапами кинув. Одбіг

кроків на п'ять і став, як пакілець: передні лапки до грудей приклав, вуха насторочив, а тоді як чкурне! Худий, забейканий — страх. Мокро ж... Я ось у черевках і в обмотках аж за коліна, та й то забовтався, а він-то босий. І тікає, дурненький. Чи я б тебе зайняв? Роздивився б зблизька — цікаво, які в нього очі? — та й біжи собі на всі чотири боки...

Це кажуть так: чотири боки. А їх не чотири, а безліч. От я йду прямо — раз. Схочу, піду назад — це два... Потім, як схочу, піду праворуч або ліворуч. Це — чотири. А як навкоси піду — скільки буде?..

Отак і забавляю себе то сим, то тим. А туман — як попіл: сіється та й сіється. А то в пасма злипнеться й сідає мені сивою росичкою на плечі, на віі, на брови.

Щоб не так нудно було йти, починаю згадувати, як мені жилося до війни. Бабусю згадую, пасьбу, хату нашу з образами на покуттях — мені чомусь найдужче запам'яталася федорівська Пресвята Богородиця з лагідними очима й дитинкою на руках. Ще в хаті були рушніки роменські з червоними начосами, скриня, жердка, піч, сволок жовтий і на ньому хрест, випалений дідусем. Я не зазнав діда, бо він умер ще тоді, як я й дульки бабі не міг стулити. Наївся гарячого хліба з меленими качанами і вмер. Потім і тата не стало. А мати з дому зійшла, повіялася, як казали бабуся Марфа. Вони чомусь не любили про неї згадувати. І лишилися ми з бабусею вдвох.

Гарно жилося нам. Влітку я щодня купався в річці й бігав до молотарки обідати — бабуся там куховарили, — а взимку ходив у луг пеньки бити, сушняк збирати, мерзлої калини ламать на квашу та пироги й ковзатися поміж кущами, де лід чистий, а не в струпах, як на річці.

Але найдужче впомку мені зимові вечори. Бувало, надворі курить, мете, шибки в кригу повбираються, а ми з бабусею пшоно мнемо та пшоняники печемо — на припічку, щоб дров менше розійшлося. Повечеряємо — і за роботу: бабуся — мички микати, а я прядиво м'яти, аж доки бабуся не закашляються та не скажуть: «Годі, моя дитино, бо я вже й пороху напилася».

Спали ми на печі, вірніше, я спав, а бабуся ворочалися з боку на бік і бурмотіли щось то до мене, то до себе, то до Бога. А вранці, було, хваляться: «Приходив сю ніч твій дідусь і пальцем за собою манив. Кажу йому: подожди, ось онучок на ноги зіпнеться, тоді вже й прийду... Серднється, видно, небіжчик, що сей рік не поминала...»

І гомоніла в піч до горшків та полум'я: «Хотіла, Василю, пом'янути, та не склалося. Ходила аж в Опішне, бо нашої церкви ото ж немає. Приходжу, чуєш, в Опішне, розпитую. Не служиться, кажуть, попа забрано, а другий став на його місце, так

безбожник і п'є... Кажуть, як батіг загубить, то хрестом Божим нагрудним коняку поганяє, як налігачем. Хіба йому з Богом балакати? З чортом! Так що даром сходила. Правда, слив корзинку купила та макітерку полів'яну... Ох, Господи, прости нас, грішних...»

Далі мені не хочеться згадувати, та й нічого хорошого згадати. Хіба те, що бабуся сказали перед смертю... Це вночі було, вже при каганці. Підкликали мене до себе в голови, заплакали потихеньку та: «Нічого, Харитоне, дасть Бог, виростеш і без баби. Та не бійся, як умру, а збігай до тітки Насті й скажи: так і так, мовляв, чиста сорочка й спідниця бабині в коморі, у зеленій скрині... Шматок полотна, хустка — теж тамечки. А на ноги, скажи, бабі нічого не треба: там стерні немає... Та не плач, не гніви Господа, а живи собі смирно та вштиво... Коло людей проживеш. Білий світ, дітки, як маків цвіт: хтось і тебе догляне...»

По смерті бабусі хотіли мене в патронат забрати. Вже й хату в колгосп одписали, і образі голова сільради познімав, а тут — війна...

Відтоді я оце й ходжу — од села до села, од хутора до хутора. Сплю де прийдеться: по хатах, у стогах, у клунях; їм — що дадуть.

Зразу не дуже-то давали, бо я не вмів просити. Промимрю собі під ніс: «Дайте, тітуню, чогось попоїсти», — і навдьори! Доки не завернуть та не погодують. А завертали не часто: побіг — ну й біжи собі, набіжишся...

Тоді навчився.

Було це минулої осені. Якось застукала мене посеред степу ніч. Немов і сонце недавно зайшло, і стежку було видно, а тоді враз споночіло, на небі зорі висіялися, по землі туманець послався, сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорі. Зірвавсь я бігти — страшно зробилося: ні людей, ні хаток поблизу, а тут ще й стежка загубилася. Тільки зорі й туман. Та полином пахне — одсирів на ніч. Пробіг, мабуть, з гони. Коли чую: холодом звідкись потягло, немов од ставка або річки. Аж воно не ставок і не річка, а провалля. Кругом бур'яни, мало не по плечі мені, а посеред них — провалля. На дні туман лежить, і в тумані люди гомонять, діти плачуть. Нарвав я собі долину, трави снопик під голови зв'язав та й приліг у якомусь закапелку. Тепло мені, затишно, як на печі, тільки й того, що небо видно. А згодом і неба не стало. Задрімав.

Аж чую крізь сон — літак гуде. Хтось голосно сказав: «Німець». Потім літак затих, а над проваллям ракета повисла.

Туман на дні почервонів, наче кров'ю підплив. Небо теж почервоніло, а з ракети на землю червона смілка закапала.

Люди знишкли, так і повлипали спинами в кручу. Раптом як гурконе — раз, і вдруге, і втретє... Близько десь, бо на мене аж груддя покотилося згори. І знову літак озвався, тільки вже десь

далі. І знову загомоніли, завештались люди, вкладаючись на ніч. Якась жінка тихо, як не пошепки, заспівала дитині про котика, що спіймав мишку і вкинув у колицку...

Я цю пісню одразу впізнав, бо її ще тато мені співав і бабуся.

Коли літак затих, у сусідній зі мною конурі хтось заворочався, забубонів і заходився ламати хмиз. А незабаром блиснуло полум'я, лизнуло туман. Дивлюся: біля вогню дід бородатий сидить, підломивши під себе замість ноги дерев'яну ступку.

На нього закричали з усіх боків:

— Ей, ви, діду, що се ви затіваєте? Хочете, аби нас усіх отуто перетовкло?

— Ану лиш, затопчіть вогонь!

— Ич, герой виськався!

— Те-те-те, — загомонів старий. — Чого це ви схарапудилися?

Доки він зарядиться вдруге, я собі буряків напечу!

І, вже не дослухаючись, що йому відповіли на те, почав укидати в багаття буряки: гуп, гуп, гуп — аж іскри вгору шугнули.

Потім обернувся до мене та:

— А ти, недоуздок, чого тут трешся?

— Спать ліг, — одказую, а сам усміхаюсь, бо бачу, що дід веселий: все на ньому так і грає — і брови, і вуса, і кульша в холоші дриг, дриг — наче пританцьовує.

— Угу. А їсти хочеш?

— Хочу...

— Тоді не спи, зараз буряки спечуться.

Дід згорнув жарок і присипав зверху землю, щоб не жевріло.

— Просиш?

— Що?

— Їсти.

— Прошу.

— Дають?

— Коли як...

— Значить, не вмієш просить.

— Соромно ж бо...

— Гм... Соромно. Гордуєш, чи що? Як так, то погано тобі житиметься. У-у, скрутно... — І, помовчавши, додав: — Гордим завжди погано живеться.

— Чого?

— А того, що всім хочеться бути гордим, та не всі вдатні, от вони й прищикають де гордіших, бо заздять їм.

— Хіба просити можна вміть?

— Атож! От, к приміру, підійшов ти до двору, дивишся — чоловік чи там жінка роблять щось. Підійди ближче, скажи: «Господи помози в час добрий». Тобі неодмінно почнуть дякувати. Отоді й ліпи: «Чи не знайшлося б у вас, тіточко (або дядечку),

чогось перекусити?» А сам в очі, в очі дивись! Не дай одвернутися, не дай зринути, як ото риби з гачечка... Це перше діло — в очі дивитися, у Божий колодязь зазирнути. Тоді, брешуть, дадуть!

У проваллі принишки, поснули люди. Тільки вода десь на дні лоскотала каміння та шелестіли крилами кажани.

— А можна просити весело, — знову озвався дід. — Можна так: «Здорові були, люди-небораки! Дим вам з бовдура, крихту на стіл та густий куліш, щоб було спати тепліш!» Ну, а далі вже по ділу...

Печених буряків я тої ночі так і не попоїв, бо за другим разом літак таки влучив у провалля, і діда вбило, а мене тільки з покутка викинуло...

І став я просити весело. Бо так легше: можна і в очі не дивитися, і дадуть. Засміються, похитають головою — на тобі, хлопче, осьо що є, чим багаті...

Ну, от нарешті й село. Чорне, похмуре. Маячить у тумані, як скирти гречаної соломи. Підходжу до крайньої хати, пхаюся через перелаз. У дворі люди якісь, до одвірків туляться, у вікна, в сіни заглядають і мовчать.

— Здорові були, люди-небораки! — гукаю веселенько. А вони на мене заозиралися дивно якомсь, аж мені в грудях заскімлило. Потім захрестилися, сльози втирають і мовчать. А котрась бабуся й кажуть:

— Іди, синок, до хати, там такий, як і ти, хлопчик лежить... Попрошайся... Та шапку скинь, та перехрестися. То тобі й кутьки дадуть, і пиріжка... Йди, йди.

Увійходжу в хату, а в самого поза спиною — мурахи, мурахи. На лаві, під карточками в рамцях, хлопчик лежить, руки на манишку поскладані — жовті, як із воску виліплені. Голова рушником обмотана, тільки носик гостренький видно. Біля лави навколішки жінка стоїть, мабуть, хлопчикова мама, лобом йому об руки третється і мовчить. А якась маля в самій сорочечці до пупка в ногах у покійника сидить, крутить йому великий синій палець і плаче:

— Петько, розплющ очі... Чув, Петько!

Хтось нахилився до мене, шепоче:

— Ото ба? Ото не займи, гляди, нічого воєнного, як знайдеш, Боже тебе сохрани...

А в хаті чимось таким холодним пахне, як земля у проваллі. І хлопчик на лаві мовчить, і мама його мовчить. Тільки люди тишкуються та очима образів шукають.

Ні, не хочу я кутьки і пиріжків не хочу... Краще — в степ, у туман...

Іду до воріт не озираючись, а від хати:

— Куди ж ти, хлопче? Пообідав би. Голодний же, по очах видать. Заверни його, Тетяно!

— Та не займіть його, тітко, нехай іде. Воно злякалося...

З останнього двору, до якого я чомусь ледве наважився підступити, мені винесли три теплих картоплини, великий сплюснутий огірок і шмат чорного, гливкого, як замазка, хліба. Примостившись тут-таки ж, під тином, на якійсь колоді, видно, давній, бо аж мохом узялась, я швиденько перекусив і майже підтюпцем рушив у степ. А коли озирнувся, то села вже не видно було — наче кануло в густу сіру мжичку...

ГЛАВА II

У полудень туман зійшов. З-за хмар прозирнуло сонце, і стало видно далекі сірі, в голих деревах села, ріденькі переліски, припушені інеєм, та чорну смугу дороги попереду, що п'ялася посеред снігів на гору.

Десь там, за горою, погуркувало.

Брався мороз. Сніг і земля стужавіли, захрумчали під ногами. Йти стало легше, я навіть пробігся трохи, хоча поспішати мені й нікуди: адже там, за горою, фронт...

Мене вже не раз питали, чому не назад іду, не від фронту, а слідом. А чого б я назад ішов і до кого? Там, позаду, я хто? Сирота, старець, приبلуда, і мене заберуть в патронат чи ще кудись. А тут я сам собі пан: схочу — до частини якоїсь пристану, чиститиму картоплю, митиму машини або годуватиму коні, то й мене прогодують; а схочу — поживу в бабусі якоїсь немічної, носитиму їй воду, дрова рубатиму, сніг у дворі одкидатиму, а як весна настане, ще й грядку скопаю. Хто мене вижене, як я — поміч? Казав же мені отой солдат з трудармії, що обмотки подарував: «Ти, синок, за фронтом іди. Як посмітюха за кінським табуном. Житимеш — во!» Правильно казав! Так що вертати назад мені не видне око.

І знову біжу, бо треба ж до заходу сонця ще й на оту гору видертись. А там яке село набачу, в тому й заночую.

Незабаром дорога пішла круто вниз, у глибокий, заметений снігом і запруджений машинами вибалок. Біля машин горіли багаття, і солдати, стовпившись навколо них, грілися. Гурчали мотори, хтось хрипко й сердито вигукував команди, пахло бензином, розпареною багаттями землею і гострим вечоровим приморозком. Машини стояли колоною. Один трактор, випахкуючи з труби густий чорний дим, по черзі стягав їх на гору разом із гарматами на причепі.

Підходжу ближче, хвацько беру під козирок:

— Здравієм желаєм!

— Хо-хо!

— Га-га!

— Здоров, здоров!

— Куди йдеш, малий?

— Вперед, на захід! — одказую залюбки і пхаюся до вогнища, простягаю до нього збуряковілі руки. Солдати розступаються, ляпають мене долонями по спині, оглядають з усіх боків, і я мимохіть разом з ними теж оглядаю себе: черевики — тверді, червоні, американські; новенькі, хоча й забейкані внизу обмотки; зелену куфайчину, підперезану брезентовим ременем з трилінійки...

— Молодчага! — хвалять, а я червонію і посміхаюся так, ніби в мене губи померзли: це зі мною завжди буває, коли мене хвалять.

Я вже знаю, як себе з ними тримати: з молодшими солдатиками треба шуткувати і бути веселим, бо кислих вони не празнують, а від старших, котрі здебільшого не дуже охочі до сміху й поглядають на мене співчутливо та сумненько, — від старших краще одвертатися і не шкірити до них зубів, бо не злюблять.

— То чий же ти будеш, орел?

— Нічий. Всіхній.

— А звати як?

— Харитон Дем'янович!

Солдати сміються. Шинелі, полушубки, бушлати їхні парують; на чоботях, котрі теж парують, виступають сухі білі плями.

— Їсти хочеш?

— Ні. Я там наївся, — киваю назад.

Багаття сичить: сирі дрова, кукурудзиння, солома — не стільки вогню, як диму. Коли жар пригасає, в нього ллють бензин баночкою з-під консервів, і тоді полум'я стовпом шарахкає вгору, обличчя солдатів робляться червоними, веселими, а брови майже в усіх руді, поприсмалювані, і вії злипаються — теж присмалені.

Машин в улоговині стає все менше й менше, людей біля вогнища теж. Більшість уже там, на горі. «Студебекери» з гарматами — я знаю, це зенітки-сімдесятишестиміліметрові — повільно, горнучи буферами глевкий чернозем, змішаний із снігом, повзуть за тягачем, а слідом за ним майже по пояс у колії пішки йдуть артилеристи.

— То як, Харитоне Дем'яновичу, поїдеш з нами?

Звичайно, поїду. Хоч до пристанища якогось підвезуть. І, щоб не відстати, теж іду колією. Мені вона майже попід руки.

На горі снігу менше, дорога краща. Попереду над рівниною зависло лагідне червоне сонце, голосніше чути гуркіт, хоч небо в тому краї чисте й пекучо-морозяне.

Мене саджають в останню машину, криту вилинялим брезентом і без гармати. Солдати (їх четверо: троє молодих і один старший, давно не голений, сумний і, видно, не балакучий)

вмощуються по під бортами, вбирають голови в плечі, підняті так високо, що погони здимаються дугами, і враз засинають, а я тим часом розглядаю їхнє причандалля: розкладну бамбукову антену, батареї, якісь ящики, обгорнуті повстю, і, нарешті, автомати з круглими, вичовганими до блиску дисками.

Нашу машину іноді заносить то вправо, то вліво, тоді солдати повільно кивають головами, ніби мовчки погоджуються з кимось. Не спить лише старший. Він дивиться кудись назад, у степ, вкритий сизими від інею бур'янами, та інколи скоса позирає на мене й мовчить.

— Ви хто? — озиваюся першим.

— Вони? — киває старий на тих, що сплять. — Вони радисти.

А я листоноша.

— Як листоноша?

— А так. Листи, газети розношу. Кому що прийде.

Це трохи дивує й розчаровує мене: на війні — і раптом листоноша. Я пригадую нашого сільського поштаря, одноокого Кліма Чичкала. Покійна бабуся щодня виглядали його коло воріт і, як тільки він виходив з сусідньої вулички, несучи на грудях сплюснуту кирзову сумку, неодмінно гукали: «А зайти-но, Климусю, на часину сюди». Клим підходив. Його заплющене, глибоко запале око іскрилося сльозою і часто сіпалося. «Немає вам, тітко Марфо, — казав він завжди одне й те ж. — Якби було, то я вам першим приніс би. Знаю ж, як ждете». — «А ти, сину, подивись, подивись», — просили бабуся. Клим схилив голову набік і покурячому, однооко зорив у теку. Потім виймав звідти кілька конвертів і, підносячи кожен по черзі до видюшого ока, читав по складах: «Пи-ли-пен-ко... Гу-зій... Шаб-лій... А цей не розбереш і кому, ну не вам. Кажу ж, якби було, то...»

І йшов собі далі, вичитуючи на ходу, кому-таки той лист: «Лих?.. Ні. Мих?.. От і розбери, чи воно «ми», чи «ли»! Грамотії, називається!»

Коли він зникав поміж стовбурами верб на греблі, бабуся утирала кінчиком хустки очі й, згорбившись, ішла до хати. Я знав, від кого вона жде листа ось уже третій рік, — від тата...

— Чого ж ви не на фронті? — питаю в поштаря. — Он скільки гармат...

Солдат неохоче всміхається.

— В резерві були, на відпочинку себто. Тепер от ідемо... — І, помовчавши, запитує: — А ти ж звідки такий цікавий будеш?

— З Полтавщини.

— Галушник, виходить?

— Угу.

— А я з Люботина, під Харковом це. Не чув?

— Ні...

Поштар знову сумно, навіть тужно якось дивиться в степ і повільно, м'яко тре долонею густу, в сивих латках щетину на підборідді.

— А батько-мати твої де ж?

— Мама й бабуся вмерли, а тато десь воює, — брешу швидко й рішуче, бо добре пам'ятаю бабусине напучування: «Ти, Харитончику, про тата краще нікому не розкажуй, бо воно всякі люди на світі є: один пойме, інший одвернеться, ще й пальцем услід тицькатиме... Господь з ними...»

— Ну, от бач, — солдат дивиться на мене з лагідним докором, — може, батько розшукує, де ти та що з тобою, а тебе і в селі немає, пропав безвісти. Що йому родичі відпишуть?

— У нас немає родичів, — кажу сердито, бо до цього поштаря мені ще ніхто ні за що акафіста не читав, а тільки жаліли.

— Ну, то сільрада відповість: так і так, мовляв, немає вашого сина. Думаєш, татові легко буде?

Легко, важко... Татові ніхто не напише, бо ніхто не знає його адреси. І я не знаю. Коли б знав, то вже давно до нього пішов би...

Сонце, напевно, зайшло, бо під брезентом стало поночіше, сніги огорнула печальна синювата імла, і дві чорних колії позаду нас, котрі щойно було видно аж до небокраю, зникли.

Поштар замовк і закурив. Котрийсь із молодиків прокинувся, голосно позіхнув.

— Це ви, Калюжний, отруєте солдатський сон? — спитав хрипко.

— Я, Косте, я, — озвався з темряви поштар.

— Калю-у-ужний, — з удаваною досадою простогнав солдат. — Скільки разів пояснювати вам: не Костя, а Котя. Ко-тя, розумієте? Ах, ці мені вчені педагоги — чи ким ви там були до війни?

— Директором школи, — з усмішкою в голосі відказав листоноша. — А читав історію...

— О, директор! — вигукнув Котя так, ніби й не спав щойно. — Директор, освічена людина, а не розумієте, що Костя за наших з вами інтимно-товариських стосунків звучить надто офіційно і, я б сказав, образливо. Так що зятяте: я стримую вас від поганих вчинків, чого й вимагає від справжніх воїнів статут внутрішньої служби...

Калюжний тихо засміявся, а Котя театральнo відкашлявся і заспівав тужливим тенорком — відно, когось перекирвляючи:

Ох, машина, колпак медный,
Сидит милый худой-бледный...

— А що, Калюжний, як на вашу думку, скоро ми дістанемось до передової, і коли на моїх доблесних грудях затанцюють чорти — чи хто там головний на тім світі?

Поштар блиснув цигаркою:

— До передової вже недалеко. А щодо чортів важко сказати. Кому що судилося...

— Ах, милий директор і педагог, — зітхнув Котя. — Не згадуйте при мені цього романтичного слова — судимість, бо тоді мене неодмінно тягне в рідне Дебальцеве. Ви були коли-небудь на цій чудовій станції? Ні? Ви багато втратили, Калюжний. Н-да... Вийдеш, бувало, ввечері на перон, народу — тьма; ліхтарі, паровозні гудки, рейки блищать у всі кінці світу: Полтава, Сталіно, Ворошиловград, Звереве... У деповському парку музика грає, атласні блискучі півники на паличках продають, шатенки, брюнетки, блондинки... Букет! Поторкаєш коліном чийсь симпатичний чемодан — важкий. Так і знай: крупа, борошно, сало... Не те! Поторкаєш другий — легкий. Значить, на шахти людина їде, на заробітки. Теж не підходить. Поторкаєш третій — середньої ваги. Оце він і є! Звичайно, якщо господар чемодана — людина з манерами і з кировським годинником у кишені: начальник шахти або головний лікар...

— Ви були тоді ще дитиною, Костя, — зауважив поштар.

— Ну-у, якою дитиною! — примхливо заперечив Котя. — На той час мені вже стукнуло шістнадцять років, плюс рік дитячої колонії імені А. С. Макаренка, плюс дві ухажорки!

— З вас, Костя, міг би вийти прекрасний актор типу Алейникова. Вчора перед телефоністками ви, здається, виступали в ролі нареченого якоїсь стахановки... — сміявся Калюжний. — Хто ж ви насправді?

— Насправді? Будь ласка: Людина з великої літери. А конкретніше — токар, член Тсоавіахіму, конференсьє, суфлер, перонний хлопець і активіст, а нині — гвардії рядовий начальник радіостанції — марка засекречена, надто від своїх...

Котя рвучко підводиться і твердо, не заточуючись, хоч машину кидає з боку в бік, їде до заднього борту.

— Пахне, здається, селом, — доповідає по хвилі, вдивляючись у п'ятому. В цей час машина круто взяла ліворуч. Котя вихопив з кишені трикольоровий німецький ліхтарик — у вузькому червоному світлі повз нас пропливав похилений телеграфний стовп і біла, затесана стрілою дощечка з написом: «с. Тридолі».

— На одне село три долі? — весело дивується Котя. — Чи не забагато?

Незабаром колона зупиняється. Один по одному замовкають мотори, і в тиші, яка настає так раптово, що аж вухам боляче, виразно чути не лише канонаду, а й окремі гарматні постріли і глухе дудукання важких кулеметів.

Ми стоїмо посеред села, на просторому майдані. З ледь чутним шерехом сіється сухий блідо-рожевий від близької заграви

сніг. Крізь нього сям і там видніються чіткі на оранжевому тлі силуети хат, машин, підвід. Попід хлівами пирхають коні, тепло, затишно, пахне сіном.

Уздовж колони, біля кожної машини, тупотять чобітьми гурти артилеристів, зблискують прикриті долонями вогники з цигарок. У двері ближніх хат стукають, гримають кулаками, і вони неохоче, вузько прочиняються, викидаючи надвір жовті смуги світла.

— Зайнято!

— Ну? Кому сказано: за-айнято!

Артилеристи лаються, просять, погрожують, нарешті наказують чийось ім'ям — і двері відчиняються навстіж. Незабаром перші машини розвертаються і, завиваючи моторами, в'їжджають у двори.

Несподівано з червоної темряви виринає низенька, перехрещена блискучими портупеями постать військового в білому полушубку.

— Стоволос! — тихо каже хтось із радистів. Вони вже прокинулися, товпляться біля радіатора, від якого пашисть теплом і валує пара.

— Кузовчиков є? — коротко й суворо запитує Стоволос, підійшовши.

— Точно так, тарш-ста-нант! — хвацько відповідає Котя — високий, широкоплечий, з насуненою на одну брову шапкою, але не тягнеться і не козиряє.

— Шукайте, Кузовчиков, якусь хату, — не виймаючи рук з кишень білого як сніг колушка, наказує Стоволос, — бажано на західній околиці й повище. Розгортайте станцію і шукайте наших.

— Заводь, Антошо! — гукає Котя до шофера, а Калюжний підступає ближче до командира і, затинаючись на кожному слові, каже:

— Тут з нами... малий, товаришу старший лейтенант... Приблудний хлопчина... То чи не взяли б ми його з собою?

— Приблудний хлопчина сам собі раду дасть, — сухо кидає Стоволос, потім, вже одійшовши, обертається: — А раптом станеться щось, засічуть, наприклад, — хто відповідатиме, Михайле Васильовичу? — І знову зникає в темряві.

— Ну що ж, бувай, Харитоне. — Калюжний кладе мені руку на голову, так що шапка наповзає аж на очі, й, нахилившись до вуха, шепоче: — Заходь завтра до нас. Де побачиш антену над хатою, туди й заходь. А найкраще... вертався б ти назад, у Полтавщину, га? Ну, та про це ми ще поговоримо. Біжи в оту хату, напроти. — Він легенько підштовхує мене в спину, стає на підніжку, і машина, кидаючи з-під коліс грязюку, рушає.

Мені щось лоскоче в горлі, очі застилає гарячий туманець, але я знаю, що це ненадовго, що воно пройде. Ось не стане видно машини — і пройде...

Майдан швидко порожніє, якийсь час мотори гудуть в усіх кінцях села, потім усе затихає. Лише собаки валують та заграва поза хатами повільно росте, підсвічуючи низькі снігові хмари.

Іду попід тинами, зазираю в кожен двір, може, десь не так густо постояльців. Але скрізь — машини, кухні, тягачі; пахне холодним залізом і соляркою, теплим димком з димарів і свіжими печищами — видно, село недавно горіло.

Завертаю у вузьку вуличку, що веде круто вгору, розміркувавши, що сюди не всяка машина, а то й підвода з'їде, і зупиняюся аж біля останньої хати: з бовдура курить, маленькі низькі вікна завішені не щільно, й крізь них продирається назовні якийсь незрозумілий, приглушений гамір. Невже й тут повно? Стукаю. Дуженько, щоб почули. Незабаром у сінях рипнули двері й збуджений жіночий голос весело запитав у дірочку над засувом:

— Хто? У нас, рідненькі, й так повно-повнісінько!

Я притуляюся носом до щілини в дверях і навмисно хрипко, щоб голос грубішим здався, гукаю:

— Та я, хазяечко, один, багато місця не займу!

Засув поволі скрипить, двері одхиляються, і я мерщій вставляю свій твердий американський черевик між ними й порогом.

— Я сам, кажу, один... — і ледве не захлинаюся від диму та крутого самогонного духу.

Жінка, в розхристаній білій кофточці й з розпушенням по плечах волоссям, розсердилась:

— Ти 'кого біса опівночі товчешся тут, га? Ану, марш! — і штовхнула мене в груди. — Іди, йди собі!

Я вже хотів виймати черевик — такі недобрі жінки мені ще й не траплялися! — але в цей час хатні двері відчинилися і в них з'явився солдат. Упершись руками в одвірки й намагаючись підняти важку, неслухняну голову, він запитав:

— В чи-чім справа?

На грудях у нього одвисли й подзеленькували медалі, а за спиною в диму шипіла патефонна пластинка, і спантеличено-здивований голос, ніби сам із себе кепкуючи, весело перераховував:

Носив жито і пшеницю,
Кукурудзу, чечевицю,
Поросята, і качата,
І курчата, і гусята,
Носив-таки й грошенята
За чорнії бровенята...

— Що, н-ночувати? — запитав солдат і знову зронив голову. — Пускай, Меланю, хлопця. Буде нам голки точити.

Хазяйка завагалася.

— А в тебе вошей немає? — запитала, полускаючи двері.

...що тільки тьху! —

вигукнула пластинка в диму.

— Що ви, тьотю, я недавно в прожарці був!

— Ну, тоді заходь.

Хата дихнула на мене теплом і димом. То куріла грубка, напевно, вже давно не мазана, бо вище дверцят чорнів широкий зализень сажі. Коло столу, заставленого закусками з солдатського пайка та різнокольоровими пляшками, поклавши голову на руки, спав ще один солдат. Патефон у кутку на лаві вже не грав, а тільки сичав, бо пластинка кінчилася. Я хуленько роздягнувся біля порога, розмотав обмотки — внизу вони змерзлися й тріщали, пострілюючи крижинками, — потім підійшов до патефона і заломив мембрану назад.

— Став ту ж саму, бо на другому боці вже зітерлася, — сказала господиня, — та йди перекусиш.

Вона вже сиділа за столом і нарізала черствого солдатського хліба — червона, розпатлана, але тоненька в стані й острогруда.

Солдат, мій благодійник, одною рукою наливав у кухлі горілку, а другою розхитував свого товариша, вчепившись пальцями в його плече.

— Колю, підйом! Чуєш? Підйом, кажу, — бурмотів він. — Давай вип'ємо за Меланью!

— Та не займи, Сергійчику, хай спить, — сказала хазяйка, припадаючи головою до солдатових медалей.

— Да? Ну, нехай. Сідай, малий! — Солдат простягнув мені кухоль із смердючою пригорілою джурджею і підсунув ще не почату банку тушонки. — Скільки тобі років, Ваня?

— Мене звуть Харитоном, — кажу всміхаючись, бо Сергійчик мені подобається, хоч і п'янений. — А років чотирнадцять...

— Чотирнадцять? — дивується він, високо піднімаючи гарну, розсічену вузьким шрамом брову. — Тоді ні, молодий ще, — і забирає кухоль назад. — Рубай тушонку.

Я нашвидку заводжу патефон — у ньому щось рипить і бринькає, — розкручую пальцем пластинку, бо сама вона не рушає, і припадаю до їжі, тут-таки ж на лаві, розуміючи, що від мене вимагається одне, — крутити музику.

Солдат і Меланя п'ють, обнімаються в диму за столом; я дістаю скоринкою пахуче м'ясо з банки, підставляючи під підбіріддя долоню, щоб крихот не губити, а пластинка тим же спантелено-здивованим голосом виводить:

Удовицю я любив,
Подарунки їй носив,

Носив сало, носив свічки,
Носив м'ясо, носив стрічки...

Голок усього дві, та й ті тупі, як нарубані з дроту шевські гвіздочки. Я точу їх об мантачку по черзі: одна грає, іншу точу, доки вона стає такою гарячою, що і в руках не вдержу, потім гарячу вставляю, а холодну точу. Солдат мене хвалить, хазяйка, довідавшись, що я сирота, жаліє і кладе мої обмотки на лежанку просушити, а я, щоб віддячити їм за ласку, одвертаюся, коли вони цілуються, і точу голки старанніше.

Мордуємося отак аж до півночі: я біля патефона (вже й пучок не чую), а вони коло горілки. Потім усі гуртом, зморені, очманілі від диму та однієї й тієї ж пісні, весело переносимо Сергієвого товариша на лежанку — вони тримають його за ноги й попід руки, а я посередині — і вкладаємося спати. Я лізу на піч, лаштую собі лігво з усякого ганчір'я та своєї одежі, а Сергій і Меланя знесилено падають у широченне, побите шашелем і вимощене квітчастими подушками дерев'яне ліжко. Від одвішених вікон чути, як порохить об шибки сухий сніг, у хаті час від часу то виднішає од заграви, то знову меркне. Сергій і Меланя шепочуться в темряві. Вона часто й подовгу сміється, а то враз замовкає і ні з того ні з сього починає схлипувати та допитуватись:

— А завтра знову туди? Як же я без тебе житиму? Ох...

— Інші прийдуть, — байдуже одказує Сергій, і водночас чути: лясь!

— Ну, може, ще раз скажеш?! — гнівним шепотом доскіпується Меланя.

— Скажу-у, — гуде солдат, — бо уверен...

— У-у-у... ти! — сміється Меланя дивно якимось: у тому сміхові й образу, і побоювання образити, і згода з тим, що так воно й буде. І знову, але вже ніжніше й м'якше, чути: лясь!

Я накриваю голову подушкою, від якої тхне гарячою глиняною потерухою, й одразу ж, ніби в тепле марево, що гойдається й тихо бринить навколо мене, поринаю в сон.

ГЛАВА III

Уранці мене розбудило сонце. Його жовтувато-медове проміння, що ледь тремтіло на стіні, на якусь мить воскресило в мені тиху, давно забуту радість, котрою я зустрівач зимові ранки в нашій з бабусею хаті: обмерзлі за ніч вікна, веселий грай полум'я в печі, біля якої вже поралась бабуся, неодмінно воркуючи щось сама собі; миротворне сяйво образів у кутку, облямованих під склом сріблястими мереживами та воцаними квітами. Почувши,

що я прокинувся, бабуся, підрум'янена, розімліла коло вогню, за- зирала в мій покуток і питала: «А що внучкові снилось?» Я вига- дував якусь нісенітницю, позаяк мені тоді нічого не снилося, або ж відказував твердо, щоб схоже було на правду: «Залізні ковза- ни!» — і, затамувавши подих, чекав на відповідь.

Бабуся в таких випадках довго мовчала, потім, вдаючи, ніби вкрай здивована, казала: «Хм... І приверзеться ж дитині отаке! Ну, та це не вийде. По ковзани треба їхати аж у Полтаву. То скажи їм, хай не сняться... — І сміялася кожною зморщечкою на осяянім полум'ям виду, і плечима, і грудьми. Вся сміялася. — Вставай ли- шень, та поласуємо кулешем».

Лежу, всміхаюся в стелю, і раптом до мене, ніби крізь сон, долинає тягучий, схожий на пісню плач. Схоплююся з теплого свого кубла, дивлюся через комин у хату. За неприбраним столом, підперши щоки долонями, спиною до мене сидить Меланя, а перед нею, притулена до порожньої пляшки, — Сергійчикова карточка: одна його брова на злеті, круто зламана посередині, а друга ніби аж тремтить чи то від болю, чи то від нетерпіння. Він дивиться на свою руку, перебинтовану вище ліктя прямо поверх гімнастерки, і на чийсь палець, що саме зав'язують вузол. Я здога- дуюся, що ні Сергія, ні його товариша вже немає...

Мабуть, відчувши на собі мій погляд, Меланя здригнулася і вмовкла. Вона, певне, забула про мене, бо коли озирнулася, то я помітив на її обличчі переляк.

— А-а, це ти... — знайшовши над коминем мої очі, сказала Меланя і криво, неохоче посміхнулась. Обличчя її помітно підпух- ло, гарні вологі очі променилися сумом, і в них тяжко було дивит- ся, а великі, як мені вчора здалося, хтиві губи теж припухли, червоно ятрилися й тремтіли. Вона прибрала зі столу фотографію, сховала її за пазуху і, не обертаючись, покликала:

— Іди їсти, патефонщик...

Тільки тепер я роздивився, що це була не тітка, а молода дівчина. Видно, під чаркою і не вбрана, вона здалася мені вчо- ра набагато старшою.

За сніданком із залишків учорашнього солдатського пайка Меланя намагалась не зустрічатися зі мною очима і не згадувала про постояльців, лише іноді, ніби перебираючи гудзики на прозо- рій кофтині, торкалась пальцями фотокартки, спідтишка позира- ла на мене й мовчала. Потім одпила трохи з кухля, кумедно, по-дитячому скривившись, і повеселішала.

Незабаром я вже знав, що вона нетутешня, а з Донбасу, що матері в неї немає змалечку, а батька перед самою війною прива- лило в шахті, і вона зосталася з махухою.

— То була сварлива та ненависна, — розказувала Меланя, хму- рючи блискучі, немов підзолочені проти сонця брови, — а після

тагової смерті ще й запила. Вилізе, було, з шахти і, ні помившись, ні причепурившись, — до буфету. Притьопає додому опівночі й у чому була — в постіль. Зжену, помию, переодягну, а вона лежить і варнякає: «Шкода, що ти, стерво, не моє, а тії... Думаєш, я пила б? Хе... Я б тебе як лялечку одягала і взувала. А задля чужої — не хочу! Душа не лежить! І людей дурити не хочу, бо раз не люблю, то не люблю!»

Меланя зітхнула і ще раз приклалася до кухля.

— А тут прийшли німці. Почали записувати добровольців у Німеччину. Я й записалася. Думала, гірше, ніж за мачухою, не буде. Та й подивитись кортіло, як воно люди в тих землях живуть... Дурна... Може, отак і завезли б аж туди, якби не... Супроводжував нас один. Німець. Гарний такий, чорт. Він до мене... Ну, як би тобі сказати? Ганявся за мною. Як тільки поїзд зупиниться десь, уже він і в нас у вагоні. Підсяде, джеркотить, джеркотить щось по-своєму, шоколадки роздає, тоді морг дівчатам, то вони хаміль, хаміль — і в сусіднє купе. А мене не пускає. Руки так накрутив, що тижнів зо два потім боліли...

Раз якось зупинився наш поїзд посеред степу. Дівчата спали, німця того не було — перших, добровольців, вони не дуже стерегли. Вийшла я в тамбур — поноченько ще, тепло, цвіркуни скорчачь, а попереду червоний вогник: семафор закритий. Зіскочила на землю — ніде нікогісінько, тільки машиністи біля паровоза гомонять — та й пішла собі на зорю. Вирішила так: наймичкою буду, за каліку подамся, аби не чужина. Та й подалася...

Меланя, примружившись, дивилася на крижані блискітки, що грали в шибках жовто-червоно-зеленими цяточками, і час від часу посміхалася сама до себе гіркувато-глузливою посмішкою.

— Він тут недалеко й живе. Батько, мати й він. Зайшла я до них уранці — сонечко тільки вигулькнуло, а вже й спека — води напитися. Вони саме снідали. Сідай та й сідай, припрошують. Зняла я свій піджачок, розіпнулася... Я тоді платок низько напустила, щоб і очей ніхто не бачив. Ну, батько, мати — звісно, як у нас гостей пришановують — і жареним і шквареним пригощати заходилися, розпитують, хто я та як тут опинилася, жаліють, хвалять, що втекла. А він мовчить. Ложку поклав, очей з мене не зводить. Чепурненький з лиця, хоч і понуркуватий трохи, баньками з-під чуприни тільки блись-блись. Глянеш у них — аж у грудях терпне. Не їсться мені, губи розтулити не спроможуся — зроду зі мною такого не було... Чого ж це ти, думаю, козаче, не на війні? Літа ж, бачу, призовні. Тоді, як із-за столу підвелися, збагнула: кривенький він, клешнявий на одну ногу. Ходить отак набокувато: хить-хить, ніби картоплю під плуг садить. Ну, ти скажи, як нашептав мені хтось, щоб у ту хату зайшла. А кажуть, долі немає...

Посиділа я ще трохи — незручно ж попоїсти і гайда з хати, — подякувала і стала прощатися. Куди там! Не пускають. Живи в нас, і квіт. Сім'я невелика, їсти є що, будеш нам як своя. Це — старі. А він (його Кирилом звати) мовчить, тільки зблід як полотно. І вже не на мене, а під ноги собі дивиться та все комір то застібає, то розстібає...

Зосталась я. Думаю, як не до них, то до когось іншого приставати доведеться. То вже так, сама перед собою виправдовувалась, бо через нього — тепер уже знаю — не пішла тоді галасвіта. Може, воно й краще було б...

А невдовзі нас і поженили. Справжнє весілля справили, тільки вночі: фата, вінок, у молодого квітка, горілка на столі, коровай — все як годиться, але без людей і при завішених вікнах, бо вони хотіли, щоб про мене ніхто не знав, аж доки наші не прийдуть.

Спочатку, з рік, мабуть, гарно жили, весело, наче щодня свято в хаті. Свекруха мені ані за холодну воду братися не велить. Свекор аж помолодшав, усе якісь пісні мугикає та дратвою — він сам швець — витьохкує. А про Кирила годі й балакати. Так наче повищав ураз, ходити рівніше став, від суму в очах і сліду не лишилося. А вночі, було, як пригорнеться, то так, начебто хапається за мене, начебто боїться, що я ось-ось шезну. Та все допитується: «Ти мене любиш? Ти мене любиш?» Я спочатку одказувала або замість відповіді — набридає ж повторювати одне й те саме — пестила його, як уміла. А раз візьми та й засмійся. Справді-бо, як дитина, їсть шкурку з молока і питає в мами: а вона добра? «Одсунь краще ногу, бо тісно». Забула, що він же кривенький, звикла так, що й не помічала...

На тому й закінчилося наше свято. Наче покійника в хаті замали. Кирило цілими днями мовчить, навіть до батьків не балакає. Очима на мене спідлоба так іскри й креше. А вечір настане — п'є, щоб сміливіше, не так совісно знушатись було. Спершу лащиться, робить зі мною що хоче, тоді припишкне. Чую: заснув. Радію, думаю, слава Богу, минулося. Де там! Опівночі, коли батьки в хатині поснуть, підхопиться як тороплений і ні з сього ні з того — хвать за горло: «Кажі, любиш?» Плачу, обіймаю його, присягаюся. «Брешеш! — сичить. — Якби любила, то не сміялася б!» Заїкнув розказувати, як те сталося, слухати не хоче. Вчепиться п'ятірнею в губи: «Цить, не троюдь! Шкура! Доброволка! Німецький покидьок!» — «Ти що, — плачу, — забув, якою мене взяв?»

Замовкне, ніби схаменеться. Тоді як упнеться пальцями в груди, аж кров під пучками закипає: «Може, скажеш, гадино, що він і тут не був? — На німця того натякає, бо я ж усе до крихти йому розказала. — Що, мовчиш?» — і регоче, радий, що мені відповісти нічого...

І так щонаочі. А день настане — старі просвітку не дають. Свекор ще с'як-так, мовчить, тільки молотком сердитіше стука, зате свекруха і за нього й за себе надолужує: і не там сяду, і не там стану, і руки б мені покорчило, і ноги б мені повсихали, і де я, зайда, взялася на їхню голову... Воно й зрозуміло: для них Кирило син як син, а я синиха лиха, бо не жалілася їм ні разочку: одвикла за мачухою...

Меланя замовкла. Я чув, як об її зуби цокотів вінчик великого лудженого кухля, і, не підводячи голови, сказав:

— Навіщо ви, тьотю, стільки п'єте?

Меланя засміялася і, перекившись через стіл, підняла мое підборіддя м'якими, паморочливо пахучими пальцями.

— Тобі противно, ге ж? — подивилася на мене своїми вже посоловілими, тупими — я навіть не збагнув, якого вони кольору, — очима. — Ач, який гарненький хлопчик. Ти, мабуть, добрий, бо очі вимучені. Такі — добрі. А кому зараз добрість нужна? Ха!.. І ніяка я тобі не тьотя. Мені всього двадцять годочків!

Я бачив близько перед собою її трепетні у посмішці п'яненські губи, підпалені смагою, ніжно-білі ямки над ключицями і кутик Сергієвої фотографії, що виглядала з-за пазухи.

— Як же ви тут опинилися? — запитав, ніяковіючи, навіть трохи неприязно: з якої це речі мене так любісінько, як дитину, беруть за підборіддя й роздивляються! Я вже давно відвик од того, щоб мені тосі плескали.

Меланя якийсь час дивилася у вікно, мружачись і усміхаючись до сонця. Їй, напевно, вже не хотілося розповідати.

— Що? — мляво перепитала вона. — Втекла я від них на тому тижні. Уночі, як усі поснули. Отямилася аж в оцій хаті. Тут бабуся-одиначка живе. Вона позавчора, як наші вступили, до родичів у Крюків подалася, а я оце хату стережу, доки повернеться.

— А вони?

— Ходять щодня. Умовляють назад повернутися. Або, як смеркне, попідвіконню вигупують. Шпигують. Вони й сьогодні придуть. Ну, та годі про це, остогидло...

Меланя підвелась і заходилася прибирати в хаті. А я одягнувся в сухі й теплі свої лахи, розпитав, де тут можна добути дров — треба ж чимось віддячити за харч та постій, — і, довідавшись, що лісу поблизу немає, топлять усі дрезозу, вийшов надвір.

Сонце стояло вже високо, але мороз не всідався. Згори мені було видно все село — велике, незграбно розкидане поміж яругами та спадистими косогороми. Куці глухі вулички, провулки вилюжилися від хати до хати та, не знайшовши виходу на простір, упиралися або в провалля, або в густі зарості дрезози, приметеної снігом. Там копошилися люди й чорніли латки вирубаного чагарника. У дворах деінде куріли дими солдатських кухонь, іржали

коні, попід моторами пофарбованих білилом машин чаділи факели, але гармат-сімдесятишестиміліметровок, скільки я не приглядався, ніде не було видно. Напевно, артилеристи вночі виїхали. Ненадовго і зовсім не боляче мене зачепила думка про радистів: де-то вони зараз — на фронті чи десь в іншому селі?

Від гурту жінок, що вирегочували з солдатами біля обмерзлого по зруб колодязя, я дочувся, що фронт посунувся далі, десь аж під Кіровоград, і що в колишній школі сьогодні показуватимуть німе кіно. Я вирішив неодмінно сказати про це Меланці.

Дерезу рубали здебільшого лопатами — солдати, жінки, підлітки. Малеча, що гралася тут-таки, біля своїх мам, принишкла, з цікавістю позирала в мій бік, і я спочатку не тямив чому. Аж доки хтось із гурту сказав:

— Ану, Льонько, піди спитай, чи він не з катюшниками їздить?

— Те, — заперечили йому. — Такі обтрьопані тільки в обозах бувають!

— Ги-ги... Обозна криса!

— А черевики, гля, як ковганки!

— Цитьте, може, в нього тата й маму вбило, а ви...

Затим до мене підійшов серйозний, охайно вдягнений, як видно, вчительський хлопчик і, спостерігаючи, як я голіруч пораюся біля дерези, запропонував:

— Може, вам допомогти? У нас є сікач.

— Нічого, обійдемося, — сказав я трохи спогорда і поспішив усміхнутися, щоб хлопчик (йому було років десять) не образився.

— Ну, тоді до побачення, — так же ввічливо, хоча трохи завчено сказав хлопчик і пішов до гурту.

Його враз обступила малеча, пошепотілася трохи й заходилася гратись у ладки.

Мені не кортіло до них. Після бабусиної смерті я розважався сам — у бур'янах десь або в лузі, щоб ніхто не бачив, і тулився більше до дорослих. Вони, всяк на свій лад, повчали мене, як жити, але по-їхньому в мене ніколи не виходило: направлять украсти в німців мила і проміняти на харч або одяжину — мене ввіймають і поб'ють; пошлють до найзаможнішого в селі чоловіка випросити їсти — там не дадуть, ще й вуркою обізвуть на додачу... Найчастіше мене вчили приказками: «Покірливе телятко дві матки ссе; не все перескакуй, а інде й лізь; береженого й Бог береже...»

Я не розумів, чому в одного теляти буває аж дві матки, в яких випадках треба лізти, а в яких перескакувати, а що означає слово «бережений», зовсім не тямив і жив самотужки, як приходилося...

Дереза була мерзла, я не ламав її, а, поховавши руки попід пахви, збивав ботинками, в'язав своєю ремінякою з трилінійки і носив до хати.

Меланя, швидка, поривчата, в новій зеленій куйфайці (я подумав: «Сергій подарував!»), сікла гілля на хворост, наспівуючи сяких-такіх триндичок, потім сказала:

— Годі. Нам же тут не вікувати! — І засміялася. — Як тільки потепліє, піду звідси.

— Куди? — запитав я.

— У Донбас.

— До мачухи?

— Ні. На якусь шахту. Зароблю грошей, зодягнусь по-людськи, заміж вийду... А тут мене з'їдять: доброволка!

При заході сонця над селом з'явилася «рама» — чудернацький літак з двома охвістями та чорно-білими хрестами на фюзеляжах. Солдати стріляли по ній з карабінів, петеєрів, ручних кулеметів і лаялися. Одні кричали:

— Не треба!

Інші заперечували:

— А що їй, стерві, в зуби дивитись! — і, припавши на коліна, знову цілилися.

«Рама» кружляла низько, переверталася набік, і тоді було видно льотчиків у чорних шоломах та блискучих червоних проти сонця окулярах. Зробивши кілька обльотів, вона випросталась і стала віддалятися.

— Зараз приведе... — гомоніли солдати в сусідньому дворі, позакидавши карабіни за плечі й закручуючи цигарки.

Але в цей час навколо «рами» зчинилася глуха стрілянина. Чотири маленькі тупоносі літачки оточили її з усіх боків, заблискали вогняні кульки, зелені цівки кулеметних черг. Солдати спостерігали за боєм, затулившись долонями від сонця, однак воно світило так яскраво і так червоно-гостро пломеніли сніги на обрії, що годі було щось побачити.

Та ось у повітрі, майже над самою землею, знову з'явилася «рама», а обабіч неї та зверху, збавивши швидкість, хрипло похлопуючи моторами, летіло чотири винищувачі.

— Ура! Взяли! Ведуть! — радісно загукали сусідські солдати. Село враз ніби вибухнуло. Кричали в усіх дворах, вимахували шапками, зброєю, факелами:

— А-а-а...

Я теж кричав щось, махав шапкою і пританцьовував, а Меланя, стиснувши долонями розрум'янені щоки, ніжно вистогнувала: — Ой мої соколики... Мої рибоньки...

Увечері, завісивши вікна всяким ганчір'ям, ми пекли в лежанці картоплю. Як і вчора, хату від стелі й по лутки заволокло димом, тому ми сиділи долі. Меланя пильнувала за жаром, час від часу підгортаючи його до купи, а я дробив молотком велику грудку солі. Вона була сіра й тверда, мов кремень. Від невлучного

удару з неї викрешувалися іскри. Над нашими головами ледь помітно гойдався дим, і разом з ним гойдалося полум'я в каганці. З грубки пахло жаром, пригорілою картопляною скоринкою та гарячим відпаром дерези. На якусь мить мені здалося раптом, що це не я стою навколішки й товчу склисту замацану сіль, а хтось інший, чужий і водночас ніби знайомий мені... Як я сюди потрапив? Чого? Адже я десь там, у своєму селі, де кожна бур'янина мені знайома, кожен клапоть землі. Ось на причілку нашої з бабусею хати росте гінка, ніколи ніким не стрижена акація (такої ні в кого більше у селі немає); в ній густо гудуть бджоли, пересідають з цвіту на цвіт, впливаються хоботками в чашечки і тремтять від напруги серед жовтого, розімлілого на сонці цвіту. Під акацією, в холодку, моє кубло, моя «хата», обтикана берестовим гіллям і прикрашена крем'яками з різнокольорової цегли та коліщатами з годинника, що висить у хаті над скринею порожній, затканий усередині павутиною й сухими мухами — бабуся ховала в ньому гроші, коли вони були...

Аж ось на мосту чути мляве погейкування, повільно риплять колеса, і незабаром з-поза верб на гатці витикаються мурі, опішнянського заводу воли, запряжені в кузовку. «Гей!» — чути з її дна, висланого прив'ялою осокою (вона тягнеться й за осями), а погонича не видно: лежить, куняє або в небо дивиться, тільки гострі полатані коліна стирчать...

О, якби те хто знав, як добре жити над шляхом, під самісінькою греблею, та ще й колодязь у дворі мати. Хто не їде, хто не йде, — завертає. Напоїть худобу, чи то сам нап'ється, сяде на призьбі погомоніти з бабусею, а примітивши мене, шасть у кошик чи вузлик: на ось тобі, дитино, гостинця — пряника, яблуко чи свистуна... І знатимеш ти, хоча ніби й не прислухався до розважної старечої бесіди, де й що сталося в цілій окрузі, хто, як і коли вмер, хто, коли й на кому одружився і не дав могоричу за молоду, бо «воно з коліна-праколіна жмикрути»; знатимеш, де пройшли гарні дощі, а де тільки краєм зачепило, кого повезено в город, а хто пішов пішки, — все знатимеш, живучи над шляхом...

Коли те було — сьогодні, вчора чи вічність тому? Як і навіщо я тут опинився, коли десь там, далеко-далеко, моя хата, жовта акація, бабусина могила на піщаному Чебрецевому бугрі, напроти розлогої сосни з відломленою верхівкою?..

— Ти що, не чуєш? — торсає мене Меланя. — Кажу, давай їсти, а ти мовчиш. Аж налякав.

Ми чистимо обвуглену картоплю, дмухаємо на пучки, коли вже дуже припікає, і співчутливо презираємося.

— Гаряче?

— Гаря-аче...

— Хоч зогріємося!

І регочемо з картоплею в руках, як маленькі.

Зуби у Мелані рожеві од полум'я в грубці. Картопля теж рожева і густо парує, як розломиш, бо в хаті ще мало духу.

Сіль доводиться лизати: міцна, її хіба що в мішку можна потовкти як слід, і то брезентовому.

— Добре, що хоч така є, — каже Меланя.

— А ви борщ з розсолом або солоними огірками їли?

— Ні. А що?

— Гидкий.

Від картоплі стає тепліше, а її пахощі — степові, осінні, довірливі — паморочать голову, і ні про що не хочеться думати, крім одного: коли б то більше було її, картоплі...

Одначе попоїсти всмак нам не дають. Попід вікнами чути чийсь кроки. Потім вони завмирають, і в шибку хтось тихенько тричі стукає.

— Це вони! — злякано шепоче Меланя.

— Хто? — не розумію.

— Личаки. Старий і Кирило...

— То, може, не відчиняти?

— Ні, ні. Відчиняй, біжи, бо ще вікна поб'ють. Вони скажені!

Іду в сіни, довго намацую засув.

— Хто?! — питаю сердитим баском.

За дверима якусь хвилю мовчать, нерішуче покашлюють:

— Кхе... кхе... Та це, товаришу, ми... Сусіди.

Я клацаю засувом і одступаю в темний куток. У сіни увіходять двоє. Той, що попереду, вищий і, напевно, в кожусі, бо від нього пахне кислотою вовною, придивляється до мене в темряві, улесливо бурмоче:

— Хе-хе... Звиняйте, що побиспокоїли. Діло в нас до хазячки вашої... То якщо ви не проти...

— А може, тату, нехай іншим разом, — втручається нижчий, мабуть, він і є Кирило.

— Ідть уже, йдть, раз намірилися! — сердито гукає з хати Меланя.

Заходимо разом. Старий, уздрівши, що перед ним не військовий, а чорти батька зна що — так він на мене й подивився, — рішуче ступив до лави, сів. А Кирило притулився плечем до одвірка й заховав криву ліву ногу за праву. Зодягнений він був гарно, по-парубоцькому: діжурка, хромові чоботи, навколо шиї полискував білий шовковий шарф, котрим було прикрито і смугляве, чисто виголене підборіддя. Кирило дивився собі під ноги, тому я не бачив його очей, «Божого колодязя»...

— То як, — лагідно мовив старий Личак, посміхаючись однією щогою, і я помітив, що Меланя здригнулася, — довго ми будемо з тобою, невістко, у хто кого перетягне гратися?

Меланя ледь помітно повела плечем.

— Ні. Недовго. Бо скоро піду звідси.

— Світ за очі? — поцікавився старий.

— Світ за очі.

— Угу... Ну, це ми ще побачимо.

— А то що? — Меланя випросталась і визивно випнула груди.

— Та нічого... — Старий дивився на неї, схиливши голову на плече і прискаливши око. — Кажу, мати плаче день і ніч, дитина оно (при цьому він кивнув на Кирила, а Меланя презирливо посміхнулась) як у воду опущена ходить... Тобі як — однаково?

— Треба було б тоді шанувати, як я вас усіх шанувала.

— И... И... А то ми тебе не шанували! — скривився старий. — Мало не чукикали.

Меланя примружила очі.

— Я вам, тату мій колишній, ніколи не хотіла лихого. Ну тепер скажу... Якби вас на тому світі так чукикало, як ваша дитина мене — на цьому...

Ліва Кирилова нога випорснула з-за правої. Він зніяковіло кахикнув і знову заховав її.

— Спасибі тобі, дочко, й на цьому, — ехидно мовив Личак і низенько вклонився. — Батько, старий шкарбун, усе стерпить... На те він батько... Та навіщо ти мою дитину славиш ні за що?

— А-а, ні за що! — вигукнула Меланя, швидко тремтячими пальцями розстібаючи кофточку. — А оце бачили? Ні? Так подивіться!

Тріснув ліфчик, я на одну лиш мить побачив Меланіні груди, рябі од великих чорних синців, і одвернувся.

— И... И... — перехнябив губи Личак. — І тобі ото не соромко й не бридко показувати старому чоловікові солдатські щипаки? Думаєш, люди не знають, що в тебе як ніч, то й нові квартиранти?

— Забирайтеся звідси, — тихо промовила Меланя і вказала на двері.

— Пішли, тату, — сердито буркнув Кирило.

— Безстра-амниця, — уже з сіней, надіваючи шапку, скиглив старий. — Мало їй солдатні, так вона ще й з дитиною злигалася... Розпутниця окаянна!

...Про те, що сталося потім, я дізнався лише передсвітом, прокинувшись од важкого, як марення, сну. У вікна вже зазірала стигла ранкова зоря, а в хаті стояв синюватий холодний морок. Я пригадав, що після останніх слів старого Личака в руках у мене якимось чином опинився молоток, котрим я трошив сіль, і я пожбурив його у сіни на Личаків голос. Ще чув, як під вікнами хтось стогнав, лаявся, гатив кулаками в рами. Потім хтось крикнув: «Ей, ви там! В чом дзело? Ну-ка убірайцесь вон, не то подстрелю!» — і все стихло, ніби провалилося в безодню...

Я спробував поворухнутися й застогнав.

— Лежи, лежи, — зашепотіла Меланя, нахилиючись до мене з лежанки, і поклала на голову щось холодне. — Болить? Що в тебе болить, га?

У мене боліло все: скроні, плечі, груди...

— Лишенько, як ти вчора розходився!.. Зроду б не подумала, що ти такий одчаюга! Ну? — Меланя тихенько засміялась — біла, у нічній сорочці, як примара. — А бився... Матінко моя рідна! І кулаками, й ногами, й головою... І кричав не своїм гласом! А в кулаці була сіль...

— Де вони ділися? — спитав я, прислухаючись до власного голосу, котрий здавався мені чужим.

— Пішли. Ти їх випхав і двері засунув! Тоді довго плакав, рвався в мене з рук... Доки заснув. — І спитала обережно: — Це в тебе що — хвороба така?

— Хтозна...

— Ти їх не бійся. Сьогодні вони будуть як святі й тебе не займуть. От побачиш. Ну, спи, ще рано.

Я дивився в стелю, що з кожною хвилиною синішала, вишала, і думав: «Піду з цієї хати. Сьогодні ж. Шукатиму радистів...»

І швидко заснув.

ГЛАВА IV

Мені примарилася повінь, котру я запам'ятав ще змалечку, напевне, тому, що в той день — останній день мого дитинства — зійшла з дому моя мама, чи, може, тому, що бабуся часто розказувала про те страховіття якимось здавленим шепотом, а скінчивши розповідь, ревно хрестилася до ікони й просила: «Одверни нас, Господи, й заступи...»

...Вода стояла на луках, скільки бачило око — від одиноких сосен на піщаній горі й аж до млина, що завмер на не кошеному ще Басовому острові, здіймаючи над рівноводдям чорний широкораменний хрест. У повені походжали лелеки — так повільно, ніби плавали, вода сягала їм попід груди, і в ній було видно їхні червоні ноги та м'яке шовкове грайво молодих отав.

Потім лелекам стало глибоко, і вони злетіли. А копички сіна, що стояли досі нерухомо, спливли й, поволі обертаючись, як у тихій завороті, рушили назустріч одна одній, штовхаючись пухкими боками і розминаючись, мов живі...

— Вода-а!.. — полинуло над селом посеред млявої спекотної тиші, й луна з-поміж верболозів, залитих повінню, глухо, моторшно простогнала:

— А-а-а...

На церкві ударили в дзвони.

Бем... бем... бем...

Де вони взялися? Адже їх давно позімали... Я пам'ятаю, як вони падали, перевертаючись у повітрі, мов велетенські підстрелені птахи, прощально бемкали на льоту, вгрузали вінцями глибоко в землю і німіли...

Бем... бем... бем...

«О, чуєш, чуєш?..»

Хто це? А, то бабуся...

На косогір'я висипали люди з усіх кутків села: Троєщини, М'ятинців, Перечатного... Вони стояли мовчки, притиснувши до грудей немовлят, а в кого їх не було, — руки.

Над повинню кружляли лелеки, виструнчивши стрілами довгі червоні ноги; і бемкали дзвони.

Чоловіки, похнюпивши голови, мовчки пішли в воду. Спершу брели по литки, затим по коліна, а незабаром вода стала їм ледь не по груди.

Я знав їх, здається, ще з пелюшок...

Оно дядько Биб, мовчкуватий вайло, перший на селі молотник і косар, пильщик і бондар, а як вітер «зручний», то ще й мірошник. Він завжди пиляв у парі з моїм татом довгою дворучною пилкою, стоячи внизу, тому його густі, здивовано настовбурчені брови завжди були в тирсі, а руки та одежа, як і в тата, пахли березовим солодом. Випиваючи в нас неділі ради чи на якісь там свята, дядько Биб казав було татові: «Я тобі, Дем'яне, неба прихилив биб, якби дістав, такий ти мені... приятний!»

А оно дядько Марко-Накат-Його-Бог у своїй вічній вилинялій на плечах сорочці з твердим од залубенілого поту коміром. Я той комір добре знаю, бо Марко щовечора ходив до нас на посиденьки або стригтисся, і тато, обчиривши його під покришку та надивившись на той череп'яний комір, казав: «Знімай, Марку, сорочину, хай баби виперуть, а мою надінеш». Дядько й не опиналися довго. Бурмотіли тільки: «Та мені хоч би самий комір, бо, накат його Бог, шию вже так нарізав, що аж пече...»

Дядько Марко був бовкуном¹, жінки — навіть моя мати, котра, як мені здавалося, завжди дивилася на людей трохи через плече, — жаліли його.

А оно ще дядько Артем Грушка, славний у селі тим, що, везучи од родичів повну тачку грушок на крижалки², ласував ними доти, доки їх лишилося на два узварці, а коли батько спитав у нього, чому так мало привіз, одказав: «Хіба ж я знаю? Ну, виїв, мо', з кубельце, а ті хто 'на де... Мо', розтрусилися дорогою.

¹ Бовкун — старий холостяк (полт.).

² Крижалки — нарізані сушені фрукти (полт.).

Бги-ги-ги...» Батько прилюдно побив його за те віжками, прихованими од колективізації, — так побив, що Артем плакав, хоч був уже одружений і мав двоє дітей. Жінка втішала його, як дитину, а сусіди заявили про віжки голові сільради, і їх конфіскували...

Чоловіки обережками складали сіно в човни й, перекинувши ланцюги-прив'язі через плече, волоком, уже попід руки в воді, тягли ті човни до берега. А божевільна баба Палазя (про неї казали: «На голову не зносить») з ріденьким сивим волоссям над верхньою губою та на підборідді, вешталася поміж людьми на косогір'ї і, сварячись коцюрбуватим пальцем в обличчя кожному, скреготала по-сорочачому: «А я що казала? Випущу півня, випущу півня! Не вірили? Тепер дивіться, хай вам повилазять! Киш-киш-киш... Неси жарину! Гальку, Івана, Карпа — спали вражину, спали вражину! Киш!»

Копиці одна по одній спалахнули й посунули на село. І вже над ним кружляли не лелеки, а червоно-гарячий півень з жариною у дзьобі...

«А-а... — тіпалася од реготу Палазя. — Всі щезнете, всі слизнете!»

Бем... бем... бем...

Аж ось повинь підступила й до нашої хати. Я чув, як вона смоктала призьбу, солодко, з хижим присьорбом, як булькали у воду шматки глини од глухої стіни, а бджоли в акації тягли з жовтого цвіту солодку юшицю і, напившись, обважнілі, теж падали у воду, мов хрущі, хапалися лапками за стебельця сіна, та ненадовго: повинь поглинала їх або крутила в брудній піні й несла геть.

«Одверни, Господи, й заступи...» — благала бабуся шепотом.

— Та-ату! — закричав я так голосно, що аж прокинувся на мить і подумав: «Це сон... сон».

«Клич, клич! — просила бабуся. — Може, хоч тебе послухають...»

І тут взялася звідкись мама — в чорній, напушеній на лоба хустці й з жовтими розпущеними косами на грудях.

«Еге ж, — сказала вона, дивлячись на бабуся з висока і через плече, — тепер кличте, хоч розірвітьесь! У-у... Іроді! Зав'язали мені світ своїм арештантом, теперечки рюмсаєте? «Клич...» Прокляті! Казала: мовчи, скам'яній, ні пари з уст — послухав?! Р-розумаки, бодай ви пощезли! Піду... На шахти, в Харків, в Алма-Ату... Я ще жить хочу, жить! Ха! Мені ще, слава Богу, не п'ятдесят, а двадцять п'ять!» — і кинулася вибирати зі скрині своє манаття: сорочки, кофти, сукні, намиста...

«А дитина? — заплакала бабуся. — Схаменися, дочко, що ти робиш?»

«И... И... — косорото посміхнувся старий Личак. — Од живого, теплого чоловіка йде, безстра-амниця!...»

Бем... бем... бем...

— Та-агу! — закричав я і враз побачив його.

Він стояв під берестком, що ріс посеред нашого двору, притулившись до нього широкими плечима та склавши руки на грудях, і дивився на повінь байдужими напівзаплющеними очима — там слалися чорні над прозорим розливом дими і гоготіло полум'я.

— Тату!

Я міцно обняв його ногу і, терпнучи од жаху, відчув, що вона тверда, холодна й негнучка...

— О рятуєте, що з тобою! — застогнав хтось знайомим мені голосом так близько, що я затремтів і повільно, ніби виринаючи з холодної безодні, прокинувся.

Наді мною схилилася Меланя. В очах у неї холонув переляк.

— Чого ти плачеш, га? Болить? Ай, ну навіщо ти ото ліз не в своє діло! Вони погавкали та й пішли б... А тепер — що мені з тобою робити?..

Коли я, вже одягнений, з млосними дрижаками в ногах, подякував Мелані за постій і сказав, що піду собі, вона поцілувала мене в лоб і сплакнула:

— Куди ж ти оце подасися, рибочко моя хворенька, бліде-сенька?..

— До червоноармійців, — сказав я, одвертаючись. — Тут у мене знайомі є.

— А... Ну, дивись. Жалко тільки... Так гарно мені з тобою було... Наче братика придбала. Картоплю пекли... Ге ж, весело було? — і зам'ялася, забігала очима сюди-туди. — А якщо хочеш, то зоставайся...

І хоч Меланя плакала, я відчував, що вона радітиме, коли я піду.

— Прощайте, — сказав, уже тримаючись за клямку, і спробував усміхнутися, але не зміг: щось незнайоме досі, холодне й байдуже, як татові очі уві сні, не дало мені того зробити, то тільки губи скривив. — А Личакам краще б ви не одчиняли...

Меланя швидко закивала головою, втираючи сльози.

Уже сходячи вуличкою згори і тримаючись за тин, щоб не впасти, я почув, як вона весело — ніби й не плакала тільки що! — гукала до сусідки:

— Галю, приходь увечері, на патефоні пограємо!

Я розумів, що те запрошення стосувалося більше Галиних постояльців, котрі саме вийшли за поріг покурити в розстебнутих аж до пазухи гімнастерках та в бушлатах наопашки.

— Глядзі, Грішаня, свірісьцьолка вон какая бландзіністая... — сказав до молоденького рум'янощого солдатика довгий, як жердина, веселоротий сержант. — Схадзів би к неї на пацефон, а?..

Солдатик тільки сором'язливо посміхнувся на те.

— А чо? Мо-ожна... — мружачись від диму з цигарки, докинув третій. — В неї там учора ввечері давали увертюру, так сержант прогнав. Скажеш, ти виручив, то давай, сусідко, шильце за мильце... У-га-га.

І весь гурт зареготів.

ГЛАВА V

Коли Меланина хата сховалася за іншими, я відчув уже знайомий мені за два роки блукань огидний солодкуватий щем у грудях, а як згадав оте ніжне Меланчине «рибочка моя хворенька, блідесенька», то аж похлинувся, аж писнув од жалю до себе — тоненько, по-мишачому, і злякано озирнувся, чи ніхто хоч не чув... Від сорому того стало легше, прийшла на пам'ять порада веселого безногого діда в проваллі перед тим, як літак прилетів удруге.

«Ти тільки, малий, не дуже слухай отих жалільників усяких. Жаліють — ну й нехай собі жаліють, кому язик не болить. А ти своє знай: упав, підвівся і знову скачи. Робіте, як казав Ісус Христос, те, що піп каже, та не робіте того, що піп робить... Сам жалій скільки хочеш і кого забагнетесья, а себе — цур! Бо як почнеш себе жаліти, то не людина з тебе вийде, а казна-що — кваша, нюня, солопій, розтапша! О... І те зятям: великий жалібник суть великий брехун і фарисей».

«Хто це — фарисей?» — спитав я, бо чув таке слово вперше.

«Кажу ж тобі: брехуни», — сердито буркнув дід.

То були останні його слова...

А згодом я переконався, що дід казав правду. Якось в одному селі, голодний і зморений, підійшов до першого-ліпшого двору щось попросити. Біля хати, над обгородженою очеретом пасікою, гули бджоли, брязкав ланцюгом пес за ворітьми, під повіткою хтось, видно, теслярував, бо чути було рубанок, а коло тину на ослінчику сиділа ряба згорблена тіточка і пасла курчат. Вислухавши мою примовку про «теплий куліш», вона сумовито посміхнулася, схилила набік маленьку ящірячу голову, наче хотіла сказати: «А куку, мої гулі!» — і стала розпитувати, чому, як та коли зостався я «без татуся й мамусі, як та билиночка в полі». Жалібних приказок вона знала багацько, тулила їх майже до кожного слова і вимовляла з такою насолодою, ніби співала найулюбленішої пісні.

«І-і-і... моя ж ти кровиночка безпритульненька, безталанненька... І-і-і... Боже ж мій, Боже, тринадцятеро годочків прожило, а вкусило за двадцять... І-і-і... куди ж ти, Господи наш милосердний, дивишся, що не зглянешся...»

Я вже мало не плакав — так мене розібрало від її слів, а вона, помітивши те, аж зраділа ніби, аж запишалася та й собі напустила

на очі туманцю і вже несла до них пелену рясної квітчастої спідниці, але нараз хутко підхопилася й закричала, вишкіряючи дрібні жовті зуби:

«А щоб ти була здохла, зануда проклята-окаянна-анахтемська! Альга-льга-льга-а-а... і-і, щоб тобі добра не стало!»

«Що там?» — обізвався з двору чоловік.

«Курча сорока взяла».

«А хіба я не казав: роззява», — байдуже мовив дядько і знову зашаркав рубанком.

«Якби ж не лазила тут старчва всяка... — пробурчала жінка, але, похопившись, голосно сказала: — Немає у нас чого тобі дати. Гарбуза сирого волоського є половинка, та де ж ти його звариш. Зайди краще ось по сусідству до попа, той подасть. Тільки скажи, що ти хрещений...»

Попові, напевно, байдуже було, хрещений я чи не хрещений. Він виніс окраець житнього плескача, розрізаний навпіл і перекладений холодною ячнею, й запитав, у кого я ще був.

Я сказав.

«Ха! — реготнув піп. — Знайшов, у кого просити. Вони ще змолоду г...ноїди! — Хвацько, як те роблять парубки, одкинув полу заношеного підрысника, дістав з кишені пом'яту, видно, вже давно скручену цигарку і, прислинивши її, закурив. — То ти, значить, яко наг, яко благ, яко нет нічого? Угу... Ну, якщо будеш у наших краях іще колись, заходь прямо до мене. Нощ-полнощ — нагодую, притулю десь, чого ж...»

Потім, ідучи попід тинами, я чув, як баби говорили про нього в гурті: «Хіба це батюшка? Осьо тьху! Махає кадилом, як шаблею...»

Місяців за чотири, взимку, я знову потрапив у те село, однак попа вже не застав: німці вбили його за віщось, а на місці хати стримів із снігу лише чорний обмерзлий димар...

Посеред майдану, де мене позату ніч лишили радисти, я зупинився, не знаючи, куди його податися. Надворі стояла перша провесняна відлига, дзвінко цвірінькали горобці в садках та дерезі, густо, сіро, як узимку листя на дубі, обліпивши гілля, і коли з-за хмар на мить прозирало сонце, заходжувалися дзвявкотливо жирувати в калюжах, оббризкуючи один одного крильцями. Сям і там попід ворітьми гралися діти, теж весело, як горобці; військові траплялися рідко та й ті були мляві, по-дядьківськи лапкуваті — схоже, обозники.

Я блукав по селу майже до самого вечора, однак хати з антенами так і не знайшов.

— А по ярку туди далі не ходив? — запитав у мене пристаркуватий уже солдат, довідавшись, кого я шукаю. Він був зодягнений

у все військове, хоча й ношене, але в чорній вилинялій шалці, нацупленій на вуха, і в побитих домашніх чоботях. — Там стоять котрісь.

Я пішов ярком у той бік, куди показав солдат і звідки найчутніше долинав перекастистий гуркіт. Стежка поміж густими чагарями була вузька й покручена, як заячий слід. Мені спочатку навіть здалося, що кружляю на одному місці. Але незабаром чагарі порідшали, попереду в глибокому видолинку замаячило десятків зо два хаток. Над одною з них я розгледів блискучі проти західного сонця шпилі антен і так зрадів, що хотів уже бігти, та враз уляк на місці.

— Х-ха! — вихопилося в мене мимоволі, а волосся під шапкою ніби аж зашаруділо: просто переді мною, на просторій галявині, врившись звернутими набік гарматами в сніг, стояло чотири танки, а проти них виглядав з намету товстий свіжотесаний стовпчик у чорному танкістському шоломі... На шоломі стояв гайворон і вискубував з нього біле ганчір'я.

— Киш! — крикнув я, та крику не вийшло, тільки засичав.

Гайворон повернув голову в мій бік, крякнув, ударив крильми об шолом, що в нього аж поворозки зателіпалися, й злетів.

Ледве переставляючи обважнілі ноги, я підійшов до стовпця. На дощечці, прибитій під шоломом, було написано рудим мазутом:

«Вечная память героям-танкистам ст. л-ту Козаренко, серж. Файзулину, Ситник, ряд. Марчук, Ласкину, Кановец и 3-м неизвестн. 1. I. 44 г.»

Я обійшов навколо танків. Від них ще пахло горілим залізом, люки були відчинені — з чорних отворів тягло холодом і ще якийсь моторошно солодкуватим духом, од якого мені стали ввічю і покійна бабуся, жовта, видовжена аж на два столи, і хлопчик з гостреньким носиком, і веселий дідусь, котрого люди закопували вранці посеред бур'янів над проваллям, а я все лазив рачки по волонгах від нічного туману закапелках та шукав навіщось його дерев'яну ступку...

Над танками кружляв гайворон, той самий, що я зігнав, і сердито, хрипко, немов дзьобаючи мене в голову, скрякував:

«Крр... Крр...»

Наче проганяв мене... Зціпивши зуби, щоб не так тремтіти від холоду в грудях, я побрів до хаток, де блищали антени. Мені було вже все одно, «мої» в тому хуторі стояли радисти чи не «мої» — аби швидше до людей...

Сонце було при заході, червоне, без проміння, тихе й сумне. На нього раз по раз напливали чорненькі цятки далекої зграї. Напливуть, і зникнуть, і зникнуть — все в один бік: туди, де гуркотіло...

Я оглянувся на танки: гайворон знову сидів на шоломі й скуб з нього біле ганчір'я.

Це було вже мені, було... І шолом на паколі, і дірки в ньому, і сонце заходило точнісінько так — тихо, багряно, в трагічній самотині, тільки зграї не летіли все в один та один бік...

Я зі страхом відчуваю, як десь глибоко в душі зав'язується й росте вже знайомий, звіданий мною мулкий сум і втома від цього печального сонця та гайворонячих тіней на ньому, а ще від безсилля збагнути, що коять дорослі. Їхні стосунки завжди полишали в мені липучу, як павутина, нудьгу, — може, тому мене так вабило до людей, світлих, простих, зрозумілих людей, у чиїх вчинках я бачив відповідь на запитання: «Навіщо?»

«Ходи, Харитоне, дивися, та не все до серця бери, — радив мені німецький дідусь по той бік Дніпра. — Одвертайся, тікай, якщо нікуди одвернутися буде, бо такого набачишся, що й сам себе згубиш... Згадуй щось своє, дитиняче, хороше, що з тобою було колись, — от і забуватимеш лихе».

Хороше... Якби ж то воно було!

«...Крр...» — сито, вдоволено крякнув гайворон позаду.

І знову постав переді мною той захід сонця, той пробитий у кількох місцях шолом і новенька гімнастєрка, вона лопотіла на вітрі, ніби прагла знятися й полетіти в примеркле вечорове небо...

Я ночував тоді в невеличкому хуторі, запрудженому німецькими мотоциклістами. В кожному дворі попід стінами хат і хлівців стояло по три, а то й по чотири мотоцикли з колясками та затягнутими в брезентові чохла кулеметами. Не було їх тільки біля одної хати — низенької, обшарпаної, в котрій жила, як мені сказали, «безпала Ленка». Ні грядок, ні садка, ні хоча б куша бузини навколо — пустир, вигорілі молочаї та кашка. Під призьбою врівні з вікнами росла стара, аж червона кропива, а в хаті було сморідно й брудно: стіни голі, рябі од мушиних крапочок, по кутках гойдалися сірі важкі од пилюги капшуки з павутини, лише над примісткою, вичовганою до воцаного блиску, висів старий поруділий рушник з вигаптуваним чорними нитками похмурим написом: «Под хрестом моя могила на хресте моя любов».

Ленка прийняла мене на ночівлю в хатину з розваленою грубою, ще тут стояв трухлий тєслєрський верстак, на котрому, либонь, давно вже не столярували, й точило, а маленьке перехняблене віконце при самій землі заросло пилом і павутиною так, що ледь сіріло в п'ятьмі.

«Їсти не дам: у самої нічого», — сказала Ленка (від неї тхнуло буряківкою) і хотіла зачинити за мною двері, але вони не зачинилися, бо вгрузли низом у долівку.

Потім вона пила з пляшки, їла чищені жовтяки, умочаючи їх у сіль, висипану просто на стіл, хрипко сміялася сама собі, лаялася, перекривляла когось, а навітшавшись таким чином, завела жалібної пісні про молодого коногона, розчулилася, заплакала й сказала:

«Ей ти, вишкварок! Іди попоїж».

Я відповів, що не голоден.

«Гидуєш, пранець? Ти ба, яке пхе... А я, щоб ти знав, чистіша за всіх отут у селі хазяйок. Думаєш, я зроду каліка? Дзуськи! Я до війни шахтюркою була, плитовою. Я однією рукою грузоний вагон перекидала, щоб ти знав, доки пальців не прищикнуло. І кавалерів імела — закачаєся! А плаття носила... Тут зроду-віку ніхто таких не носив: маркізетові, наскрізь просвічувалися!»

Вона зітхнула, кинула пляшку під лаву і заспівала слабеньким хрипким голосом:

Ночка-х тьмна, тьмная-х,

Ночка тьмная-х, тьмная,

Освіщають хвонаря...

Я вже давно помітив, що дорослі люблять розказувати мені свої гризоти і всякі незлагоди — наче сміття у драний кошик висипали, зовсім не турбуючись, навіщо мені все те знати... А розказавши, ставалося, веселішали, оновлялись ніби: «Ну от, наче аж полегшало...»

Сонце заглянуло в хатинне віконце, яке запливло червоною гушею, кинуло на вибоїсту долівку холодний промінь західної заграви. Під верстаком зашаруділи й запищали миші — билися, певно, за якусь поживку. Ленка знову захлипала і захрумчала огірком — я ще ніколи не бачив, щоб людина їла і плакала... «П'яна вона, — подумалося мені, — краще б піти звідси. Та куди подінуся проти ночі?..» — і почав умоцуватися на верстаку.

Надворі, десь поблизу, задиркотів мотоцикл, чахнув під вікнами і змовк, а слідом за тим до хати увійшло двоє німців — в касках, з автоматами на грудях, у поймаках, смугастих од пилюки френчах.

Ленка хутко змела зі столу недогризки просто додолу, поляпала долонею по лаві коло себе і, блазнювато посміхаючись, промимрила: «Проходьте, пані, ком-цурік, зеце зі зіх коло панянки!..»

Німці щось сердито заджеркотіли між собою, зазирали в хатину, але не побачили мене зі світла, тільки гидливо поморщилися. Потім один з них підійшов до віника, що стояв біля печі, пошпурив його чоботом насеред хати і показав Ленці, щоб замакла, а другий, з перебинтованою лівицею — з рукава виглядала тільки кругла брудна куделя, просотана кров'ю, — вибив автоматом дві горішні шибки у вікні, сів на лаву і обережно поклав на стіл поранену руку. Він був ще зовсім молоденький, років на чотири старший за мене, й озирався по хаті здивовано-запитливими очима загнаного цуценяти.

«А що, болить рученька, котуню? — підсіла до нього з віником Ленка. — От бач, яке лихо... Руський Іван пух-пух, а тепер болить... То ж добре, що не оскуди (вона потицькала пальцем себе в лоб),

а якби туди — аухвідерзейн! Га? Ти хоч трошки по-нашому кумекаєш чи зовсім ні бум-бум?»

Німець розстебнув кітель на грудях, обережно вклав туди брудну куделю, потім нахилився до Ленки і здоровою рукою навідмаш ударив її по обличчю. Вона випустила вінник, притулила до щоки скалічену долоню і сказала: «Дурень ненормальний із сватівської психіатрички. Я тобі, вилупкові, в матері годжуся, а ти... курдупель нещасний. Попався б ти мені в шахті... Собака!»

Вона стояла посеред хати, випроставшись, — висока, не пожіночому крутоплеча, і я повірив тої миті, що Ленка й справді здужала колись перекинути вагонетку одною рукою.

«Verfluchte Schwein!..»¹ — бурмотів німець, приколисуючи поранену руку.

Ленка накинула хустку і, не обертаючись до мене, сказала: «Вискакуй через сінешні двері, бо це такі нелюди, що вб'ють, як знайдуть».

«Reite dich oder ich frasse dich! Weg! Verfluchte!»² — закричав німець, подумавши, либонь, що вона його й досі лає, і вхопив автомат.

В цей час до хати увійшов другий, несучи оберемок пляшок і два ранці за плечима.

«Los, los!»³ — крикнув весело, блиснувши золотим зубом, і замахнувся на Ленку ногою, але не вдарив: не з руки було.

Я вислизнув у сні. Слідом за мною, зігнувшись і тримаючись обома руками за груди, вийшла Ленка.

«Дулом ширнув, гад, — сказала, всміхаючись так, як це роблять чоловіки, коли в них щось болить, і завернула за хату. — Ходім пересидимо десь, може, вони нарепаються та й віддуть...»

Проте німці, схоже, й не думали виїжджати. Не догукавшись Ленки («Matka! Matka!»), вони самі витягли з колодязя води, роздяглися догола й, крикаючи по-вутячому, стали митися просто посеред двору.

Надвечір до них прийшли гості — мотоциклісти з інших дворів, теж з пляшками (прислухаючись до розмови, я зрозумів по окремих, знайомих мені словах, що ці двоє були на передовій, тепер їх вітали з щасливим поверненням), і почалася п'янка — крик, свист, пісні, з вибитих шибок висотувався сигаретний дим.

Незабаром уся компанія висипала надвір. Чути було: сперечалися, хто кращий стрілець — Горст чи Фрідріх. Поранений вінніс із хати якийсь пакунок і кинув на землю, сказавши: «Das ist unsere Trophäe»⁴.

¹ Проклята свиня!

² Замовч. а то гірше буде! Геть! Проклята!

³ Геть! Геть!

⁴ Це мій трофей!

Німці замовкли, присівши навпочіпки навколо пакунка і разом дико ревнули:

«Bravo, Fridrich!»¹

«Das ist aber fein!»²

«Ein Moment, ein Moment!»³

Один з них метнувся до хати, виніс дерев'яну лопату, що хліб саджать, і всі гуртом, порегочуючи, заходилися щось майструвати.

«Що вони затівають?» — спитала Ленка, що досі сиділа мовчки і нерухожими очима дивилася перед собою.

«Мірятимуться, хто краще стріляє», — сказав я.

«Попався б ти мені в шахті, — пробурмотіла вона, розтираючи груди, — я б тебе...»

І вимовила таку сороміщку кару... Такої я ще не чув.

Тим часом німці закінчили майструвати. Той, що виносив лопату, низенький, вислогузій, як качка, підвівся з землі й під загальний регіт поставив поруч себе опудало в новенькій, з кількома орденами над кишеньками, гімнастюрці, перехрещеній портупеями, та з планшетом через плече.

«Achtung!»⁴ — вигукнув він і, вихопивши руку з-за спини, спритно, як циркач, надів на опудало рубчастий танкістський шолом.

Компанія заляпала йому в долоні, рушила пріч від хати. Попереду, піднявши опудало високо над головами, мов плащаницю, йшов низенький і рахував кроки:

«Einundzwanzig, zweiundzwanzig, dreiundzwanzig... Genug?»⁵

«Also gut!»⁶

Сонце, торкнувшись землі, швидко ушерблялося знизу, ніби підтавало. І на його тлі, чітко окреслене, як жива людина, стояло посеред бур'янів сумне розп'яття — танкіст... Гімнастюрка ледь помітно тріпотіла на тихому призахідному вітрі, багрянилося небо, а там, де був Дніпро, за селом, гуркотів фронт.

Першим стріляв поранений — з трофейного ТТ. Він довго цілився, виставивши ногу далеко вперед і одкинувши голову (видно, так його колись навчили), але ні разу не влучив. З нього сміялися, вмовляли передати зброю іншому. Тоді він розсердився, пошпурив пістолет далеко в бур'яни і, вхопивши автомат, лаючись, одноруч стріляв по розп'ятті доти, доки не зробив з нього решета. Потім воно похитнулося і впало. Німці перестали сміятися і дивилися на пораненого з якимось острахом.

¹ Браво, Фрідріх!

² Оце здорово!

³ Одну хвилинку, одну хвилинку!..

⁴ Увага!

⁵ Двадцять один, двадцять два, двадцять три... Досить?

⁶ Гарзд.

На стрілянину з ближніх хат повиходили люди і мовчки спостерігали ту розвагу, а Ленка, коли опудало впало, схилила голову на руки й заплакала.

Ми сиділи в бур'яні до самого ранку. Ніч була суха і тепла, як перед грозою. Тихо мерехтіли зорі, на полини опускалася червона при світлі заграви павутина — починалося бабине літо, — а на Дніпрі чи вже десь ближче, по сей бік, невідомо били гармати, і низько над землею зринали далекі ракети.

Ленка спала, підмостивши під голову зібгану хустку, тихо стогнала уві сні, схлипувала, бурмотіла всякі негарні слова та погрози, а я дивився на заграву — мені здавалося, що вона регоче й витанцьовує, як божевільна баба Палазя в неділю біля сільбуду, — і почував таку чорну, всевладну нудьгу від своєї самотини та страху перед навколишньою тишею (село ніби вимерло), що неспроможний був поворухнутися, і терп. Таке бувало зі мною і раніше, коли бабуся розказувала темними глухими вечорами про повінь, а ще коли на кладовищі плакав пугач або вила на чіємусь дворіщі собака. Бабуся ніколи не проминала сказати: «Ото як угору виє — на пожежу, а як у землю — на похорон». Я намагався уявити собі, які в собаки очі, коли вона виє, але не міг і питався бабуся.

«Смутні, дитино, Бог з ними, — одказувала вона і крадькома хрестила мене. — Спи. Або думай краще, в що б ти завтра погрався...»

Згодом мені не раз випадало лишатися одному в степу десь — тільки місяць, солома та мишача біготня попід ногами або й по ногах — чи то в лункій, покинутій хазяїнами хаті; мене часто били, принижували до сліз, але так боляче самотньо, як тоді посеред бур'янів, мені ще ніколи не було. Ніби отруївся я тою ніччю...

У хуторі мені вже геть споночіло. Я дійшов до великої, о двох димарях та на двоє дверей хати, над котрою здіймалися вгору тьмяно-блискучі щогли антен, і став коло хвіртки. За тинем чорнів садок, у ньому тихо, по-весняному шушукалося чорне гілля (з ярка від погорілих танків тяг вітерець), пахло мокрими вишнями і нескошеними з осені бур'янами.

Біля перших дверей — вони були відчинені в сні — хтось курих і тихо покашлював. Потім покликав:

— Заходьте, хто там...

Я впізнав голос Калюжного і, ледве пересуваючи ноги, підійшов ближче. Калюжний нахилився, придивляючись:

— Харитон Дем'янович...

Він сказав це так лагідно, зраділо, усміхнено і... по-татовому, що я, не відаючи й сам, як воно зі мною сталося, уткнувся йому обличчям в розстебнуту на грудях шинелю і заплакав.

— Ну от... — легенько притискаючи мою голову до себе, бурмотів листоноша. — Такий веселий хлопчина, і на тобі... Ну, ну... Нічого... Це буває і з нами, грішними.

ГЛАВА VI

Першим, кого я побачив, переступивши поріг, був Стоволос. Він сидів на низенькому ослінчику за таким же низеньким круглим столиком і їв гарбузову кашу квітчастою дерев'яною ложкою — комір гімнастюрки розстібнутий, реміняка та портупей попущені, ніби не їв, а тесав чи молотникував.

У печі, розмальованій по комину густою синькою, топилосся. Біля припічка поралася жінка — низенька, сива, з опалими до підборіддя пухлими щоками. В другій кімнаті — двері до неї було відчинено навстіж — з навушниками на скронях сидів Котя і тихо, але чітко говорив у мікрофон, тримаючи його трохи на відстані.

— «Береза», я «Трава»... «Береза», я «Трава»... Як чуєте мене? Я «Трава», прийом...

Долівка в обох кімнатах була товсто потрушена мідно-жовтою гречаною соломою, вікна завішені цупкими, мабуть, недавно витканими ряднами в чорну та червону смужку, стіни білі, рівно підведені знизу зеленою глиною, — чисто, затишно, храмно; давно вже не траплялося мені бувати в таких хатах.

Калюжний легенько підштовхнув мене в спину, як і тоді, на майдані, й сказав:

— Проходь, не бійся.

Я зняв шапку, тихо поздоровкався, проте з місця не зрушив: тут, біля порога, в тіні, хоч не видно, що зарюмсався...

Стоволос обернувся і, певно, не впізнавши мене, байдуже кивнув; Котя привітно блиснув зубами й знову припав до мікрофона:

— «Береза», я «Трава»...

— Це той? — роздивляючись на мене, спитала у Калюжного сива жінка. Очі в неї волого блищали від полум'я в печі, а щоки були дуже бліді, хворобливо опадисті.

Стоволос поклав ложку, теж пильно скося глянув на мене, потім, суворіше, — на Калюжного (я похапливо натяг шапку) і мовив до жінки, лагідно, навіть улесливо всміхаючись:

— Спасибі, ненько. Не каша — мед. — І нахилився до її руки, щоб поцілувати, але вона вивільнила свої пухкенькі пальці з його довгих і, напевно, чіпких, сколошкала йому хвилясту русяву чуприну й сказала:

— Ну, ну, годі лашитися... Ступай, роби своє...

Стоволос таки влучив поцілувати її в зап'ястя, швидко вийшов у другу кімнату й заговорив з Котею:

— Не чути?

— Погано. Як з того світу. Забивають, чорти...

— Давай спробуємо ще.

Калюжний скинув з мене шапку, обняв за плечі, притискаючи шокою до холодного шинельного гудзика.

— То приймете хлопчину, Кіндратівно?

— Чом не прийняти. — Жінка підійшла до мене, поторкала пальцями за чуб (від неї гаряче пахло пічним полум'ям). — Тільки де його спати покласти? Хіба з Катериною, на печі?.. — І засміялася. — Ти як, смирний парубок чи не дуже? Не залоскочеш мені дівку?

Я спромігся лише всміхнутись на те, але усмішка вийшла, мабуть, кепська, бо жінка відвела очі вбік, щоки їй здригнулися й опали ніби ще нижче.

— Ну, ну, не обижайся. Я шуткую. Стягай лишень свій лапсердак та сідай до гарбузянки, а я тим часом нагрію тобі окропу. Ти ж, либонь, давно мився?

Я промимрив, що був недавно в прожарці, але не помився: на мене як стороннього не вистачило води. Однак пояснення це було схоже дужче на брехню, аніж на правду. Я розсердився сам на себе й сказав, як було:

— Торік восени.

Хазяйка тихо, майже нечутно зареготала:

— Давненько, сказати б...

Доки я мулявся біля каші, — якби хоч не той Стоволос! — Калюжний уніс ізнадвору цеберку води, в котрій плавало вишневе листя та крижинки, хазяйка налила нею великий чавун (крига видзвонювала об його вінця) й посунула в піч. Потім вони вдвох витягли з-під лави широкі дерев'яні ночви, пошепки перемовляючись, у що б мене переодягнути, а Котя все кликав та й кликав:

— «Береза», я «Трава»... Як чуєте мене, «Береза»?.. Прийом, прийом...

Каша й справді була як мед, солодка та запашна. Відчуваючи на собі допитливі хазяйчині погляди, я спочатку їв повільно, набирав у ложку тільки під один бочок, тоді нахилився нижче, аби заховати очі, і вже не їв, а тьопав, паленіючи від сорому, що не здатен стримати себе: мені здавалося, що всі дивляться, як я похапки ковтаю, і від того я давився, кашляв, утирав сльози, а коли вишкріб дно, то ще довго сидів над порожньою мискою, не наважуючись підвести голову.

Тим часом на мене ніхто не звертав уваги: хазяйка завішувала великою рядниною куток біля грубки, — там уже парували ночви, — Калюжний порпався у речовому мішку, дістаючи звідти махорку, мило, новеньку злежану білизну...

Незабаром я хлюпався в ночвах, відчуваючи, як тіло моє з кожною миттю легшає, приємно щемить і пахне чорним солдатським милом, а голова паморочиться, паморочиться... За рядниною блимав од пари каганець; хазяйка про щось півголосно гомоніла з Калюжним, шанобливо називаючи його Михайлом Васильовичем; від грубки пашіло теплом, а на ослінчику біля ночов лежала чиста, справжня білизна... Груди мені стислися від думки, що міг би й не втрапити сюди, але я боявся радіти, бо вже примітив, що слідом за радістю назирці десь ходять лихо й очікує на мене...

На печі, куди мене спровадила хазяйка, а Калюжний ще й підсадив, посміхаючись і ніби жартома лоскотно обмацуючи мої сухі ребра, було чисто, біло, як у маленькій світличці. Від коминів пахло свіжою крейдою і сухими вишнями: на них стояли жаровні, вщерть насипані сушкою. В маленьке кругле віконце, вмазане знадвору, ледь чути, по-кошачому шкрябалася гілочка, й чути було, як гули дерева, наче там, за стіною, був не садок, а цілий ліс. Білизна не облягала мене, а халабудилася й пахла махоркою; тіло в ній здавалося маленьким, тому я сам собі здався на хвилю ще дитиною, хоч давно вже так не думав, — навіть ногами подригати закортіло, стелю дістати або вуха великим пальцем. «Ану ж дістань вушка, синок... Отак, отак... От і любий!» — це тато колісь мене вчив.

За коминком у другій кімнаті продеренчала телефонна ручка.

— Прийміть донесення від тридцять четвертого, — зморено сказав Стоволос і заходився диктувати, твердо вимовляючи кожен цифру. — Вісім, три, один... Чотиреста два, шістсот сорок чотири... Повторюю... Що?! Відставити! Слухати треба уважніше! Повторюю...

— А вашому старшенькому скільки? — гомоніла хазяйка до Калюжного.

— Такий, як оцей хлопчина.

— Як його звати — цього?

— Харитон... Дем'янович. Принаймні він так рекомендується. Вони тихо засміялися.

— А молодшому?

— Не знаю... Приблизно три з половиною. Він народився вже без мене. А може, й не він, а вона...

— Не чути?

— Ні. Вже п'яте послав.

Хазяйка зітхнула.

— Нічого. Дасть Бог, обізвуться... — і поквалливо додала: — Таки ж і вітряно сьогодні, гуде, як на Покрову.

Я притис долоні до скронь, щоб затулитися од хатнього світла, й припав лобом до віконця. В садку ворушилося чорне, як гадюччя, гілля, стьобало по туго напружених дротяних розтяжках, що

тримали антенну шоглу і тужно підвивали деревам; поміж низькими стовбурами яблунь та вишеньок тьмяно білів сніг, лиш де-не-де над кронами дерев миготіли зорі — дрібні, неспокійні, перелякані начебто...

Почуття непевності, тривоги, очікування чогось страшного знову охопило мене. Я з головою вкрився теплим колючим ряденцем, затис долоні між коліньми — ця поза ще змалечку навівала мені затишок та раювання в думках — і став пригадувати свої давні радощі: як тато приніс колись із поля їжака і я качав його по хаті віником, бо він був колючий; іншим разом знову ж таки тато вніс із грядки кавун у росі, й та роса стріляла по хаті гострими сонячними скалками, а тато всміхався (його зіниці трошки ховалися під верхні вії) і казав: «Це не кавун, а королівська корона. Бач — сьє!»

А ще він любив мене стригти. Посадить посеред хати на високий, для мене ж змайстрований стілець, обгорне шию та плечі накрохмаленим рушником, що аж рипить, — цьвах, цьвах ножицями поза вухом: «Не бійся, тато не вріже дитини, ні...» Цьвах, цьвах... «Отака та голівка кругленька, отака моя макітерка. А тепер давай брехушку...» Цьвах, цьвах... «Дивися, мамо: точнісінько твої вушка — як пелюсточки, аж сонечко просівають. А закрутка татова, одна. Ми, мамо, раз женитимемось... Так, сину? От і розумнички...»

«У-у, розумаки, бодай ви пощезли!»

Чому вона тоді так образила тата, за що? Адже раніше — я те ледь-ледь пам'ятаю — вона часто заходила до нього в комору, де він вечорами плотникував при каганці, підв'язавши чуприну конопляною мотузочкою, а я грався на пахучій тирсі та стружках, легко, мов крило, клала йому на шию красиво зігнуту в лікті руку і, ще стрункіша, ніж завжди, бо тяглася до нього навшпиньки, наказувала: «Поцілуй мене. Ще... Ще... Ну от, слава Богу, хоч сама напросилася», — і сміялась йому в очі.

Тоді я хапав тата за ногу, горнувся до неї, пританцьовував і хтозна-чому голосно сміявся, а мама легенько, однак настирливо відштовхувала мене круглим холодним коліном і казала невдоволено, аж сердито: «Підожди, не з'їм твого тата. Родичі які...»

Іноді ж з нею творилося щось незрозуміле мені й образливе: вона цілувала тата знехотя і маніжено приказувала: «Фу! Живицею від тебе тхне, як від покійника, аж нудить. І потім... Фу!»

Вона всміхалась, вимовляючи ці слова, але та посмішка завжди неприємно вражала мене, і було чомусь шкода батька. А він нахилив голову й казав тихо: «Не знаю, мені живиця пахне...»

«Не любила вона його і все наше сімейство, — розказувала бабуся дядькові Марку-Накат-Його-Бог після того, як тата не стало, — бо найдужче любила себе. Вони-бо, Коротьки, всі такої

вдачі: умом не взяли, то хоч пихою надолужили. А тут, на лихо, ще й грамоти зазнала, хоч поганенької — Дем'яно, бувало, вдень плотникує, а ввечері їй книжки до вроків розжовує та в рот кладе... Він щодня в роботі та в роботі, а їй у любов побавитися кортить, як тій киці ледачій. Вона і в подушки лягала, прости Господи, як та кицька: то с'як, то так потягнеться, позіхне. Тьху! Хоч би з дитиною коли погралася, лацюга, прости Господи. Ну, тепер наживеться, до пари знайшла... — Бабуся нахилялася до дядькового вуха й швидко-швидко шепотіла щось, а він тільки бровами водив то вгору, то вниз. — Словом, як той казав: яке брело — таке й стріло. Ну та Господь їй суддя. Ходімо, Марочку, до хати, та вип'єш наливки, щоб йому там легко гикнулося, козакові...»

Дядько Марко не відмовлявся. А випивши, довго сидів без шапки під образами, мовчав, утирав очі рукавом і підморгував. Тоді бабуся наливала йому ще, й він починав розказувати про тата повагом, міцно кладучи слово до слова. Може, тому його розповідь мені й запам'яталася:

«Якось-то косили ми з ним за проваллям. Він попереду — косар же був лепський, на ять! — а я за ним, хоч теж не давав дядькам собі п'яти врізати... Косимо та й косимо. Вже й сонечко навзаходи стало, ось-ось землі торкнеться, а нам ще ручки гнать — краю не видно... Аж дивлюсь: присів мій Дем'ян, косу покинув, балакає щось потихеньку. Підходжу — а він перепелячу пір'їну знайшов і роздивляється. Та так уже її голубить, так голубить пальцями, наче птаху дрібну на долоні тримає... Дивись, каже, Марку, пір'їна яка! Умреш, а руками такого не зробиш. Звісно, кажу, то діло Боже. Про мене, воно що? — пір'їна, та й годі. А йому, бач, ні...»

Потім дядько випивав ще трохи, ховав очі під долоню й казав: «Ех, Дем'яне, Дем'яне, друг ти мій горький!..»

Я любив ці тихі, лагідні розповіді про тата, чув їх від багатьох людей і часто думав собі: чому ж ніхто не заступився за нього? Однак спитати не наважувався, бабуся не веліла навіть згадувати «про таке» на людях, ще й пальцем насварилася: «Боже тебе борони! Чуй не чуй, бач не бач, а мовчи».

Згодом, коли підріс і бабусі вже не стало, я таки наважився спитати, але мені відповіли незрозуміло: «Врем'я таке було, синок...»

Вітер за круглим віконцем розбурхався вкрай; сад уже не гув, як раніше, а стогнав, і гілочка не шкрябалася, а дрібно цокотіла в чорне скельце, ніби знадвору хтось ізлякано кликав когось чи попереджав про небезпеку: цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Я вже дрімав, коли в сінях грюкнули двері, що вели в другу половину хати, й почулися дзвінкий дівчачий регіт та жвавий молоденький басок:

— Ступай, ступай, годі винашуватися!..

І знову рипнули двері, хтось хрипко, нетверезо благав:

— Ката! Ка-а-гуша! Не ухаді, родная... Адной мінути без тебе не магу! Жізн ва-азмі, но не ухаді! Ката...

— Ой, та ну вас, дядю, к монахам... — давилася реготом дівчина. — Геть, пустіть!

Затим до хати, швидко причинивши за собою двері, ускочила дівчина й хлопець — невисокий, але ставний, з дитячими ще ямочками на щоках. Дівчина сховала обличчя в долоні й сміялася, я бачив лише її густе розкошлане волосся, недбало заплетене в одну косу — товсту, пухнасту, такого кольору, як дим проти західного сонця, — з позолотою...

— Катуша!.. — шкреблося в сінях. — А-адну минуточку...

— Скільки тобі казано: щоб і ноги твоєї не було в цього архаровця! — розсердилася Кіндратівна й легенько ляснула дівчину долонею по стегну. Та гнучко одсахнулася, війнувши спідничною, зареготіла ще дужче.

— А ти? — хазяйка вигнула брови на хлопця. — Теж мені сторож...

Хлопець весело грайнув ямками:

— Хіба ж я винен? Кажу їй, ходім, а вона: «Як він чудно балакає!» Напився й лізе до неї цілуватися. Я не пускаю, а він: «Вазьми мою галіфе парадне з лампасами, шашку вазьми, тільки пазволь...» І Тельнов, ординарець його, теж не пускає, а він: «Уйді, ти пока мой слуга, а не повелитель!..»

Нарешті той, що лапкував у сінях, намацав клямку й, низько нахилиючись у дверях, увійшов до хати. Це був довготелесий, під саму стелю, горбоносий капітан у синьому галіфе з широкими кавалерійськими лампасами. Брови йому зрослися над чорними гострими очима в широку, як і лампаси, смужку, гімнастюрка розхристана, аж погони за плечі з'їхали, й на грудях видно синюватий косинець кучерявого, мов ягнячий смушок, волосся. Капітан спирався на шаблю в піхвах, похитувався й усміхався згори до всіх, показуючи довгі та жовті, як гарбузове насіння, зуби.

— Катуша... Хазяечка-мамаша! Вазьми моя душа, — капітан тицьнув себе кулаком у волосся на грудях, — тільки пазволь хатя би один раз пацилавать дочь Катушу! Адин раз, гаварю! Ну? Пайми: завтра Дженджибаров пайдьот в бой, пагібнет, может бить, навекі, і коршун виклюєт ему па-аследніє глаза... Пазволь, мамаша!

Його захриплий від горілки гучний голос, що линув аж з-під стелі, розлягався по обох кімнатах, перекриваючи стогін вітру за стінами, тріск рації й зморено-тривожне допитування Коті в когось далекого, невідомого:

— Як чуєте мене, «Береза», як чуєте? Вас не виявляю, не виявляю вас! Прийом...

Стоволос швидко підійшов до капітана — туго підперезаний, стрункий, з тоненькою, ніби несправжньою зморшкою між бровами — й сказав різко, дивлячись йому в груди:

— Ви заважаєте працювати, капітане. Прошу вас вийти.

— Зачем так строго, старлей! — Дженджибаров похитнувся і хотів обняти Стоволоса, але той відхилився.

— Повторюю...

— Ну, еслі ти на принцип, я тоже на принцип! — скипів капітан і сів на лаву, простягнувши ноги ледь не насеред кімнати. — Вот так. Не пайду сафсем!

— Я накажу вас... викинути!

— Ревнуєш, да? — Дженджибаров поклав підборіддя на ефес шаблі й прискалив око. — Ревнуєш, да? Па-ані-маю... Ка-а-нешно! Ти сам фчера целовал ейо в саду...

Стоволос виструнчився, ступив крок до лави. Катя зойкнула, у Кіндратівни зблідли й затремтіли пухкі щоки, а хлопець Ванько насупився.

— Вийдіть, товаришу капітан, — примирливо мовив Калюжний. — Ви справді заважаєте.

— Что? — здивувався Дженджибаров. — Нікагда в жізні не слушал приказаній... ефрейтора!

В другій кімнаті цокнули об стіл навушники, і за мить біля Дженджибарова опинився Котя. Він пригладив обома руками густий лискучий іжачок на голові, чемно всміхнувся:

— Прошу пробачити мене, капітан, за порушення субординації, але ми змушені...

Далі все сталося так швидко, як у німому кіно перед тим, коли рветься стрічка: брязнула об підлогу шабля, капітан, змахнувши руками й ногами, мов раменами, опинився в повітрі, коротко охнув, скрипнув зубами і... вилетів у сіни.

— Отак, — сказав Котя, обсмикуючи гімнастюрку й сяючи до всіх вибачливою усмішкою. — Давайте, хазяєчко, вечеряти, а Калюжний послухає поки що «Березу», гаразд?

— Тельнов, ка мне! — хрипло волав у сінях капітан. — Пістает сюда! За-аві ескадрон!

— Ну полно вам, полно... Ідіте-ко лучше спать... — розважливо бубонів хтось за дверима й покректував.

— Застрелю, са-а-бак!

— Полноте, говорю... Чего там... Всьо правильно...

Потім хряпнули двері в другу половину хати, і все замовкло. Котя повів Калюжного до рації і тихо пояснював там:

— «Береза» працює ось тут, вбiк — ні на мікрон, кругом їхні станції, гавкотнява страшенна... Якщо почуєте число тридцять чотири, кличте мене, це термінове повідомлення. З Богом!

— Смачного.

Тим часом Стоволос, високо піднявши брови, одчитував хлопця.

— Це несерйозно, Ваня. Ми вчимо вас, щоб забрати в свою частину, в зв'язківці, а ви гулі справляєте. Зрозумійте, що потрапити на фронт людині не навченій, не обстріляній — перспектива майже нульова. Вас просто... вб'ють у першому ж бою. Я розумію, ви хлопець завзятий, самовідданий, вам себе не шкода, але ж подумайте про маму...

Кіндратівна вдячно-благально дивилася на нього, зітхала й утирала хусткою очі, а Катя сиділа похнюплена. Коли вона на мить підводила голову, то її очі лукаво стріляли спідлоба на старшого лейтенанта... Він помічав це, поважнішав, на щоках йому виступали круглі макові рум'яні, як у дівчини, а голос, і без того не дуже мужній, робився ще тоншим...

За час своїх мандрів я бачив багато закоханих і знав, що це таке — кохання, бо від мене з цим не крилися, просто не зважали на мене, і з того, як сміливо, навіть зухвалькувато-весело Катя зустрічалася із Стоволосом очима, я зрозумів, що вона грається з ним, а не любить.

Котя їв чепурно, шляхетно тримаючи ложку, не зависаючи над мискою, як роблять майже всі селяни й солдати, навіть Стоволос, і не кутуляючи підборіддям — воно в нього ніби й не рухалося, — і гомонів до Кіндратівни та Каті, що низенько нахилила голову й швидко-швидко перебирала пальцями розпушений кінчик коси:

— Дженджибаров, хазяєчко, ще дитина, але вже зіпсована. Влада... Йому скільки? Двадцять сім. А вже капітан, має ординарця, в якійсь мірі навіть козачка. Крім того, ордени, лампаси, шабля, бурка... Чапаєв! Зрозуміло, що Калюжний для нього тільки єфрейтор... Якби він не образив Михайла Васильовича, повірте, мадонно, — Котя притис вільну, без ложки, руку до грудей і ледь вклонився Каті, — я ніколи не зайняв би його...

Катя рвучко встала й кинула сердито:

— Давайте, мамо, гасити, я хочу спати!

— Хай же людина довечеряє.

— Людина хай забирає миску і довечерює в тій кімнаті.

Котя тихо засміявся, обіруч узяв миску з кашею і вийшов, зачинивши за собою двері ногою в блискучому хромовому чобітку.

Я відкотився до стіни, укривсь колючою рядниною і заплющився. Вітер надворі брязкав чимось залізним, порипувала щогла, і тужно гув садок.

— ...Радіостанція РБМ-64 здатна працювати в двох режимах, — учительським тоном пояснював Стоволос у другій кімнаті, — мікрофонному і телеграфному. Мікрофонний режим використовується... Слухайте, Ваню, уважно, це важливий розділ...

Хазяйка щось шепотіла Каті, а та сердилася:

— Ой, ну таке вже придумують!

— Нічого, нічого, він хлопчик смирний, дитина ще.

— Ой, ну таке...

Потім хтось дмухнув на каганець, стало поночі, тільки через комин струменіло примеркле жовте світло.

— «Береза», я «Трава», ви чуєте мене? — розважливо, як у приятельській бесіді, промовляв Калкужний, ніби той, кого він питав, був десь поруч.

По лежанці зашаруділи босі ноги, креснув і зайнявся сірник — і я зовсім близько побачив Катю: примружені очі сухо блищали за довгими й густими віями, волосся впало на щоки, широка біла сорочка гостро нап'ялася на грудях.

Вона якийсь час дивилася на мене, скуленого в самому кутку, потім тихо, самими грудьми, засміялася, і на щоках у неї затремтіли дві глибокі дужки-ямочки, як два маленьких молодичкі.

— Ох, які ж у нього очі, лелечко! Не очі, а пуголовки! — здивувалася вона шепотом. — Пустиш тітку переночувати?

— Лягайте. — Я хотів одсунутися ще далі, та було вже нікуди.

— Ну, ну, чого ти від мене тетеришся? Я не кусаюся! — Катя хутко шмигнула під ряднину й хотіла обняти мене за плечі, але я одвів її руку,

— Не треба, мені тепло.

— О, та ми ще й з гонором!

Катя позіхнула, вкублилася зручніше і вмить заснула. А я довго слухав потім, як вона дихає, — мов листя на дереві шелестить літнього ранку; як Стволоос упівголоса вчив Іванька, час від часу наказуючи йому не куняти; як стелилася в тій кімнаті Кіндратівна, збиваючи подушки, і втомлено потріскував приймач.

Вночі мене розбудив тихий вкрадливий шепіт над самим обличчям та смердючий дух горілчаного перегару, що забивав мені подих.

— Ката... Катюша... — Чийсь чіпкі пальці хапливо і боляче обмацали мої стегна, живіт і на якусь мить завмерли холодними кліщами на грудях.

— Что?.. Хто здесь? Катюша!...

Уздівши прямо перед собою великі блискучі в п'ятьм'я очі та хижий полиск ошкірених зубів, я зойкнув і рвонувся, щоб підхопитися, але руки міцно притискали мене до череня.

— А? Кто ета?..

Раптом руки, що тримали мене, зів'яли, й оката, ошкірена примара, застогнавши, стала віддалятися, танучи в хатній темряві. Звідти долинув знущально-докірливий шепіт Коті:

— Ах, капітан, капітан... Ти не багаж, я не носильник... Невже ти цього не розумієш, бездарний Ромео!.. Н-да, а руки в тебе тонкі, брат, як сурелі... Як ти тою шаблею махаєш?..

— Ша! Ч-ш-ш... — сичав Дженджибаров. — За-ачем шум па-адимать?

А поруч зі мною, під комином, де я засинав, давилася сміхом Катя. Як вона опинилася там, а я — тут?

Після короткої балачки в снігах клацнула защіпка на дверях, шелеснула солома під ногами, і на піч зазирнув Котя.

— Що, Харитоне, струхнув? — запитав він. — Нічого, п'яна людина, от і шамотиться. Ти спи, браток, спи...

Катя причаїлася в кутку, навіть дихати перестала, а я, стримуючи внутрішній дрож, укритися з головою і закусив губу, щоб не заплакати з ляку та образи: що я усім їм — там, у Мелані, а тепер тут, — затичка?..

Заснути мені так і не довелося до самого ранку, бо десь перед світом Стоволос, що підминив Котю та Калюжного, голосно і, як мені здалося крізь дрімоту, злякано загукав:

— Кузовчиков, Калюжний, підйом! Котя, голубчику, миттю на телефон! Михайле Васильовичу, на дубляж! «Береза», я «Трава», чую вас добре, добре чую... Котя, передавайте...

Зашарудів одяг, задеренчала телефонна ручка, прокинулася Кіндратівна:

— Що там, хлопці, га?

— Нічого, мамо, спить, спить... Дев'ять, сім, чотири, три...

— Наш квадрат?

— Сусідів і наш... Один, два, вісім...

— Прорив?

— Схоже.

Я припав до віконця. Надворі білили гострі намети, помережані тінями, за садком над припорошеним гіллям завис вузьенький, як рубець, червоний місяць, а під ним раз по раз зблискували руді спалахи й глухо гула канонада.

Місяць швидко примеркав, тьмяніли зорі, віття на деревах вирізьблялося проти неба все чіткіше й чіткіше. Розвиднялося.

Схиливши голову так, щоб вона пролізла поза комином, я заглянув у другу кімнату. Стоволос уже не диктував цифр, а писав їх на вузькій стрічці паперу, Котя сидів поруч, тримаючи ту стрічку на пальцях, і швидко передавав:

— Два, один, шість, чотири, нуль... Даю останню: Наталя, Уляна... Далі...

— Даю дубляж, прийміть дубляж від тридцять четвертого, — неквапливо говорив у трубку іншого телефону Калюжний, однак у його завжди врівноваженому, стишеному голосі чулася тривога. — Що? Так... Сусіда, здається... — І він став повторювати ті ж цифри, що й Котя.

Десь недалеко за селом моторошно, з надривом завили «катуші». У віконці заблимали спалахи, часто, один за одним. На печі стало видно від різучого зеленого світла, Катине обличчя здавалося в ньому безкровним, наче крейдяним. Вона спала горілиць, ки-нувши руки за голову, і було таке враження, що вони заплуталися пальцями в розсипаному на подушці підзеленому волоссі та так і заснули в ньому... Тільки сорочка на грудях то напиналася пружко, то западала...

Піймавши себе на тому, що надто довго, з якимось нуднувато-гарячим приливом у грудях дивлюся туди, де ворухиться Катина сорочка, я хутко відвернувся до віконця, відчуваючи, як щокі мені обсипає жаром од незнаного раніше приємного сорому...

Канонада не вщухала аж до ранку. Одначе по тому, що Котя та Калюжний говорили по телефону все рідше й спокійніше, я зрозумів, що там, далеко, де був тридцять четвертий, мало статися щось страшне, але вже минуло або ж минає...

Ранок був безвітряний, тихо пролітала негуста пороша, і садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди — жодна гілочка не ворухилася. Із заходу понад старим, певно, ще довоєнним кукурудзищем (з-під снігу тільки деінде стирчали поламані зчорнілі стебла) майже над самою землею тягло хмари, котрі, як здалося мені, пахли димом, і сонце в прогалинах між ними ледь прозирало крізь холодну імлу — жовте, похмуре, сліпе.

Я вийшов за садок — гілля обторкало мої плечі та шапку, полишивши на них білі пухнасті квітки з снігу, — і став дивитися на дорогу, котрою в'їхав позавчора до цього великого яркового села. Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на перехняблений хрест посеред снігів; від нього далі вгору мріють дві колії і сходяться біля обрію клинцем; там щось чорніє, рухається, віддаляючись, все меншає й меншає, аж доки не зникає геть на вістрі того клинця. Десь там Дніпро. Зараз він іще не скрес, то хоч і мосту немає, — можна перейти на той берег по льоду. А там уже Полтавщина: Манжелія, Піски, Шишаки, Артилярщина — в тім краю я не тільки всі шляхи, а й путівці і стежки знаю...

Вмостившись на купі соняшничиння, я ховаю руки в рукави свого пошарпаного лапсердачка, зсутулююся, щоб дихати в пазуху, заплющую очі й куняю на холоді під шурхіт пороші в яблуневому гіллі, а переді мною — прив'ялі садки, бузина, обвішана чорними плескатими кетягами, глиняні хатки позатинню, і сонця навкруги стільки, що тіні од дерев мліють, насотані задухою та пилюгою; на пагорбах — жовті гарбузи поміж сірим опалим листям, а внизу став, усіяний різучими блискітками. Посеред нього — загнана, вхоркана качка, а на березі — поліцаї, п'яно регочучи та лаючись лінькувато, бо спека така, що й говорити не хочеться, цьвохкають

по ній з карабінів; качка вже не кахкає і не ляпотить крильми по воді, тікаючи від куль, а тільки хрипко скрякує і ледь ворушить жовтими змореними лапками; нарешті голова її падає дзьобом у воду, і стара сіра птаха завмирає, одгорнувши вбік одне крило; тоді поліцай бреде по ній, підкачавши сині суконні штани вище колін, і гукає до своїх товаришів, що на березі:

— А вода гаряча, як сеча, га-га-га!..

Це було в Артилярщині, сусідньому з нашим селі, де я, відпочиваючи в затінку, вперше усвідомив свою самотність, — мабуть, тому, що вперше за дванадцять років життя опинився серед чужих людей, а може, то підстрелена качка та мовчазні зів'ялі сади нагнали суму. Не знаю. Але ненадовго, бо відчуття безмежної волі, радість від того, що попереду на мене чекає великий незнаний світ і ніхто мені в ньому не вказ, підвели мене з гарячої землі під чийось тином, і я пішов собі вузенькою вуличкою попід вербами, ринаючи із тіні в сонце і знову в тінь. І ніхто не питав у мене, хто я, звідки, куди йду... То повеселішав, підкинув вище на плечі полотняну торбу-котомку з харчами, яку сам-таки й зладнав, і навіть пісні замуликав, пахкаючи підошвами по теплій пилюзі:

По дорозі жук, жук,
чобітками стук, стук... —

так мені легко здалося йти від своєї порожньої хати — тільки павуки в ній zostалися, рогачі, стіл та білі плями від образів на покутті.

Дорога за селом пішла круто вгору. Обіч неї на облогах ронила зерно кушувата падалішня мішаниця: жито, просо, гречка, — а то більше стояли безлисті од спеки бур'яни та сухо блищала павутина поміж ними. Неподалік від дороги хтось орав бовкуном, прокладаючи посеред сірого бур'янища чорну смужку ріллі.

Вийшовши на гору, я озирнувся: далеко в низині, за Артилярщиною, мов на долоні, мріло в мареві моє село — вузенькими колінцями вигиналася річка на луках, білили рядами хатки, як розкладені дітьми крем'яхи з необпаленої цегли, жовтою смугою лежав піщаний косогір біля кладовища (він завжди рятував село од повені), а трохи далі, на одшибі, мов маленький чоловічок, що вибіг за село, стояв млин, піднявши вгору двоє рамен, як дві руки, і ніби кликав: сюди, сюди...

Я припустив бігцем геть з пагорба, торба товкла мене в спину і з'їжджала на потилицю, як хомут, очі пекло й різало, ніби від диму. А коли озирнувся, вдруге відхекуючись, то села вже не стало, тільки двоє рамен виднілися над обрієм, але вони вже не кликали.

Позад мене ледь чутно зарипів сніг. Підійшов Іванько.

Скільки минуло з того часу — рік, два, три?..

— Чого ти тут — ги, ги, — сидиш? — запитав він, граючи ямками на ніжних дівочих щічках. — Ходімо синиць ловити.

— Як?

— А я покажу.

Дорогою до двору він устиг розповісти мені, що радисти ще «деруть хропака», бо вночі була якась заваруха, то не виспались, що мати печуть хліб, що синиць він ловить кожної зими — тільки цього року не ловив, бо ховався в погребі од Німеччини, — прив'язує їм до ніг соломинки й випускає.

— Навіщо соломинки? — спитав я.

— Так, — реготнув Іванько. — Смішно, як вони теліпаються!

Він добув з хлівчика рашник¹, поставив на сніг догори гузирем, сипнув під нього жменю пшоно, потім дістав з кишені паличку, до котрої була прив'язана довга сирова нитка, підпер нею один бік рашника так, щоб під нього вільно підпурхнула пташка, і вийшла пастка-накривачка. Все це він робив швидко, похапливо, прикусивши висунутий язик. А коли закінчив, то поволік мене в сіни, і ми причаїлися там за дверима, очікуючи на здобич.

Дві жовтогрудки, що досі веселенько вицвірінкували в припорошеному гіллі — вони вже чули весну, — принишкли і, допитливо схиливши голівки набік, дивилися зверху крізь сітку на пшоно, тоді осмілилі, спурхнули з дерева на сніг... Іванько задрібцював ногами, голосно захекав мені над вухом, розтуливши припухлі губи, і так зосередився, що з куточка рота йому аж слина потекла.

Синички попаски підстрибували все ближче й ближче до рашника, і незабаром одна з них клювала пшоно вже біля кілочка.

— Йди-йди-йди... — шепотів Іванько, затиснувши нитку в пальцях так, що вони аж побіліли. І раптом смик: — Цоп! На-аша...

Синичка підстрибнула, ударилася спинкою об сіть, упала, забила крильми, потім застряла голівкою у вічку і, розкривши дзьобик, тоненько запищала. Іванько дістав її, підсунувши руку під рашник, заховав у жменю і на хвилю завмер, усміхаючись.

— А серденя тіпається! Крізь пір'я чути: стук-стук-стук... Ось на послухай.

— Не хочу.

Мені не подобалася ця гра і кортіло в хату, хоча й страшно було: я відчував, що навіть очей на Катю не посмію звести, що сердитий на неї, і не міг зрозуміти чому...

— Може, випустимо? — нерішуче спитав Іванько.

— Угу.

Він розтулив долоню, і синиця чорною кулькою шугнула в порошу.

¹ Рашник — сачок.

— Не треба соломинки, еге ж? — зазирнув мені в очі. — А то ще заплутається десь, повисне, так же?

І зітхнув.

У цей час на ганок вийшов Дженджибаров — у шапці-кубанці, збитій на потилицю, та довгій, до п'ят, кошлатій бурці.

— Привет, Ваню! — весело гукнув він, показуючи свої довгі жовті зуби, але, вздрівши мене, скривився, прискалив око, чвиркнув далеко в сніг і запитав: — А ти аткуда взявся? Ти хто?

— Ніхто! — сказав я сердито і одвернувся.

— Відал! — весело вигукнув Дженджибаров і додав поблажливо: — Шпана...

— Ромео! — якомога презирливіше сказав я, хоч і не знав, що означає це слово, і теж чвиркнув крізь зуби.

Дженджибаров ніяково закліпав повіками, одвернувся, вдаючи, ніби дивиться кудись далеко та стурбовано, потім збив кубанку на брови і пішов до хвіртки, підкидаючи острогами бурку, що ледь не волочилася по снігу.

— Товарищ капітан, товарищ капітан! — вигулькнув із сіней лисий опецькуватий солдатик з великими, порослими щетиною вухами і замахав надітим на руку хромовим чоботом.

— Ну? — неохоче обернувся Дженджибаров.

— Радісти, соседі-то наші, просілі вчерась лошадьонку в лес по дровішкі с'ездить і сані, хозяйке топить нечем, а ви, под мухой будучі — віноват! — пообещалі. Дак как нинче-то бить, дадім?

— Ка-анешно, — байдуже кинув капітан і, посвистуючи, пішов вулицею понад садком.

— «Ка-анешно»! — перекривив солдатик (це, мабуть, і був ординарець Тельнов). — Он обещаєт, а мне бегай в ескадрон клянчай! — І зник так же непомітно, як з'явився.

— Чого ти з ним так, з Дженджибаровим? — спитав Іванько і знову, як те роблять менші, зазирнув мені в очі.

— Того, що він мене лапав уночі, думав — Катя.

Іванько спочатку здивовано, точнісінько як його мама, Кіндратівна, вигнув брови, а тоді зареготав:

— Ну то й що? Подумаєш! Хіба не можна пошуткувать?

— Чудило ти... — сказав я лагідно, щоб не розсердити його, хоч знав, що такі люди, як Іванько, не вміють сердитись, і ми мовчки заходилися збирати снасті.

ГЛАВА VII

Понуривши голову, конячина тюпала степом, провалюючись у сніг ледь не по груди. Сани, наїжджаючи на перемети, шурхали в них по саму лісу, тоді Калюжний сплигував з передка, почмокував губами, понокував несердито, як те роблять

добрі дядьки-їздові на важкій дорозі, і помагав конячині, упершись рукою в ріжняк.

— Ти, Харитоне, сиди, — важко дихаючи мені на вухо, гомонів він. — Ти легенький, не заважиш...

Шинеля йому обмерзла знизу, на стрьопи почіплялися крижані кульки і хльоскали об кирзові халяви, подзеленькуючи, мов скляні.

Котя йшов позаду саней, закинувши поли розстебнутого бушлата за спину та посвистуючи тихо. По степу ходили гайворони, поважні й неквапливі, як заклопотані церковні старости в сірих жилетах (скільки я їх не бачив при німцях, усі вони були з пузцями і в жилетах), з-поперед коняки час від часу піднімалися зайці й, прищуливши вуха, стрімко мчали по рівнині. Котя пронизливо свистів їм услід, галалакав або шпурляв навздогін снігові кулі. І коли він розмахувався, заносючи руку далеко за спину, ніби в ній була граната, на грудях у нього сліпуче зблискували ордени.

Сонце стояло вже високо і пригрівало так, що чути було крізь одягу, а у конячки парувала шерсть на худих ребрах, сохла й робилася смугастою. Далеко попереду чорнів ліс, обперезаний знизу сивим пругом приметеного чагарника — мабуть, терну або молоденького глodu. Ми вихопилися на путівець, конячина пішла хутчіше, вицокуючи підковами об найжджену блискучу крижаницю.

Котя завалився боком у сани, підпер голову долонею і потишеньку заспівав. А Калюжний, підмостивши під себе брезентову поштарську сумку (на зворотному шляху він мав заскочити «в дивізію», що розташувалася на невеличкій станції Треповка, і захопити пошту), прихилив мене вільною рукою до себе й сказав:

— Отак, Харитоне, перебудеш з нами ще ніч, а на завтра спорядимо тебе в дорогу. Підеш додому, в Полтавщину, гаразд? Ну, ну, не сердься... Не думай, що тебе хтось проганяє. Я розумію, хлопець ти вже дорослий, не так літами, як... характером, повчальників не потребуєш, бо й сам набачився чимало, а все ж послухай. І скажи по правді: в тебе дійсно немає нікого з рідні чи, може, втік, помандрувати закортіло, га?

Він подивився мені в очі так пильно і водночас лагідно, що я навіть не образився за таку підозру, а в грудях стало тепло, як буває рукам, коли одійдуть зашпори.

— Не я від рідні, а рідня від мене, — сказав я, відчуваючи, що не можу і не хочу брехати далі, — заморився. Та й кому б я ще сказав правду, хто нею цікавився за ці три роки? А якщо цікавився, то хіба задля розваги, — поцмокають язиком, пожаліють, винесуть шматок хліба — і чеши собі далі.

— Як же це сталося? — помовчавши, запитав Калюжний.

Я пригадав, як хапався матері за спідницю, коли вона опівночі потайки виходила з хати, як учепився їй за тепле червоне

намісто на високій білій при місяці шні і воно порвалося, пороснуло в траву посеред двору, як бабуся стояла перед нею на колінах і плакала, розкинувши руки, ніби хотіла перейняти її, благала схаменутись, — і розказав усе, що пам'ятав, що чув довгими зимовими вечорами від бабусі, й те, що видумав собі, граючись десь у бур'яні або сидячи в напівтемному покутку на печі, але так звук до нього, що воно здавалося мені справжнішим за правду. Так я видумав собі тата, й коли бабуся показала мені його карточку, зняту зі стіни та приховану в скрині під усяким ганчір'ям, я не повірив, що то він, бо мій тато був вищий, ширший у плечах, мав довгу, густу чуприну й великі вогнисті очі...

...Він повернувся того вечора з роботи невеселий, умився, вичесав гребінкою тирсу з чуба і, відмовившись од вечері, пішов у хатину, де стояв його верстак, а долі було в коліно пахучої жовтої стружки. Однак майструвати, як то було завжди, не заходжувався. Сидів на ослінчику біля вікна, по черзі брав до рук інструменти, роздивлявся, гладив долонею і рівненько складав у купку. А коли до нього увійшла бабуся Марфа, сказав: «Злаштуйте, мамо, торбу, бо мені сю ніч, мабуть, вирушати...»

«Що ти, сину, кажеш, Бог з тобою!..» — злякалась бабуся й заплакала.

Тато не втішав її, тільки аж розсердився ніби: «Плакати ніколи, мамо, лаштуйте».

І розповів, що сталося.

Перед вечором, коли вони з дядьком Бибом допилювали останнього осокора і поспішали, до них підїхав лінійкою наш сусіда Данило Птаха. Спинив коня, дістав з кишені новенької шкіряної діжурки довгу лавошну цигарку і закурив, попихкуючи димом та примружуючи очі то на тата, то на дядька Биба. Тоді запитав: «А кому з вас, мужики, собісно го'ря, легше — тому, що внизу, чи тому, що вгорі?»

Дядько Биб мовчки тяг собі пилку (він і на посиденьках, бувало, як зронить слово-друге, то й добре), а тато сказав, утираючи піт з чола:

«Тому, хто питає».

Птаха перестав цмулити цигарку, вивернув угору на тата одне око і повільно проказав: «Щось у тебе, Дем'яне, собісно го'ря, розум довгий став. Гляди, щоб не вкоротили...» — Цьвохнув коня і поїхав геть.

Тоді дядько Биб сказав: «Ти, Дем'янку, не займав його б, то воно не воняло биб...»

А вранці тата вже не було.

Я навіть не попрощався з ним, бо він не звелів мене будити, тільки поцілував сонного і сказав матері й бабусі: «Сина доглядайте. А я повернуся здоровий, витримаю...»

Я запам'ятав лиш, як його везли на Полтаву. День тоді випав холодний: стояла вже пізня осінь, мжичило, над річкою та розмитим до твердого суглинку шляхом слався туман, такий густий, що й верб на греблі не було видно. Люди ще з раннього ранку повиходили за ворота і стояли попід ними не гуртами, а поодинці. Бабуся держала мене на руках і плакала, а мати мовчала, високо піднявши голову і дивлячись перед собою. Мені здавалося, що так тривало довго. Я допитувався, коли ж і звідки їхатиме тато, а бабуся втирала очі й шепотіла: «Зараз, моя дитино, зараз...»

Раптом на мосту, в тумані, загуркотіли колеса, люди попід дворами заворушилися й стали дивитися в один бік, до річки, а дядько Биб та Марко-Накат-Його-Бог, що взялися звідкись і стали поруч з нами, познімали шапки.

Попереду валки та обіч неї гарцювали кінні, людей у возах було видно погано, тільки обриси їхні пропливали в тумані.

«Наталю, дочко, дивися ж пильненько, бо я нічого не бачу, — гарячково, благально шепотіла до матері бабуся, гублячи сльози мені за комір. — О Господи, Марку, Явтуше, дивіться ж бо пильніше!..»

Перша підвода вже давно поминула наші ворота, а на мосту все гуркотіли й гуркотіли колеса, кашляли коні, бриньчала збруя, схлипувала мама, закусивши губу, й мовчали дядьки.

Тато їхав у останній підводі. Я не впізнав його крізь туман, а тільки побачив, що хтось стоїть у возі, видно, навколішки, піднявши вгору обидві руки, і махає ними, махає... Потім я почув його голос: «Синочку, Харитончику, любий... Наталю, мамо, прощайте, прощайте!.. Марку, друже, кланяюсь...»

Його затулив кінний, крикнув щось, і тато замовк, тільки руками махав, аж поки його не стало видно. Тоді дядько Марко ухопив мене на руки, й ми побігли попід тинами за валкою. Бабуся сковзалася, хапалася за кілки, за дерева, що росли уздовж дворів, та все казала мені, тицькаючи пальцем у туман і захлинаючись: «Дивися ж, Харитончику, оно твій тато! Он він, бачиш, бачиш?.. Дем'яне, Боже, дитино моя сердешна... Та хіба ж я на те його народила, Господи?!»

Ми бігли слідом за валкою аж на край села у поле, але дорогу нам перетнув широкий, залитий водою вибалок, і ми зупинилися, як перед морем.

«Вертаймося, — сказав дядько Биб. — Куди ж далі?»

І ми вернулися. Разом з нами, тільки трохи осторонь, голосячи на всю околицю, пленталася й Пташиха з дитинкою на руках: цією валкою повезли і Птаху.

Дядько Марко посадив мене верхи на плечі й брів, опустивши голову, раз по раз утираючи пальцями очі, а Биб усе зітхав тяжко, як зморений віл, бив руками об поли мокрого сіряка, вкритого

сивою росичкою, і бурмотів: «Якщо вже Дем'яна, то тоді й мене можна і... і... Ну, так нам і треба, так нам і треба!»

Дядьки були в нас до смерку. Биб склав у діжку татові інструменти, загорнувши їх по одному в промащені ганчірочки, й сказав: «Якщо... то цілісінькі будуть, придадуться, словом, а як... то продайте, абошо. Струмент добрий, у золотих руках був...»

А дядько Марко сидів за столом, обхопивши голову руками, й мовчав, тоді, як споночіло вже, підвівся, постояв згорблено біля порога та: «Хто ж мене тепер підстриже, га?»

Аж тоді я зрозумів, що тато не просто поїхав кудись, що його вже не буде, мабуть, ніколи, уткнувся обличчям у бабин фартух і заплакав...

Довгою була та осінь. Удень дощі, ночами вітер гуде в берестку посеред двору та стугонить у ворота, ніби ось-ось їх з петель зірве. А вечори сумні, як поминки. Посвітимо трохи смерком, протопимо в грубці й лягаємо. Бабуся на печі стогне, молиться пошепки, мама зітхає та дивиться в стелю моторошно-блискучими в п'яній очима (з школи її спровадили, і вона віддала мені свої книжки гратися), а мені все вчувається, що в хатині хтось є і рубанок ніби шепоче: ч-ши... ч-ши...

Коли підмерзло і дорога стала кращою, мама, як не було завірюхи, йшла з якимись паперами — склалися вони по кілька разів і по кілька разів переписувалися — у район і поверталася аж під вечір втомлена та збайдужіла до всього.

«Нічого з цієї писанини не вийде», — казала бабусі.

А іншим разом пошпурила ті папери на стіл і закричала крізь сльози:

«Треба було думати, що казати! А то бач, розумака який знайшовся: «Тому, хто питає», — перекривила тата.

Бабуся подивилася на неї злякано, приголомшено і сказала по хвилі: «Ти не ходи більше, дочко, бо добра з того мало, а тільки гріх...»

Проте мама ходила. Цілу зиму. І все дарма. А весною якось повернулася додому весела, ніби аж помолодшала за день.

«Лагодиться щось. Обіцяють написати клопотання у найвищі інстанції», — сказала бабусі. До мене ж з того часу стала уважнішою, ніжнішою, навіть гратися зі мною та казки читати вечорами почала. А як припізниться, бувало, прийде, коли вже засвітимо, то хапає на руки, цілує в щоки, в лоб, ув очі, боляче притискає до себе — як несамовита зробилася.

Бабуся Марфа спершу раділа тому — їй усе здавалося, що мама байдужа до мене, раз навіть сказала про неї пошепки дядькові Маркові так, що я почув: «Не жінка, а курій, прости Господи!» Потім стала дивитися на ті ніжності з якимось острахом, а то й з прихованою злістю. Я не розумів, що трапилося, однак

горнутися до мами з тою легкістю й довірою, що раніше, перестав. А одного разу, коли вона вдягалася йти, стоячи перед люстром, бабуся спитала в неї, ніби між іншим: «Чого це ти, Наталко, так наряджаєшся — в гості до когось ідеш, чи як?..»

«Що ж мені, в лахміття вдягатися?» — здивувалася мама, і я бачив у люстрі, як вона почервоніла, а рука з ваткою, вмоченою в пудру, здригнулася...

— Я-а-асно... — сказав Котя, зіскочив з саней і пішов поруч. — З ким же вона ум... ум... з'яшкалася?

— Ко-осте!.. — докірливо глянув на нього Калюжний, але я не розумію чому і охоче відповів:

— Хтозна. Казала бабуся, що з тим, хто завідував прошеннями на тата...

«Та й нарадив!» — додавала вона ще, регочучи страшно, мов божевільна, а ввечері уже не молилася, а лаялася з Богом, тоді, злякавшись, просила, щоб простив...

Мені стало холодно, може, тому, що засидівся в снях, а може, тому, що в грудях, тільки-но почав розказувати, нагло затремтіла якась жижка. Таке зі мною вже було — у Мелані, коли пошпуриив молоток в старого Личака. Мабуть, у мене таки справді якась хвороба...

— Та-ак... — промовив Котя, позираючи на Калюжного. — Ну, з матір'ю все зрозуміло... А з батьком — щось не те, брат. Щось тут бабуся твоя не домовила, або ж ти забув. Як це: раз-два — і немає чоловіка! Ні, ні, такого не може бути. Правду я кажу, Михайле Васильовичу?

Калюжний опустил голову і мовчав, посмикуючи віжки.

— А якщо це так, — розпалювався Котя, — тоді... От він розказує, Михайле Васильовичу, про цих двох батькових товаришів, і виходить, що вони люди. А по-моєму — кугути! «Хто мене підстриже...» — «Тоді й мене можна...» Ну, не кугути?! Та я... я голову скручу кожному, хто хоч пальцем ворухне проти чесної людини, якщо я знаю, що вона справді чесна, тим більше мій друг, роботяга, напарник! Ну? Ах, чорт! Шапки познімали... Це люди, га? «Человек — это звучит гордо!» Га? К-кугути!

Калюжний невесело всміхнувся.

— Ви, Косте, лицар... і не більше. До того ж лицар без щита. Але це славно, це чудово...

Під лісом намети повищали, дорога пішла поміж чагарником, придавленим до землі важкими брилами мерзлого снігу, що обтавали по краях і блищали на сонці крапельками. З-під кущів зорили круглі чорні нори — лисячі та заячі ходи, а свіжа пороша була густо помережана заплутаними разками слідів. На узліссі пообіч дороги снували якісь люди, порпалися в наметах, як гайворони, там, у степу.

— Що то вони роблять? — спитав я.

Котя й Калюжний перезирнулися.

— Убитих шукають, — сказав Калюжний. — Уночі тут бій був...

Ми порівнялися з машиною, що стояла на дорозі й потихеньку гула, пострілюючи з-під кузова голубим димком. Біля відчинених дверцят кабінки, в котрій, поклавши на руль великий зошит, сидів офіцер у новенькій шинелі й швидко писав, товпилися солдати, гортали на долонях пошарпані документи й доповідали:

— Миленький Петро Федорович, номер книжки 3462800, рік народження 1922-й, рядовий...

— Хараша-а-а... — виплямкував інший солдат у збитій на око шапці, розглядаючи фото. — Да-а, с такою не мешало би і пошшикотацца, га-га!..

— Скотина ти, Петров, животная. Вот...

— А чо?

— Да нічо. Улеп'ютивай давай...

— Ну ти!..

— Д-дура!..

— Прекратіть базар! — крикнув з кабінки офіцер. — Следующий...

— Дятлов Інокентій, номер книжки...

— Сердиті хлопці, — невесело всміхнувся Котя.

— Така робота... — сказав Калюжний.

У лісі стояла храмна тиша. З дерев нечутно, мов білі птахи, спурхували й сідали на намети пухкі, легенькі кім'яхи снігу; крізь голе гілля трохи навкосо світило сонце; тут і там зяяли на стовбурах свіжі ніжно-жовті пощербини від осколків, і здавалося, що ті дерева-підранки потихеньку стогнуть, приголублені теплим у затишку промінням.

Покинувши конячку на узліссі, — вона зразу ж підломила задні ноги, мовби присіла, й опустила голову, — Калюжний з Костею, провалюючись у заметах, пішли шукати сухостою.

— А ти, Харитоне, побігай кругом саней та погрійся, — сказав мені Калюжний, усміхаючись так, що я аж здригнувся: в його усмішці було щось дуже знайоме, рідне мені, але забуте, так ніби снилося колись давно-давно...

«Тато! — згадав я раптом. — Так усміхався тато!» І було це в лісі, теж зимою. І в нас була така ж підтоптана конячина. І тато сказав мені тоді: «Пострибай, синку, а я піду вовчика-братика з лісу вижигая».

А може, він сказав це іншим разом? Може. Але я напевно знаю, що це було, було...

Коли на узліссі, горблячись під довгою сухою деревиною (зріз у неї був червоний), показався Калюжний, я побіг йому назустріч, ухопився за сучок і теж підпрігся тягти, хекаючи, смикаючи дужче, ніж треба, бо хотів, щоб йому було зовсім легко. А він сказав, переводячи дух:

— Не дуже, не дуже, синок (він так і сказав: синок!), палягай, бо мене аж убік веде. Старий уже, вхорканий кінь, еге ж?

— Ні, ні!

— Ну от і добре. А ти чіпкий у руках, видно, жилавенький...

Ми вмостили деревину на сани і стояли один проти одного, відхекуючись, зогріті й збуджені роботою.

— Чого ти, дивишся на мене так, наче тільки що впізнав?

— Та...

Калюжний опустил очі, похапливо дістав з кишені тютюн, газету і став крутити цигарку тремтячими од недавньої напруги пальцями. З-під сивого волосся на скронях викотилися дві великі крапельки поту і помережили доріжки до обвітреної, в червоних жилочках, шиї.

— Нічого, Харитоне, — сказав він, утерши скроні рукавом шинелі. — От закінчиться війна, і заживемо ми з тобою разом. Хочеш?

— Не знаю...

— А чого ж, підеш у школу... Ти скільки класів закінчив? Чотири? Нічого, ти своє ще доженеш. В інститут чи технікум поступиш — у Харкові їх багато, — і будуть з тебе люде, як казав Шевченко. Знаєш, хто це?

— Я й вірш знаю один.

— Ану ж який?

— Оцей, що:

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То самотньому мені
Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема...

— А ще який знаєш?

— Ну оцей ще, у школі вчили:

Їде брат мій в армію
Посеред зими.
Братику мій, братику,
Ти й мене візьми...

Калюжний слухав уважно, тоді сказав:

— Ну, це не те. Не вірш, а кленовий млинок: сюди-туди круть-верть... Війна в цьому за іграшку. А хіба вона така? Ти ж бачив, знаєш. Не те, так же?

— Угу...

— А піти тобі звідси треба якнайшвидше, бо... фронт зараз не там, — Калюжний кивнув головою на захід, — а по боках у нас. Чув, що вночі робилося? Ну от. Одрізати нас хотіли німці, оточити. Сьогодні не вдалося, а завтра, може, і вдасться... Отак. А прийдеш додому, перше, що зроби, — розпитай у людей або в сільраді, чи не було листа від батька: зараз усі, хто вцілів, озиваються, шукають своїх, мовчать лише ті, кого вже... Як є, напиши йому, що ти живий-здоровий, вчишся, пам'ятаєш і ждеш його. Веселенького, одне слово, листа пошли. А про маму, про те, що з нею трапилося, не пиши до часу. Вигадай щось. Ну, приміром, що ви розгубилися з нею десь, — війна, мовляв, усякого було... Та не супся, не супся, я не про неї турбуюся, а про тата... Якщо ж ніякої звістки немає, все одно нікуди з села не йди, тому що я тебе шукатиму після війни. А зараз листи писатиму. Хочеш?

— А як вас оточать?

— Ну, про це ти не клопочись. Оточать — вискочимо якимось, не первина.

Котя приволік аж дві деревини на обох плечах, укинув їх у сани, втерся долонею.

— Ах, яке тільки миле діло робота, Михайле Васильовичу! Оце б упрігся й ні про що більше не думав би, ні про що.

— Скучили?

— О-о!..

— А чемодани — легкий, важкий, середньої ваги? — примружив очі Калюжний. — Ви так мальовниче, з таким знанням справи оповідали...

— Чемодани? — Котя весело засміявся. — То, Михайле Васильовичу, наслідок моїх перонних спостережень вечорами після роботи. Перон і взагалі станція в Донбасі — це місце відпочинку, побачень, розваг: поїзди, пасажири, «жигулівське», машиністи із залізними скриньками в руках... Не знаю, як десь, а в нас, у Дебальцевому, їх заведено зустрічати. Жінки, діти... Стоять у самому кінці перону, біля пакгаузів — батько скоро приведе поїзд. Вони впізнають гудок його паровоза безпомилково, прокидаються від нього вночі. Жінки кажуть: «Це мій поїхав», батьки — «Наш Петя чи Коля», діти — «Тато свистить». У мене в дитинстві тільки й мрії було — стати машиністом ФД і водити бронепоїзди. Старенька, потріскана шкірянка, натягнутий на брови козирок, вибухи попереду, позаду, я різко гальмую, хапаюся за поранене плече, але не кидаю важелів. «Ви поранені! — кричить мені кочегар. — Товариш Кузовчиков, дозвольте вас перев'язати!» — «Ніколи, потім, потім», — кажу я йому крізь стиснуті зуби... Н-да... От тільки прізвище мені моє не подобалося, несерйозне для такої ситуації... Уявіть собі: Чапаєв, Голота, Жухрай, Корчагін і... Кузовчиков! Ну не трагедія, скажете?!

Ми поверталися назад, коли сонце вже стояло на полудні. Обіч дороги, просто посеред поля, кілька солдатів рили яму, а решта зносили вбитих, без носилок, тримаючи їх за руки й за ноги, так що поли їхніх шинелей волочилися по снігу. Машина — старенький ЗІС, як і раніше, стояла на дорозі, гурчала, здригалася од мотора, в кабіні, схилившись на баранку, спав офіцер, поруч з ним лежав на сидінні розгорнутий зошит, списаний рівними стовпчиками, й тремтів разом з машиною.

— Сто вісімдесят сім душ, — сказав Котя, мимохідь зазирнувши в зошит. — І це за якихось півтори години...

Чорний пагорбок посеред снігів, де рили братську могилу, швидко вищав, мабуть, ґрунт пішов уже не мерзлий, і солдати-грабарі стояли в ямі по плечі.

— Війна, Косте, та й усякі інші небезпечні, намагнічені страхом періоди в житті людей, — заговорив Калюжний, надіваючи сплюснуту поштарську сумку через плече (попереду вже виднівся путівець на станцію, де над снігами стримів темний грибок водонапірної вежі), — жахливі тим, що забирають у першу чергу громадян, людей самовідданих, що живуть за принципом: «Якщо я тільки для себе, то навіщо я?» А дрібне, егоїстичне, обережне в ім'я самого себе і тільки своїх інтересів, — обиватель, коротко кажучи, виживає, бо він, як паразит, краще пристосований до життя, має більш розвинений інстинкт самозбереження. Всяке насильство над людським духом і тілом — то найкраще добриво для обивателя, як, скажімо, гній для черв'яка, найсприятливіша атмосфера для його утвердження і процвітання. «Вижив, бо зумів» — формула обивателя, його катехізис і заповідь нащадкам. Як зумів — це не має значення. Змовчав, заховався за чийсь спину в бою, прикинувся дурником чи, не маючи ні розуму, ні такту, як оцей Птаха, — дорвався до влади — яка, зрештою, різниця? Хто, розміркуймо, почав цю війну — Гітлер, Геббельс, Ріббентроп? Ой ні. Обиватель, Spießbürger. Гітлер з самого початку робив ставку на обивательський шлунок, самозакоханість... і так званий патріотизм, Patriotismus, знищивши не тільки громадян, а й саму ідею громадянства... Людство знає теорію і практику класової боротьби. Це відкриття велике. Але воно ще не знає ні теорії, ні практики боротьби з обивателем, бо це не клас, не конкретно визначена суспільна одиниця, а соціальний тип. Ліквідуймо обивателя, умови, за яких він плодиться, тобто насильство, і тоді ми, люди, зможемо сказати: ми остаточно подолали в собі звіра.

— Ви теж скучили за своїм предметом, — зауважив Котя.

— Скучив, відверто кажучи, — погодився Калюжний. — Повірте, вже три роки не тримав жодної книжки з історії, а предмет, здається, знаю тепер краще, ніж до війни. Відчув!

— Як я сьогодні роботу, — підхопив Котя і подивився на мене замислено-серйозними, розумними очима. — Отак, Харитоне Дем'яновичу, — додав він. — Учитися нам з тобою треба, брат, учитись...

«А Катя... — подумалося мені, — невже вона не бачить, що він — найкращий?» І я присягнувся собі, що більше ніколи не подивлюся на неї так, як цієї ночі. І мені стало раптом легко, весело від цієї першої в моєму житті таємниці. Так зі мною було тільки раз, коли віддав найкращу свою іграшку (зозулю з годинника) Птаховій дівчинці Галі, хоч бабуся й розсердилася тоді й сказала: «Знайшов, кому дарунки дарувать...»

На роздоріжжі, між селом і станцією, Калюжний зав'язав тривух під підборіддям — брався вечірній мороз, — сховав руки в рукави, всміхнувся нам з Котею: «Паняйте щасливо», — і пішов заметами, притиснувши ліктем порожню сумку. Потім обернувся, кивнув головою — я зрозумів, що то він мені, — і знову рушив, невисокий, згорблений, у довгій шинелі, підперезаній нижче хлястика...

Ми були вже під селом, коли з левад, з-поміж верб обабіч дороги, виповзла довга колона людей у цивільному і посунула нам назустріч.

— Котомошників ведуть, чи що, — сказав Котя придивляючись. Ми звернули з дороги й стали.

Колона — попереду неї йшло кілька військових — швидко наближалася: старі, молоді, високі, низенькі люди; усміхнені, похмурі, ніякі обличчя; куфайки, кожухи, діжурки, злинялі брезентові плащі, нацуплені поверх теплої одежі; білі, чорні, однокольорові, смугасті, з рядна, торби — рип, рип, рип сніг під ногами.

— Ану, не наступай на п'яти!

— А ти йди, не лови гав.

— Митько, підбери ногу!

— У мене своїх дві, ха-ха!

— Цитьте, цвіркуни!..

— Хіба не можна?

— Р-р-разговорчікі!

— Чув?

— То ж не я, а він почав...

І раптом:

— Дядю Косте, Харитоне! А я ось! Ось я!

Майже в кінці колони йшов Іванько. Щоки червоні, очі збуджено блищать, і дві ямки, мов два kwasоляних гніздечка, біля кутиків усміхненого рота.

— Ах, чорт! — вигукнув Котя, підбіг до колони, висмикнув з неї Іванька. — Стій, як же це, га? А Стоволос? Як сталося, що тебе взяли?

— А що? — весело здивувався Іванько. — Взяли, та й усе. Прийшли в хату якийсь капітан, спитали прізвище. «Так що, орел, підемо воювать?» — сміються. «Підемо», — кажу. «Ну, тоді давай з вещами до школи». А Стоволос: «Ми його, товаришу капітан, собі залишаємо, при нашій частині». А вони: «Бросьте, лейтенант, цю самодеятельность». Аж полаялися. А що? Так ще краще. Обмундирують, сказали, автомати дадуть — ми всі автоматниками будемо! — а завтра після занять, кажуть, в оборону станемо.

— Доганяй! — крикнули од колони.

Котя побіг разом з Іваньком, обнявши його за плечі, поверх білої полотняної торби, щось наказуючи йому нашвидку та жестикулюючи вільною рукою. Але Іванько, мабуть, погано слухав його, бо обернувся й загукав до мене:

— Харитоне! Чуєш? Рашник там, у хліві, й паличка з мотузком там, над дверима. Як схочеш половить синиць, — бери. Лижі теж там, бери. Чуєш?.. — І голос йому зломився, затремтів.

Я зірвав з голови шапку й помахав йому. А Котя притяг його до себе, поцілував і все щось казав, казав. Далі Іванько побіг сам, раз по раз озираючись, спіткнувся, зашкопертав і востаннє сьайнув посмішкою, коли вже пристав до колони.

— Пропаде хлопчина, — сказав Котя, повернувшись, і мовчав аж до самого двору.

Сутінки в хаті були сумні. Кіндратівна й Катя тихо плакали, прихилившись близенько головами, вмовляли одна одну перестати вже і знову плакали.

— Загине ж він, соколичок мій, некмїтливий, нерозважливий, — шепотїла Кіндратівна. — Та якби ж йому хоч товариш трапився путящий, старшенький та розумнішенький, то, може б, доглянув, наставив, коли треба...

Стоволос сидів у другій кімнаті з навушниками на скронях і нерухомими очима дивився на зелений вогник рації, що ледь помітно пульсував у півтемряві, — було в ньому щось тривожне, як передчуття грози, може, тому, що станція мовчала. А в другій половині хати, через сіни, тоскно скімлив п'яний Дженджибаров:

Ка-ак я лублу

а'глубїну тваїх ласкавих глас.

Ка-ак я хачу а'к нїм прижацца сейчас

а'губамі-і...

Котя, що досі мовчки порався біля розібраного телефонного апарата при світлі газової лампи-трилінїйки, сказав до Стоволоса не обертаючись:

— Я до комдива дійшов би, до штабу фронту, а не віддав би хлопця...

Стоволос підхопився з-за радіостанції, збив навушники на потилицю й тоненько вигукнув:

— Ви, товаришу Кузовчиков, можете не поважати мене, але зобов'язані поважати моє звання і не втручатися в мої дії!

Котя стенив плечима, нижче нахилився над телефоном. Вони довго мовчали. Потім Котя сказав неголосно:

— Пробач, Ромо, я розумію, що ти не міг зробити нічого, пробач...

У хаті загусала пітьма, тупо гухкали вибухи десь не дуже далеко, й гули літаки, то завиваючи натужно, переобтяжено, то раптом стихаючи зовсім. Я виглянув у вікно: над білими примарами дерев за садком двома багряними коронами підіймалася заграва; вона швидко віщала, розливалася вшир, заповнюючи хату рухливими чорно-рожевими відблисками.

... Вє-єру тебе-є-є,
а'дарагай-а па-адруга май-а-а...

Джэнджибаров продовжував співати щось сумне.

— О рятуйте, хоч би він замовк, — простогнала Кіндратівна. — Виє, прости Господи, як собака на пожежу... Завішуй, Катерино, вікна та світи.

Катя повільно підвелася з лави, зашаруділа ряднами, а я намацав каганець, засвітив і, не роздягаючись, присів долі біля лжанки. Котя, перегомонівши про щось упівголоса із Стоволосом, увійшов до хатини — Катя одразу нахилила голову й забігала пальцями по китицях чорної квітчастої хустки — і сказав:

— Сьогодні, хазяєчко, мають повернутися наші хлопці з тилу машиною, то ви б склали свої речі, де найнеобхідніші... Старший лейтенант накаже шоферові одвезти вас звідси, у Знам'янку хоча б... У вас немає там родичів чи добрих знайомих?

— Спасибі, синок, — тихо відказала Кіндратівна. — Родичів у мене ніде немає, знайомих теж. Та хоч би й були, то нікуди я звідси не зрушу.

— Розумієте, — сказав Котя суворо, — залишатися тут зараз небезпечно: з дня на день, якщо не з години на годину, тут може початися бій.

— Нічого, пересидимо якомсь, — зітхнула Кіндратівна. — Всю війну перебули, а тепер... Іванько за верству од дому, а я поїду?

— Іванько вже солдат, ви йому нічим не зможете допомогти, мамо...

По останнім слові Катя швидко зиркнула на Котю і зашарілася.

— Ні, ні, — похитала головою Кіндратівна. — І не клопочіться...

— А ви тут зостанетесь, якщо буде бій? — ледь чути спитала Катя.

— Ми теж солдати, Катюню, — усміхнувся до неї Котя, — і будемо там, де нам накажуть.

У цей час надворі загурчала машина, почувлися чийсь голоси. Потім хтось постукав у вікно.

— Відчиняйте, мамаша!

Кіндратівна відхилила кінець рядна, припала до шибки:

— Зараз, голубчику, зараз, — і пішла одчиняти.

— Давай, хлопці! — гукнули од вікна.

Попід хатою задріботіло багато ніг, рипнули сінешні двері.

— Сюди занось... Так, вище піднімай...

— Ой Боже, хто це?! — скрикнула Кіндратівна й заголосила.

— З дороги, мамо, з дороги...

Відчинилися двері, й до хати, задкуючи та загрибаючи солому чобітьми, увійшли солдати, несучи на плащ-палатці щось важке, накрите шинелею. Слідом за ними, вдарившись плечем об одвірок, убігла Кіндратівна.

— Та скажіть, скажіть мені, хто це! — Вона впала на коліна, рвонула до себе шинелю.

На плащ-палатці боком, по-дитячому підкорчивши ноги й притиснувши до живота поштарську сумку, лежав Калюжний — холодні порожні очі були широко розплющені, руки, зімкнуті поверх сумки, затекли між пальцями кров'ю, шия неприродно витягнулася, і комір, підшитий зісподу білим, стояв над нею, як обичайка.

Кіндратівна випустила з рук закривавлену полу шинелі й прошепотіла:

— Михайло Васильович... Як же це ви, Васильовичу, не вбереглися, га?... Боже...

Котя став на коліна, узяв Калюжного за руку й легенько потяг до себе, але пальці не розімкнулися, тільки хруснули.

— Пульс? — запитав Стволоос. — Що, немає?..

— Який пульс! — розсердився Котя. — Холодний він... Руки скласти треба, повіки затулять.

Котрийсь із солдатів, що товпилися біля порога з шапками в руках (тут були й знайомі мені два радисти, що спали тоді в кузові), сказав:

— Він іще в Треповці, той... помер... Осколок такий-о в живіт... Цілий хвостовик з бомби...

Котя зиркнув на мене й сказав:

— Зніми, Харитоне, шапку.

Я підвівся з-під лежанки й, не одводячи погляду від порожніх очей Калюжного, вийшов з хати в садок. Тверда, мов петля, судома звела мені горло, я не плакав, лише пищав тоненько, пробував одкашлятися, однак з того виходив тільки дужчий писк; голова наливалася чимось гарячим, заболіли вуха й шия. Я ще відчув, що падаю, поринаю в тепле грузьке міснво ночі, схопився руками за холодну яблуневу гілляку, але не втримався...

Сонце — молоде, весняне, аж сурмить над степом. Чорні смуги землі курять мінливими відпарами, ламаючи обриси хаток, дерев, телефонних стовпів удалині, а по ярках та байраках білі косинці снігів, як помах білої хустинки, — прощай, прощай...

Я йду, спираючись на костур і ледве пересуваючи ноги. Подолаю гони-другі й, набачивши десь суху латку землі, сідаю перепочити. В ногах млість, у скронях ковалики дзвонять, і очі болять дивитися на тремтливі маревця — то заплющуся й кладу голову на зігнуті коліна.

Харч у мене бідненький: черства солдатська хлібина, покраяна на великі нерівні шматки, грудка маргарину та сірникова коробочка солі, але я їй не прошу більше, бо не їсться їй те, що є. Одщипну хліба, вмочу спершу в маргарин — він розтав у торбі од сонця, — потім у сіль, пожую, нап'юся води з погнутої алюмінієвої баклаги і йду собі далі помалу. В дорозі я вже другий тиждень, а ще й до Дніпра не добився. Все мені важке: і торба з харчом, й одяг, і ноги, і плечі, навіть костур. Пробирав іти без нього — хітає, так мене хвороба витіпала, спустошила. А тепер нічого, на поправку пішло, як любила казати покійна бабуся Марфа, одпустило. І що день, то частіше ніби з туману виринають спомини про ту останню ніч у Тридолях, коли я захворів отак несподівано.

Скільки лежав тоді в садку у заметі, не знаю. Чув лише, як уві сні, що мене гукали, гомоніли десь поруч, пиляли, стукали, віддзвонювали лопатами об мерзлу землю, а підвестися, озватися, навіть поворухнутися не міг, бо тіло ніби поділилося на часточки, і кожна з них не слухала, не корилася іншим.

Мене знайшов Котя, узяв на руки — я сам собі здався пір'їною — й поніс до хати, видихаючи мені в обличчя:

«Ну от, зовсім розклеївся ти, брат Харитон... Не можна ж так...»

У хаті було повно солдатів. Вони рилися в закривавлених листах, висипавши їх із сумки просто на долівку, пхалися з ними до каганчика, аби розібрати, кому ті листи підписані. Калюжний лежав у труні з старих сірих дошок — худенький, як хлоп'я, сивий, з заплющеними вже очима. Біля труни сиділа Кіндратівна, Каті не видно було: мабуть, заховалася на піч, а в другій кімнаті метушилися радисти, дзвонили телефони, напружено пульсував вогник на радіостанції.

Потім Калюжного винесли — Тельнов, Котя і ще два солдати, а Дженджибаров зазиравав через їхні голови в труну, похитувався й бурмотів: «Ай-я-я... Как не уберьогся, старік, а?.. Сафсем не уберьогся...»

Що було далі, не пам'ятаю, бо я, мабуть, заснув. Прокинувся вже в кузові машини від того, що бився головою об щось тверде

й тупе. Надворі сіріло, завивав мотор, десь близько вибухали снаряди, свистіли осколки й цюкали об кабіну. Мене хтось притискав до кованого залізом дна кузова й кричав:

«Мамаша, Катя, голови ховайте, голови! Ну! Ложись, говорю!»

То був Стоволос. Він наліг на мене боком і давив ліктем у груди, а іншою рукою хапав Катю за плече й тяг до себе. Рот йому скривився набік, шапка над вухом була прорвана, й з-під неї на підборіддя вузенькою смужкою стікала кров.

«А Котя, де Котя?! — закричав я, відштовхнувши обома руками Стоволосове плече. — Котя де, питаю!»

«Лежи, малий!» — Стоволос сердито шарпнув мене за петельки й знову притис до борту.

Машину кидало в усі боки, дзеленчало якесь залізо, совалися й підскакували ящики, і я відпихав їх ногами геть. Потім майже поруч з бортом спалахнув червоний стовп вогню, мене підкинуло вгору, дагнуло пороховим димом, в очах запекло, і враз стало легко дихати, бо мені вже ніхто не налягав на груди...

«От і добре. Якби отак і їхати», — промайнула остання думка, й мене огорнуло м'яке, мов кожушане хутро, тепло...

Очунав я вже в хаті, на твердій солом'яній потерусі. Поруч зі мною з обох боків лежали якісь люди, біліли бинти, блимав каганець — ранок то був чи вечір, хтозна, — гостро пахли ліки, а біля лави, уткнувшись лобом у забинтовані груди солдата, стояла навколішки жінка в картатій напиначці й плакала, приказуючи шепотом:

— Дмитрику, рибочко моя золота... Не мовчи... Хоч словечком озвися, чуєш?..

Я упізнав Меланю, хотів озватися до неї, та не стало голосу, тільки прошипіло щось у горлі, й знову мене заколисало в теплому хутрі. Чув тільки, як хтось увіходив і виходив з хати, як на ноги накочувалася і влягалась холодна хвиля від порога, як мене мацали за руки та укривали чимось важким. Потім хтось наказав твердим, трохи підхриплим баском:

— Уберіте ету жінчину!

— Ну, что ещо? Он вам кто — муж, брат? Ах, знакомий? Уходіте, уходіте, пожалуйста! Здесь не место постороннім. Што? Кого «доглядать»? У нас есть кому доглядивать!

Я теж, мабуть, говорив щось, бо мене легенько розштовхували, нахилилися до мене так близько, що я чув цигарчаний дим з рота, й питали:

— О чом ти, мальчік, а? Котя, Котя... Что за чепуха? О ком ти спрашиваеш? Ах, Стоволос. Не знаю, дорогой, не знаю.

Далі говорили не зі мною й дуже сердито:

— Я, кажется, приказивал нікого сюда не пускать! Что? К мальчіку? Да, пусть войдут.

Я розплющився. Біля порога стояв Котя. Він був блідий, неголений і усміхався до мене сірими, як у хворого, губами. Одна рука йому була підв'язана бинтом і лежала на грудях, а в другій він тримав шапку. Котя ступив до мене крок і присів навпочіпки.

— Живий-кріпкий!.. — скривився в усмішці. — От і молодець...

— Вас поранило? — спитав я і вперше почув свій голос. Він здався мені зовсім чужим.

— Дзьобнуло трохи...

— А Катя, Кіндратівна, Стоволос де?

— Немає Каті... — глухо промовив він і одвернувся. — І старшого лейтенанта немає. Їх обох посікло так, що важко впізнати було... Тебе шофер звідти виніс. А Кіндратівна жива. І Іванько. Він тут, у сусідній хаті лежить. У коліна поранений, у чашечки якраз...

— Що тоді було вночі?

— Прорив... Те, чого ми й ждали. А Михайло Васильович... Пам'ятаєш? Ну, ну, не плач... Тут що ж... війна... Нічого не зробиш...

— Уходіть, товарищ, — сказав до Коті сивий чоловік у білому халаті, з-під якого на плечах твердо виступали погони. — Зачем єму, — він кивнув на мене, — все еті ваші новості?

Котя підвівся.

— Я заходитиму до тебе, доки нас формуватимуть, — сказав, одноруч надіваючи шапку, підморгнув мені вже від порога, усміхнувся криво. — Видужуй, брат...

Я більше не бачив його. Ходив по селу, коли мене випустили з хати-госпіталю, розпитував незнайомих солдатів, але ніхто з них про радистів нічого не знав. Кіндратівни та Іванька теж не було. Важкопоранених вивезли кудись на Знам'янку, як мені сказали, за ними пішли пішки й усі жінки та матері, бо на машини їх не взяли.

...Далеко попереду блиснула під сонцем вузька блакитна смужка води і знову зникла. Повітря стало прохолоднішим, запахло вологою. А надвечір я сидів на березі Дніпра. Внизу під кручею билися хвилі, шелестіла, осипаючись цівками, червона жорства, й піна від неї при березі теж була червона. А за Дніпром купалися в мареві знайомі мені вже села й куріли димки над садками — скоро городи копати почнуть, дерева підбілювати, хати... Чи ж зосталася хоч наша хата? Може, тепер, як піду працювати в колгосп, її вже не одпишуть?

Я підвівся з теплої торішньої трави, причесаної в один бік, мабуть, весняним потоком, і, спираючись на костур, пішов помалу понад берегом шукати якогось перевозу...

РОЗДІЛ I

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, — без жайворіння, без легких з позолотою хмарок по обр'ю, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під поли діжурчини, щоб зогрілися, й онімілою тремтячою рукою дужче розгорнув солому напроти очей. Він спав під скиртою.

Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стернях лежала довга тінь у сизій росі, солодко пахло втоптанім у землю набубнявілим житом, що вже вкинулося у ключечки, та сухими мишачими гніздами. Звечора миші лоскотали Климка, гасаючи йому по руках і ногах, пищали раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: сукав ногами, кишкав на них сердито — аж доки й заснув.

Уночі йому снилася велика зграя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміш. А то була не зграя і не химера опівнічна — то був вихор з великого кленового та дрібного вишневого листа, що знявся над висілком, коли Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад. Та листяна зграя стовпом стала у піднебесся, вище й вище, а там здрібніла, розсипалася і зникла геть з очей.

Де те листя потім сіло? Чи, може, воно ще й досі кружляє?..

Климко звівся на лікоть, щоб краще було видно шлях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застоюного холоду в усьому тілі.

«Нічого, — подумав. — Пробіжуся з гони — зогріюся».

У степу було тихо. Блищали од сонця стерні і ковила понад шляхом, сріблилася важка, обвішана разочками роси павутина. Вдалині, між телеграфними стовпами й некрутими пагорбами, мріли рожеві, мов спалахи багать, крейдяні гори. Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янськ, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль, — бери скільки здужаєш. Ще чував Климко, що за склянку солі можна виміняти всякого добра: мисочку чи й дві кукурудзи, відерце картоплі чи й хліба справжнього.

Климко йшов босий, у кучих штанчатах, старій матросці, що була колись голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці. Тій діжурці, як казав дядько, було «сто літ», і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давньої мазути. Не

брали її ні дощ, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче і пекла плечі та спину.

Климко жив удвох з дядьком Кирилом, відколи осиротів. Жили вони в залізничному бараці при самісіньких коліях. І коли мимо гуркотів важкий ешелон, барак теж ніби зривався з місця: двигтіли стіни, дрижала підлога, бряжчали шиби у вікнах, а барак мчав і мчав. Потім, коли ешелон даленів, гуркочучи тихіше й тихіше, барак знову зупинявся і стояв, як і раніш, і під вікнами в нього знову цвірінчали горобці.

Дядько Кирило був машиністом великого паровоза ФД і ходив на роботу коли як: то вранці, то вдень, то посеред ночі, коли Климко вже спав. Повертався він завжди несподівано — з залізною скринькою в руці, зморений очима і усміхнений до Климка.

— Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі? — питався, бувало, знімаючи шкіряного картуза з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок, що ніколи не встигав зійти до чергової зміни.

Потім дядько вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку, хоч і сам він, і Климко знали, що руки все одно не одмиються.

— Ось побільшаєш, Климе, і гайда до нас на паровоз, — казав дядько. — Вивчимо тебе на помічника машиніста і заживемо: разом на роботу, разом з роботи... А так не бачу, коли ти в мене й ростеш.

Умившись, дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу.

— А давай лишень свої граматки, подивимося, що там у тебе з науками.

Це була найбільша радість Климкова — покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитись поратися: вистати миску з дьогтяною водою, витерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив, — гарячої та запашної. Про зошити він ніколи не боявся, бо тільки з письма інколи мав «посередньо».

— Ой — дивувався дядько, розгинаючись над столом. — А це що? Треба було написати «холодно», а в тебе «хохолодно»...

Климко на те зічнено одказував:

— То в мене, дя, після великої перерви руки дуже померзли, от воно й хохокнуло.

Дядько, вдоволений, що знайшов помилку, відкладав зошити і брався до юшки.

— Ай добра ж, — хвалив, ледь відсьорбнувши з ложки. — У-у-у, такої не всяка й кухарка зварить. Візьми ж отам у скриньці гостинець.

Климко знав, що дядько неодмінно скаже ці слова, проте завжди хвилювався: а що як ні? Що як забуде?

У скриньці, що пахла так само, як і дядькова діжурка і картуз, і сам дядько, лежали блискучі ключі й ключики. Климко ніколи їх не чіпав, бо то були дядькові ключики од паровоза, а лише роздивлявся на них. Ще був у скриньці молоток, жмутик пухкої білої нитковини, великий кухоль, щоб набирати на станціях окропу і чаювати з грудочкою цукру, та складаний ніжик — різати хліб. У кухлі Климко й знаходив гостинець: пригірш пряників-срібноголовців, або гроно прозорих півників на паличках, зв'язаних до купи білою ниткою, або ще щось таке.

Увечері дядько Кирило, чистий, виголений і ясний, знову йшов на станцію зі своєю скринькою в руці, і Климко проводжав його аж до паровоза. ФД стояв на запасній колії, ще гарячий від недавнього рейсу. З труби ледь-ледь курів дим, тихо сапала пара з патрубків і огортала зморені колеса — ФД спочивав, сяючи масними чорними боками й начищеною міддю. Біля нього і взимку було тепло.

— Ти ж там хазяйнуй, Климе. А вночі спи і не бійся, — казав дядько. — Вночі воно все так, як і вдень, тільки й того, що поночі.

І коли Климко біг потім назад до барака, дядько всміхався йому вже з паровозної будки і махав рукою — отако, самими пальцями.

Климко й не боявся ночей, тому що барак майже ніколи не спав увесь. У ньому жило багато людей, всі вони працювали на станції, ходили на роботу і поверталися з неї хто коли, отож у бараці хтось та не спав. До того ж стояв барак у такому веселому місці, що його з усіх боків осяювали вогні — зі станції, з вагону-ремонтних майстерень та від шахти, — і він плив щонаочі в тих вогнях, наче корабель у сріблястому морі.

А скільки звуків жило на станції вночі! Брязкали сталевими тарелями вагонні буфери, перегукувалися дударі-стрілочники, сюрчали у свої сюрчки й вимахували ліхтарями зчіплювачі вагонів, видзвонювали молоточками по колесах обходчики поїздів, і мовби десь угорі над станцією постійно, одним голосом дзуремів шахтний вентилятор. У бараці завжди стояв дух шпал, штибу, котельної пари і полину, що ріс попід вікнами. А світло звідусіль малювало на стіні супроти Климкового ліжка великі різнобарвні квіти: червоне — маки, синє — волошки, жовте — соняхи, вони мінилися і тремтіли, як од вітру в степу... То були казкові, найщасливіші в Климковому житті ночі.

Він отак би й виріс серед уквітчаних тих ночей, якби не настали ночі інші, ночі без вогнів. Зостались лише звуки, ті, що завжди, але в пільмі вони спохмурніли, поглухішали і долинали наче з глибокого провалля. У ці чорні ночі поїзди йшли частіше й швидше, ніж раніш, але від них уже не віяло сосновими дошками чи теплою пшеницею, мокрим, шойно вийнятим із шахти вугіллям чи цегляною курявичкою з відкритих вагонів. Од них

віяло ліками, димом польових солдатських кухонь, гарячими на сонці уламками літаків і гармат...

І одної з таких ночей не повернувся на станцію дядьків Кирилів ФД, хоч на нього давно вже чекала нова зміна машиністів. Климко цілу ніч проблукав тоді на станції, вслухаючись у далекі злякані гудки паровозів, але так і не почув серед них знайомого. Він був один на весь світ — гудок дядькового ФД, — і Климко впізнав би його серед тисячі...

Удосвіта на станцію приїхала дрезина-рейковоз і привезла дядька Кирила, його помічника, старого Кіндратовича, що їздив іще на царських паровозах, і кочегара Славка-гармоніста. Дрезину оточили з усіх боків — чергові обходчики, змажчики, стрілочники, і Климко ніяк не міг пробитися крізь той натовп. Він побачив тільки, що всі познімали картузи й похилили голови, і закричав, і застукав кулачками в погорблені спини:

— Пустіть мене!

Його впізнали і розступилися... Климко побачив лише сиву дядькову чуприну з-під брезенту, вчепився за борт кузова, щоб злізти нагору, але хтось придержав його за плечі й сказав:

— Зараз, синок, зараз подивисься зблизька. Знімемо — і подивисься.

— Пряме влучення... — квапливо розказував хтось. — У тендер. Їх вугіллям побило...

Дядька ховали надвечір при відчинених навстіж дверях барака. Надворі було вітряно. По коридору шаруділо перше осіннє листя з пристанційного скверу і забивалося в тихі кутки. Увійшли мовчазні зморені залізничники в промащених мазутою робах, знімали картузи, прощалися пошепки з дядьком і знову йшли на роботу; зітхали і потихеньку схлипували жінки, які зійшлися з усього барака, і тільки одна серед них, тітка Мотя з висілка, плакала вголос і припадала щокою до чорних — їх так і не відмили — дядькових рук, складених на грудях. Вона частенько приносила дядькові чисті, випрасувані сорочки, що пахли простим чорним милом.

У головах у дядька лежали пучечки живих і сухих квітів: чорнобривці з деповської клумби і гайстри з чиєсь грядки, сухий деревій і ковила. Квіти дихали м'яко і ладанно, а дядьків костюм новий пах Климкові вихідними днями.

На кладовищі Климко вже не плакав, а лише здригався від холоду в грудях і хрипко зітхав. Червоно, підпливаючи рожевим надвечірнім мороком, заходило сонце. А вітер обтріпував з молодих топольок прижовкле листя і розкидав поміж могилами. Воно застрявало в оградках, прилипало до пам'ятників або летіло в степ, рвучи на своєму шляху тонку, ще не стужавілу по-осінньому павутину.

На могилу дядькові поклали його шкіряний картуз із білими молоточками.

Після похорону тітка Мотя довела Климка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?

Климко похитав головою і пішов у барак. Доглядати за собою — зварити їсти, прибрати в хаті, випрати одежину — він умів і сам. Давно вже вмів...

Климко витер холодними брудними пальцями очі й сів у своєму солом'яному кублі. На шляху в обидва боки не видно було її душі. Тільки десь далеко за перелогом, звідки він учора прийшов до цієї скирти, чулося по-вранішньому лунке гуркотіння підвід. Воно то стихало, коли підводи спускалися у вибалок, то знову гучнішало, коли вони вихоплювалися на пагорб. А невдовзі понад телеграфними стовпами замаячив довгий німецький обоз. Гладкі куцохвості коні-ломовики хекали парюю. Ковані хури з гальмами в передках стугоніли важкими колесами по вкоченій дорозі. На останній підводі, що трохи відстала від обозу, скулившись, сидів у передку солдат і, видно, куняв — пілотка зсунулася йому на вухо, плечі обвисли, обличчя вткнулося в розстебнуту вгорі, з піднятим коміром шинелю. Напроти скирти він підвів голову, сказав щось до коней, і вони зупинилися. Климко на всяк випадок глибше врівся в своє кубло, а солдат незграбно сплигнув з хури, озирнувся на сонце, червоно блиснувши окулярами, і рушив до скирти. Але, ступивши кілька кроків, вернувся назад і прихопив карабін.

Він ішов помалу, як гайворон. Климко добре бачив крізь солом'яного неголене зморшкувате обличчя, товсту обвислу нижню губу і високо підняте плече з карабіном на реміняці. Він був уже підтоптаний, цей солдат, і, певне, йшов до скирти, щоб набрати соломи під своє утле тіло. Климко зрозумів це, коли дядько приставив до скирти карабін і спробував смикати солом'яну, щось бурмочучи. Потім побачив купку вже насмиканої — Климкове кубло — і пішов до неї. Климко завмер, не знаючи, що йому робити: схопитися, крикнути, ворухнутися?.. І коли солдат заніс твердий чорний черевик, щоб скинути зрошений верхняк з Климкового схову, він, уже нічого не думаючи й нічого не бачачи перед собою, крім блискучої підкови на підборі, схопився на коліна, — брудний, нестрижений, в остюках. Солдат на мить заляк з піднятою ногою, потім тоненько вискnuв і одплигнув убік. Він ухопив карабін і наставив його далеко перед себе на Климка. Климко німо дивився в маленьку чорну дучку карабінного дула — воно тремтіло, націлене йому в перенісся, — потім розціпив кулачки й показав солдатіві худі сині долоні.

— Не бійтеся, дядьку, — сказав, затинаючись від холоду. — Бачте, в мене ж нічого в руках немає.

Той по-волячому сапнув носом і голосно зітхнув, проте карабіна не опустив.

— Немає, — кажу, — Климко ще раз показав долоні і навіть розчепірів.

— О-у, — сказав солдат, звівши над окулярами рідкі миршаві брови, і засміявся. Спершу дрібненько, по-баб'ячому, потім зареготав так лунко, що сині птиці ракші знялися зі стовпів над шляхом і перелетіли далі. А Климко дивився з навколішок у роззявлений його рот з підковою прокурених зубів угорі і теж пробував засміятися, але виходила гикавка.

Заспокоївшись остаточно, солдат протер пальцем очі під скельцями окулярів і спитав:

— Кто ти есть?

Климко мовчав, здивувавшись ненімецькій вимові солдата. Тоді солдат затис карабін між коліньми і, загинаючи пальці на звільненій руці, став перелічувати:

— Іван, Александр, Петер...

— Ні, — сказав Климко. — Мене звати Клим.

— О-у, Клім Ворошілоф! — реготнув солдат. — Клім! Розумем... Тут есть твой дом?

— Ні, — похитав головою Климко. — Я тут тільки ночував. Дому в мене ніде нема.

— Так, — сказав солдат і заджеркотів щось швидко-швидко. Він говорив довго, тицькав у Климка пальцем, як наганом: «Пуф! Пуф!» — і кілька разів повторив слово «партизан». Аж тоді Климко зрозумів, що цей солдат, який, очевидно, був чехом, боїться якихось партизанів і мало не застрелив його, Климка, зненацька.

— Я йду по сіль, отуди, — Климко показав на білі гори. — Мені треба солі, — і потрусив собі з пучки на долоню. — Солі.

— А-а, соль! Розумем... Хлеб-соль!..

Він оглянув Климкові ноги, обсіпані курятами, брудні й побуряковілі од холоду, велів зачекати і пішов на шлях до хури.

Сонце підбилося по той бік скирти, тінь від неї покоротшала і потеплішала.

Гори над степом удалині стояли білі, мов пухнасті, на погоду, хмари.

Чех повернувся вже без карабіна, тримаючи в руках пакунок з вицвілої плащ-палатки в рудих та зелених плямах, і подав його Климкові.

Затим набрав оберемок соломи, ще раз оглянувся на Климка, похитав головою: «Война, война... Плохо...» — і пішов до коней, згорблений, у важких, не про старечу ногу, ботинках.

Підвода рушила шляхом навздогін за обозом, що був уже далеко, і незабаром скотилася у виярок.

Климко розгорнув пакунок. В ньому лежала пачка сухих — вони торохтіли — зеленкуватих галет у прозорому лопотючому папері і кругла чорна коробочка солі — може, зо жменю. Климко розірвав папір, дістав одну галету, надкусив і почав швидко жувати. В роті зробилося терпко і холодно. Під ложечкою млосно зассав голод. Климко понюхав галету і враз перестав жувати: вона пахла м'ятно і ладанно, як сухі квіти в головах у дядька Кирила. Голод враз улігся, зник, від нього лишилася тільки тупа різь у животі.

Климко підвівся, прикидав галети соломою і швидко, з плащ-палаткою та сіллю під пахвою, пішов до шляху, сколюючи ноги холодною од роси стернею. Він одійшов був уже далеченько, потім підбігцем вернувся до скирти, одрив у соломі галети і загорнув у плащ-палатку. «Мо', за них солі дадуть або ще чогось», — подумав.

Він перетнув шлях, що ледь відлунював даленіючим обозом, і пішов пувіцем просто на білі гори.

РОЗДІЛ II

Климко йшов уже восьму добу.

Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги, в кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів з білого хліба і чимала торба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил-траву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки яшірки шастають поміж травою та теплим камінням на голих пагорбках.

Сухарів дав Климкові на дорогу дід Бочонок, станційний аптекар і дядьків Кирилів товариш. Дід Бочонок — так звала аптекаря вся дітвора у висілку й на станції — цілими днями, навіть у неділю, просиджував у висілковій аптеці коло базару і (це було видно через вікно) розважував на манюніх вагах якісь ліки або стояв за прилавком, упершись у нього великим животом. Він знав усіх, і його теж знали всі. Сивий, вусатий і кругло-товстий, як справжній бочонок, аптекар любив походжати ранками по базару — в широких смугастих штанях, у довгій, ледь не до колін, синій косоворотці, підперезаній крученим шовковим поясом з білими китицями. На ногах у нього були величезні жовті черевики. Бочонок ніколи не купував, а лише весело перемовлявся з базаровими і реготав басом з-під білих розпушених вусів: «Гу-гу-гу! Кха-кха-кха! О, моє вам шануваннячко!» І знову реготав, причому

живіт йому здіймався, мов велика пружка подушка, і двигтів. Шовкові китиці на поясі теж двигтіли. Йому тут-таки просто посеред базару скаржилися на всілякі немочі, і він одказував поважно: «Куальцексс, куальцексс приймайте, мій друже». Або: «Авспіріні, авспіріні пийте, моя ласко. Тричі на день по одній пігулці. Крейди не шкода!»

Були, проте, й такі, кому Бочонок призначав ліки, особливі своєю загадковістю й урочистістю:

— Я приготую вам краплі датського короля, мій шановний. Загляньте якось.

Біжачи вранці до школи повз базар, Климко частенько завертав у ряди заради того, щоб походити хвостиком за Бочонок і послухати оті його таємничі слова — «куальцексс», «хіна», «авспіріні»... Найдужче йому подобалося в них «а»: кругле, глибоке, воно, мов луна з колодязя, перекочувалося в аптекаревому горлі — теж як бочоночки...

Другого дня по тому, як не стало дядька Кирила, дід Бочонок прийшов до Климка в барак, мовчки заплакав, притулившись товстим плечем до одвірка, і, втерши сльози, присів біля Климка на стілець, що так і охнув під важким тілом. Тоді дістав з кишені широченних своїх штанів стосик червоних тридцятків і поклав перед Климком на столі:

— Може, хоч хлібину колись купиш. На всі. Бо зараз вони — безцінь... А ще краще, якби ти подався на села та пристав до якоїсь бабусі в поміч та й перебув цю лиху годину. Я тобі харчів на дорогу дам.

Климко сказав, що йому дають на станції дядьків пайок, так що жити можна. До того ж у школі скоро почнуться заняття.

— Вони вже не почнуться, — зітхнув дід Бочонок. — Німці отот прийдуть...

Незабаром німецькі літаки розбомбили станцію. Климко бігав у той день з висілковими хлопчиками за балку дивитися збитий наш яструбок і бачив здалеку, як бомби влучали в депо, у вагони, як похитнулася і повільно впала водогінна вежа, а в повітрі над полум'ям і димами після кожного вибуху моторошно завивали уламки рейок. Бомба влучила і в барак, і його розвалило, розкидало в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли у Климка на очах — швидко, як тріски. Пожежі ніхто не гасив, бо станція горіла вся, горіли депо і шахта, а два паровози, що встигли відійти за посадку біля кладовища, клично і сумно гули в два неоднакові гудки.

Так і зостався Климко, в чім був, у чому йшов зараз.

...Сонце стало вже височенько і пригрівало в спинну, а земля була холодна, від неї потерпли підошви і зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі,

Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Таке, як вибалок, чи що. А може, якесь село низове. Над вершечками, жовтими й зеленими, помітив Климко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Він не танув і не падав набік, як то буває при вітрові, а лиш погойдувався ледь-ледь у ранковому супокої. Климко зрадів тому димкові й подався на нього.

Багаття жевріло неподалік від путівця, на картоплищі поміж прижовклими осиками й кленами. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого од мху каміння — видно, хтось колись не день і не два труждався тут, щоб звільнити землю від каменю і посадить у неї якусь цеберчину картоплі. Коло багаття лежала купа прим'ятого картоплиннтя, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки. Картоплю вибрано, либонь, учора звечора, бо земля в лунках ще не просохла. Климко розворушив палицею багаття — з нього викотилося дві чорні, як вугілля, картоплини. Шкірка на них так пригоріла, що аж відстрияла од серединок, рожевих та пахучих. Климко швидко зжував їх, забувши навіть, що в нього є сіль. І тоді йому так схотілося їсти, що сльози самі виступили на очах. Він повитрушував з кутиків у кишнях діжурки крихти від сухарів, легенько видмухнув з них остюки та солом'яну потеруху і ще трохи поласував. Останню половину сухаря він із'їв учора зранку і відтоді не мав ані рісочки в роті. Щоправда, в одному ліску над шляхом трапився йому в гушавині рясний куцт глоду. Климко обірвав його до останньої ягоди і їв доти, аж доки не занудило.

Сухарів хватило б надовше, якби вони були не червиві, якби їх давав йому дід Бочонок, а не його жінка, — худа, злюща і скупа Бочончиха. Климкові завжди, коли вони бували з дядьком Кириллом в гостях у Бочонків, здавалося, що Бочончиха не ставляє миски із святковим їстивом на стіл, а кидає їх, на що дід Бочонок тільки прикахикував і йорзався на стільці, проте мовчав.

Коли Климко забіг до аптекаря і сказав, що подасться на села (про сіль він змовчав, боячись, щоб Бочонок не відмовляв його чи ще гірше — не zostавив жити в себе), той вийшов на кухню і довго несміливим баском перемовлявся про щось із Бочончихою. Климко хотів був уже потихеньку втекти, але тут увійшов аптекар з жінкою, що несла поперед себе миску борщу. Вона кинула її на стіл і знову зачинилася на кухні.

— Я не голодний, — сказав Климко, одсуваючи миску, і похнюпився, щоб не дивитися на борщ.

— Їж, — попросив Бочонок, винувато кліпаючи очима й хапаючи себе то за той, то за той вус. — Ти на бабу не дивись. Вона така і є.

Климко навіть не поворухнувся.

У кімнаті в аптекаря дуже пахло ліками. На підлозі лежала товста ковдра, по стінах висіли великі гарні картини в золочених рамах, на високому ліжку під подушками спав кіт з великим пухнастим хвостом, а від кухні пахло гарячим хлібом.

У вікно знадвору хтось легенько постукав, аптекар важко підвівся з стільця, виглянув через фіранку і закивав головою.

Він вийшов на веранду, не причинивши за собою дверей, і Климко почув крізь них змучений жіночий голос:

— Не крашає йому, Карповичу... Горить увесь. Ви б ще щось дали, таке щось, щоб допомогло... А вам за те ось яєчок, сальця чет-вертинку...

— Ні-ні, то ви з хазяйкою, з хазяйкою ладняйте. А ліки я зараз винесу.

— Хто там? — вийшла з кухні Бочончиха.

— По ліки людина прийшла. Чоловікові погано.

— Людина, людина, — перекривила Бочончиха. — І всім на дурняк дай.

— Чого це на дурняк? — сердито одказав Бочонок. — Піди візьми там «подаяння».

— Яєчка... Сальце осьо... — знову почув Климко.

Потім рипнули двері в прикомірок, — видно, Бочончиха пішла ховати «подаяння» за ліки.

Коли Климко вже вийшов на ганок, вона догнала його з шістьма сухарями в фартусі, швидко, дрібно перехрестила перед самими очима і прошепотіла щось сама собі тонкими сердитими губами.

Бочонок вивів Климка за ворота і сказав:

— Глядися ж у дорозі. А краще — пристань до якихось добрих людей, біженців, — серед нещасних багато є добрих, — та іди купи з ними. Їх тепер сила-силенна суне у всі кінці. — І скрушно подивився на босі Климкові ноги. — Знайшов би я тобі і взувачку, бо як же оце йти в осінь босому, так нога ж у мене така, що ти в один черевик увесь із головою сховаєшся.

На прощання він поцілував Климка, притиснувши до свого великого живота й лоскотнувши вусами, вийняв з кишені хустку і став умочати її в кожне око по черзі...

Перший сухар Климко розломив, коли відійшов од станції кілометрів за двадцять п'ять і сів перепочити — гули ноги, пекло підошви, натруджені об дрібні камінці, що траплялися в пилюзі, та й усе тіло млоїло від втоми. Розломив і побачив, що всередині аж кишить дрібною білою черви. Скривившись від огиди, Климко повикидав їх соломиною, ще раз розломив сухар і ще повикидав... Їсти довелося вже крихти. Але то було не найстрашніше. Найстрашніше сталося тоді, коли він, перепочивши, підвівся, щоб

іти, і впав: ноги не вдержали. Їх ніби одняло. Що встане, то і впаде, і впаде. Він злякався, став розтирати литки, стегна, бив по них кулаками і кричав: «Ану йдіть! Ану йдіть мені зараз!»

Він таки підвівся і пішов, ледве-ледве пересуваючи ступні в крутій пілюзі.

Так було після кожного перепочинку, і Климко збагнув, що краще йти повільніше, але йти і йти без упину, аніж поспішати і через кожні п'ять-шість кілометрів падати, знесилившись, на землю.

Найдужче боліли ноги зранку після ночівлі. Але Климко вже знав, що бити їх не слід, а треба легенько розтерти, поляскати долонями і перші кілька кілометрів йти помаленьку. Далі вони вже не боліли, йшли собі слухняно, тільки німо дзвеніли кожною жилочкою.

Климко підкинув у багаття картоплиння, роздмухав жарок і довго одігрівав ступні, час від часу дотуляючи їх просто до полум'я. Нагріє, потре добренько обома руками і знову суне до полум'я. Аж доки вигнав зашпори. Потім узяв палицю, котрою розворушував багаття, і пішов по картоплищу, розкопуючи нею лунку за лункою.

— Одна! — вигукнув раденько, знайшовши першу картоплину. — О! Друга! О! Третя!..

Сонце вже припікало, — не дуже, одначе, по-осінньому, але Климко працював так завзято, що матроска прилипла йому до спини. Він скинув діжурку і знову став до роботи. При самій межі знайшов кілька невикопаних, притоптаних дитячими ногами кушів («Он хто картопельку пік!») і, розриваючи їх палицею, приказував:

— А що, сховалися, га? Од мене сховаєтесь!

До обіду Климко накопав п'ятдесят сім картоплин — великих, менших і зовсім дрібних. Дванадцять, найдрібніших, він спік. Їв помаленьку, вмочуючи в коробочку з сіллю: помаленьку — щоб довше, та й живіт не заболить. А то голоду он переїв — і занудило. Потроху треба було...

На дорогу він ще раз добре одігрів ноги, закинув за плечі торбину з картоплею і рушив далі через вибалок: може, де вода трапиться. По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку травичку, що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя. Климко став навколішки, припав до води — холодна та добра! — тоді вмився і втерся галстукком од матроски. А вгорі над струмком дрімала жовто-зелена тиша осені й наче уві сні ронила листя. Було так м'яко і затишно в цьому вибалку над співучою поміж камінням водою, що Климко не одразу підвівся з колін, а стояв і стояв...

Одразу ж за вибалком на пагорбі починалося якесь містечко: чепурні, вистелені бруківкою вулиці, білі будиночки в невеличких

пожовклих садках, далі — грибок водокачки, клубчасті дими понад нею; тоненько і коротко свиснув паровоз — «кукушка»... Климко аж зупинився, розгублений і зляканий: чи не приблукав оце він, кружляючи незнайомими дорогами, назад, на свою станцію. Та ні ж, ні. Адже їхню водокачку звалило бомбою, а тут ціла. Не видно й шахтного терикона, та й бруківки в їхньому висілку не було. Її зробили перед самою війною тільки від станції — повз базар до магазинів і перукарні. А так усе схоже. І, йдучи з торбою за плечима понад парканами незнайомої вулиці, Климко згадував свою станцію, кожен день її життя і кожну годину.

Будили його шоранку, ще задовго до того, як іти до школи, хлібовоз і водовоз. Першою повз барак, повільно второхкуючи колесами по кам'янці, їхала до пекарні порожня зелена будка, запряжена парою маленьких (менших, ніж у німців) дебелих коненят. За тихої погоди від будки лишався у повітрі хлібний дух, що довго не розходився потім. На будці було написано великими білими літерами: «ХЛІБ». У передку, на високому рундучкові, сидів дядько в чорному халаті — його теж звали хлібовозом — і досипав недоспаної ночі, покиваючи головою, а коні йшли самі, бо вони знали дорогу.

Трохи згодом до барака з гуркотом і хлюпотом у довгому бочонку на чотирьох колесах під'їздив водовоз і веселим співучим голосом (хоч був він уже старенький) розлого вигукував: «Во-ода-а, вода-вода! Во-да-а, вода-вода!» В бараці разом одчинялися всі двері, торохтіли відра, чути було жвавий гомін коло бочонка й пересміхи з водовозом. Воду завжди набирали весело, — може, тому, що водовоз був завжди веселий, буйно-червоний на виду, а вода, що так і сяяла проти вранішнього сонця, була чиста і холодна, мов з-під льоду. Взимку водовоз привозив воду обмерзлими, в срібних бурульках, саньми. Вуса в нього теж були обмерзлі і теж у маленьких бурульках. Підождавши, доки Климко націдить води, він забирав у нього з рук відра і заносив до кімнати. «Дзядзька Кирілл-та ігдзе, на рабоце? — питався. — Привецік яму пірадаш, как вярньоцца. Ад дзядзькі Сімьона, мол...» Взимку, коли такої ранньої пори надворі ще поночі, від станції через колії і до самого висілка блимали рухливі жовті вогники, схожі на світляків: то поверталися додому з нічної зміни шахтарі.

Аж ось від вагоноремонтних майстерень, спершу охрипло, з шипінням, а далі все чистіше й потужніше, долинав гудок, скликаючи людей на роботу. Климко вирушав до школи — повз шахтну сортувальню, закурену штибом, далі повз гомінкий велелюдний базар і аптеку. Біля клубу, супроти кінобудки, він зупинявся і слухав, як там шерхотить-співає кіноплівка: механік перемотував її після вечірнього сеансу — «Думи про козака Голоту», або «Щорса», або «Чапаєва». Як недавно ще, лише два місяці тому,

все це було, а тепер здавалося, що давно-предавно, як був ще дошкільням...

Біля якогось двору Клишко став: на вулицю через паркан та жовту акацію звисала велика яблунева гілка. На ній поміж рідким уже листям висіло двоє поморщених яблужок, що злиплися до купи, — видно, червотока сточила їх. В акації на осонні зібрався цілий базар гороб'ячий. «Тепло знайшли, — подумав Клишко. — Немає на вас котат!» Горобці, ганяючись один за одним, шугали в гіллі й оббивали крильцями листя. Яблука теж погойдувалися від того гороб'ячого бешкету разом з тоненькою гілочкою, на якій росли. Клишко поклав торбину з картоплею під паркан і сів на неї, сказавши собі: «Перепочину трохи», — а сам не зводив очей з пари яблук.

Він просидів отако, задерши голову вгору, довгенько, доки шия не зболіла. Горобці аж кишіли в яблуневих вітах, а яблука гойдалися і не падали, наче їх прив'язано ниткою. Клишко встав, закинув торбину на плечі й, зітхнувши, ще раз подивився на зморщені яблужка. «Ні, мабуть, вони ще скоро не впадуть. Хай собі». І почимчикував понад парканами далі, вже не поглядаючи вгору на садове гілля — а то, чого доброго, ще десь закортить «перепочити»...

За містечком знову був степ і степ. Сонце звернуло з полудня, світило навкіс, і Клишкова тінь з торбиною ковзала у надвечірньому промінні — ближчали й ближчали, ставали більші й жовтогарячіші. Незабаром Клишко побачив велике місто у долині, зупинився і роздивлявся його довго, мружачи очі проти сонця. Воно вже співало свою тиху червону пісню вечорову, і Клишко заозирався довкола: треба ж на ніч стати, бо в місті де притулишся? Далеко в полі, гонів за десять, він розгледів низеньку чорну копичку сіна чи соломи, коли б не торішньої, і звернув з дороги...

РОЗДІЛ ІІІ

То була не копичка, а старий курінь на баштанищі з прив'ялим уже огудинням та дрібною, з яблука завбільшки, пізньою зав'яззю кавунчат. Клишко розбивав їх об коліно і смакував блідо-рожеву холодну серединку: ба, не встигло ще й сонце заховатися, а земля вже холоне. Осінь...

У курені було багацько соломи, твердої, злежаної, — сторожі вкачали. Клишко зняв з того лігвиська тугий пластівець, щоб ним укритися, а решту соломи розворушив, щоб м'якше було спати, загорнувся у плащ-палатку й ліг. Зразу тремтів, не так від надвечірньої прохолоди, як від кавунчат, тоді надихав собі в пазуху, зогрівся й принішк у теплі. Він дивився на сонце, що саме

заходило супроти куреня, червоно-сумне і велике. Воно заходило за гори, і гори з цього боку потемнішали, взялися голубою тінню. «Скоро з-під них почнеться ніч, — думав Климко, — і піде-постелеться степом далі й далі, на всі боки. І до станції дійде, до чорного згарища на тому місці, де був барак, а тепер лиш купа попелу впереміш з головешками зосталася...»

Того задушливого від полум'я і диму серпневого дня, коли згоріла станція, Климко знайшов собі притулок у невеличкій кімнатці на шахтній сортувальні, де була колись вагова. Товсті кам'яні стіни вагової і зовні, й зсередини були густо вкриті чорною кіптявою: зовні від вугільної курави й штибу, що лежав тут-таки, одразу за ваговою, високими кучугурами; зсередини — від диму з круглої чавунної трубки-«буржуйки», що виходила іржавою трубою надвір через бляшану шибку у вікні. Ще у ваговій стояв старий конторський стіл, за яким сидів колись вагар і важив вагони з вугіллям; стіл ряхтів од великих і малих чорних плям.

Климко переніс із гуртового барачного погребі ті запаси, що вони мали з дядьком про осінь: шестеро відер дрібної картоплі-«розовки», два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин — і зажив у ваговій сам-один. А втім, він рідко коли залишався наодинці у закіптюжених стінах, бо в нього частенько, — бувало, що й до ночі, — засиджувалося шкільне хлоп'яче товариство — бідові непосидючі висілкові хлоп'яки. А Зульфат Гареев, онук дідуся Гареева з хлібопекарні, той і ночувати мало не щодня зоставався. Хлопцям до вподоби було в низенькій кам'яній Климковій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка — ніби на Робінзоновому острові... Повсідаються долі, сплівши ноги по-турецьки, і гомонять — без світла, серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору чавунної «буржуйки». Або ж умовкнуть нараз усі не змовляючись і слухають, слухають далекий гуркіт нічного бою.

Але то було вже потім. А перші два дні Климкові жилося у ваговій так незатишно, так самотньо, що аж. З підвалу, де стояли величезні ваги, тягло крізь щілини в старій дерев'яній підлозі прилою вільгістю, по закутках і попід стінами вигарцьовували вночі пацюки, а тепло від «буржуйки», доки на ній не обгоріла іржа, йшло чадне й давуче. Коли Климко добре напалував її, повітря вгорі робилося запаморочливо гаряче, від нього ломило голову, а внизу ходила хвилями густа підвальна охолода.

Дві ночі Климко спав на голому столі й одбивався від пацюків палицею, стукаючи нею по стіні. Пацючня, що, либонь, уже давно звикла хазяйнувати тут, лякалася і нишкла, а трохи згодом, ще Климко не встигав і повіки склепити, знову заводила вискливий, з тупотнявою та шкряботнявою шабаш.

Лише на третю ніч Климко заснув спокійно, бо пацюки вже не надокучали йому. Спровадив їх з вагової Зульфат Гарєєв, давній Климків товариш. Він знайшов Климка по димкові з труби, що виходила крізь шибку надвір. Прибіг захеканий, з гарячими рум'янцями на гострих смуглих вилицях, і так зрадів зустрічі, що схопив Климка в оберемок і носив його поперед себе, до хрускуту стискаючи ребра. Зульфат був дужий хлопчик, хоча й нижчий від Климка, вважай, на голову.

— А я бігав-бігав по висілку, — швидко, зліплюючи слова, заговорив Зульфат. — Сюди-туди... фух!.. Питаюся: де Климка? Хто бачив Климку? Немає Климки, ніхто не бачив... А ти осьде! Хорошо! У-у-у, хорошо!

Климко на те лише всміхався. Він дуже зрадів Зульфатові і мовчав тільки тому, що завжди був небалакучий у товаристві. Він любив слухати і тихо всміхався, або сумнів, або напружувався весь, уявляючи те, про що розповідав товариш.

— Пацюки в мене тут, — сказав Климко. — Такі здорові, що тупотять...

Вузькі й такі чорні, що аж різучі, Зульфатові очі на мить заплющилися (так він робив завжди, коли йому треба було помірковувати) і враз гаряче зблиснули:

— А хочеш, їх зараз не буде, хочеш? — вигукнув завзято. — Всіх вижену пастися в степ! Хочеш?

Він хутко познаходив усі пацючі ходи й виходи, вигріб з «буржуйки» в цеберку вугільний жар і заходився натовкувати його палицею в кожную нору, втираючи сльози від гарячого їдкового диму.

— Тепер породю буті їх, породю, щоб дим не виходив! — кричав він Климкові. — От так! О, чуєш: чхають! Натє вам ще, натє! — І сам чхав раз по раз і сміявся крізь сльози.

Потім вони наносили з шахтної лісопильні тирси і товсто вслали нею підлогу, щоб не тягло з підвалу; знайшли в барачному сараї старе ліжко з нікельованими кулями на бильцях, перенесли до вагової і зладнали постіль із сіна, яке не встигли доїсти шахтні коні: шахту-бо вже затопили водою, а коней забрали на війну. До вечора похмуре Климкове житло проясніло, нагрілося, а тирса жовто-медово запахла сосною. Щоб відсвяткувати входи, як належить справжнім господарям, хлопці зварили на вечерю картоплі в кожушках до старого солоного сала. То було справжнє свято!..

А через півмісяця — сталося те зранку — після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висілку за курми, стріляли по них із карабінів та автоматів і лементували, як цигани. (До їхнього приходу ні Климко, ні Зульфат не знали, що кури можуть літати незгірш за всяку птицю, тільки невисоко). Поївши курей, італійці гуртами, найменше по двоє-троє, пхалися від двору до двору і шукали собі їжу за гроші.

— Марка, марка!.. — вигукували вони.

Ніхто у висілку не розумів, що те означає, і ті, у кого завалилися марки для конвертів, виносили їх італійцям. Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі:

— Дурні! Сольдато італьяно... дати вам маркен... Денаро деля... Гросдойчен Райхес, унд зі мюссен... ві повинні дати... фюр дізес вертфолле гельд: лютте — молько, бурро — масльо, формаджо — сір... Манджяре! Ессен! Їсти!..

Про це розповів Климові Зульфат, бо італійці приходили й до них. Дід Гареев сказав їм:

— У нас є вугілля... Більш нічого в нас немає.

Тоді італійці кинулися грабувати і брали не тільки їжу, а й одяг, де кращий.

Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми і пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й «кіровські» годинники на вузьких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: «Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі...»

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще недавно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Климов з Зульфатом зайшли на базар. Може, вони й не завернули б туди — надивилися вже на змучених голодом людей з якоюсь дитячою жалібною надією в очах, — якби там не зчинився гвалт.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода. Її оточили з обох боків і кричали, піднімаючи над головою у кого що було:

— Візьми в мене! Новісіньке, подивися!..

— Бери костюм. Шевйотовий, не надіваний і разу...

— Черевики хромові треба?..

— Драп на пальто... Попробуй, який важкий. Вічне буде пальто.

На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородастий дядько і гув примирливо, перемацуючи очима товари:

— Тихо, тихо... Що мені треба — все візьму. Сам виберу. Тільки тихо, граждани! Ша! Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і вступжу. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Борошно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

Натовп ізнову загув, заколихався.

— Були б оце наші шахтарики, вони б тебе вдягли і взули, ще й підперезали б... — неголосно мовила якась жінка. В руках у неї було приношене дитяче пальтечко.

Бородань почув її, знайшов кам'яними очима в натовпі і сказав:
— А ти вобщє можеш тут не стоять. Вобщє не підходь, бо я в тебе й золота не візьму, хоч би в тебе воно й було. Їх пожалій, привези, а вони ще й зубами скреготять...

На жінку несердито зацїтькали, ніби просили її мовчати.

І тут Климко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою і Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом з немовлям трояндову, мов сто троянд, сукню. Климко бачив Наталю Миколаївну в цїй сукні лише двічі на рік: першого вересня і в останній день занять. Наталя Миколаївна щоразу так хвилювалася, зустрічаючи їх, своїх учнів, а чи проводжаючи на канікули, що троянди з трояндової сукні зацвітали в неї й на щоках. А минулої весни на останньому уроці вона сказала, печально всміхаючись: «От і підете ви в юність, уже з іншими вчителями, а я знову повернуся до маленьких, таких... грибочків, як були ви, коли прийшли до першого класу. Пам'ятаєте?» — І сльози, дві сльозинки, покотилися їй з очей, однак вона не чула їх і посміхалася. Тоді сказала: «Урок закінчено, до побачення, діти...» — І одвернулася до вікна. А вони стояли й стояли за партами, хоч у коридорі вже знявся радісний гамір: закінчився учбовий рік, сонця надворі повна чаша, аж до піднебесся, — хто ж не радітиме!

Наталя Миколаївна стояла осторонь від натовпу, що затулив підводу, і, маленька, бліда, дивилася на бороданя широко розплющеними очима. В них не було ні презирства, ні гніву, а лише зляканий подив. Одна її брова, поторкана золотом од ранкового сонця, напружено піднялася вгору і дрібно-дрібно тремтіла. Климко з Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затинаючись від хвилювання, сказали, перебиваючи один одного:

— Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася і випустила з рук трояндову сукню. Климко з Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись.

— Климко?.. Зульфат?.. Ой, як ви мене злякали... — І осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає і не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок...

— Ей ти, молодице! — гукнув бородань. — З червоним платтям. Підходь, я беру твій товар.

Наталя Миколаївна повільно обернулася до нього і сказала тихо, але так, що всі в натовпі почули і оглянулися:

— Ні-ні. Вам я його не проміняю... нізашо.

Бородань примружив кам'яні очі і, перекосивши рота, сказав:
— Поду-умаєш, яка цяця... Ва - ам! Ну, тоді пухни з голоду! —
Видно, сукня йому подобалася.

— Ходіте, хлопчики, проведете мене трошки, — сказала Наталя Миколаївна до Климка і Зульфата.

Вони пішли геть від базару. А бородань перепитав у когось із натовпу:

— Хто вона? Вчительша? — І погукав: — Ей ти, вчительша!.. Горда! Іди сю...

Він не встиг доказати, хутко присів на возі й затулив голову руками. Каменяка пролетіла понад ним і вдарилася об стіну аптеки. Натовп одсахнувся від воза, всі злякано дивилися на Наталю Миколаївну та хлопців, а Зульфат тремтів і кричав:

— Я вб'ю його! Таких треба вбить! — Він ухопив грудку порою, прищулив очі й замахнувся вдруге...

— Не смій, Зульфате! — звеліла Наталя Миколаївна, а Климко перехопив товаришеву руку і сказав:

— Не треба, Зуль, а то ще свого когось улучиш.

— Іш, чому вона тих виродків навчила! — прохрипів бородань. — Вчи-и-ительша... — Він побачив, що небезпека вже минула, і знову випростався на возі. — Іш, чому навчила!

Вони відійшли вже далеченько від базару, а Зульфат все ще тремтів, мов у пропасниці, і раз по раз люто озирався, блискаючи очима. Наталя Миколаївна легенько погладила його блідою, в синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала:

— Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий. — Вона тихо, лагідно засміялась, і хлопці, мовби вони ждали знаку, теж заусміхалися. Тоді Климко нерішуче спитав:

— А можна, ми подивимося на вашого маленького?

— Маленьку... — На щоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. — Її звати Оля. — Вона трохи підняла косинчик бузкової сповивачки, і Климко з Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно заплющені повіки, що здригалися від сонця, а губенята, не червоні, а синюваті, ожинові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

— Зараз, зараз... — промовила до личка Наталя Миколаївна.

Хлопці не зрозуміли, що означало те «зараз», лиш усміхалися: «Олю, О-олю!» — і причмокували губами.

— Де ти живеш тепер, Климку? — Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі. — Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

— Ми зараз удвох із Зульфатом, — сказав Климко. — Додому до нього, правда, навідуємося щодня — води наносимо, вугілля навибіраємо під териконом... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля... — Климко презирнувся з Зульфатом. Той на мить заплющився, тоді швидко закивав головою. — Наталю Миколаївно... — Климко зупинився і подав учительці її трояндову сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки. — Не треба вам нічого промінювати, а переходьте — це ми вас із Зульфатом удвох просимо, — переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо...

— Все помагати будемо! — вигукнув Зульфат, зблиснувши на Наталю Миколаївну гарячими відданими очима. — А Олі я колиску принесу. У нас є. Залізна! Батько сам у депо зробив, як я оттакенький був. У кузні гнув, електрозваркою варив!

Наталя Миколаївна всміхнулась і опустила очі.

Їй справді ніде було жити. Коли італійські солдати отаборилися в школі і вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парти, розкладали в шкільному саду вогнища і смалили над ними курей, з реготами й співами), Наталя Миколаївна з дитиною і чемоданом, у якому були одяг та дешиця сухарів, тихцем пішла із своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму, а в класах стояв нудотний дух курячої смалятини. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

— Спасибі, — тихо мовила Наталя Миколаївна до хлопців і дала ще тихіше: — Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...

Климко і Зульфат упоралися швидко. Від полудня до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній було: ліжко, стільці, книги, розкидані по підлозі, етажерку, постіль (подушки були чомусь порізані, і з них віялося пір'я). Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не бачив, обнявши бочонок з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Вже геть споночило, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. Колиска була з усіх боків розцяцькована квітами з дроту і всякими дротяними кучериками. Фарба на ній, весела, голуба, деінде облущилася, і там виступила іржа, та коли Зульфат гойднув колиску пальцем, вона гойдалася довго, як маятник, сама, наче промовляла: «Дивіться, яка гожа я нянечка!»

Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Гарєєв, низенький, сучоплечий, у ватяних штанях, вовняних шкарпетках і гостроносих шахтарських чунях. Дідусь приніс торбинку сухарів і, торохтячи ними, поклав на столі, а сам пішов до порога, щоб там сісти. Зульфат поспішив за ним слідом і підставив стілець. Дідусь зіперся руками й грудьми на щіпок і мовчки дивився, як Наталя Миколаївна, маленька, з рожевим у сьайві од «буржуйки» волоссям на плечі, поїть дитину чаєм з пляшечки.

— Тобі тут буде хорошо, Наташ Миколаївна. Можна жити!.. Ай-я-яй... Маленькому — чай! Не годиться. Маленькому молоко давай. Старому чай, кості гріть. Да-а... Німець хитрий! Сам пішов на Ростов, там є що кушат. Сюди послав італіянів — тут нічого кушат! — Він хрипко засміявся. Тоді кивнув сивою стриженою головою на сухарі: — Нестандартний сухар. Хліб нестандартний — сухар нестандартний. Вийняв з печі хліб, узяв буханка, верхушка раз — одпала. Без верхушка буханка нестандартний. Брак. А хліб не буває брак. Хліб ніколи не брак... Да-а, можна жити! Молодим жит, старим — туди! — І постукав костуром по підлозі. — Сухар економить!

— Не кажи так! — сердито крикнув Зульфат.

— Мовч! — іще сердитіше цитькнув на нього дідусь Гарєєв.

Він посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і зімружено подивився в личко немовляти на руках у Наталі Миколаївни.

— Молока треба! — сказав суворо.

Наталя Миколаївна подивилася на нього винуватими очима:

— Немає... Не стало, Муса Шафарович...

Дідусь Гарєєв обернувся до Зульфата, тицьнув у нього костуром:

— Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.

— Зараз? — підхопився Зульфат.

— Завтра, — сказав дідусь.

— Ні-ні, я вас прошу: не треба, не турбуйтеся, — благально мовила Наталя Миколаївна.

— Мовч! — сердито, як і на Зульфата, сказав їй дідусь Гарєєв, і хлопцям стало від цього ніяково перед Наталею Миколаївною, а вона лише усміхнулася, схилившись над дитиною.

Дідусь Гарєєв, не попрощавшись, рипнув дверима, кивнувши, щоб ішов за ним і Зульфат.

Климко догнав їх уже за штибовими купами. В пітьмі біліла і похитувалася голова дідуся Гарєєва (він ходив швидко); Зульфат чимчикував поруч, як невидимка. Климко смикнув його за рукав, і вони трохи відстали.

— Знаєш, що я придумав, Зульф, — збуджено сказав Климко. — Я піду по сіль.

Зульфат зупинився.

— Куди?

— У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі казав: «Сіль слов'янська, біла»? А це ж недалеко. Дядя Кирило туди часто ешелони водив. Уранці поїхав — увечері вже дома... — І зашепотів квапливо, щоб Зульфат не перебив його: — Що, що в нас картоплі є трохи та сала? Цього хоч би на два місяці хватило. А скоро зима. Зараз, коли тепло, треба йти. Харчів наміняємо по дорозі назад, молока, може...

— Сам не підеш, — уперто сказав Зульфат. — Я теж з тобою.

— А по молоко в Лобовку? А дома, з малими хто буде, з дідушем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому...

— Не пустять, — погодився Зульфат.

На прощання він сказав:

— Завтра?

— Вдосвіта, поки ще спатимуть, — сказав Климко. — А ти потім розповіси Наталі Миколаївні, куди я подався.

Зульфат міцно вхопив Климка за плечі, притяг до себе і довго держав так. Потім гаряче зашепотів на вухо:

— Хочеш, я тобі італійський кинджал на дорогу дам? Хочеш?

— Поцупив? — здивувався Климко.

— Ні. Виміняв на четверо яєць. Вони за їжу і карабіни проміняли бі! Я знаю.

— Не треба кинджала, — сказав Климко. — Так піду. Хто мене займе?..

Він прокинувся дуже рано. Між кучугурами ще тільки-но почало сіріти. Наталя Миколаївна спала, згорнувшись клубочком.

Біля неї тулилася Оля. Вона майже цілу ніч поплакувала, а тепер спала міцно, і щоки їй узялися ледь помітним сонним рум'янцем.

Климко тихо підсипав у «буржуйку» вугілля (він і вночі вставав підсипати, як звук те робити, ще живучи в бараци з дядьком Кирилом), узяв чистий зошит, олівець і написав:

«Наталю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим».

Він навшпиньки викрався з вагової, вдихнув досвітнього степового повітря, немовби води з криниці випив, і подався у виселок до Бочонка.

...Над баштаном і куренем стояв молочний надщерблений місяць. Була вже північ. Климко ворушився в соломі і кашляв до сліз, що заливали й холодили йому щоки.

Він утирався сонний і знову засипав. І знову кашляв.

А на баштанищі то тут, то там блищали холодною рососою кавунчата.

Тої ночі кінчився вересень і почався жовтень.

Він устав разом із сонцем. Довго кашляв, сидячи в солом'яній постелі і туго обіпнувшись рябою плащ-палаткою. Тіло йому охопила гаряча млюсть, в очах плавали жовті плями, і від того здавалося, що й надворі теж жовто.

«Ще захворію», — подумав Климко. І злякався: що тоді? Були б оце сірники або хоч кресало, розпалив би солом'яне вогнище, зогрівся, картоплі напик. Може, після гарячого й полетшало б. Хоч їсти йому не хотілося.

Дістав з торби галети, подержав у руках — просто так, аби знати, що вони є, — і поклав назад. «Хай, пригодяться». — І знову тяжко закашлявся.

В очах бриніли сльози, бриніла сиза роса на бур'янах та кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями і затис між коліньми.

«Треба швидше йти. Там хоч люди».

Климко підвівся — ноги одразу загули і налилися гарячим, — похитнувся, але не впав і не сів знову, а, тримаючись обома руками за куренів дашок, виступив надвір. Земля була холодна. Сяяло сонце, гралося з росною у блискітки — хто кого переблищить — і зовсім не гріло. З рота йшла крута пара. Климко й кашляв парую, і тремтів, тримаючись руками за курінь. Ні, по такій холоднющій землі далеко не зайдеш, хоча й близько вже: оно воно, місто, і за ним гори з рожевими вершечками — рукою наче дістав би.

Климко повернувся до куреня, узяв плащ-палатку і, зціпивши од напруги зуби, одірвав од неї чималий клапоть. Потім розірвав його ще навпіл — і вийшло дві онучі.

«Однаково холодно буде, як намокнуть», — подумав Климко.

Навибирав, де цілішої, сухої соломи, поробив товстенські вустілки і примірів їх до ступні, щоб ні великі були, ні малі. Потім туго обмотав ноги разом з вустілками плащ-палатяними клаптями і позав'язував кінці вище кісточок. Підвівся, обійшов довкола куреня — ступалося у новій взувачці легко і м'яко — і сказав сам собі, як дід Гарєєв:

— Можна жити!

Він ще посидів у курені, перепочив трохи на дорогу, взяв на плечі торбу і пішов до шляху, раз по раз корчачись від вибухів кашлю.

Йшов і розмірковував, що робити далі: чи податися одразу просто в гори по сіль, а чи зайти в місто на базар і спробувати Бочонкові гроші. Той жмуток тридцятка, п'ятнадцять червоних цупких папірців, що дав йому аптекар, як поховали дядька Кирила, лежав у цього в спідній кишені діжурки. Щоб не загубити його, Климко заколов кишеню мідною дротиною і закрутив її.

Можна й спробувати. Адже солі тут, мабуть, стільки, що за так бері. Якщо гроші — безцінь, то й сіль не дорожча.

«Спробую», — порішив Климко і пішов швидше.

Місто починалося такими ж будиночками в садах, як і в звичайному висілку. На парканах коло хвірток висіли дерев'яні поштові скриньки з дашками від дощу. Всі вони були порожні... Вицвірінькували горобці, підплигуючи на цегляних тротуарах. По одному паркану ходив рудий кіт і мружився на сонце зеленими очима.

Віконниці в будиночках було позачиняно, — може, тому, що рано, а може, від вулиці їх і вдень не одчиняли.

Климко йшов іржавою трамвайною колією, переступаючи із шпали на шпалу. Взувачку свою він зняв ще край міста — незручно якось тупцяти в онучах, подумують: старець.

Людей траплялося мало. Скрипне хвіртка, висунеться з неї дитяча голівка, стригне очима по вулиці: оно якийсь вурка йде з торбою за плечима, худий, брудний, босий, а великі сині очі, червоні по білках, так і нишпорять... Хлоп — зачинилася хвіртка.

— Ей, хлопчику чи дівчинко! — гукне Климко. — Як до базару йти — не знаєш?

Тихо за хвірткою, тільки чути, що сопє. Тоді: туп-туп-туп до хати — втекло.

«Що за люди?» — зітхає Климко і, покашлюючи, йде далі.

Почалися будинки довші й вищі, — у три, чотири, п'ять поверхів. Вони були сірі й мовчазні, ніби ніхто в них і не жив. Але людей побільшало. І всі вони — з тачками, клунками, вузлами — сунули в одну вулицю. Біженці чи місцеві, не розбереш. Климко пішов за ними і скоро побачив базар. Він починався старцями, що густо сиділи й стояли попід вицвілим зеленим парканом. Були тут зрячі й сліпі, безногі, безрукі, старі й молоді. Кухлики, картузи, пелени, простягнуті коритцем жмені...

— Пода-айте... подайте... подайте... — линуло понад парканом, як одна й та сама скорботна і жалібна пісня,

— Ану ке-лиш, сестрице, не проходь мимо, огляньсь на свого брата і подай йому рруку! — вимогливо гукав якийсь молодий дядько без ноги. Очі в нього були недобрі, пекучо поблискували в усі боки.

Дзень, дзень, дзень... — падали в кухлики монети.

— Спасибі, дитино, дай тобі Боже діждатися мужа чи брата.

— Ти, стара, проси, та не забалакуйся, бо через тебе й нас поліція загребе!

— А що я таке сказала?..

— Що, що... Чуємо, не глухі.

Климко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим німічним голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела:

— Прийшла німеч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая німеч. Кажу земельці: розступися, забори стару... А вона не розступається. Прошу-прошу — не хоче й квит... — В пелені у бабусі лежало три картоплини, дрібна цибулинка і з десяток гривеників. Бабуся подивилася на Кліма вологими вилинялими очима і сказала: — Іди, іди хлопчику, це я не тобі розкажую...

Климко видлубав з кишені одну тридцятку і поклав бабусі у пелену, а сам швидко пішов геть.

Над містом високо в небі прогули густі косинці німецьких бомбовозів, — може, з півсотні чи й більше. Вони блищали проти сонця, як скляні. Старці припишкли, всі, навіть сліпі, попіднімали голови і тривожно питалися у зрячих сусідів:

— Багато?

— Багато...

На базарі теж запала тиша. Тільки з-під розламаного ларка при базарних воротах чийсь тонюній голос (були до війни морозжениці з такими голосами, згадав Климко) набридливо скиглив:

— А хто ще желяючі-інтересуючі погадять? Зіночка гадає, що кого очідає...

Климко підійшов до ворожки і став навпроти, гріючи ноги в теплій на осонні пилюзі. Жінка сиділа на стільчику, тримаючи в пелені довгий, як пенал, ящикок, набитий засмальцьованими папірцями. З-під поли в неї визирала Зіночка — дрібненьке, схоже на пацюка звірятко в білих і жовтих латочках. Очиці у звірятка були маленькі й хитрі.

Климко торкнув Зіночку пальцем за писок і всміхнувся.

— Чого тобі? — сердито спитала ворожка. Шоки в неї були товсті, червоні, в густих синіх прожилках. Говорила вона, на превеликий Климків подив, басом.

— Нічого... — сказав Климко. — А ви за галети німецькі ворожите? Або за картоплю?

— Покажи.

Климко поставив торбу в пилюгу і витяг жменю картоплі.

— Дрібна, — сказала ворожка. — За таку — ні.

Галетам вона зраділа:

— О! Буде до чайку! — І наказала звіряткові: — Зіночка, работай!

Звірятко прудко скікнуло до ящика, принюхалося, пирхнуло і висмикнуло зубами один папірець, списаний нерівним первацьким почерком.

«По раней дорогі вам пристоїть свіданя з мужем», — прочитав Климко.

— Це не мені, це — жінкам, — сказав він, подаючи ворожці папірець.

Але вона, мовби враз оглухнувши, навіть не глянула на Климка, а забрала Зіночку під полу і, розгойдуючись на стільчику, заскиглила противним тонесеньким голосом:

— А ще хто желяющі-інтересующі погадать?..

Климко вже хотів був іти далі, як з-поза ларка вивернувся дядько з червоною подряпиною від носа до вуха і хрипко спитав у ворожки:

— Ну, як сьогодні з клієнтом?

— Слабо, — сердито, басом прогула власниця Зіночки.

— Пр-ровіrimo! — сказав дядько, мовби нахваляючись на когось, вихопив з-за пазухи гарненьку зелену пташку з круто зігнутиим дзьобом, посадив її на мізинець і, стрельнувши довкола прискаленим оком, весело гукнув:

— Евстррррелійський папуга!! Вид-дає предсказання — в око ліпить! Од-дин раз удовольство — сім літ продовольство! Ну, навались!!! Не може быть, сказав Суворов, щоб Чортов міст не перейшли! Хто перший — першому безплатно!..

— А хто ще желяющі-інтересующі... — хотіла перебити його ворожка, але дядько з папугою накрив її голос:

— Н-ну, р-разом, не товпись, по порядку становись!

Климко засміявся і закашлявся, дивлячись на дядька з папугою: видно ж, що одірви й покинь! І раптом подумав: «Чого ж оце я граюся тут? Хіба за цим сюди йшов?» Він замашно стукнув себе кулаком по лобі, як це робив Зульфат, коли хотів покарати сам себе, і пішов у ряди.

За сірими, вицвілими на сонці прилавками сиділи і стояли жінки і дідусі й неголосно, сторожко озираючись на всі боки, припрошували до своїх товарів. Тут були старі, побиті шашіллю ікони і в них — боги під склом серед барвистих воскових квітів; мідні, поначишувані каблучки і серги; товсті давні книги; червоні намиста з дукачами — і знову ікони, старіші й новіші, в оправках і без оправ, але боги на них були схожі один на одного, як брати, і всі дивилися сумними очима не на людей, а поверх них.

Далі йшли прилавки, заставлені мисочками з житом, кукуру-дзою, просом; біліли склянки з борошном, содою, вологою сіллю («Ось вона!» — зрадів Климко); стояли клунки з картоплею, капустою, буряками. І все це добро не продавалося, а мінялося на одержу, гас, мило, сірники...

«Видно, й тут гроші не нужні нікому», — подумав Климко, відчуваючи страх: нічого він тут не добуде...

Люди торгувалися не весело, як було до війни, а з якоюсь похмурою настирливістю, наче бороли один одного і ніяк не могли побороти:

— Скільки ж ви даєте?

- П'ять кухлів.
- Так спідниця ж — подивіться!
- Як хочете, не силую.
- Шість!
- Не-є...
- Дитину хвору в Полтаву на тачці везу...
- Ну то давайте вже.
- Запальнички, замки, кресала, губка, кремій!
- ...А воно ж на ваті чи на клоччі?
- Що ви, що ви, дядечку! Осьдечки, дивіться: вата.
- Півпуда.
- Скільки?!!
- Сіль-крупка! Печатне мило заграничне! Тільки за марки!
- ...То дійдемося ми з вами?
- Хіба що на тому світі.
- Ну й люди ж! Наче до війни таких не було.
- Біда наплодила...

Ряди скінчилися. Далі було засмічене токовисько, а за ним, коло магазинів з потрощеними вітринами, стояли люди з тачками. Климко пішов ще туди.

«Якщо і там не візьмуть гроші, тоді — в гори».

Біля крайньої тачки на дерев'яних колесах стояла дівчина, з напуском на очі зап'ята старенькою чорною хустиною. Вона тримала в руках чепурно, квітка до квітки складений букет чорнобривців. На плечах у неї була ще одна хустка — велика, у веселих червоних та зелених квітах, а темно-вишневі шовкові китиці ледь не торкалися землі. Щоки у дівчини були перепнуті по-старечому, навкіс, як у хворої на зуби, а маленькі тонкі пальці, що тримали квіти, тремтливо перебирали зелені стебельця.

— Купіть мою хустку. Дивіться, яка ловка... — тихим голосом, так лагідно і боязко просила дівчина, що Климко зупинився біля неї. — Я й чорнобривців на додачу ще дам... Купіть мою хустку...

Климко пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, і сказав:

— Чудна ви. Кому ж вони зараз потрібні, чорнобривці оті?

Дівчина сполохано глянула на нього темними затіненими очима і швидко вп'ялася пальцями в квітчасту хустку.

— Та ви мене не бійтесь, — усміхнувся Климко і згадав, що він сьогодні не вмивався. — Я не вурка, я по сіль сюди прийшов...

Дівчина одвернулася і стояла мовчки.

— Ото хлопець тобі правду каже, — озвався з-під магазину якийсь дядько. — Ти б поставила отуто коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — «чорнобривці»...

Дівчина так само наполохано, як і на Климка, подивилася на нього.

Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Климкові, чаїлася добра, лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки — великі й малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Климка пальцем:

— Здалеку йдеш чи тутешній? — спитав.

— З Донбасу я, — сказав Климко.

— А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

Климко кивнув.

— А що ж у тебе на сіль?

— Торбинка осьь, — Климко зняв з плеча торбу.

— Ні, — усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж заусміхалася. — Я питаю, на що міняеш чи купуєш. Одежа якась путня є чи, може, марки?

— Такого нема, — зітхнув Климко, розглядаючи тапочки («Чи не спробувати вимінять?»). — Гроші довоєнні є, так за них нічого не продають. Треба йти в гори, туди, — він махнув рукою, — там я й даром наберу. Так же?

— А чого ж босий?

— Щоб легше на ноги... — Климко ледь скривив губи, пробуючи усміхнутись. — Картопля в мене ще є. То, може б, ви проміняли взувачку на неї? Дрібнувата, правда...

— Візьми приміряй.

Климко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.

— Більші бери, щоб онуча влізла, — порадив швець.

Климко послухав його, взув більші й заходився розв'язувати торбу.

— Не треба, — сказав швець. — Носи собі, раз уже ти земляк...

Він скрутив цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички і сказав, огортаючись димом:

— А сіль ти, синок, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих пройшов. Сіль — це біля Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому). Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що — крейда, сода, вода солона в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

Климка обсіпало колючим жарком, а ноги потерпли і знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ганок і мовчав, стиснувши долонями щоки.

— Що ж... треба вертатися, — насилу вимовив він, похлинувся клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

— О, як тебе пробрало. — Швець поклав на плече Климові велику руку, подзьобану вугільними скалками, наче покроплену синькою. — Нічого, не скисай, щось придумаємо.

З-за магазину вихопилося два поліцаї в чорному, з карабінами за плечима і плоскими німецькими багнетами при боці. Вони підійшли до дівчини з хусткою і стали.

— Приймись! — сказав один з них, у кубанці, на яку по-селезнячому закручувалася чорна чуприна. Він уперся коліньми в тачку, ніби йому не було більше дороги, і подивився на дівчину дуже пильно спідлоба.

Дівчина вхопилася за дишель і підтягла тачку ближче до магазину. Руки в неї тремтіли.

Поліцаї пройшли повз шевця й Климка, навіть не глянувши на них, і той, що в кубанці, сказав другому:

— Бачив, яка краля? Може, зараз візьмем?

— А куди вона дінеться? Встигнемо ще.

Люди поміж тачками загомоніли:

— Що то воно?

— Поліцаї, хіба не бачиш?

— Так наші чи німці?

— Турки!

— Ха-ха...

— Цсс...

— Нова власть...

— Нові прихвосні, — сказав швець, і на нього заозиралися — одні з острахом, інші — ховаючи посмішки.

— Щось вони затівають, — сказав швець до Климка і кивнув головою. — Бач, скільки їх оно висипало. Як гусей.

Поліцаї, чоловік, може, сорок, вервечкою, на однаковій відстані один від одного швидко йшли понад обома парканами.

— Ловитимуть когось...

В рядах принишкли, і від цієї тиші, що настала враз, одрубом, на майдані зробилося моторошно-похмуро. Климко помітив, що з базару через токовисько спершу поодиноці, далі невеликими гурточками почали вишекуватися люди. Вони йшли неспіхом, ніби вже відбазарувалися, потім швидше, швидше... І раптом біля прилавків надривно, страшно серед тиші закричала жінка: «Ай, що ж це ви робите! Пустіть мою дитину! Пусті-іть!»

Все торжище разом схарапудилося, гойднулось — і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-поміж плечей свої клунки, вузли, торби...

— А-а-а!... — злинуло над базаром, як багатоголосий стогін.

А поміж тими, що товпилися коло тачок, поповзло незнайоме Климові слово: «Облава!.. Облава!..»

Сіра людська хвиля з розпачливим криком накопилася на паркан. Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав. Але на вулиці щільно, майже один проз один, стояли німецькі мотоцикли і грузовики. Пролунало кілька автоматних черг — видно було, що стріляли вгору, — і натовп знову повернув на базарний майдан, розсипаючись у всі боки. В ньому густо синіли поліцейські шинелі.

— Молоденьких виловлюють, — сказав швець, примружено, гостро дивлячись туди, де вирувало людське стовписько.

Він обернувся до дівчини з хусткою:

— Ти, дочко, йди сідай коло мене. Та хустку оту заховай геть, бо цвіте на весь базар.

Дівчина, бліда, з величезними карими очима, в яких аж кричала безпорадна мука од страху, зібгала хустку тремтячими пальцями і сховала її під полу жакетика. Вона сіла між Климом та шевцем, затулила обличчя руками і заплакала.

— Цить, — суворо звелів їй швець. — Сиди собі й годі. Як щур у горах, — тихенько.

Посеред майдану з'юрмилися, тулячись одна до одної, душ тридцять дівчат і серед них один-однісінький, високий, на голову вищий за всіх, блідолиций юнак. Звідти було чути плачі. Поліцаї з карабінами напереваги оточили і повели бранців до воріт. Слідом за ними, голосячи, пішло кілька жінок з вузликками і торбами за плечима і сивий, без картуза (картуз він тримав у руці) дідусь на дерев'яній ступці. Він махав нею швидко, і рукою з картузом у лад ході своїй вимахував, — певно, боячись відстати.

— ...Та тут самі старі, ми вже дивилися, — почув Климо і впізнав голос поліцає в кубанці. Їх було троє. Вони наближались, перемацуючи очима кожне обличчя в ряду тачкарів. — Де ж це та пташка з квіточками? Казав, давай зразу брати, так ні.

— Ну да, — заперечив йому другий, у синьому картузі, вигнутому на німецький манер. — А вона б рейвах підняла. Тоді всі розбіглися б.

Дівчина тоненько заплакала і зашепотіла до шевця:

— Спасіть мене, дядю, спасіть...

— Тихо-тихо-тихо, — швидко сказав їй швець. — Не бійся...

А Климо висмикнув з торби надірвану плащ-палатку, розіпнув її в руках так, щоб затулити дівчину, і став роздивлятися, бурмочучи заклопотано перше, що спало йому на думку:

— Якби не надірвана, то була б довша... Так надірвана... — а в голові стукотіло: «Хоч би пройшли, хоч би пройшли!»

— Хах! Ось де вона сховалась!

Климо побачив над плащ-палаткою простягнену руку в чорному суконному рукаві. Та рука взяла дівчину трьома пальцями

за підборіддя і підштовхнула його вгору. Дівчина підняла голову і дивилася на поліцая повнісінькими сліз карими очима.

— Уююй... Вони плачуть!.. Чого, моя квітко, хто тебе обидив, га?

— Не руш дитини, — тихо, але владно сказав швець.

— Ш-шо? — перепитав поліцая, скосивши на нього нахраписто-веселі сірі очі. — Ш-шо ти промекав?!

— Не руш дитини, кажу, — хрипко вимовив швець.

— Ану встань! — випростався поліцая. Два інші теж похмуро дивилися на шевця. — Вста-ать, кому сказано!!!

— Немає на що стать, — осміхнувся швець. Він не дивився на поліцая, він дивився кудись повз його коліна.

Поліцая коротко, прямо вдарив його п'ятірнею в обличчя.

Швець похитнувся назад, але не впав — устиг обіпертись на руки.

Він притулив долоню до розсіченої губи, а поліцая одкинув чоботом ковдру і відступився на крок, скрививши рота. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатах. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки — дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

— Шмаркач, — незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцая. — Я, щоб тобі тепленько жилося, ноги в шахті зоставив, а ти мене за це — по зубах...

Поліцая покашляв у стулені докупи пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

— То тебе що — просить? — сказав крізь зуби, вхопив її за руку і смикнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслалася по землі) і звелася навколішки. Климко випустив плащ-палатку, вчепився дівчині в другу руку і закричав:

— Пустіть її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!

— Та облиш ти цих старців, Стьопа... — сказав третій поліцая, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки і підійшли ближче. — Ходімо. Без одної Химки ярмарок буде.

— Н-нух, — зло видихнув той, що в кубанці. — Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавків і скоро зникли за ворітьми.

— От бачиш — і минулося, — сказав до дівчини швець, утираючи долонею закривавлені губи.

Дівчина стояла навколішки й оніміло дивилася в хустку, що розіслалася на землі. А Климко міцно тримав її за руку побілілими пальцями, і кашляв, і тремтів од кашлю.

Котрась жінка подала шевцеві хусточку втертися, але він сказав:

— Спасибі, не треба. Нашо ж добро переводити. Язиком оближу — швидше загоїться.

Поспівчувавши, тихо і злякано оглядаючись, жінки помалу розійшлися. Заскрипіли немазані колеса на тачках, поспівали сумно до воріт: який там тепер базар.

Дівчина враз немов опритомніла: вхопила шевця за руку, гладила її тонкими пальчиками і шепотіла, шепотіла, плачучи:

— Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...

Швець легенько вивільнив руку.

— Чого ж ти плачеш? Минулося — і цур йому, радій, що минулося. Далеко тобі ще йти?

— В Сумщину, дядечку... Я на шахтах була в Донбасі. А тут війна... Тепер до мами добиваюся...

— І доб'єшся, — лагідно хмурячи брови, сказав швець. — Чого ж. Тільки накнинь зараз на себе старе шмаття якесь або хусткою великою запнися, щоб ні лица, ні очей не було видно. Та серединою міста не їдь, а гухими вуличками — і на шлях. А там людей багато, з ними веселіш буде. Я тебе на своїй машині проведу закавулками. — Швець усміхнувся і поторкав долонями шарикопідшипникові коліщата.

Дівчина слухала його і швидко, по-дитячому кивала головою.

Тоді обернулася до Климка і винувато, соромко подивилася на нього заплаканими очима.

— Спасибі тобі, хлопчику... Я тебе зразу так і злякалася... Тобі, бува, не по дорозі зо мною, ні?

— Мені назад, — сказав Климко крізь кашель. — У Донбас.

— А то й справді був би моїм братиком... — Дівчина жалібно підняла брови. — У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...

— Назад мені треба, — сказав Климко.

Повз них тягла тачку якась жінка у довгому синьому плащі і в калошах на босоніж. Швець озвався до неї:

— Ти, молодице, хотіла балетки за сіль. То бери.

— Та хотіла, — сказала жінка і зупинилася з тачкою. — Ви ж бо просили борошенця хоч склянок п'ять. Нема, чоловіче, борошенця, не взяла.

— Нічого, якось обійдуся вже. Давайте за сіль. Тут ось хлопчик, — швець кивнув на Климка, — земляк мій, забився аж із Донбасу. Двісті кілометрів пройшов, щоб солі достати. А де ж її тут зараз найдеш?

Жінка швидко зиркнула на Климка.

— Роздала ж бо я, хазяїне, сіль. Те просить, те: «Дайте, тітонько, хоч у носовичок, хоч зо жменю». Жалко дивитися. Склянок, мо', з десяток осталося.

«Десять склянок!» — подумав Климко і уявив купку солі, величеньку таку. І зашпортався мершій у кишені, добуваючи гроші.

— Дома в мене то ще є, та й багатенько. З Солі привезла два мішечки, як війна почалася. А тут — осьо, тільки на денці... — Жінка дістала з тачки жовтий сировий клуночок.

— Давайте, скільки є, — сказав швець, — та вибирайте собі взувачку, яка на вас дивиться. — Тоді подумав і додав: — А може, хлопчик поміг би вам тачку додому правити, а ви йому дома вже солі досипали б іще, га?

— Я вам, тітонько, води наношу, дров нарубаю чи ще щось зроблю, що скажете. Чесне слово! — Климко похапцем розкрутив дротинку на кишені і простяг жінці всі гроші, дивлячись на неї вгору хворими очима.

Жінка зажурено подивилася на нього:

— Не треба мені грошей, хлопчику. Я тобі й так насиплю з півпуда, а то й більше, скільки донесеш. — І спитала в шевця з надією в очах: — Що ж воно оце далі буде, хазяїне?

— А що буде, — одказав швець. — Ось вернуться наші, пошю вам усім трьом чобітки на рипах, на скрипці заграю чи на баяні... А ви мені пісні хорошої заспіваєте або потанцюєте. Я колись любив потанцювати! — І він посміхнувся. — Отак і буде. А як же інакше?

І всі заусміхалися теж, дивлячись на його веселі зморшки біля очей і по всьому виду, і над похмуро порожнім, усипаним сміттям майданом ніби проясніло. А швець дістав з-під свого візка старий речовий мішок солдатський, поскладав у нього парами тапочки — ті, що zostалися, — ковдру, зав'язав тугенько і накинув лямки на плечі.

— Що ж, рушаймо, одбазарувалися, — сказав він. — Ти, дівчино, паняй за мною, я покажу, де тобі повернути. — Узяв у руки дерев'яні підпихачки, дужо обіперся ними об землю і перший, з мішечком за плечима, покотив до воріт.

Усі рушили за ним.

За ворітьми швець сказав жінці:

— Ви ж підмогніть там хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климку, кріпися в дорозі, бо вона ж тобі близька. Бувай. — І помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Він, не оглядаючись, поїхав щербатим цегляним тротуаром по негустому опалому листю: тьох-тьох, тьох-тьох, — озивалися підшипникові коліщата під його візком. А дівчина згорблено, низько опустивши голову, тягла за ним свою тачку на дерев'яних колесах.

— Поїхали й ми, тітонько, — сказав до жінки Климко. — Разом веселіше буде, еге ж?

— А ти бідовенький, — завважила жінка. — Бідовенький же?

— Не знаю, — зніяковів Климко.

Він узявся за холодну залізну ручку в дишлі тітчиної тачки і ще раз, востаннє подивився услід шевцеві, що котив помалу мережаним тротуаром: із тіні в сонце, із тіні в сонце... І все глухіше було чути: тьох-тьох, тьох-тьох...

РОЗДІЛ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, — велике, рівно обведене око червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:

— Тітонько, тьотю Марино... Що воно — ранок чи вечір? Де ви, тітонько? — спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

— Тут я, синок, ось, — тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло. — Слава Богу! — зраділа. — Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

— Довго я спав, тьотю? — спитав Климко.

— Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкрявати. Застудився ти дуже...

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою і сказав:

— Треба йти.

Він хотів підвестися, але ні спина, ні шия, ні руки не скорилися йому — тільки в жар кинуло, і на лобі виступив піт.

— Лежи, лежи, — придержала його тітка Марина. — Куди ж ти підеш отакий-о немічний. Підчинишся трохи, тоді й підеш. Лежи, а я тобі молочка сходжу напитаю. Як їсти схочеш, бери, ось я поклала на стільці, їж. Тільки гляди ж не вставай.

«Три дні!» — Климко відчував, що йому запекло в очах, як тоді, в балці, де він дожував останні крихти від Бочонкових сухарів, і заплющився.

Три дні... Це ж половину дороги пройшов би вже. А мо', й більше ніж половину, бо назад, із сіллю, ішов би швидше. Та й ніг уже не треба було б сидати гріть. Він ішов би так, як тоді, коли вони з тіткою вихопилися за Слов'янськ і Климко побачив і впізнав далеко в полі той курінь, у якому ночував минулої ночі, а ще далі — станцію і чепурний виселок, де він сидів під парканом та ждав, що горобці зіб'ють йому двійко червивих яблук. Отже, він вертався додому!

— А нам з вами, тьотю, ще й по дорозі! — сказав тоді Климко і став тягти так завзято і так легко й широко ступав у нових тапочках, хоч вони трошки і хляпали без онуч, що тітка Марина — так звали жінку — ледве встигала за ним і дивувалася:

— Де в тебе та й силочка береться, он скільки пройшовши голодний і холодний.

Климко-бо із вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди. А надвечір, уже в тітчиній хаті, його раптом почало так трусити, що й слова не міг вимовити. Він ще встиг помитись у ночвах з літеплом, гуркочучи брусочком мила по худих ребрах, перевдягтися у велику чисту чоловічу сорочку, що пахла, як і дядькові Кирилові сорочки, простим чорним милом, — і тоді його звалило. Далі він чув тільки, як йому давали пити щось гірке, а зуби цокотіли об вінця залізного кухля...

Климко розплющився. Тітки Марини в хаті не було. Він скидав із себе одну за одною всі вкривачки: теплу ковдру, старе пальто, якісь кофти, діжурку свою — і встав, спустивши ноги додолу. В хаті було чисто і ясно від сонця, веселих вишиваних рушників на стінах та від червоних калачиків і хвастунців, що цвіли на лутках у кожному вікні. На стільці коло ліжка лежала скибка хліба, намазана смальцем і потрушена зверху сірою сіллю, та двоє червонобоких яблук. Климко повільно, стримуючи себе, з'їв хліб і одне яблуко. «А те хай, — подумав про друге, — у дорогу візьму». Він побачив на лаві рівно складену чисту свою одягу, матроску і штани (виляняли після прання ще дужче, аж побіліли), устав і вдягся. Потім накинув діжурку і вийшов надвір. Сонце різонуло в очі, з них побігли дві сльозини. Климко витер їх пальцем. У повітрі пахло садовим димом. Так пахло восени і в їхньому висілку.

«Листя палять, — подумав Климко. — Треба ж роботу якусь зробити тітці, а то тільки набалакав: і те зроблю, і те...»

Він знайшов у сінях якийсь вінчик-деркач і провів тічок біля порога та вузеньку між споришем стежку до хвіртки — так вони замітали щоосені і щовесни в шкільному дворі. Тоді обійшов тітчину хату, повисмикував старий цупкий бур'ян попід призьбою — і хата одразу ніби повищала. Обдивився довкола — що б його ще таке зробити? — і помітив за хлівом солом'яний погрібничок, теж зарослий густим бур'яном. Він підійшов до погрібничка, вхопився обома руками за найдебелішу гіллясту бур'янину, щоб її вирвати, і раптом почув приглушене підземельне: «Ко-ко-ко-ко?!» Заджеркотіли й кури, але тихіше й не так сердито, як півень, і теж з-під землі. «А-а-а», — здогадався Климко, усміхаючись, і облишив бур'ян: хай, серед нього не всяк одразу й помітить погрібничок. Він пішов у хату, застелив ліжко і сів перепочити, бо втомився. «А як же оце йти, як і од вінчика вхоркався?» — і заспокоїв себе тим, що добре попоїв, тож сили прибуде.

Незабаром повернулася тітка Марина, весела, рум'янощока, очі сміються. В руках вона тримала маленьке жовте глеченя з квітками по боках, над вінцями в нього біліла шапочка молочної піни.

— Таки встав? — здівувалася і високо, ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли дивувалася). — Ну й меткий! У вас там на шахтах що — всі такі? І в дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу? Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, тьотю, — тихо сказав Климко. — Сьогодні. А то ще один день пропаде...

Тітка Марина поставила глек з молоком на лаву і подивилася на Климка спершу злякано, потім обличчя їй жалібно скривилося, очі набралися слізьми.

— А може б, ти, синочку, в мене zostався, га? — спитала вона невпевнено. — Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж — хворе хлопчєня... А вчителька з дитинкою якось переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула. Їсти в мене, хвалити Бога, є що — німці до нас тільки вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає, — житимемо втрьох, будеш нам за рідного сина... В школу тебе оддамо... Га? — В очах у неї світилася надія і ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

(Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить за переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом з ним виходить за переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі: Зульфат — що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна — що не почувала, як він пішов. Надвечір вертають онімілим у голодному горі висілком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко — усміхнений, мовчазний і синьоокий.

Але його немає...

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть).

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

— Сідай тоді пий молоко, а я тобі клуночок складу.

Вона внесла з хатини склянку і налила в неї молока, густого і тепло-пахучого.

— А півня, тітонько, ви краще заріжте, бо він і курей продасть... — сказав Климко.

Тітка Марина тихо засміялася і подивилася на нього залюбленими очима:

— Хто тебе й викохав отакого... А що, хіба його чуть?

— Як підйдеш близько, чуть, а з двору ні.

— Він у мене й на волі розбишакуватий був та горлатий.

Думала, хоч у погребі посмірнішає. От босяцюра! — Тітка зітхнула. — Я не хотіла тобі зразу казати, думала ж, зостанешся... Німці товарний поїзд учора пустили в Донбас, до Єнакієвого чи до Горлівки, точно не знаю. А сьогодні ввечері ще один піде. З нашої станції. — (Климкові стало важко дихати — так стисло в грудях). — Це мені той чоловік, де я молоко брала, сказав. Він перед війною обходчиком робив, то й зараз погнали, дарма що старий уже. Кажуть, не підеш — корову заберем. Може, він підсобить тобі сісти, як перегомонити з ним, га? — І сама ж собі відповіла: — Перегомону. А ти пий молоко та лягай хоч до полудня поспи — здоровіший будеш. Піду я в печі розтоплять.

Климко скуштував ковток молока, ще ковток... У склянці поменшало на третину. Подумав, подумав — і долив її водою з кухля, що стояв на столі. Потім ще надпив і ще раз долив, і ще... Поки стало не молоко, а синя бурдичка.

— Що то ти робиш? — почув він і підняв голову: в хатинних дверях стояла тітка Марина.

— Доливаю... — винувато сказав Климко.

— Водою?!

Климко опустил очі й кивнув.

— Мені, тітонько Марино, якби хоч пляшечку з собою взяти, додому, — сказав тихо. — Може, доведу...

— То й візьмеш! Спарю — і візьмеш! Сміливо пий, я ще дістану. — Вона вернулася в хатину і голосно зітхнула там.

А Климко випив ще стакан молока, вже чистого, тихенько роздягся й ліг. Він дивився у вікно й ждав полудня, аж доки й заснув.

Було вже поночі. На станції ані вогника, ані голосу людського. Тільки паровоз, видно, старенький уже, хрипко дише та кидає негусті іскри в захмарене небо.

«Вугілля в топку закидають», — подумав Климко, — інакше іскри не летіли б». Вони вилітають з труби лише на ходу і коли «шурують» топку, щоб підняти пару. Климко знав це ще змалечку від дядька Кирила. В паровозній будці тим часом погасли червоні відблиски, — дверці закрились, — перестала шурхати об вугілля лопата. Климко захвилювався: скоро відправлятимуть. Він сидів під якоюсь будкою біля клунка, а тітка Марина пішла шукати обходчика.

З кінця ешелону почулося тоненьке видзвонювання молоточка. Воно ближчало. А коли порівнялося з будкою, де сидів Климко, стихло, зарипіла черепашка під ногами, і Климко почув шепіт тітки Марини:

— А порожні вагони є, Гнатовичу?

— Вони всі порожні, — одказав їй хрипкий старечий голос. — Веди свого пасажира до другого з кінця, там уже є люди. Та й чисто: з-під лісу вагон. Тільки двері тихо одчиняйте.

Климко побачив маленьку чорну тінь обходчика з довгоносою мастильницею в руці — і знову задзвенів по колесах молоточок.

Підійшла тітка Марина, теж як тінь, з ночі виринула, зашепотіла:

— Ходімо, синочку. Повезло нам, дякувати добрих людей.

Вона легко закинула клунок на плечі і взяла Климка за руку.

— Осюдою, поза вокзальчиком ходімо, бо ще наскочимо на того виродка... Начальник станції тут об'явився новий.

Біля передостаннього вагона вони постояли, прислухаючись, потім тітка Марина легенько постукала в двері і сказала негослоно:

— Свої, не бійтеся...

Двері тихо відкотилися, утворивши чорну щілину.

— Може, підсобити? — озвався зсередини чоловічий голос, і простяглася рука.

Тітка Марина подала клунок, заплакала тихо, поцілувала Климка, зросивши слізьми йому щоки, і зашепотіла гаряче:

— Прощай, синочку... Так хотілося мені тебе zostавити в себе, такий ти мені любий став, як ішли тоді з гóрода, як хворів, — серця б тобі увірвала... Приїжджай... Пішки не йди — далеко... А приїжджай...

— Я не забуду вас, тьотю Марино, — надломленим голосом сказав Климко. — Я... спасибі вам... я приїду... Чесне слово! — Паровоз тоненько свиснув. Тітка ще раз поцілувала Климка, шелочучи щось сама собі, і поїзд, брякнувши буферами, рушив.

У вагоні пахло старою сосною стружкою, на стрілках він погойдувався і рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав.

Чоловік, — мабуть, той, що брав Климків клунок, — довго черкав сірником, а коли спалахнув вогник, Климко побачив купу стружок у кутку і під ними душ п'ять жінок з якимись пожитками в мішках і кошиках. Жінки дивилися на вогник тьмяно-блискучими сміливими очима.

«Наші, — подумав Климко, — донбасівські». І йому стало легко, тепло й затишно у цьому рипучому вагоні.

А чоловік прикурив цигарку і сказав Климкові уже в пітьмі:

— Візьми підмости собі стружок під боки, то подрімаєш у дорозі.

— Нічого, я і сидячи вмю спати, — бадьоро одказав Климко.

Він сів біля дверей, притулився спиною до стіни вагона, що ходила сюди-туди, мовби приколихувала, і дивився в прочинені двері на небо. Низькі чорні хмари, здавалося, стояли нерухомо, але по тому, як вони час від часу засмолювали негусті дрібні зорі і як ті зорі знову ненадовго з'являлися, Климко здогадався, що хмари біжать.

Поїзд ішов нерівно: то смикався і набирав шаленої швидкості, то гальмував так само різко, як і розганявся, то зупинявся просто посеред степу і довго стояв, а від переднього вагона біля паровоза було чути німецьке гелгекання. Тоді в кутку, де сиділи жінки, нишкли, а чоловік гасив цигарку. Він курих часто, і в спа-лахах сірника було видно стареньке зморшкувате лице з кустра-тими бровами.

І знову поїзд рушав, помалу, навромацки долаючи ніч та по-свистуючи тоненько хтозна й до кого. Дядьків ФД так не їздив. Він пролітав станцію, як ураган. І Климко, зачувши його потуж-ний лицарський гудок ще за семафором, ледве встигав вискочити з барака, щоб помахати дядькові Кирилові і побачити, як він усміхається йому і махає рукою, а білява хвиляста чуприна в'ється на вітрі. То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, помолодецьки жбурляючи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна шука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачахати трубою, мовби зареготавши, і задки швидко покотитися на станцію.

Та було інколи й так, що ФД зникав кудись на цілу добу чи й дві, а дядько лишався вдома. Найчастіше це траплялося у свято, коли депо, шахта, станція, клуб і школа сяяли вночі червоно-сильно-жовто-зеленими гірляндами, що гасли аж по тому, як сходило сонце, а з вікон у висілку грали патефони, і в бараці крізь тонкі стіни було чути з кімнати в кімнату святковий гомін. Дядько Кирило, в білих напрасованих брюках, білих парусинових черевиках і блакитній сорочці, легко перехоплений у стані шовковим поясом, одягав Климка в матроський костюм з безкозиркою, в нові рипучі сандалі, брав його за руку, і вони йшли до магазинів по морозиво та цукерки — смугасту «Ракову шийку»... Вітер грався стрічками безкозирки і лоскотав ними тоненьку Климкову шию. Климко напихав кишеньки цукерками, лизав кругле морозиво, а дядько присідав біля нього навпочіпки і казав:

— Біжи тепер додому, а я ще побуду з товаришами.

Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело, — а біляве хвилясте волосся світилося на сонці шовком.

«Посадимо із Зульфатом вишню над ним, — думав Климко, уткнувшись головою в коліна. — Весною вона біло цвістиме,

влітку ягідьми блищатиме, шпакли налітатимуть... А восени встелятиме могилу червоним листям з усіх боків...»

Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від безкозирки лоскотали і лоскотали Климові шию — так м'яко, так ніжно...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв просто-волосий, без зброї, у довгих, по самі лікті, шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутки, помовчав, розставивши ноги і згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрілив:

— Гераус!!!¹

Першим пішов до дверей дядько, що все куриє. В руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли дядько підійшов близько, німець відкинувся плечима назад, обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Климово поспробував одчинити свої двері, але вони не подавалися, видно, намокли за ніч під дошем. Зойкнула жінка, закричала друга, третя... Німець бив їх так само, як і старого, — мовчки, із усього маху. Климово на превелику силу встав з клунком за плечима і пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і хотів проскочити зліва від нього. Німець скося стежив за Климом, Климово теж не зводив з нього очей. Не дійшовши до дверей кроків три, він зігнувся калачиком, аж клунок посунувся на голову, подався ще трохи вліво од німця і разом з клунком полетів з вагона, перекинувся в повітрі й посунувся сторч головою по крутому мокрому насипу просто в калюжу, а клунок боляче придавив шию. Німець таки достав його вже на льоту кулаком у груди... Климово спробував підвестися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи ліктем по грязюці й тягнучи за собою клунок, вибрався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підійшов той, що викидав, гурт обступив його і зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив.

Климово розтер груди й коліно. «Добре, що тітонька Марина дала штани, хоч були вони й великі, а то живого місця на ногах не залишилося б», — подумав він, підвівся і видерся на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцеве!

Тепер йому лишалося пройти кілометрів шістьдесят. Климово повернув за акацієву посадку і побачив неподалік у степу старого

¹ Гераус — геть (нім.).

з кошиком та жінок з мішками за плечима. Вони посувалися помалу і дуже горбилися. Климко пішов слідом за ними.

А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру. Низько над ним сунули хмари.

РОЗДІЛ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Було ясне після дощу надвечір'я. Дошова роса м'яко блищала на пожухлих придорожніх травах, і сонце, що вже ледь торкалося найдальшого пагорка, малиново яскріло у кожній росині.

Климко йшов помалу, бо вкрай зморився зі своєю ношею.

Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якимось дивом не розбилась, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на одному, то на другому плечі.

В дощ він не зупинявся, щоб десь його переждати, а йшов і йшов, напнувшись надірваною плащ-палаткою, доки несли ноги.

Йшов він помалу ще й тому, що не треба вже було поспішати: он він, виселок, мріє крізь безлисту посадку, а он лежить за іржавими коліями великий залізний бак зваленої водокачки, звиваються димки по німому териконіві — порода горить. У висілку теж деінде курять негусті дими з димарів і тануть над посадкою.

Дома, дома!.. Уже дома.

Він не піде висілком, ні. На переїзді він зверне ліворуч і колією, мимо станції, депо, печища на місці барака і хлібопекарні дістанеться до вагової. Постукає тихенько в двері... «Хто там? — питає Наталя Миколаївна. — Заходьте, будь ласка»... Климко усміхнувся і, сам того не помічаючи, пішов швидше.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат. «Невже знову італійці?» — подумав Климко.

Вони й тоді, як прийшли, зчинили таку стрілянину по курях, наче у висілку точився бій. Так де ж ті кури зараз, як їх витрощили до одної?

Знову бахнув постріл, уже ближче, куля десь угорі тівкнула.

І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік — босий, у солдатському галіфе з розв'язаними поворозками і в гімнастерці без ремінця,

Він біг і весь час оглядався. На переїзд вискочило ще двоє, у чорному.

Один з них припав на коліно і вистрілив. Той, що біг, вильнув убік.

І тоді Климко все зрозумів.

— Туди, дядю, біжіть! — закричав він, показуючи рукою праворуч від себе. — Туди! Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди і облекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоногарячі плями.

Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

— Климка-а-а! Кли-и-мка-а! — почув Климко з гарячої пітьми і нічого вже більше не чув.

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.

ВОГНИК ДАЛЕКО В СТЕПУ

Нас прийняли до училища разом: трьох Василів — Василя Силку, Василя Обору, Василя Кібкала — і мене. Мене-то звати Павлом, а прозивають Павлентієм. Ну, та я, правда, сам і винен.

Василів узяли першого ж дня, а мене забракували: сказали, що малий. Хлопців одразу й перевдягли. Видали їм новенькі хакові пілочки, новенькі, теж хакові, гімнастерки з натороченими товстою білою ниткою кишенями на грудях (не по дві, як у військових, а по одній), штани, черевики, широкі брезентові паски підперезуватися, навіть шкарпеток, про які ми тільки чули, по дві пари. До того всього, сказали, видадуть перегодом ще сірі шинелі з солдатського сукна і шапки.

А я в чім прийшов — не буду казати, в чім, бо це невесело, — у тім і зостався.

Хлопці раділи, обмацували один на одному одіж, упізнавали один одного і не впізнавали, розчервонілися всі, пілочки набакір... А Василь Силка, як оглянув себе в новому, ляснув у долоні, крутнувся на одній нозі й вигукнув — як лоша заїржав:

— Чи це я, чи не я? Чи нова копійка?!

Я теж обмацував їх і теж пробував усміхатися, та, мабуть, лише косоротився, і під оком сіпалося. Мені коли погано, то під оком сіпається.

Дорогою до села Василі втішали мене, що, мовляв, на трій рік приймуть і тебе, що їхня форма до того року вже приноситься, а в мене буде нова, що вони однак будуть зі мною товаришувати — разом красти солому вночі з поля, бити пеньки в лузі, грати у два голоси на балалайках вечорами в неділю, а я на бубні вибиватиму. Я тоді на бубні саморобному, з собачої шкури, вибивав під Василеві балалайки: в мене-бо слуху немає, ото тільки на бубні. До того вони мене довтішали, що я мало не розкис був. Ну, вдержався якось.

А вдома... Краще б я не приходив додому.

— Ну, що, Павлику? Що виходив? — спитала тітка Ялосовета, тільки-но я переступив поріг, і дивилася на мене з такою надією, що мені знову засіпалося під оком.

— Не взяли. Малий, сказали, — ледве вимовив я: так у горлі лоскотало.

Вона сіла на вичовганий піл з двома ненакритими подушками в узголів'ї і заплакала.

— Та й що ж тепер? — Тітка дивилася на мене крізь сльози нещасними очима. — Як же тепер, га?

— Не знаю... На роботу піду.

— В чому? Подивися на себе. А їсти що? Хліба намолотили тільки в державу і то не хватило до плану. — І знову заплакала, затуливши очі долонею.

Вона любила плакати.

Я тихенько вийшов з хати, знайшов у сінях мотузку і подався на берег, до річки: може, де вільшеня або вербеня сухе трапляться — треба ж якось її втішити, щоб хоч уночі не плакала.

Тітка Ялосовета мені мачуха. Вона пішла за мого тата «на дитину», як мені було дев'ять років, і прожила з ним до війни рівно місяць, а зі мною оце вже шостий рік мучиться. Я-бо ніколи й разу не назвав її матір'ю, якось язик не повертається. Якби хоч тато був... А вона обижається, думає, що то я нарешне, на зло. Нічого, знайду ось вільшечку — переплаче. Вона радіє, як є чим топити. Спробуй її ще знайти, ту вільшечку!.. Казав уже їй раз: ідіть заміж, а я й сам якось. Плаче. Ну, хай як хоче. Я ж не заставляю. Та ще й півхати нема, зосталася тільки хатина, а більшу половину одірвало бомбою. У нас у півсела нема хат — такий сильний був бій... Нічого, нарубаю дров, зваримо щось їсти, а далі воно покаже. Не плакатиме ж вона з ложкою в руках!

Над річкою вечоріє, прохолодніше на ніч. Заграва од захід сонця поринула аж до дна і звідти світить. На лататті місцинами густо біліють лілії, вони схожі на зграї білих чаєнят, що сіли на воду. Тут я витягав дерево з нашої хати надбитої. Двері плавали майже цілі і обаполи. А вікон — ні однісінького і в трісках не знайшлося... Піймаю обапіл, ухоплюся за нього руками і правлю до берега, вибиваючи ногами. Зубами цокочу, губи не звезу — така холодна вода була. А тітка Ялосовета бере те, що я до берега приправив, та у двір носить. Я тоді з місяць кашляв: простудився. На те літо, як мине неврожай, може, доточимо хату. А зараз треба знайти якийсь сухостій та вечерю зварити. Нічого, перепаде...

Другого дня ми пішли в училище удвох з тіткою Ялосоветою. Я-то не наважився б, а — вона.

Зайшли просто до директора.

Директор був у кабінеті сам. Стояв біля вікна спиною до дверей, невисокий, щупленький, з блискучим лакованим ціпком у руці, дивився в училищний двір — звідти лунали різноголосі команди шикуватися «по ранжиру в колону по чотири». Було перше вересня.

Коли ми ввійшли і стали при порозі, директор озирнувся. Він був у всьому військовому, з портупеями через плече, тільки без погонів: на гімнастерці два ордени, а решта — планочки. Подивився на тітку Ялосовету, потім на мене. Якийсь захололо-уважний подив був у його сірих опуклих очах.

— Що ви хотіли? — спитав він.

Тітка Ялосовета одразу заплакала, почала розказувати, що хату нашу «викинуло бомбою в річку», що живемо ми в тій хаті, як у норі, одягатися ні в віщо, їсти теж не дуже... А я стояв, дивився у підлогу і тримав у спітнілій руці згорнуті в дудочку документи: заяву, метричну довідку, табель за п'ятий клас і автобіографію. Мені було ніяково від того, що тітка Ялосовета розказує все про нас — хоч воно й правда — та ще й підхвалює мене:

— Він слухняненький, роботящий, не дивіться, що такий ото малий. Він підросте. І вчиться ловко, самі ловкі оцінки. Якби було за чим далі учитися, то хіба я його привела б оце... А то таке, наче збуваю дитину...

— Скільки тобі років? — спитав директор, перевівши свій уважно-здивований погляд з тітки Ялосовети на мене.

Я подав йому документи. Він пробіг їх очима і посміхнувся. Тітка Ялосовета дивилася на нього благально.

— Те що малий, нічого. — Директор обміряв мене поглядом, а я боявся і дихнути. Стояв і не дихав. — Ми йому підставку зробимо, щоб до верстата діставав. Але ж йому нема ще й п'ятнадцяти років...

— Та скільки ж там — без одного місяця не п'ятнадцять.

Директор ще раз переглянув табель, заяву (я написав її дуже каліграфічно, майже намалював) і раптом запитав:

— А що в тебе за ім'я — Павлентій?

Тітка Ялосовета теж глянула на мене здивовано.

— Чого він Павлентій? Павлом його звати. Павло Трохимович...

Я вступився собі в босі ноги в пилюці після дороги і чув, як дрібні голочки пошпигують мені у вуха, у щоки, шию — все горить. Стукнуло ж отаке в голову — Павлентій!

А було так. Покликала мене одного разу баба Прониha, сусідка наша, щоб я їй листа від дочки прочитав. У неї в Донбасі дочка живе, Ольга. Ну, прочитав усе, ще й число знизу, і підпис: «Ольгея Павловна Пронь».

«Ач, — зраділа і запишалася Прониha. — Поки тут на свинарнику робила, то інакше, як Ольга Пронька, ніхто не звав. А попала між люди — Ольгея Павловна!..»

Потім, коли я писав заяву до училища, то й собі подумав, що це ж і я йду між люди. І утнув не Павло, а — Павлентій.

— Ну, що ж, Павле... Трохимовичу, — сказав директор. — Беру тебе під свою відповідальність. Будеш у нас відмінником.

Він прорипів до столу протезом у хромовому офіцерському чоботі, підтягуючи його за шпиком, написав щось червоним олівцем на заяві і простягнув її мені. Від нього пахло підсмаженими на сонці портупелями і «Казбеком».

— Віддаси завідуючому складом, отут у дворі, у підвалі він, скажеш, що я просив знайти тобі найменший розмір форми. Тільки дивись, дисципліна у нас сувора, майже військова. Щоб не

просився назад. Приходь завтра на заняття у п'яту групу. Будеш у найбідовішій... п'ятій групі.

Тітка Ялосовета вклонилася йому низько і сказала крізь сльози:
— Спасибі вам, чоловіче добрий!

Директор глянув на неї суворо, подив у його очах зробився ще холодніший.

— Облиште це! — І додав лагідніше: — Це ж не моє власне училище, жінко.

Дорогою до складу я сказав тітці сердито:

— Чого ви ото?! Кланятися заходилися...

— Ти розумний! — теж розсердилася вона. — Треба ж людині якось подякувати? — І одразу пересердилася, сказала з полегкістю: — Ну, слава Богу!

Навіть найменша форма була мені завеликою: гімнастерка, як підперезавсь, стала на спині халабудою, штани були кругом широкі й довші, ніж треба, десь на півчверті, то довелося вбрати халози у шкарпетки. А черевики і пілотка підійшли.

— Нічого, нічого, — приказувала тітка Ялосовета, обсмикуючи мене з усіх боків, і я чув, як вона пробувала матерію на пучку. — Міцненьке... Підемо до діда Кравця, він попідшиває. — І спиталася у завскладом: — А як тут у вас, чоловіче, годують? Тричі?

Завскладом, побитий на обличчі деінде віспою, з бистрими очима, весело сказав:

— Тричі, молодице. І все, хоч і рідке... зате гаряче... Та сімсот грамів хліба щодня. Це не шуточка, це — як шахтарям пайка, трошки там менша.

Додому ми йшли швидко, бо тітка Ялосовета відпросилася у бригадира тільки до обіду. Під Писаревим лісом молотила молотарка. Над нею стояла проти сонця хмарка пилюки з половиною. Ясний, прозорий день був.

— Ач, як сонячно! — сказала тітка Ялосовета і по-молодому збила хустку на плечі. — А красивий директор. Такий якийсь... Наче й наш, наче й не наш — культурний.

— Кажу ж: ідіть заміж. Так ні...

Тітка Ялосовета тихо якось так засміялася, зітхнула.

— Дурненький ти ще, а вже совітуєш, — сказала необидно. — Всі люди красиві, як добрі. — Ішла вона легко, світилася. І одно поглядала на мене збоку.

— А в черевиках ти повищав. Такий — наче підріс на очах. Ну, звісно, підбори ж...

— Нічого, ось вивчуся, — купимо і вам черевики, — сказав я. Так було мені на душі щасливо, що аж попробував у голові: «мамо», — ні, не вийшло. То йшов мовчки. Форма шелестіла від ходи, аж порипувала, наче накрохмалена. «Нічого, приноситься», — думав я. Поліз до нашивної кишені на грудях, намацав пальцями

новий олівець. Купили у книгарні за двадцять копійок, бо там же у розкладі на завтра написано: «Креслення...»

І от я стою у п'ятій своїй групі, в найостаннішій шерензі. Вона зветься «шкентель». Лунають команди «рівняйся!» і «струнко!». То майстри, після того як старости — майстрам, доповідають директорові, хто є, кого немає і чому. Ті, що попереду, правофлангові, крутять головами, роблячи ними «равняння на середину», і стовпляють під команду «струнко!», а задні ряди гудуть, хихикають, штовхаються — нікому до них нема діла. А найдужче у нашій групі, бо в нас, хоч навчаємося ми вже п'ятий день, і досі немає майстра. Хлопці кажуть по-всякому: одні — що не знайшли ще, інші — що майстри-то є, але ніхто з них не хоче брати нашу групу. Тому решта дев'ять груп, які з майстрами, — і «механіки», і «столярі», — вже були на практиці в емтеесі і в столярні, а нас ведуть щодня після сніданку в старий двоповерховий будинок — учбовий корпус — на «теорію». Класи там малі, сидіти тісно і душно, а писати зовсім ніяк, хіба що боком, і то підбиваємо один одному. Класи ті називаються «аудиторіями». Були вже у нас два політзаняття, креслення, фізика, технологія металів (це про те, які бувають метали, та що з них роблять) і диктант з російської мови.

Командує нами староста на прізвище Гришуха, художокій, суворий з лиця дитбудинківець, з рудим пушком на верхній губі. Майже вся наша група — дитбудинківці. Їх двадцять три — і всі один за одного, дивляться прямо й сміливо і називають нас сімох селяків або «кугутами», або «макухою», але не сердито, а так, наче заради розваги, чи що. Підійде котрийсь, візьме пальцями за гудзик на гімнастерці, крутить і дивиться у вічі: «Садок є, кугуте? Принеси груш. А я за тебе заступатись буду. Нема? Що ж ти тоді за кугут?» Мене не займають. Один почав був щось про «жратуху», щоб я приніс чогось із дому попоїсти, але Гришуха сказав йому: «Ша, він наш». Видно, він знає наші автобіографії. Мені чужо в цій п'ятій групі і холодно всередині, тремтить там щось, хоч он як сонечко світить, і горобців на деревах навколо плацу — як попелу: цвірінчать, гріються на теплі. Вийти б тихенько з оцього «шкентеля» та поза спинами, поза спинами, наче мені кудись треба. А там завернути за Нарбуд — і додому. Ішов би оце шляхом понад стовпами до села... Молотарка в полі гуде, од паровика дим стелиться і пахне теплим, ворони по стерні походжають, хетезе коло лісу просянище оре... Зайшов би в ліс, напився води з джерела, попоїв грушок-падалиць... Вони зараз листям прикидані. Накрисш листок долонею — щось тверденьке. Як не патрон, то грушка, м'яка, коричнева всередині, сама тоне в роті. А завтра приніс би оцю форму, поки нова... Ні, ти ба! Сам он як просився, у директора був... Павлен ті й! А тепер назад рачки... Тепер уже

стій! І я зводжуся навшпиньки, щоб побачити своїх Василів. Усі вони в першій, найдорослішій і найграмотнішій групі — «механіки сего¹ машин». Не видно Василів. Однакові пілотки, однакові стрижені потилиці.

Незабаром групи, починаючи з першої, одна за одною, строевим кроком рушили з плацу до їдальні. Попереду — майстри, збоку, прикомандуючи: «Раз! Два!.. Лівою!» — крокували старости. Ішли напружено, як дерев'яні, сікли ногами дорогу, вибиваючи підшвами такти під оті «рраз-два!». Директор, викладачі, замполіт віддавали кожній групі честь і ледь посміхалися при цьому.

А наша п'ята зосталася на плацу. І стояли ми вже не строем, а як попало.

— Альо! Чого стоїмо? — загули дитбудинківці.

— Гришухо! Веди на рубон!²

Староста, який стояв спиною до нас, обернувся і повільно просвистів з-під тонкої губи в рудому пушку:

— Тссіх!

Мабуть, його побоювалися і дитбудинківці, бо замовкли одразу.

І раптом хтось вигукнув:

— Бра! Майстра ведуть!

Із двору училища, куди вмаршировала остання, десята, група, ішов до нас директор, швидко підтягаючи ліву ногу за лакованим ціпком. Поруч, ледве встигаючи за директором, дріботів якийсь дідусик. Він був у ремісницькій формі, новій-новісінькій і настобурченій ще гірше, ніж у мене; передня пола гімнастерки сягала йому нижче колін і, йдучи, він підбивав її ними, як фартушину; брезентова реміняка, з нікельованою бляхою «РУ», була заперезана аж під грудьми; штани мели пилюгу, і з-під одної холоші за кожним крочком викидався вперед довгий шнурок від черевика. Коли він, щось кажучи директорові на ходу, повернувся до нас боком, ми побачили... Ні, він не був горбатий, але такий сутулуватий, наче під гімнастеркою за плечима у нього висів баян... Руками дідусик розмахував по-стройовому, дуже кумедно, як підліток, що вдає військового в строю.

Ми зацікавилися. Ми перестали дихати, як я у директоровому кабінеті. А Гришуха викинув убік праву руку і скомандував:

— У дві шеренги — становись!

Доки ми розштовхували один одного, щоб бути в першому ряду, директор і майстер підійшли. І не встигли ми ще ні вирівнятися, ні зробити «рівняння на середину» під команду Гришухи, як майстер уперся кінчиками пальців собі у праве вухо, випнув

¹ Сего — сільськогосподарських.

² На рубон — їсти.

груди, наскільки те дозволяв «баян» на його спині, і бадьорим тоненьким голоском крикнув:

— Здрастуйте, товариші ремісники п'ятої групи! — і усміхнувся зовсім беззубим ротом.

Якби він хоч ногами, перед тим як узятися під козирок, нічого не робив, а то клацнув розшнурованим черевиком об зашнурований так хвацько, що ледь не збив самого себе, і шнурок простягнувся збоку.

— Здрав'я желаєм, товариш майстер! — урозлад, весело крикнули ми.

Майстер прибрав руку од вуха і, сміючись старечим сміхом, хрипкенько сказав:

— Ну, от ми й зустрілися! — Він нахилився, наставив на нас свій «баян» і почав зашнуровувати черевик.

Директор теж усміхався. Потім посуворішав, подав команду «вільно».

— Товариші ремісники, — сказав він, підждавши, поки дідусик упорався з черевиком і випростався. — Нарешті ми знайшли для вашої групи майстра. Федір Демидович Сніп — слюсар-інструментальник найвищого розряду. Крім того, він ще і слюсар-лекальщик, тобто вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму. Під час війни Федір Демидович був слюсарем-зброярем на заводі і робив для фронту кулемети. Зараз Федір Демидович пенсіонер. Але, зваживши на наше велике прохання, він погодився взяти і вивчити вашу групу. Не прошу, а наказую, — директор виразно підняв палець, — наказую шанувати його золоті руки, його похилий вік і звання робітника-вчителя. Багато хто з вашої групи подали мені заяви, у яких просять переводу в механіки. Ця група вже набрана, товариші, з тих, хто має вищу, ніж у вас, шести- і семикласну освіту. До того ж скажу вам по секрету: хто такий механік? За два роки вони вивчать два трактори — ХТЗ і «Універсал» та два комбайни — «Сталінець» і «Комунар», от і все. Ми розішлемо їх по емтеесах у райони нашої області. А ви!.. У вас буде освіта і спеціальність заводських інтелігентів-інструментальників! Вас ми направимо у міста, на великі заводи. Ваше майбутнє — завтрашній день робітничого класу, завидне майбутнє, хлопці! І ще одне: майстер — ваш учитель і батько, всі ви перед ним рівні, як рівні перед батьками, хоч більшість із вас, — директор опустил очі і притишив голос, — можливо, й не пам'ятає своїх батьків...

Він глянув на майстра — той кивав головою і швидким чіпким поглядом черкав по кожному обличчю в строю. Дивно, але навіть дитбудинківці не витримували його погляду: стільки було в майстрових очах якоїсь гострої приціленості і старечого суму.

До їдальні ми йшли, чітко вибиваючи крок і з гордо піднятими головами: тепер і в нас є майстер! І будемо ми не якимись

там сеге механіками, а заводськими інтелігентами у великих містах!

Снідала вся група за трьома столами, по десятеро за одним. Перед кожним уже лежала пайка хліба по двісті грамів і стояла залізна тарілка вівсяного супу — ми звали його «суп-і-го-го».

Майстер теж сидів з нами, за першим столом, причепившись на краєчок довгого ослона, хоч для майстрів був окремий стіл у кутку тісної, як і учбовий корпус, їдальні. Він їв, поклавши пілотку, як і всі ми, собі на коліна; їв по-старечому — швидко кутуляв трохи виставленими вперед губами і підборіддям.

Потім подали друге — чай в алюмінієвих кухлях. Десять кухлів на алюмінієвій таці на кожен стіл. Ми зацокотіли ложками, мішаючи рудуватий окріп — хто мішав держачком, хто черпачком. Кухля просто так, пальцями, не вдержиш, то підіставали з колін пілотки і — пілотками. Чай був дужче несолодкий, ніж солодкий: пийнеш раз — наче з цукром, пийнеш удруге — наче ні. І в цій чайовій тиші — тільки губи дмуть у кухлі — майстер раптом голосно сказав, піднявши кухоль високо над столом і теж обгорнутий пілоткою.

— Чай, дітки, треба мішати в обидва боки: спершу наліво, потім направо — тоді він буде солодший.

Наша і ще дві групи, що сиділи за іншими столами, засміялися. Майстри — теж. А кухарі за «амбразурою» мовчали.

Ми дивилися на інші столи переможно: ось який у нас майстер, дарма що маленький і старенький!

Сніданок ми ніколи не їли з хлібом. Що б там не подавали, суп чи кашу, хліб залишався цілий. І вже коли ось-ось мала пролунати команда «встати!», ми пускали по руках солянку з сірою крупною сіллю, кожен брав з неї пучку солі і трусив нею пайку, потім удавлював дрібки великим пальцем у м'якушку, і ховав хліб до кишені. Цей винахід сподобався усьому училищу, бо ні до сніданку, ні в сніданок нам не хотілося їсти дужче, ніж після сніданку.

Дорогу від училища до МТС, де наші майстерні, ми проходили з піснями, — аптеку, заготзерно, сушарку, базар — все з піснями. Далі було пустирище, за ним — МТС. Тут ми вже йшли мовчки і не в ногу.

Вирушаємо з училищного двору п'ятьма колонами. Майстри — на два кроки попереду кожної групи, старости — збоку.

— Заспівуй! — лунають команди.

І починається... якась місиво пісень, вихор якийсь, бо в кожній групі — своя пісня. У першій — «Смуглянка», у другій — «Ох, да вспомним, братцы, вы кубанцы», у третьій — «В степи под Херсоном», у четвертій — «Скакав козак через долину», у нас — «Дальневосточная»... Решта п'ять груп лишилися на «теорію», у них теж є свої пісні.

І от щоранку, від восьмої до дев'ятої години, коли групи йдуть на практику, наш маленький райцентрик, наполовину розбитий бомбами і снарядами, гуде піснями. Назустріч нам, бруківкою, теж строем, ідуть на свою практику — у кравецькі майстерні — дівчата з сорокового училища, «сороконіжки», — ті, що zostалися під війну сиротами. Їх назбирали з багатьох районів. Зодягнені вони в чорні або сині плаття до поясоків з блискучими вузькими бляшками «РУ-40» і в чорні берети з білими молоточками, як і в нас на пілотках. Чорняві, біляві, бліденькі, тонкі... У них теж є «шкентелі», там тупцяють дрібні, як оце я. Вони теж ідуть з піснями — ми кажемо: «пищать», і, порівнявшись з ними, глушимо їх, надриваючи горлянки до охрипу:

Сто-им на стра-же, всегда-всегда!
А если ска-жет страна труда:
Прицелом точным — врага в упор!
Даль-не-вос-точ-ная, даешь отпор,
Кра-сно-зна-менная, смелее в бой!
Смелее в бой!

Коли ми отак «грякаємо» пісню, «сороконіжки», із середини строю й ті, що на «шкентелі», затуляють вушка долонями і всім виглядом своїм, усміщечками виказують любеньку згоду, що ми, м у ж ч и н и, таки сильніші за них. А дівчата правофлангові, вищі, сягністі, вже схожі чимось на жінок, підморгують нашим правофланговим — це де бідовіші, а сором'язливі — ті опускають очі й на щоках у них займаються рум'янці. Я в цьому теж трошки вже тямлю.

Співаємо до пустирища за базаром. Далі виймаємо з кишень присолені пайки і мовчки їмо. Староста — теж. А майстри сходяться в круг і йдуть гомонять про щось своє. Крім нашого. Він біжка подався від колони вбік, згорбився, наставив у небо свій «баян», рве щось у траві і похапцем запихає у кишені. Майстри з інших груп стежать за його заняттям і посміхаються...

У майстерні, куди нас завели «справа по одному», не було нічого такого: ні дивовижних верстатів, які ми кожен сам по собі повигадували, ні інструментів, розкладених по полицках, ні креслень та схем на стінах. Стояли тільки зсунуті один до одного п'ять верстаків з поструганих дощок і на кожному — шестеро лещат, по троє з обох боків. Біля них лежали молоток, зубило, терпуг і товста залізна плашка. В одному кутку — бормашина з великим колесом (нею свердлять залізо), у другому — ручне наждачне точило. Все це ми бачили ще дітьми у колгоспівських кузнях, і, може, тому похнюпилися усі: отака майстерня!.. Єдине, що здивувало нас, — купа снарядних гільз, рівненько складених попід

стіною, штук сто, а може, і більше. Вони дивилися на нас пробитими капсулями... Верстатки були не однакові: перші два вищі, ще два нижчі і п'ятий, останній, найнижчий. Майстер обміряв нас очима і метушливо, майже бігцем розводив по місцях. При цьому він брав кожного за плечі і легенько пхав поперед себе, примовляючи: «Сюди, сюди, сюди...» Мені та ще п'ятьом малорослим хлопцям випало місце за найнижчим верстаком.

Розставивши всіх, майстер подрібнувши до свого верстачка, присунутого до наших упоперек, став за ним і урочисто, як з трибуни, промовив:

— Товариші, увага сюди! У-ва-га! Перед вами — ваші робочі місця. Зараз вони вам ще чужі, але незабаром стануть рідними...

Його слухали понуро, зорили у вікна, за якими посеред емте-сєвського двору порпалися біля комбайна «механіки». Майстер перейняв те позиркування і, швидко червоніючи, тоненьким голосом, що буває у дітей та у старих, закричав:

— Не ви-ду-му-ва-ти дурного! Завтра ваші ме-ха-ні-ки робитимуть отуто те ж саме, що й ви сьогодні. Всі починатимуть з ручок і з пучок! Панів не буде. У-ва-га: тема сьогоднішніх занять — рубка металу за допомогою мо-лот-ка, — він узяв з верстачка і підняв угору молоток, — і зу-би-ла. Ось воно. — І показав зубило, тримаючи його посередині двома пальцями, як цяцьку. Він саяв увесь, показуючи нам зубило й молоток, жести його були рвучкі, очиці світилися, і ми почали слухати його не так з цікавості — що ми, зроду не бачили молотка й зубила? — як від подиву: чого він так ото радіє? А може, ще й те приспокоїло, що механіки теж недалеко від нас одскочили, раз і їм цієї майстерні не минути...

— А тепер узяли всі у праву руку молоточки. Хто лівша — у ліву. Не соромтесь. Великий «Лівша» — читали книжечку? — теж був лівшею, але блоху підкував...

Ми взяли молотки.

— У світі є три, — майстер значушо підняв угору вказівний палець, — всього три удари молотком. Перший — кистьовий, коли рука згинається лише в кисті. Отак. Усі робимо за мною: раз-і, раз-і, раз-і...

Ми помахали молотками, самою кистю.

— Другий удар — ліктьовий, при якому рука згинається тільки в лікті. Цей удар сильніший, ніж попередній. Спробували: раз-і, раз-і.

Ми ще помахали молотками.

— Третій, найсильніший удар, — плечовий. Він нам поки що не пригодиться... Тепер зубильце. Його тримають не двома чи трома пальцями, а в кулаці, щоб не виприсуло від удару і не влучило у сусіда. Взяли зубильця, обняли всіма пальчиками... Так. Щоб рубати метал, треба бути сміливим. Якщо котрийсь із

вас ненароком влучить себе по пальчику або щиколотках — це буває — не бійтеся: прикладемо подорожничку, а біль буде наукою, по чому цілитися — по зубилу чи по руках. Від болю прибуває ума! Така теорія. Переходимо до практики. Нам треба взяти всім по гільзі, розпустити їх зубилом і молотком уздовж, одрубати денця з капсулями і відрихтувати залізо, щоб воно було рівне, як аркуш паперу...

Гільзи були широкогорлі, але не дуже довгі. Ми рубали їх надворі, стоячи навколішки або сидячи на траві під майстернею, бо майстер сказав, що земля — «найкраща маса», бо від неї нема віддачі. Майже в кожного з нас були вже садна і синці на пальцях і щиколотках, ми мовчки, крадькома один від одного лизали їх час від часу, пересміювалися, якщо хтось там, ударившись, починав сичати від болю і дмухати на ліву руку. А майстер метався поміж нами, воркотів лагідненькі слова, показував кожному сам, як рубати, і роздавав з кишені прив'язлі, м'які листки подорожника: видно, ото він подорожник і рвав на пустирищі.

— Обережніше, об-бе-реж-но! — вигукував він. — Набити руку — це не означає побити руки... Йоду в нас немає. Йод пішов на фронт!

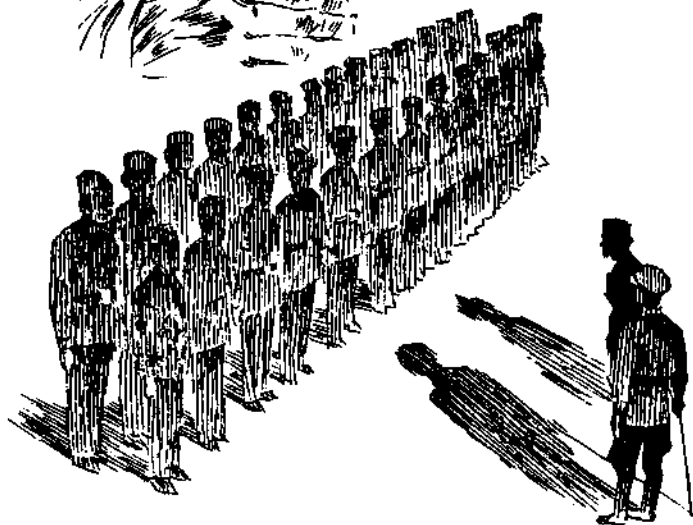
Потім він теж став навколішки, швидко розпустив дві гільзи підряд короткими і, здавалося збоку, легенькими ударами молотка по зубилу, і «баян» за його плечима ворухився, наче в нього пробували міхи.

Розрубані гільзи ми розгинали спершу об груди, вчепившись пальцями в гострі краї, потім гуцькалися на них ногами, а поправляли молотком. І кожен намагався закінчити першим.

Сонце підбилося високо, в емтеєсівському дворі запахло розігрітим солідолом та соляркою, біля механічної майстерні бухкотів і дуже курів димом двигун — крутив широкими й вужчими пасами якісь невідомі нам верстати крізь прорубані у стіні діри. За двором МТС починалося поле, звідти дихала суша.

В такий час на «теорії» нам уже хотілося обідати, а тут — ні. За роботою ми забули і про себе, і про їжу. Згадали про неї лише тоді, коли майстер оголосив перерву і повів усіх до майстерні показувати, які інструменти ми скоро будемо робити своїми руками. Ми стовпилися навколо його верстака.

Він дістав із тумбочки внизу невеличкий дерев'яний сундучок, обкований по вуглах старою синюватою міддю, і ледве висадив його нагору. Коли він метушливо, хрипкенько хекаючи, відімкнув дрібний висячий замок і підняв кришку, ми поторопіли: з сундучка вирвалося на сонце сяєво. В аудиторії з креслення ми бачили на стендах усі слюсарні інструменти і знали, що як називається, бо вони були підписані. Звичайні чорні інструменти, тільки й того, що не захватані і не торкнуті іржею.

— Хочеться подержати в руках? — спитав майстер, поклавши волохаті куценькі брови на круглі окулярики в залізній оправі. Ми закивали: хочемо. — Натє. Тільки добренько держіть у руках... — І він почав роздавати молотки й молоточки, плоскогубці й плоскогубчики, циркуль, керна, зубила й зубильця, викрутки й викрутки, ручні тиски, завбільшки з сірникову коробочку, кронциркулі, внутроміри, крейсмейсер, ножички для тонкого металу... Всім хватило. Мені перепали плоскогубці, і я ніяк не міг удержати їх на долоні: вони ковзалися на ній, бігали, як ртуть; я підхоплював їх з долоні на долоню, аж поки вони не встоялися у пригорщі, і тоді по них потекли сонячні промені — як прозорий димок по дзеркалу. З хлопцями, кому попався інструмент без ручки, було те ж саме: вони перекидали його з долоні в долоню, як жарину, і сміялися так, ніби їх лоскотали. Майстер і собі сміявся, закинувши голову назад, і в його роті було видно маленький тремтячий язичок. А з наших долонь на стелю й на стіни майстерні розбігалися сонячні зайчики.

— Це інструмент полірований, — сказав майстер, пересміявшись. — Того він і в'юнкий такий.

— А ним можна щось робити? — спитав хтось.

— А я ним і роблю. Навіщо ж я його виготовляв би? От прийду від вас додому, буду щось робити. Гратимусь... Ви ж любите гратися, скажімо, з м'ячем? Ну, а я — з металом. Старому, як малому, — втіхи треба.

— А ви голки вмієте рльобити? — спитав Іван Пиріг із сусіднього з нашим селом хутора Пирого (він вимовляв: «Пирліг, я з Пирльогів, а ти?»).

— Що, нема голки вдома? — спитав майстер.

— Була, та я ненарльоком поламав, а мати б'ються... — І роззявив рота. У нього не хватало губів стуляти рот.

Майстер зняв свою пілотку, вимотав з неї нитку з голкою і простягнув Пирогові.

— Віддаси матері, хай не сердиться.

Той узяв і ще дужче роззявив рота, показуючи, що то він усміхається.

Хтось із дитбудинківців ширнув його під бік і прошепотів над саме вухо, але почули всі: «У-у, кугут, уже вициганив!» Пиріг скривився плакати і промимрив: «Я ж не прльосив...»

— Тихо, — сказав майстер дуже мирно. — У кого ще немає голки, підніміть руки. Чесно, не соромтесь.

Ніхто більше не підняв. Майстер покивав головою.

— Роблю й голки, чого ж. І ниточку можу викувати... срібну.

— А вушко чим — свердельцем провірчуєте?

— А в мене щипчики такі є: угорі зубчик, унизу гніздечко. Нагрів товщий кінець голки, клац — і є вушко. Потім знову загартовую.

— А розкажіть, як ви кулемети робили.

— Кулемети? А я їх і не робив. Я тільки підчищав — те, се... Так, щоб вони були безвідмовними. — Він знічев'я заозирався, понюхав повітря і схопився на ноги. Ми теж заозиралися і побачили трьох наших за бормашиною: вони швиденько затягалися і передавали один одному недокурок.

— У-ва-га, на гурт! — вигукнув майстер, і не встигли ми й оком зморгнути, як у бормашину, перекидаючись у повітрі і мелькаючи шнурками, полетів черевик. Він ударився об колесо й упав додолу.

Ті, що курили, кинулися до дверей.

— Назад! — тоненько закричав майстер. — Принести мені черевик! — Він стояв, тримаючись рукою за верстак, і підстрибував на одній нозі, а друга була в самій шкарпетці.

Ті троє боязко, огинаючись, принесли черевик. Майстер узув його, притупнув ногою і сказав звичайним голосом:

— Ну от... А то що ж я — на одній нозі вчитиму вас далі, чи як? — Він вийняв з кишені ще довоєнний «Кіровський» годинник, якийсь час дивився на нього то зблизька, то здалека і знову крикнув тонким голосом: — Кінець перерви!

Ми позносили його інструменти, але як не намагалися скласти їх купкою, вони розсковзувалися. Так і zostалися лежати проти сонця на верстаку, виграючи сріблом...

Майстер дістав зі своєї тумбочки жерстяну викройку, наклав її на лист заліза, що ми виправили з гільз, і обвів кругом тоненьким шильцем. Викройка була схожа на невеликий щит, які малюють у підручниках з історії стародавнього світу, а вгорі, над щитом — схоже щось на крильця. Хлопці вгадували по-всякому. Одні казали, що це для комбайнів, інші — що для сошників на сівалки, тільки треба ще гнути і зварювати електрозваркою.

— Рубаємо по контуру, за міліметр од лі-ні-ї, — оголосив майстер, закінчивши розмічати. — Тепер уже не до землі, а до плашок на ваших верстаках. Хто рівніше обрубас, тому буде легше обробляти свою заготовку терпугом. До ро-бо-ти!

І знову перепало нашим пальцям, знову ми сичали й зализували садна. Але цього разу було ще болячіше, бо ми біли себе вдруге у ті ж самісінькі місця, що й до перерви.

Коли ж ми закінчили рубати і «по контуру» і, затиснувши заготовки у лещата, взялися за терпуги, то в майстерні розляглося таке гарчання, що в животі холонуло. Під фронт наші «катюші» й німецькі шестиствольні міномети стріляли тихіше...

За півтори години до обіду майстер і Гришуха зібрали заготовки — хто добре обпиляв, хто абияк — і понесли до кузні у протилежний куток емтеєсівського двору. А нам наказано було прибрати «робочі місця» і відпочивати, доки вони повернуться. Ми позмітали обрубки та ошурки з-під терпугів (у майстерні

закружляв проти вікон блискучий металевий пилок); потім крутили бормашину, хто діставав до ручки; інші пробували обточувати на наждаку шматочки заліза, а в кого був козик — то козик. Одне слово, проганяли голод.

Емтеєсівській двигун просвистів на обід, запахав повільніше, повільніше і зовсім став. Паси теж зупинилися. У дворі зробилося тихо. Ми вже нічим не забавлялися. Сиділи попід стіною майстерні на сонечку, як сонні горобці — рядочком, а перед очима стояла тільки черга до їдальні.

Саме в цей час якогось сірого гуртового оніміння з-за механічної майстерні, де кузня, вийшли майстер і Гришуха. Обидва вони несли по дві в'язки нанизаних на дротиння готових-готові-сіньких... лопат: з продовгуватими горбиками посередині, з рунками, заклепані, з дірочками для цвяхів, щоб держак прибивать — ну все, як у справжньої лопати! Ми попідхоплювалися з-під стіни, стовпилися.

— От... — сказав майстер, поклавши в'язки на землю і втираючи пілоткою мокре чоло. — Перша ваша продукція. І — першого сорту! Лопати ваші не гнутья й не ламаються! Отже... — Він раптом випростався, знову, як і вранці, коли його привів директор, ударив правим черевиком об лівий так, що аж похитнувся і, приклавши долоню до вуха, як те роблять старі, коли недочують, крикнув:

— Вітаю вас, товариші, з першою лопатою!!!

Не буду розказувати, що з нами робилося... Ну, штовхали один одного в груди, легенько так, звісно, не боляче, ляскали долонями по плечах, сміялися, перепитували один одного: «Як тебе звати? Іван?! Диви, і мене Йван!..» Я теж когось штовхав і допитувався, як його звати, і казав, що я — Павло...

Йшли до училища не через місто, а навпростець, вирубаним парком — самі пеньки та пагіння од колишніх дерев. Не строєм ішли, а так. І в кожного в руці — по лопаті, і кожен хоче впізнати, де ж та, що він робив. А вони всі однакові: сірі після вогню, трохи в сажі. Тридцять дві лопати! Тридцять наших і дві майстрових.

Були вже і підлабузники. Я знаю ще зі школи їх — оті, що до вчительші лащатся. Вони терлися біля майстра. А Пиріг із Пирогів навіть іти йому заважав — забігав наперед, зазірав в очі та допитувався:

— А післязавтра будемо ще рлюбати метал?

— Ні, не будемо, — одказував майстер голосно, всім, — бо післязавтра ви ні зубила не вдержите, ні молотка. Хай вавки позагоюються, руки відпочинуть, тоді знову рубатимемо. Ще навітшастьесь..

— А інтерлесно рлюбать! Наче матерлію ножем рлі-жеш!..

Хтось таки знайшовся, відтер Пиріга від майстра, і він ішов збоку, зобиджено роззявивши рота.

Обідала наша група останньою, бо ще ж лопати на склад здавали. На перше був борщ, на друге — пшоняна каша, прилита зверху пересмаженим, аж чорним, борошном з цибулею, на третє — чай. Дитбудинківцям видали пайки по триста грамів, бо їм же й на вечір по двісті грамів залишали, а нам, кому йти додому, то п'ятсот — вечеряти ми не залишалися. Нашу вечерю, квасоляний суп або куліш, дитбудинківці ділили на гурт, менш як по півпорції на брата.

Їли вперше за ці п'ять днів навчання мирно, не гиркалися, якщо хтось там комусь підбив ненароком ложку чи зачепив ногою під столом. Кусали чорний, важкий, аж вогкий, хліб з обранених рук (вони пахли старим кислим пороховим димом од гільз) та посміювалися, що ложка в кожного теліпається у наморених пальцях — борщу до рота не донесеш.

Ця перша практика зробила нас однаковішими, — може, тому так мирно ми й обідали. «Якби ще не Пиріг з отою голкою своєю, то й ще краще було б, — думав я сам собі. — А то наче тільки в нього немає голки! У нас теж немає, позичками живемо».

Після обіду оголосили: знову буде лінійка. Ми дивувалися — чому це? Ніколи ж не було лінійки вдень. Вишикувалися на плацу, вирівнялися, гудемо веселенько, наобідавшись. У кишені в мене півпайки хліба, двісті п'ятдесят грамів: буде нам з тіткою Ялосоветою на вечерю. Першого дня приніс, а той шматочок злежався у кишені, сплескався, зробився схожий на чорненький такий гаманець; поклав на стіл, а тітка: «О Боже! Де це ти взяв?» — «Пайок, — одказую. — Од пайка зосталося, їжте, це я вам». Одщипнула крихту, жує помаленьку, слухає на смак, а тоді: «До-обрий!» — І очима кліп-кліп. О, знову плакати заходжується! От звичка! І пішов на грядки картоплиння згрібати.

— Гр-рупи, р-рівняйсь! Стр-рунко! — скомандував старший воєнрук Бушний. Він завжди командує лінійкою і дуже красиво козирає, — як нап'ята струна ввесь.

Лінійка затихла: на плац виходили директор, майстри, викладачі — всі ті, що й зранку. В одній руці директор тримав свій ціпок, а в другій... нашу лопату. Він щось промовив до Бушного, і той, узявшись під козилок, скомандував:

— Училище-е... рівняйсь! Стр-рунко-о-о! П'ята гр-рупа! Десять кроків уперед... маарш!

Ми відстукали десять кроків і опинилися перед лінійкою.

— Кр-ругом! Увага всім!

— Товариші ремісники! — голосніше і урочистіше, ніж завжди, промовив директор. — Сьогодні п'ята група на чолі зі своїм майстром Федором Демидовичем Снопом (наш майстер покивав головою) проявила себе наполегливою як у навчанні, так і в праці... Можна сказати, по-геройськи проявила себе. За чотири

години практичних занять вона виготовила для народного господарства перше замовлення: тридцять дві ось такі лопати. — Директор підняв над головою лопату. Лінійка загула, заколивалася: то задні ряди почали пробиватися наперед, щоб подивитися на нашу лопату.

Директор говорив довго: про війну, про тяжкий рік, про велику надію держави на нас — трудові резерви. І закінчив так:

— Замість трьохсот комбінезонів, що ми маємо одержати незабаром для всіх вас, до складу надійшло поки п'ятдесят. Наказую: нагородити п'яту групу комбінезонами!

Біля училищного двору мене ждали Василі. Ми швиденько вийшли за райцентр, і там, у полі, де нікогісінько, — усі по черзі приміряли комбінезон, — чорний, як галка, блискучий, з цупкого хебе. Красивий комбінезон, ще й з великими кишенями вище колін — майстер сказав, що то для найпотрібнішого слюсарного інструменту, щоб завжди під рукою був.

Як підходили вже до села. Василь Силка попросив мене:

— Дай я пройдуся в комбінезоні до твоєї хати, а там під мостом зніму.

Так ми і ввійшли у село: Василь Силка у чорному, як танкіст, а ми троє в зеленому.

Осінь того року була суха, як і літо, — ані дощинки. Земля на шляху порепалася, трава обабіч нього вигоріла — не трава, а руде прядівце; навіть деревій, нащо вже терплячий, і той поіржавів, поламався. Самі порепини в землі кругом чорніють, і, здається, ніби й вони гарячим дишуть. Лише від Писаревого лісу, як дійдеш навпроти нього, вологістю повіває: там у гушавині по яругах джерел багацько та потоків, більших і менших. На тернах понад лісом павутина блищить, вона висить і на дротах між телеграфними стовпами. Голо кругом — лише де-не-де у полі маленьку приземкувату скирту соломи видно. Та павутиння. Навіть зайці кудись повтікали. Скільки ходимо, ще й разу не бачили.

Якось ми з Василями, йдучи з училища, сіли перепочити на пожухлій траві, і котромусь із нас спало на думку: скільки ж то кілометрів треба пройти нам за два роки навчання, якщо відкинути од них неділі та канікули?

Множили паличкою на землі (в умі-бо спробуй помножити!): 250 днів на вісімнадцять кілометрів — дев'ять від села до училища та дев'ять назад. Вийшло рівно чотири тисячі п'ятсот кілометрів.

Зразу ми потетеріли. Сиділи і дивилися один на одного мовчки. Тоді Василь Силка Чи-це-я-чи-не-я (так ми його прозвали після того перевдягання в училищі) підхопився на ноги і вигукнув — як лоша проіржав крізь широкі рідкі зуби:

— Хі-гі-гі! Підождіть! Це ж як за два роки разом, то багато, а як щодня потроху, то й не багато!

— А й справді! — здивувалися і порадили ми. — То ж як разом! І потупцяли далі.

Усім нам зробилося весело, ноги враз полегшали. А Василь Обора, наймовчакуватіший і найдужчий серед нас, проказав на radoшах, затинаючись:

— А'а мені брат В'олодя на весну т'апочки з Харкова при'везе! На цій... на резиновій підосшві із ската. — Обора, коли дуже сердився або радів, то говорив отакою коротенькою спотикачкою.

Я теж не втримався — розказав про те, як повелічав себе у заяві до училища не Павлом, а Павлентієм, і ми розсміялися гуртом.

Та найдужче зрадів зі свого відкриття Василь Чи-це-я-чи-не-я. Він не вмовкав аж до села, гордо чвиркав крізь зуби, сміявся-повискував та одно допитувався:

— А ви злякалися, що чотири тисячі з половиною, еге ж?

— Коли б...

— А я дивлюся, злякалися мої хлопці! І думаю собі: стій! Це ж як разом, то багато, а як щодня потроху...

Дорогу від села до райцентру ми поділили на станції. Перша, одразу за селом, — Провалля, або Млин (за проваллям на горі стояв вітряк). До цієї станції дорога була крута, нагору, але брукована, а далі йшла ґрунтова, аж до райцентру. Друга станція звалася Ли — це два телеграфні стовпи, що підпирають один одного. Третя — А, такі ж самі два стовпи, як в Ли, тільки з поперечиною посередині. Четверта — Осика, п'ята — Вербичка, далі Місток, Олійниця... І так аж до училища. З цими станціями нам стало ходити веселіше: не встигнеш дійти до першої, а вже й другу видно.

— Оце якщо комусь далеко ходить, — розмірковував уголос Чи-це-я-чи-не-я, — треба сказати йому, хай придумає собі станції: ближче буде, еге ж, хло'?

— Або купить самокатку, — мляво докинув третій наш Василь, Кібкало. Він і в ході, і в рухах, і з лиця млявий, аж кислий. І весь якийсь видовжений: руки довгі, ноги довгі, обличчя довге, навіть лоб не можна сказати, щоб високий, а розтягнутий угору і звужений, де починається чуб; брови над переніссям двома клинчиками, теж угору пнуться, майже сторчма, і не розбереш, чи то він дуже здивований, чи ось-ось заплаче. Коли Кібкало мовчить і нічого не жує, губи йому завжди одвисають куточками вниз — аж нудьга від них, як глянеш. А може, то він тільки мені таким здається, бо він же мені (чи я йому?), той... суперник!

Ми троє ідемо босі, а черевикі, зв'язані шнурками, несемо через плече — на них ще зима буде. Тільки Кібкало ходить узутий, бо в нього про зиму чоботи є і валянки шиті з калошами. Ще є в

нього офіцерська польова сумка. Ми носимо свої зошити в руках або в пазусі, а він — у сумці на вузькому блискучому ремінці. З неї Кібкало усе щось тягає вранці, як ідемо до училища, і їсть. Ми ще й раз у не бачили що. Навіть коли витягає, не бачимо, бо він, як надумає їсти, випереджає нас кроків на три, перекидає сумку з-за спини наперед і длубається в ній, по-курячому нахиливши до неї голову, потім знову пересуває за спину, і нам ззаду видно, як у нього починають ворухитися жовна... Тоді й нам починає канудити під ложечкою.

— Ти, В'асилію, якщо ж'ереш, так іди п'озаду нас, — глухо каже Василь Обора і тоді вже мовчатиме, поки і до училища дійдемо. Брови у нього над самими очима, густі і чорні, плечі похитуються при ходьбі вгору-вниз, угору-вниз, а ноги товсті і коротші, ніж тулуб.

Кібкало відстає і йде позаду.

Понуро, мовчки йдемо всі. І раптом Василь Силка, наче прокинувшись тільки що, вигукує:

— А мені сю ніч снилася Австралія! Наче йду я по Австралії, а кругом жовто-прежовто, і сонце пече...

Силка любить географію і розповідає про кожну країну так, наче він там був. Від старших двох братів, які пішли на війну і не повернулися, Василеві zostалися їхні підручники, географічний атлас і книжка про Дерсу Узала. Ми читаємо її по черзі: то він, то я. Уже разів по десять прочитали. А Обора і Кібкало й раз у не бачили що. Навіть коли витягає, не бачимо, бо він, як надумає їсти, випереджає нас кроків на три, перекидає сумку з-за спини наперед і длубається в ній, по-курячому нахиливши до неї голову, потім знову пересуває за спину, і нам ззаду видно, як у нього починають ворухитися жовна... Тоді й нам починає канудити під ложечкою.

— ...Так жовто, як у Штокаловому садку од абрикос. Банани, апельсони, ананаси...

Ніхто з нас не куштував абрикос, бо ні в кого в селі вони не ростуть, тільки в Штокала на горі, біля провалля. Старий Штокало стереже їх удень і вночі, а як не він, то його жінка — Штокалка, страх яка криклива і гугнява баба. Вона як скаже посеред двору увечері «га?» — то скрізь у селі чути, і собаки починають гавкати.

Тепер шодня, після Силчиної оповіді про абрикосову Австралію, ідучи в училище й назад, ми дивимося на Штокалові абрикоси такими очима, що дід кам'яніє посеред садка — довгий, сухий, сивий — і свариться на нас пальцем. Тоді ми одвертаємося, вдаючи, що й не думали дивитися на його абрикоси.

Спускаємося з гори кам'янкою. Сонце вже низько, ховається за вітряк над проваллям. Кам'янка ще трохи тепла, усипана підгорілим покарьоженим листям з кленів над дорогою — воно лускотить під босими ногами, ламається. Не доходячи до Штокала, сідаємо взуватися, щоб селом іти при повній формі. Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси. Їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному

промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть. «Дз-з-з», — гудуть оси та бджоли попід тим багаттям.

Ні Штокала, ні баби не видно у садку.

— А що як давайте накрадемо хоч покуштувати! — шепоче Силка. — Тільки не дивіться туди... Підждемо, поки смеркне і... Хоч по жмені.

— Ну да, ми накрадемо, а він в училище докаже? І виженуть, — кисло пророчить Кібкало.

— Та хіба ж це крадіжка, як по жмені? — дивується з нього Чи-це-я-чи-не-я. Шоки у нього повні, червоні від хвилювання і в дрібному пушку, що блищить проти сонця. Великий лоб теж червоний, пілотка над ним стирчить, поставлена рубя — мала. На Силчину голову усі наші пілотки малі. А на Кібкалову — великі, бо в нього гостра голова. Мати вшила йому пілотку, і вона смішно стирчить ззаду курячим гребенем.

— Ви — як хочете, а я пішов. — Кібкало плаксиво наставляє вгору свої кілочки-брови і йде геть, підкидаючи худими кульшами польову сумку.

— Ну й хай іде! — втішає Силка мене та Обору. — Ми й самі, еге ж, хло'?

Обходимо стороною Штокалів садок, сторожко оглядаючись, а чи ніхто нас ізвідти не бачить, і, придержуючи зошити за пазухою, сунемося навсидячки в провалля аж до дна. Щурики влітають зі своїх нір у червоній глиняній стіні над нашими головами і зчиняють переляканий лемент, ширяючи над проваллям. У нас його звуть ще «стінкою», бо дуже крутосхиле: потоки з Писаревого лісу прорили. У проваллі холодніше, ніж там, на горі. Тихо шумить вода, чиста, з лісових джерел. Напилися, лежачи і вмочаючи носи у воду, — холодна, аж зуби ломить. Сидимо тихо.

Щурики потроху змовкають і знову зі швидкого лету, стрілами влітають у свої нори-гнізда. І як вони ото влучають? Жодна й крильцем не зачепить глини. Складе їх, зведе хвостик-ножички до купи і — фіть — уже в норі.

Над проваллям ще видно, а внизу, довкола нас, уже сутеніє, вода чорнішає і шепотить-шепотить... Ми мовчимо і водимо очима, як справжні злодії.

Хліб мій у кишені, двісті п'ятдесят грамів, аж до матерії прилип. Як же це тітка Ялосвета вечератиме без хліба?... Нічого, скоро, казано, даватимуть на трудовень. Якби просом дали, то краще: варили б цілу зиму куліші. Куліш, якщо густенький, можна і без хліба їсти... А втім — чого ж без хліба? Я ж носитиму потроху. Нічого, тепер, як я в училищі, не пропадем. Одежа є, сімсот грамів хліба щодня. Дров на саму хатину небагато треба. То як велика хата, тоді не настачиш.

— Вовків за війну розвелось, як чортви, — шепоче Василь Силка. — Вчора на нашому кутку виломили у бабиному Остапшиному хлівчику стіну і забрали козеня. Плакала баба — страх. Вона плаче, а коза й собі: ме-ке-ке, ме-ке-ке, — теж плаче за козеням, дитина ж.

— А я не боюсь в'овків, — каже Василь Обора. — Я, як упіймаю хоч одного, то задушу — і все.

Ще б! Обора такий сильний, що... Він брав колись в обидві руки по дві німецькі протитанкових міни і виважував поперед себе.

Поночі вже. Зорі над проваллям блимають. Звідси вони більші і яскравіші. Недарма кажуть, що з колодязя і вдень можна зорю побачити.

Холодненько. Вже і дрижаки у тіло вступили. Сидимо-сидимо, тоді то у Силки, то в мене плечі смик-смик! Самі. В Обори ні, а в нас.

— Померзли? — питається Обора. — А мені байдужечки. Ту зиму сиджу в хаті б'осий, бо мати кудись пішла і ч'оботи взула. Так я в'искочив на к'алюжу, наковзався б'осяка досхочу — і в хату. Так і зашпорів не було... У мене шкура б'ичача.

Прислухаємося. Чути: дзелень-дзелень... Напружилися, випросталися сидячи. Дзеленькання — далі, далі. Стихло. А-а, то мірошник з млина пішов, ключем подзеленчав.

— Так, — ляснув себе долонею по коліну Василь Силка, — ти, Па, сиди тут, а ми з Оборою на розвідку.

Василі подралися вгору, покотилося груддя з-під їхніх черевиків і забулькало в струмок.

І тільки-но за ними стихло, чую:

— У-у-у-у... — десь за млином.

Здригнувся увесь, а холод аж у п'яти шпигнув: що воно? І знову:

— У-у-у... — жалібно-моторошно так.

«Вовк? Ві-ін, вовчик-братик!»

Видно, голодний... Бо таки дуже жалібно вие.

Вгорі хекають Василі, сунуться разом з грудням до мене.

— Вовкулаку чув? — питають.

— Чув. Ну, що там?

— Швендяє по садку... Блискає цигаркою і кашляє, аж у грудях реве. І ти скажи, не спитьсь ж йому! Уже по селу ніде й вогника.

І знову сидимо, слухаємо воду в струмку та вовка за млином.

— Чого він тож-то коло млина тиняється? Там же ні кошари, ні свинарника.

— Він не тиняється, а сидить на задніх лапах, закинув голову і плаче з голоду, — каже Силка. — Жде глупої ночі, поки люди поснуть.

— Як оце ми ждемо...

— Все одно н'аша візьме! — вигукнув Василь Обора. — Брехня, до ранку не виходить.

Ці Штокали, дід Прокіп і баба Ганна (її дразнять Гендзя за гугнявість), мабуть, найскупіші в світі. У сорок п'ятому, як поприходили наші з війни, хто zostався живий і не пропав безвісти, в колгоспній конторі були гульби. Дещо з комори виписали, дещо люди поприносили у складчину. Штокалам загадали киселю принести, бо в них найкращий у селі садок. І з усіх — по чвертці горілки. Штокали принесли і кисіль, і чвертку. Почали гуляти, пісень завели, три лампи дванадцятилінійні горять — теж у складчину принесені. Співали, співали, дійшла черга і до «Гандзі». Цієї пісні у нас найкраще вміли ще до війни. Весело так, що хоч танцюю під неї. Проспівали перший куплет, починають другий, а баба Гандзя Штокалка встала і голосно прогугнявила до свого діда: «Хедім віщія, Прекопе, бо нас тут дрежнять!»

Кинулись її вмовляти: що це ж — пісня, що не тільки ж вона — Гандзя, а і в пісні Гандзя... Де там! Витягла діда з-за столу — і до дверей. Тоді обернулася та:

— Оддайте наш кисіль!

Усі зареготали і віддали їй кисіль. А голова колгоспу Осадчий відкоркував чвертку з горілкою, розлив по склянках і сурйозно, без посмішки, сказав:

— Доженіть їх та оддайте і оцю чвертку, хоч вона й порожня!.. Догнали. Віддали. Взяла й порожню...

— На олію буде, — сказала.

А Штокало мовчки теліпався за нею. Пісню таки доспівали, але вимовляли вже не «Гандзя», як треба, а «Гендзя»:

Гендзя — цяця,

Гендзя — птиця,

Гендзя — гарна молодниця!..

Угорі почало виднішати — місяць зійшов. Він освітив край провалля з одного боку і в нори шурикові заглядав, либонь, аж до дна. Ми з Силкою вже не пересмикували плечима, а дрижали. Мені було чути, як під гімнастеркою виступили на тілі сироти.

— Д'авайте вогонь розкладемо, — сказав Обора, — бо жалько на вас дивиця.

Наламали бур'яну понад струмком, назбирали сяких-таких паличок і запалили. Коли пригріло в груди, підставляли спину, держали руки над полум'ям, доки в долоні припече, і ховали їх попід пахвами: коли там тепло, то і всьому тілові тепло.

— Як на екваторі! — радів Чи-це-я-чи-не-я, зогрівшись. На його обличчі, осяяному полум'ям, блищав золотенький пушок. — Є екватор, — пояснив він, — це така умовна лінія, що ділить

земну кулю пополам. І є Еквадор — це країна. Їх не треба плутати...

— Як вивчусь на м'еханіка, не піду в механіки, — сказав Василь Обора, — сяду на трактор. Механік — що? У моторах колупатися та запчастини діставать... А то сам за рулем. Я колись орав уночі, як прицепщиком був. Л'овко — страх. Фара світить, скиби попереду блищать, тракторист під скиртою спить, а я сам. Стану, прочищу плуги од бур'яну — і далі погнав...

— А я піду вчитися на географію, — сказав Силка.

— Так після училища одробляти ж три роки треба...

— То й що? Одроблю і піду на географію.

— А ці абрикоси і вс'єредині жовті, чи тільки зверху?

— Хтозна. Я тільки кісточку бачив: гостренька така з одного боку, а з другого тупіша...

— Мені здається, що вони гарячі. Оце ніч, а вони гарячі...

— По-моєму, вони в пушку, еге ж?

— Хтозна... Скоро осььознаємо.

Вогонь почав пригасати. Тільки жарок ще грав і мінився.

— І вовк чогось мовчить...

— Пішов стіну в когось ламати.

— Ану, Па, сходи ще ти подивитися за Штокалом, твоя черга, — сказав Силка. Прислухався. — Цсс, наче хтось іде, — зашепотів він. — О, чуєш?

Угорі справді щось наче протупало і зникло. Потім звідти покотилася грудка, упала в наше багаття, і з нього шугнули іскри. Ми посхоплювалися на ноги і задерли голови, але після вогню не бачили й на крок від себе.

— Не бійтеся, це я, — хрипко сказав хтось ізгори.

До наших ніг потекла дрібна глина, а слідом за нею з'їхав... Штокало. Він тримав обома руками біля грудей кепку з абрикосами...

— Натє, їжте та йдіть уже додому, бо мені спать хочеться. — Штокало дихнув на нас ядучим тютюновим духом з рота. — Сідайте, чого ви постовпіли? Хто ж так лагодиться красти? Кричать, балакають, не тільки мені, — у село чути. Вогонь кладуть! Злодії називається... Тихо треба, якщо вже замірилися красти!

— Та ми, діду, тільки покуштувати хотіли! — вигукнув щиро Чи-це-я-чи-не-я. — Хіба ми красти?..

— Оце ж беріть та й куштуйте. Та і я з вами якусь із'їм, бо ви тут так про них балакали, що аж мені закортіло. — Дід засміявся і перший узяв з кепки жменю абрикос.

Ми й собі несміло потяглися руками до кепки, взяли по одній, відкусили потрошку, тримаємо в роті і слухаємо на смак, як тітка Ялосовета ремісницький хліб.

Ні, зразу не добереш того невиданого смаку! Як мед? Куди там тому медові! То мед — і все. А це... І сонцем пахнуть. Хоч і холодні. А ми думали, що вони гарячі...

— Як ананасі! — вигукнув Силка. — Я читав.

— 'Кі в трясці нанасі! Обрикосі, та й годі, — хрипів прокуреним горлом Штокало.

Він дуже плямавав, джвякав, прицмакував, бризкався соком і брав з кепки зразу по жмені...

— Чи ти бачив отаке! — дивувався. — Щодня топчуся по них, а ніколи ще такі добрі не були! Трясця зна що! Ану ке лиш, збігайте котрийсь та нарвіть ще кепку. Тільки тихо і не з одної гілки, бо стара завтра як обнаруже, то буде мені поза шию...

Першим подався Василь Обора. Приніс повну кепку з горою. За ним — Силка. За Силкою — я.

О, якби тільки хто знав, яке то щастя — рвати абрикоси уночі при місяці! Нахилиш гілку, а вони тебе лагідненько по маківці — тут-тук-тук... Об шоки труться оксамитно — є таки на них пушок. А котра й сама за пазуху впаде, полоскоче золотою мишкою і пригріється, і вже її не чути...

Ми носимо, а Штокало їсть і їсть та кісточками пахає з губів, як з малокаліберки.

— Ху-ух! — простогнав він після останньої кепки і відкинувся спиною на глину. — Оце вмотив за гурта! Живіт такий важкий зробився, що й з провалля не вилізу.

Ми з Василями затоптали вогонь — бува, вітер зніметься — і побралися нагору, піддержуючи діда попід руки. Хлопці — попід руки, я позаду в ступні його пхав.

— От-от спасибі, о-от спасибі, — сапав і хрипів Штокало. — Старістю тільки в провалля легко...

Нагорі нас зустрів місяць, безвітряна тиша і тепло — у проваллі було набагато холодніше.

— Нарвіть же тепер і в пілотки, додому понесете, — сказав Штокало. — А я пішов спать. Ох, Боже-Боже, живіт як не лусне, хай вам абищо... Заходьте й ще, як закортить. У проваллі ждять, я вас там знайду...

Ми йшли кам'яною, що холодно блищала при місяці над горою, і несли, притуливши до грудей, як немовлят, пілотки з абрикосами. Вони тьмяно жовтіли і пахли, здавалося, на всю ніч, аж за село. Ішли і всяк хвалили Штокала, дихаючи в лице один одному абрикосовою духмяністю.

Василі повернули до своїх домівок.

Мені ще до мосту йти з кілометр.

Уночі наша півхата — як чулан на березі річки. Тільки й того, що з бовдуром угорі. Ба! — у вікні світиться! І біля хвіртки чорніє хтось. Іде назустріч. Тітка Ялосовета.

— Це ти?

— Я.

— Господи, ледь серце не розірвалося... — схлипує. — Де ти був? Я вже аж на гору ходила виглядати.

— Натє, — простягаю їй хліб і пілотку з абрикосами. — Та не плачте, я більше не буду...

Збираємося ми щонеділі біля двору Василя Силки, як уже засинює на вечір, і місяць, холодний, жовтневий, стоїть посеред неба. Сидимо на лавочці перед оградочкою — з німецьких снарядних ящиків зробили. За оградочкою лежить солдат Іван Іванович Кудряш. У сорок третьому Іван Іванович стояв у Силки разом з іншими артилеристами: його вбито під час бомбардування, коли він держав за поводи коней-гарматовозів, щоб вони не злякалися вибухів та не забігли. Коні лишилися цілі, а Івана Івановича пронизало дрібним осколком напроти серця.

Ми з Василем зібрали п'ять ящиків на дощечки. Силка з Оборою обрізали на них шипи (для снарядів ящики, а на шипах, як скрині), я затісував їх під штахет, а Кібкало прибивав до лат¹ навколо могили. Низенька вийшла оградочка, але рівна, під шнур.

Перед тим, як грати, Василі настроюють балалайки по першій струні, а я підігріваю сірниками шкуру на бубні, щоб дужче натяглася, тоді вона дзвінкіша.

— Що будемо грати? — питає Чи-це-я-чи-не-я. — Може, підозірську польку утнемо?

«Підозірська» — од назви нашого села.

Цю польку Силка придумав сам. Він радіє, що придумав її. Тільки слів немає. То ми вже самі приставили їх: «Ой ти, полька, закадрелька...» А далі немає слів підходящих, і ми співаємо, що в голову стрельне, або просто триндикаємо. Василі співають, а я мовчу, бо колись почав підспівувати, а вони кажуть: «Ти, Павле, тільки вибивай, співати не треба: ти впоперек тягнеш». То я вже їм і не заважаю.

У головах Івана Івановича ми посадили тополєня. Воно одразу й прийнялося і погнало вгору, як з води. За три роки на півтора метра підросло.

Коли ми домовляємося, де зустрітися увечері, то кажемо: біля Івана Івановича. Є чутка, що його і всіх солдатів, які поховані в полі, при дорогах і в садках, будуть викопувати і звозити до братської могили у колгоспному дворі. Ми вже вирішили, що не дамо Івана Івановича. Обступимо могилку, візьмемося за руки і скажемо: «Hi! Тут він під шляхом, на виду — раз, тополька — два, оградка — три, до того ж дівчата наші кругом горбка насіяли

¹ Лата — довга жердина або дошка, до якої прибивають штахети.

потурнаку, а на самій могилі нагідок та гайстрів насадили. Не дамо».

«Наші» дівчата — це Соня Приходько, Маня Ківшик і Оля Єхнич. Три. А нас четверо. Доки ми ходили в самих гімнастерках, то всі семеро вміщалися на лавочці коло Івана Івановича. Тепер у шинелях, і лавочка стала тісна. Довелось доточити.

Дівчатам більше років, ніж нам, але вони ходять до нас, бо старших парубків немає. Семен Петик є, так він ходить «на чу-жу», на хутори. Він і там нарозхват.

Василі починають польку. Силка грає з медіатором¹ з плекси-гласу, на кожній струні окремо, як на мандоліні, Обора всіма пальцями, по всіх струнах разом (у нього «хтора»), а я пробую бубну — кийком, ліктем, об коліна, — щоб чути було брязкала. Затим вступаю легенько, непомітно. Василі наказали мені: «Ти бери такт, от і все». То я й беру такт.

А дівчата наче ждали — та ждали, ми знаємо — вже йдуть он при місяці, мережаною від гілля на деревах стежкою, і Маня голосно регоче, щоб ми почули, що — йдуть. Мені уже сімнадцятий рік почався, і вона каже, що я дуже хороший. «Ти такий хороший, Павле, що — не знаю...» Вона до мене шоразу підсідає, і як не сміється, то зітха. Оце вже півроку, мабуть, Василі, Силка та Обора, кажуть: «Любить вона тебе, упадає, бач? А ти дурний. Ти її пригортай, кажи їй що-небудь, бо подумає, що ти жевжик, і піде до Петика». Хай іде, про мене... Якщо вона така.

Дівчата підходять. Усі під ручку, заплетені, у хусточках.

— Здрастуйте, хлопці!

— Дра! — одказуємо ми. Раніше, доки не носили форми, просто здоровкалися, а тепер отак, по-парубоцьки.

— То можна й сісти чи стояти?

— Сідайте, в ногах правди нема.

Підрегочують, сідають. Маня вибирає місце між мною і Кібкалом. Вмощується затишно між нашими шинелями. Чую: тернулася об моє плече, злягла на нього трохи. Нарошне... Що я — маленький?

— Добрий вечір, — каже мені на вухо, тихенько.

— Добрий вечір, Маню.

Спіткнулися ми таки: Василі невлад бренькають, я невлад вибиваю.

— О, взяли збили! — вигукує Силка. — Давай заново.

І ми починаємо спочатку: «Ой ти, полька, закадрелька...»

Мені треба, щоб ліктеві було вільно вибивати. Кажу Мані:

— Одсунься трохи, бо ліктем ніяк ворушити.

¹ Медіатор — пластинка з загостреним кінцем, якою грають на деяких музичних інструментах.

Вона одсувається трохи, пхаючи Василя Кібкала до краю лавочки.

— Кому кохання, а кому штовхання, — кисло мимрить Василь. Натякає.

— Ти тепере — як воєнний, — вигинається до мене Маня, щоб не підбити ліктя.

— Така форма, — кажу. І дзеленчу брязкалами, струшуючи бубну, потім знову вибиваю кийком.

— Хло', давайте «Ой ти, Галю», — просить Оля Єхнич.

— Можна, — погоджується Силка. Музикою у нас заправляє він: вказує, коли як грати, коли як вибивати.

Ми починаємо «Ой ти, Галю», що «хорошого стану, а хто ж тебе любить буде, як я перестану».

Хлопці й дівчата співають. Гарно виходить: і весело, і жалібно трохи. А я мовчу. Виводить Маня. Голос у неї не дуже дзвінкий і ледь-ледь тремтить, як вона високо бере.

— Та й ким ти будеш? — тихенько питає вона посеред пісні. — Шофером чи трактористом?

— Слюсарем, — кажу. — З металу що ото все роблять. Лопати... і все таке. А майстер казав, що вивчимось, то сережки вмітимемо...

— І мені зробиш? — Маня нахиляється близько до мене, зазирає в очі.

— Не знаю... Металу треба. Золота або срібла...

— Можна і з п'ятака. Я у перекупок на базарі бачила, такі ловкі-ловкі!

— Можна... мабуть. Не знаю, спитаю у майстра.

— Ти, Маню, або співай, або балакай, — кидає Василь Кібкало. Він нічого не робить: ні співає, ні грає. І сердиться, як Маня до мене говорить чи просто так сидить поруч. То й ходи з нею, хіба я що!

— А ці, як їх — «сороковки», що в дівчачому училищі, красиві?

— Всякі є.

— Ти там собі ніякої ще не надивив?

— Та ні... — кажу. — Дрібні вони ще, на «шкентелі» ходять.

— Гляди, бо я плакатиму, — шепоче Маня так близько, що торкається губами мого вуха, і мені стає жарко.

— Ти он до Кібкала обізвися. Бачиш, надувся.

— Ну й нехай!

— Твоє діло.

Кібкало повертається до мене боком, налягає на Маню грудьми і каже кисло:

— Ти вибивай, а не — сачкуєш.

— А ти не лізь! — Маня сердито відштовхнула Василя... — Заграйте, хлопці, «Чорноморця», — попросила вона і почала неголосно:

Чорноморець, матінко,
Чорноморець,
Вивів мене босую
На морозець...

Вхопила повітря, як схлипнула:

Вивів мене босую
Та й питає:
«Чи є мороз, дівчино,
Чи немає?..»

Я не вибивав і не брязкав. Так сидів і слухав.

А місяць! Ну не знаю: чого місяць у неділю так світить? У буденні дні він якийсь байдужіший! А в неділю — не зводив би з нього очей. І ні слухати нікого, ні грати не хочеться, а йти і йти степом кудись...

Тіні од квітів над Іваном Івановичем падають аж за оградку, й чорнобривці і гайстри тільки красуються, а нагідки гіркувато, сумно пахнуть. Вони цвістимуть, доки й сніг упаде, ще й над снігом жовтітимуть днів два, якщо не буде морозу... Отак десь і тато лежить. А може, й не так, може, присипало десь. Присипало ж у нас на Джулаєвому ярку солдата в окопі. Ненароком знайшли оце недавно. Тільки автомат, ремінчик і котелок цілі, а то...

Ой, нема морозу,
Сама роса,
А я молодая
Стояла боса...

— Ти, коли будемо розходитися, йди, а я дожену, — шепоче Маня. — Нешвидко йди.

— Та вже ж, — одказую. — Підожду.

Вона мені — як віжки: куди смикне, туди й повертаю, Хай би краще Кібкалом отак повертала. Або ні, не Кібкалом... Ну, Силкою, ну, Оборкою...

— Гайда, дівчата, танцювати, абощо, — каже Василь Чи-це-я-чи-не-я. — Бо чогось нудно. Сидять усі, як привезені. А ти, Маню, до нас більше не приходь. До заможян іди оно: там парубки бідовіші.

У мене камінчик.

— Чого не приходити? — дивується Маня. Нарошне, чути, грається.

— Того, що Павло, як ти тут, не вибиває, а клепа як попало і невлад. А Кібкало всихає на очах!

— А то вже я не питатиму, куди мені ходити, — гонористо відказує Маня. І просить ласкавенько, наче й не сердилася тільки шо: — Заграйте нам «Ойри».

Граємо «Ойру». Я вибиваю старанно, щоб Чи-це-я-чи-не-я не одсилав Маню до замостян. Це — за міст, там теж збираються на вулицю. Оно вони співають: «Одна-жди два герої просились ночувать...»

Соня з Олею ідуть танцювати вдвох, бо Василі ж грають, а Кібкало бере Маню. Вона неохоче встає, іде з ним за руку, а сама оглядається на мене і винувато посміхається. Чого? Кортить — танцюй. Я ж все одно не вмію, хоч би й не треба було вибивати.

Василь крутить Маню навколо себе, віє полами шинелі, а брови стовпчиками вгору — дивуються чи плачуть на radoшах... Він з Мані не зводить очей, а вона з-за плеча у нього — з мене. Очі в неї сумні, благальні. І я одвертаюся.

Василі заграли швидше, я ледь устигаю за ними з бубном, але так треба під кінець «Ойри». Потім балалайки враз, одрубом умовкають. Василі разом накривають струни долонями, а я ще якийсь час тихенько, ніби даленіючи, дзвоню брязкалами — це теж так треба.

— Ой, підбилася! Ой, упаду! — лящить Оля Єхнич несправжньо, роблено, щоб схоже було на дівку, і перевальцем, по-качиному йде до лавочки. Вона дуже натоптувата, неповоротка, їй не личить лящати. Тоненьким личить, а їй ні. Соня справді зморилася, бо аж не здишеться: в танці вона «водить» Олю — не водить, а тягає за собою. Тоді просить Василів:

— Не треба більше так швидко грати, хлопці, бо серце вискоче.

Дівчата сідають на лавочку: Оля — коло Василя Обори (вони личать одне одному), Соня — біля Силки, біленька, тиха і покірна. Коли Силка нищечком розкажує їй про географію, вона тихо зойкає і дивується: «Ой, а де це — Гренландія?»

Кібкало і Маня сідають не одразу, бо він її не пускає — обхопив довгими руками, скиглив їй щось на вухо, а вона випрочується і каже вголос:

— Пусти, бо вдруге не піду з тобою. Сам танцюватимеш! — І сміється поблажливо і звабно водночас, наче й проти і непроти того, щоб Кібкало обнімав її. Що за мода?..

І знову сидимо всі рядочком, як під вінцем. Дівчата ніби чогось ждуть, а ми не знаємо, що їй робити: йти чи ще побути.

Кисла вулиця. Може, тому, що нам уставати завтра о п'ятій годині і йти, щоб устигнути на лінійку та сніданок. Дівчатам що — їм до школи на вісім годин. Батьки є, матері є, хати цілі у всіх...

— Давайте, хлопці, ми будемо вчити вас танцювати! — пропонує Маня. — Без музики, під язик. А можна в умі співать.

— О, це діло! — вигукує Силка, розстібає шинелю, накриває полою Сонині вузьенькі плечі, і вони починають крутитися, ходити маленькими крочками назад і вперед. Василь щось воркоче, а Соня тихо проситься:

— На ноги не наступай, бо в мене й так підошва надірвана.

Василь Обора з Олею теж пішли товкти товченицю: вони обоє важкі в ногах. А Маня взяла мене і, як ласочка, огинаючись (видно, під свою музику «в умі»), повела по колу, тоді далі, далі від гурту. Очі сяють, пальчики, в яких вона тримає мою долоню, гарячі.

— Ти мене любиш? — спитала тихо, самим лише подихом.

— Я? Не знаю...

— Як — «не знаю»? Ні трінечки?

— Хтозна...

— Ну от я тебе... як побачу, хоч здалеку, то так радію, що побігла б назустріч. А сама з місця не рушу — терпну і дивлюся на тебе, дивлюся... Ти позавчора тяг дрова з лугу, якесь гілля, голову в плечі нагнув... а мені жалко — страх. Побігла, допомгла б, якби не люди. Вони ж такі, що зразу щось придумують. А ти радієш, як побачиш мене?

— Радію. Думаю: он Маня йде...

— І все?.. — Маня високо піднімає брови, і вії, губи їй дрібно тремтять, пальці слабнуть на моїй долоні.

— А що ж іще?

— Ну от я до тебе як доторкнуся, то мене в жар кидає одразу...

— І мені так було! — радію. — Як ти шепотіла, що плакати-меш. — Маня припадає лобом до моєї шинелі.

— Ой, колю-юча яка! — шепоче і, піднявши голову, сміється до мене очима вгору: вона трохи менша від мене на зріст.

— Нова, — кажу. — Позавчора тільки видали.

— Давай утечемо. — Маня гаряче дихає мені в підборіддя. — Давай?

— Та ні, підождемо, поки всі будуть розходитися, бо скажуть...

— Хай скажуть! Нам-то що?

— Ні, ми ж усі разом ходимо щодня, а тут на тобі — хто куди.

— Тоді я тебе дожену, — шепоче вона ще раз те, що вже казала.

— А Василь?

— Я од нього вирвусь. Або обдурю. Ти не бійся.

Ми знову підтанцюємо до гурту — не я, а вона, я просто йду.

Вікна по селу, хоч і так не густо світилися, почали гаснути. Тіні від топольки і квітів на могилі Івана Івановича подовшали і примерхли — місяць подався вниз, почав пригасати, а зорі пояскравішали на північ.

— Пора ком на хауз!¹ — оголосив Силка. — Тепер аж до тої неділі.

Він одніс у двір балалайки (обидві вони його, теж від братів зосталися), накрив біленьку Соню шинелею так, що вона вся

¹ Ком на хауз — перекручений німецький вираз «іти додому».

сховалася під нею, і пішов проводити додому та розповідати дорогою про дивовижні країни за горами та океанами. Завтра він розкаже нам, про яку саме країну розповідав Соні, і як Соня дивувалася. Він радіє, коли його слухають і дивуються.

Василь Обора взяв Олю Єхнич і попрощався з нами:

— П'ока!

А ми втрюх zostалися. Василеві Кібкалові йти під гору, він живе недалеко від Штокала, а Мані й мені — до мосту.

— Що ж, пішов і я, — кажу. — Щасливо. Ти не йдеш, Маню?

— Іду. Я сама боятимусь...

Але Кібкало міцно тримає її за стан і дивиться на мене кисло-ненависними очима. А до Мані каже:

— Я проведу. Чого ти боятимешся?

— Пусти, Васю! — проситься Маня улесливо. — Тобі ж зі мною не по дорозі. Тоді ще проситимеш, щоб я тебе провела, сам боюся, скажеш...

— Чого б я боявся, — гогошиться Василь і повертається до мене зі своїм гребенем на пілотці.

Відходжу геть. Але сьогодні мені не так легко йти, як було раніше, коли Кібкало держав Маню, щоб зосталася. Сьогодні мені болить іти самому. Не знаю, що робити. Вернутись і просто вирвати Маню з його рук, — так вона ж сама бісики йому посилає і танцювати біжить, — чи йти, хай як хоче? А вони торгуються. О, регоче!.. Наче лашиться. Ну й регочи!

Вже як одійшов далеченько, чую:

— Василю, пусти, бо вдарю!

Оглядаюся — біжить, вистукує черевичками, хустка біліє. Пристоюю, жду.

— Ой, насилу вирвалася! — Маня швидко дихає і спершу бере мене під руку, потім прокрадається долонькою в шинельну кишеню, де й моя рука, бере її м'яко і тисне. — От причепа цей Кібкало! Такий свого скрізь доб'ється, дарма що з виду — тяття.

— І тебе доб'ється?

— Ні-і, мене — дзуськи!

— Ти ж сама до нього... смієшся якимось так.

Маня зупиняється. Я теж, бо руки наші в одній кишені.

— Тож я наро-ошне! — вигукує вона посеред шляху сміхотливим шепотом. — Я люблю, як мене люблять! І граюся нарошне... А не люблю його і на остілечки, — показує мені дрібненьких півпучки. — Їй-богу! А ти подумав...

— Хіба тебе розбереш? То «хі-хі», то «вдарю»...

Маня сміється.

— Ходімо, бо він ще доганяти здумає. — І зітхає. — От не везе мені з вами...

Ми рушаємо далі.

Заходить місяць, глухне ніч. За річкою вже також тихо, лише то в одному краї Замостя, то в іншому чути по вуличках короткий лункий реготок: там теж розходяться по домівках, і дівчата проводжають одна одну, щоб не страшно.

Маня живе від мене через п'ять хат. Коли я йду з училища, вона або виходить на поріг, або дивиться через фіранку у вікно і легенько, потайки, перед обличчям собі махає до мене пальчиками, щоб ті, хто в хаті, не помітили. Я завжди киваю у відповідь, що — бачу.

— Ходімо до вас у берег, на вербі посидимо.

— Ходімо.

Ідемо до мосту, а там збігаємо з крутої греблі і понад річкою — до верби. Її спіяли ще до війни. Кора давно обсіпалася, спід почав братися мохом, а зверху стовбур блищить, вичовганий сиденьками: бабусі, дідусі і молодші та діти сходяться сюди щонеділі на балачку — послухати, погратися, насіння пошеретувати...

Верба холодна. Маня пробує її рукою і просить:

— Одкинь полу, щоб я на неї сіла, бо в мене спідниця тонка.

Я розстебнув ще не слухняні нові гаплички на шинелі, відкинув полу. Маня сіла, пошукала рукою дірку у мене поза спиною, знайшла і обняла за стан.

— Ой, те-епло! Теплий ти.

— Коли б, під таким сукном... — кажу.

Хотів погладити її руку, вже й підняв був свою і знову опустив: ще подумає — заграю.

На річці тихо і зоряно. Під берегом, поміж лататтям плюскається дрібна рибка; лілій уже немає, обсіпалися, лишилися тільки зелені глечички. Скоро і латаття, і вони поринуть під воду і лежатимуть на дні до весни. Їх видно буде крізь молодий лід, але будуть вони вже не зелені, а червоні, з прозеленцем.

Маня кладе голову мені на груди і легенько, тремтливо зітхає. Я нахиляюся, дихаю їй за комір, щоб зігрілася у своєму легенькому піджачку та ситцевій білій кофтині. Вона тихо сміється і міцніше обнімає мене.

— Тепло? — питаю.

— Лоскотно, — шепоче. — У ший лоскотно.

— Пора б уже і йти, мені ще креслення робити.

— А мені алгебру...

— Це, якби не війна, ти була б уже в дев'ятому класі?

— А ти?

— Теж у дев'ятому. Я з шести років пішов до школи. Закортіло...

— Якби ми торік сюди переїхали, я з тобою походила б хоч зиму в один клас... — Манині батьки недавно переїхали до нас з-під Кременчука. — Сиділи б за одною партою, еге?

— У нас не заведено, щоб хлопець з дівчиною сидів. То вже пропащий: засміють і хлопці, й дівчата.

— А що тобі креслити?

— Молоток. У трьох проекціях: вид спереду, вид згори і вид збоку.

— Навіщо?

— Щоб потім за цим кресленням зробити молоток.

— А так, без креслення, хіба не можна?

— Ні, треба, щоб точно, по розмірах.

Маня обертається обличчям до мене, очі їй темно, глибоко і гаряче блищать, аж страшно трохи. Біляве, лискуче зблизька при зорях волосся вибилося з-під хустки на лоб, на щоки.

— Поцілуй мене, — шепоче.

Я відводжу погляд від її очей і кажу навпростець — чого ж тут критися, як це правда:

— Я не вмю.

Тоді вона підводиться трохи і сама тулиться щокою до моїх губів. Щоки її горять. Я трохи поворухнув губами і знову стис.

— От, а казав, не вмієш, — млосно шепоче Маня і знову вмощується головою мені на груди.

Я таки наважився: погладив її руку.

— Ти ще не змерзла?

— Ні...

Маня міцніше обнімає мене за стан, горнеться і питає:

— Скільки тобі вчитися в училищі?

— Два роки.

— А тоді?

— На заводи пошлють. У городá, кажуть.

Маня зітхає:

— Тоді в армію...

— Мабуть.

— Я все одно тебе ждатиму. І з города, і з армії. Хоч і п'ять років! — Вона рвучко підводиться і пильно дивиться мені в очі. — Віриш? Кажи, що вірю, бо я розсерджусь і заплачу. Я вже за тобою плакала, що ти такий...

В очах у неї справді зблискують сльози.

— Вірю, — кажу хрипко, бо голосу чомусь не стало.

Маня знімає з мене пілотку і закидає долонею мою чуприну назад.

— А лоб який білий під чубом! Тобі вже можна зачісуватися вгору. Отак, отак, — пригладжує. — Ні, треба з водою. Водою, тоді гребінцем. А зверху пілотку. — Вона мовчить, куйовдить пальцями чуб. — Павлику... Чого ти такий несміливий? Ти з усіма такий, чи тільки зі мною?

Це мене зачіпає.

— Розтапшá, еге? — питаюся.

— Ні, ну...

— Треба так, як Василь? Ухватив — і тягне... Тягни!

Несміливий! Я всі гранати, які тільки знаходив, перекидав, — і наші, і німецькі. Тільки протитанкові не пробував, бо вона важка і швидко рветься — через чотири секунди. А німця як за руку вхопив і кричав, коли він замахнувся на тітку Ялосовету сокирою за те, що вона не віддавала йому валянка приміряти? Він тоді так дав мені носака під бік, що я з тиждень перехняблений ходив. А хату як гасив, щоб половинка зосталася?.. Правда, то все, може, згорячу, не знаю.

Думаю так, і раптом чую, як у повітрі прямо на нас щось шурхотить. Одрозу впізнав — грудка. Упав на Маню грудьми, аж вона зойкнула. А по вербі за моєю спиною — бух! Так і є: грудка! Од греблі летіла.

«Ах ти ж гад! Знайшов несміливого?! — і теж хапаю грудку, але не встигаю кинути — роздавив у руці. — Ах ти ж гад!»

Від греблі шляхом потупотіло. Не через міст, а назад. А хто — не видно, поночі.

Гнався, поки дух забило.

А-а, не дожену: він довгоногий. І вертаюся назад.

— Хто то? — питається Маня злякано. Вона стоїть біля верби з моєю шинелею в руках.

— Та хто ж... — Беру у неї шинелю і вдягаюся. — Василь Кібкало, хто ж іще. Шпигує...

— Будемо йти вже.

— Боїшся?

— Та ні. Пізно. Лаятимуться дома.

Боїться.

Ми йдемо через наші грядки, тримаємося за руки. Серце мені стугонить, плечі тіпає. Хай скаже спасибі, що не догнав!

Виходимо поза хатою на стежку попід шляхом. У нас не світиться вже: тітка Ялосовета знає, що в неділю я вибиваю на бубні і приходжу пізніше, то не жде.

— Далі я сама, — каже Маня і легенько, в'яло забирає свою руку з моєї. Вона йде до свого двору, а я стою і відчуваю, як пусто і тоскно робиться мені, — нічого не хочеться: ні додому, в темну хату, ні креслення робити; устану годин у три та й зроблю. Ішов би оце кудись, хоч і місяця немає... А куди? Ніколи зі мною такого не було.

— Маню! — гукаю тихо. — Не йди...

Вона зупиняється і стоїть якийсь час нерухомо. Потім повільно-повільно вертається, опустивши голову. Підійшла близько, припала до мене, хапає мою голову в долоні, і я чую на своїх щоках її мокрі вії і гарячі тремтливі губи.

— Ма-аню, ану ступай додому! — чути від її двору, неголосно так, несердито. Мама. То — її мама. — Чуєш, Маню? Ось ти в мене подівуєш...

Почалися дощі. Зранку, в обід, увечері, вночі — щодня хлющить. Видно, за все літо провину спокутували. Шинелі наші не встигають просохнути наскрізь, тільки нагріваються за ніч у хаті, а вранці, як ідемо, парують до першої десь або до другої станції — і знову дощ.

Ходити стало важко. Грейдер розгас, трави на узбіччях немає, там було б твердіше. Сковзаємося, падаємо разів по три, доки до околиці містечка доплуганимося. А там уже кам'янка, там легше.

Інколи нам трапляється машина — з Харкова, Полтави або з Лютенської МТС: «шевролети», ЗІСи, півторатонки, «студебеккери». Ми піднімаємо руки, «голосуємо». Зупиняють — сідаємо, і коли машина починає десь буксувати, найчастіше супроти середньої нашої станції Осика, у крутому видолінку, — пхаємо її, доки виїде; не зупиняється — чіпляємося. Військові шофери завжди беруть нас: мо' жаліють, а мо' за форму. Вона ж майже однакова з їхньою, тільки ми в черевиках і з «кльошем», а вони в чоботях і галіфе.

Першим підчепився на попутну, ще як було сухо, Василь Обора. Під горою, коли шофер перемикав швидкість, учепився ззаду за борт, дригнув товстими ногами в повітрі й опинився в кузові. Тільки рукою нам помахав.

Деремося кам'янкою вгору, хвалимо Василя, що молодець, не побоявся, що давно нам пора було б до цього додуматися.

— Це ж проїхали раз — уже відкинь від чотирьох з половиною тисяч дев'ять кілометрів. Удруге — ще дев'ять! — вигукує Силка.

Зійшли на гору, а Обора лежить на листі під кленом, підперши долонею голову.

— Чого ти? — дивуємося. — Зігнав?

— Ні. А що мені за інтерес самому їхати?

І ми поклали собі, що тепер будемо підчіплюватися усі гуртом. Хто перший вскочить у кузов, той подає мені руку, бо я не дістану до борта. Я то дістаю, як іде «студебеккер» або «шевролет»: у них задній борт низький, з ланцюжками по боках, та й буфери великі — за щось та вчеплюся. Спершу можна за буфер або ланцюжок, а тоді вже й за борт.

Ми добре знаємо свою гору: де шофери перемикають швидкості з четвертої на третю, де з третьої на другу і з другої на першу. Правда, це залежить від того, навантажена машина чи порожня, але ми навчилися здалеку, по мотору впізнавати: така чи така. Зістрибуємо в райцентрі біля олійниці: там найбільші вибоїни, і шофери завжди пригальмовують перед ними.

Трапляються й злі. Один вивіз нас на гору, розігнав машину — радіємо: ідемо! А він раптом — тиць на гальма! Ми посплигували — і врозтіч. Хвилини десять ганявся за нами з корбою в руках. «Ви, — кричить, — борт мені одломали на тому тижні! Я вам покажу чіплятися!» Гукаємо здалеку, що то не ми, що то він переплутав. Свариться корбою і зло шкіриться. Тільки він до кабіни — ми знову підходимо. І як би не рвав з місця — вчепимося. Але таки доїхали швидше, ніж дійшли б! Ми прозвали того шофера Фріцом, бо на ньому була жовта шкіряна шапка з козирком.

Василь Кібкало теж простягає мені руку, як підчепимося, разом з Оборкою та Силкою, але я її, після того вечора з Манею, не беру.

Другого дня дорогою до училища придержав його за рукав, доки хлопці одійшли далі.

— Ти вчора груддя кидав? — питаю.

— Яке груддя? — поставив брови-кілочки вгору. — Чого б це я його кидав? Я спати пішов.

Чую по голосу, бачу: бреше він. І після того за його руку не хапаюся. Не сяду — пішки дійду.

Тепер він підлизується до Василів — виносить їм уранці і ділить на трьох пиріг або окраєць перепічки: в нього батько машиністом біля молотарки...

Добре було у вересні та на початку жовтня. Виходимо з дому о п'ятій годині, а надворі уже видно чи розвидняється. Тепер нам починає розвиднятися під райцентром. А то поночі йдемо: один за одним, вервечкою, слід у слід, і міняємося місцями — або Василі попереду, або я. Робимо протопти наосліп, навпомацки.

На теорії нічого, встигаємо за півдня відпочити. Коли ж практика, тоді цілий день на ногах: пиляємо, свердлимо бормашиною, ходимо в кузню молотобойцями, а треба — заготовляємо поковки для зубил, молотків, плоскогубців, хвостовиків для мулярських кельм.

У мене і ще в десятках наших — молоток. Майстер видав нам найкращі, найновіші терпуги: багато пиляти — чотири плоскості і бойок п'ятий. Руки вже звикли, не болять, а от ноги...

З теорії в мене все чотири й п'ять, окрім креслення. Я тоді вночі поспішав, порушив розміри, понаплутував. Далеко було від мене креслення тої ночі. Все далеко було: і тітка Ялосовета, і училище, навіть тато, про якого я думав щодня, бачив його останню усмішку і сльози в очах; чув його слова до тітки Ялосовети: «Лесю, рідна, доглянь хлопчика, як не вернуся. У нас же з ним ні кровиночки рідної нема більше, тільки ти, Лесю... Хороша, люба, спасибі тобі, що стрілася нам». Він так і сказав: нам...

Тітка Ялосовета засвітила обидві гільзи — і петеєрівську, і з малокаліберної зенітки, щоб видніше було мені креслити. Не допомогло.

— Довгенько ти сьогодні. Грали? Я виходила, то не чути було. Тільки у березі хтось гомонів коло верби — не впізнала.

— То ми з Манею.

— Ви?!

Навіщо б ото прикидався? Упізнали ж, я ж по тому, як вони дихають, знаю, що в них на думці.

— Ловка дівчина, — помовчавши, каже тітка Ялосовета. — І з лица така ласкава. Все й здоровкається до мене: «Здрастуйте, тьотю Ялосовето!» І червоніє.

— Лягайте, то, може, хоч ви не заспите завтра. Чи воно вже сьогодні почалося...

У нас немає годинника. Був, доки хату не підкинуло, ще й дзвонив, хоч і потихеньку. Тепер десь у небі дзвонить...

Тітка Ялосовета лізе на піч і, зітхаючи, каже звідти ще раз:

— Ловка...

Щоб не так нудно й моторошно було йти вранці чорним шляхом і степом, — ніде ні вогника, ні звуку, тільки вовки виють, то збоку, то десь попереду, то позаду нас, — ми придумали розкладати звечора, як повертаємося з училища, вогонь напроти Писаревого лісу. Розпалимо хмиз — полум'я шугає аж під дроти на стовпах — гріємося біля нього, обкладемо багаття трухлими пенками і йдемо далі, додому. А вдосвіта, ще від станції Ли бачимо: є наш вогник! Здається, що він далеко-далеко. А він ось, за гони від нас. У дощі вогонь загасав. Коли ж підмерзло, знову жеврів щосвітанку. Поминувши його, ми ще довго оглядалися і вигукували:

— Видно, дивіться!

— І досі видно!

— О, немає, сховався...

І нам робилося трохи сумно, але ненадовго, бо незабаром попереду вже виднілося містечко і вогники, деінде розкидані по ньому, з вікон.

Так і ходили щодня: від вогників у селі, як оглянемося згори, до нашого посеред степу над шляхом і попереду — в містечку.

Мені часто сниться страшний сон: ніби в хаті уже стоїть білий ранок. І я прокидаюся, холонучи від думки, що проспав лінійку, сніданок, що група наша вже йде містечком, горляючи «Дальневосточную», а мене на «шкентелі» немає...

Одного разу прокинувся, а в хаті справді ясніє од вікна м'яке біле сяєвце. Припав лобом до шибки — біло надворі, а небо чорне, ані зірочки по ньому, ані просвітку, хоч малого. Ні, не схоже на те, щоб розвиднялося. Ми з Василями вже примітили, що небо, тільки-но починає братися на світанок, спершу сивіє, наче по ньому розлився Чумацький Шлях від обрію до обрію. Трохи

перегодом угадується над степом несмілива тиха проснінь, і тоді кожен кущик при дорозі видається здалеку людиною...

А все було просто, і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі: знадвору у вікно зазирає перший сніг. Він прийшов опівночі і видався мені досвітком. До війни перший сніг був нам за свято: грали в кулі, качали першу бабу і самі качалися по ньому з пригорків, гублячи шапки, а він ласкаво рипів під грудьми, під плечима, під ліктями...

Погано без годинника: цілу ніч мариться, що пора вставати. Хоч би півень був. Немає ні півня, ні курей. Під війну — німці витрошили, а зараз — годувати нічим. По селу то є у декого півники, але ж спробуй почути їх здалеку під завірюху, вітер чи відлигу, коли все робиться чорне і глухе. У відлигу ночі найглухіші.

Тітка Ялосовета спить на печі, я — на полу. Одна подушка в неї, одна в мене. За вкривачку мені рядно й шинеля, тітці — саме рядно: на печі більше духу. Раніше там спав я, але тепер, навіть коли дуже промерзну, прийшовши з училища, на піч не лізу, а йду рубати дрова, щоб зігрітися, або одкидаю сніг у дворі. Після тієї жовтневої ночі коло верби, після того як Маня повернулася від свого двору, мовчки плачучи, я ніби виріс на кілька років уперед — і — без вороття...

— Ти якийсь не такий зробився, — каже інколи тітка Ялосовета. — І голос перемінився... Басок проривається.

Найлюбішою стала мені думка про хату. Сам складу, по деревині, по соломині вкрию, хай тільки потепліє та подовшає день. Доки ж ми в курені житимемо?

Мені треба вставати найраніше, щоб зайти і побудити Василів — Силку та Обору. Кібкало встає сам, у них годинник є, та ще й не простий, а з дзвінком. Заходжу спершу до Силки. Його будити найважче, бо все Силчине сімейство спить, як побите. Про те, як вони сплять, усе село знає. Бувало, хвилин по десять стукаю у вікна, доки добуджуся. Спершу мені в цьому допомагала маленька Силчина сестричка Надя. Тільки постукаю у вікно, а вона — чути крізь шибку — в плач:

— Ма-а! Он хтось у хату лізе...

Потім звикла, і, коли я постукаю прямо до неї на піч — там умазана шибочка — лепетить тоненьким сонним голоском:

— Васи, вставай, оно взе Павло плийсов. А ви, та й ма, оце спить. То по Василя...

Василь одчиняє двері, оступається в темні сіни з двома кўрками на драбині і висапує очманілим від щоденного недосипання голосом:

— Хіба вже пора? Ну тільки ж наче заснув! Ще й не снилося нічого...

Увіходжу в хату. Тепло, парко від сирих верболозових дров, що сушаться в печі, старою олією пахне. Надя, розкудлана, підпухла зі сну, виглядає з печі і шепелявить:

— Здластуй, Павлуса? А вони всі й не цули, со ти стукаєс...

Інколи вона питає в мене, лукаво примруживши оченята:

— Павлусо, а ти мене візьмес заміз, як я вилосту? Я тобі солоцки лататиму, а ти мені косу лозцісуватимес...

Силка з Силчихою сміються, хоч і сонні до знемоги, і старий каже хрипко, крізь шинель:

— Ну й порода ж! Ще й букви не вимовляє, а про заміж зна!

Я обіцяю неодмінно взяти її за жінку. Тоді вона махає мені білим рученям, ховається на піч і засинає...

Скидаю шинель, щоб не перегрітися у теплі, доки Василь одягнеться, — тоді надворі дрижаки не так битимуть. Прокидаються помалу і Василеві батьки. Вони обоє працюють на постійній: батько на воловнику, мати біля корів — зморюються щодня, важко вставати. Лежать на полу, так, на самій ряднині, і вкриті старою байковою ковдрою, труть очі, тяжко позіхають, пригладжують долонями волосся.

— Щось ти, Павлушо, сьогодні наче рано зайшов. Мо', воно ще й не пора?

Щодня про одне й те саме питають.

Може, й не пора. Хіба я знаю?

Виходимо з Василем за хвіртку. Могилу Івана Івановича засипало снігом ледь не вщерть з оградкою, самі гострячки від штахету виглядають, і тополька на вітрі гойдається.

— Треба б одкидати сніг, — кажу.

— Нехай, під снігом йому затишніше, — розсудливо відповідає Василь. — Та й квіти весною краще ростимуть.

Обору будити недовго. Він виходить майже одразу, як тільки ми постукаємо. Наче й не спав. Мабуть, у нього не лише шкура бичача, а і весь він такий — залізний: ніколи не мерзне, нічого не боїться, не зморюється і — мовчить. Єдине, що його катує з ранку до вечора, — їсти хочеться. Якось він сказав: «М'єні і вночі, як сплю, х'очеться їсти». Звісно, дебелий, сильний... Нам з Силкою легше: ми дрібніші.

Доходимо до Кібкалової хати — у вікнах темно. Завжди, як викликаємо його свистом, у них уже світиться (тоді ми напевно знаємо: вчасно я встав, скоро п'ята година), а сьогодні поночі. Хіба пішов уже, і ми запізнюємося? Так ні, він побоїться сам іти. Чи рано?

— Щось не те, — каже Силка. — Ти, як до мене йшов, півня ніде не чув?

— Ні... Може, перші вже одспівали, а другі ще не почали?

Свиснули раз, друге. У Кібкалових вікнах зблиснув сірник і знову погас. Рипнули сінешні двері, і з порога озвався Василів батько:

— Рано ще, хлопці. Ще тільки півдругої.

І мовчить.

Мовчимо й ми. Куди ж тепер? Назад? Знову будити своїх, знову вставати... Іти помалу до райцентру, а там гібіти під училищем на морозі?

Стоїмо посеред шляху, сховавши обличчя в коміри.

Старий, видно, таки надумався:

— Заходьте, що ж...

Ніхто з нас ніколи не був у Кібкаловій хаті. Живуть вони, як норці: товчуться у дворі за високим дощаним парканом — не видно, що роблять; говорять — не чути що, лише муркочуть; увійдуть до хати — клац засовом... І то вже не достукаєшся, тільки фіранки на вікнах ворушаться, і з-за них виглядає по одному оку: дивляться, хто прийшов.

Кібкало завів нас не до великої хати, а в хатину. У ній пахло молоком, житнім хлібом і натопленою лежанкою. Але найдужче — молоком. Коли то ми чули, як воно пахне! Коло лежанки білів у темряві оберемок соломи. Кібкало розгорнув її ногою.

— Отуто й перекуняєте, доки йти. Лягайте, я розбуджу.

У старого Кібкала, як і у Василя, брови завжди зобиджено стремлять угору, губи плаксиво опущені, до того ж верхня трохи накинута на нижню, але в селі його шанують як хорошого і некрикливого машиніста.

Так ми й послули: у шапках, шинелях, підперезані брезентовими пасками з лудженими бляхами «РУ». Вперше послули спокійно за ці чотири місяці, відколи ходимо в училище.

Уранці йшли бадьоро, швидко, легко: вітер дув збоку, а не супроти, морозець видався м'який, підоспали в теплі... Та головне — Кібкалова мати напоїла нас молоком зі справжнім чистим житнім хлібом. А коли виходили з хати, провела до воріт і попросила Обору:

— Ти, Василю, крепкий, приглядай там в училищі, щоб ніхто не зобижав мого синочка, — і гладила Кібкала по вузькій довгій спині.

Обора пообіцяв, що приглядатиме. На горі він міцнюшо обняв мене за плечі і тихо сказав:

— Ти ще р'азок устань ч'асів у два!

Ми й тепер, як випали сніги, берегли свій вогонь біля станції Осика. Вже не задля того, щоб хоч трохи звеселити степову осінню темряву, а щоб було де перегрітися посеред дороги. Та й звикли до нього. Пеньки осикові, трухлі, жевріють по два, а то й по три дні. Ми беремо їх у Писаревому лісі. Удариш ногою — він і

вивернувся. На плече — і до шляху. Цілу купу наносили про запас.

— Це нам сьогодні таке добриння випало, що й на сніданок можна не спшити! — знічев'я вигукує Чи-це-я-чи-не-я. Він завжди так, зненацька щось вигукує. — Хай би дитбудинківці поласували нашими пайками. Так лінійка ж...

Сидимо навпочіпки довкола вогню, дмухаємо в жар, наставляємо до нього долоні так близько, що аж кісточки в пальцях просвічуються. Обора притяг з лісу оберемок сухого гілля, кинув на жар. Полум'я — стовпом, іскри сіються на сніг і сичать. Обертаємося на місці помалу, як пожежники на каланчі, гріємо шинелі з усіх боків. А коли полум'я падає і тільки вилюжиться по пеньках, рушаємо далі.

Кібкало — як іменинник: усміхається раз по раз до всіх, забалакує, упевнений, що сьогодні, за хліб і молоко, йому ніхто не відповість мовчанкою. Та і в польову сумку не треба крастися рукою — воно ж, мабуть, нелегко їсти при голодних. Коли ми пили молоко, він спіднишку поглядав на мене так, ніби прицінювався, скільки я коштую. Я ловив той погляд і, не кліпаючи, дивився йому просто в зіниці. Він прикривав їх повіками.

— Ну хай ми. А чого ти, Васи', ходиш оце в училище? — спитав Силка. Він ішов попереду, вбравши велику голову в плечі і засунувши руки — одну в кишеню, другу за борт шинелі. — Я з таким достатком, як у вас, зроду школу не покинув би, а вчився і вчився.

— Тато заставили, — мляво одказав Кібкало. Кажуть: вивчишся на механіка, заберу тебе до машини, підучу — коло неї не пропадеш...

— Т'очно! — сказав Обора. — Од машини і в п'аровику можна цей... зерна додому привезти.

Погана випала ніч: кура, вітер на мосту між палями стогне, підвиває по-вовчи, у димарі плаче, а в хаті стужа, вивіяло тепло. А що робиться зараз, як на гору вийти?.. Не підійдеш, валить з ніг. Була вже така ніч у грудні, насилу добилися до училища.

Разів чотири прокидався, уставав до вікна. Нічого не розбереш. Тільки сніг об скло, намерзло пальців на два, шкребеться.

Тітка Ялосовета озвалася з печі:

— Спи, синок, рано ще, мабуть. Я од самого вечора і очей не стуляла.

— Ну мені йти, а ви чого не спите?

— Думаю... Вивчишся, думаю, повезуть тебе кудись, і зостануся я сама, як пучка. Ні тата, ні тебе... Кому я здалася?

— Чого — самі? Одроблю три роки, приїду. Та й довго ще вчитися.

Тітка Ялосовета зітхнула в пітьмі.

Треба мені йти. Краще раніше, аніж хлопці через мене зостануться без сніданку. Спробуй тоді до обіду викріпити не ївши. Сьогодні практика, можна поверх форми надіти комбінезон, але в таку холоднечу, та ще як проти вітру, краще згорнути його втрое та покласти на груди під шинелю: тоді вітер не так прошиватиме.

Швидко взувся, відкотив пілотку, щоб зробилася, як торбинка, натяг на лоб, на вуха, як німці під війну, а поверх неї — шапку.

— Глядися, щоб лице не приморозив, — каже тітка Ялосовета. Вона застібає мені шинель, а я притримую на грудях згорнутий комбінезон. — Господи, краще б оце мені йти... Одвертайся ж хоч, як дуже проти вітру.

— Я, тітко Ялосовето, поки закінчу училище, то й лекції зумію читати, як проти вітру ходити, — шуткую. Мені жалко дивитися на її пальці худі, що стягають шинелю, аби якось застібнути гаплички. Всю жалко. Але й пожаліти ніколи. Та ще словами... Краще мовчати.

Виходжу на шлях, пригнувши голову до грудей; вітер і сніг січуть по шинелі, як батогами. Глянув уздовж по селу з-під шапки з пілоткою і зупинився: світиться майже у всіх уже хатах.

Це ж годин шість!

Кинувся бігти — не підбіжу. Пхає мене назад. Знаю ж: коли сильний вітер у груди — бігти не треба, бо тоді йому легше звалити, в землю треба дужче впіратися.

Скільки ж воно годин?

У Мані теж світиться... Постукати у вікно? Спитати? У них теж є годинник. Ні. Запізнився, у пілотці під шапкою... Краще не треба.

Звернув ближче до хат, щоб затишніше було, і знову побіг, шурхаючи глибоко в сухі сипучі замети.

До Силки вскочив не стукаючи, бо в них уже теж світилося.

— Пішов Василь, Павліку, недавно побіг, — сказала Силчиха. Вона розпалювала сирі дрова в печі. — А ти заспав? Ой горе, горе. — І пожаліла: — Мої дітки!.. Та хіба в таку лиху годину не заспиш?

До Обори я не заходив: Силка, звичайно, його збудив.

Що ж, треба доганяти.

У Кібкалів поночі, видно, сплять собі. Кібкала у такий холод і вітер батьки до училища не пускають. Їм можна. Вони обійдуться без ремісницької пайки та сякої-такої побовтюшки.

Добився до півгори. Тут, понад голою кам'янкою, ще гостріший вітер бриє, то йшов, зігнувшись у три погібелі. Дроти на стовпах не гудуть — завивають на різні голоси. І як не перервуться — так понамерзали.

— ...ав-ле-е-е!.. ога-аня-а-ай!.. — долинуло так здалеку, що ледве чути.

Зрадів: хлопці. «Іду, йду, хло...» — бурмочу собі в застібнуту на гапники шинельну пазуху. Крикнути б, що тут я, що доганя-тиму — куди ж проти вітру кричати? Подих заб'є, тільки-но рота розтулиш. Та й не почують однак. Ітиму вже сам, буде як буде. Мо', вони біля вогника підждуть мене, якщо його не розвіяло. У такий вітриган і пеньки покóтять, не те що жар рознесе.

Поминув станцію Ли. Ледве впізнав її крізь куру: Ли чи А? Вдивляюся у п'ять з-під інею на бровах. Що воно?! Вогник! Наш вогник! Наш вогник... Але звідки він тут узявся? До нього ж іще йти та йти. А він — осьо. І не грає, не міниться, не кидає іскор, як завжди. Що за мана? Зупинився, пригледівся пильні-ше — два вогники, близько один біля одного. Чи то мені у вічю подвоїлося? Вийняв закоцюблі долоні з рукавів, потер пальцями обмерзлі вії, повіднішало трохи. Таки ж два вогники! І стоїть хтось кроків за п'ять попереду. Чи двоє?

— То ви, хлопці? — спитав, холонучи від передчуття, що то не хлопці.

Вогники світили нерухомо; вони були зелені, і я, ще не ска-завши собі, хто то стоїть, позадкував.

«Вовк... Це ж вовк!» Я відчув, як волосся на голові почало ні-би тужавіти, ніби йому тісно зробилося під шапкою й пілоткою.

Не знаю, чи то мені здалося, чи я й справді сказав: «Пішов геть!», бо вовк не пішов геть, а так само сидів і світив очима.

— Цюцю, нах! — сказав я ніжно, підлабузницьки і, терпнучи зі страху, простягнув до вовка долоню, наче на ній лежало баби-не Остапишине козеня. — Цюцю, нах, нах!..

Так ми малими завжди підкликали до себе собак і показува-ли їм щось на долоні, а тоді гралися з ними.

Вовк не відступався, але й не наступав, а стояв — наче тішився. Мені навіть уздрілося, що він сидить на задніх лапах і посміхає-ться у п'ять, як дідусь. Тоді я осмілів, розсердився і закричав:

— Ану пішов геть, собака! Пішов, кажу! Мені ж на лінійку треба! Чув? Чи тобі позакладало?! Ах ти ж, вовку... — Я хотів ви-лаяти його «вовкулакою», але затнувся і знову сказав ніжнесень-ко, тремтячи й цокочучи зубами: — Ах ти ж, вовчик-братик. Зло-дуга нещасний! Розсівся, як пан... Пустити, сказано тобі!

По вовчих очах ковзнув презлющий відблиск, і мені добре ста-ло видно всього його, високого, худого — дві тіні: вовчу і свою. Я озирнувся: від гори, то кидаючи промені вгору, то вплираючись ними в замети і телеграфні стовпи обіч шляху, світило дві фари. Машина! Глянув туди, де тільки що сидів вовк — нікого, лише сніг побіля межового стовпчика в'юниться, обминаючи його з обох боків.

Фари наближалися, різали мені в очі, але я все одно дивився прямо в них і махав обома руками, шепочучи: «Візьміть, дячку...»

Візьміть, дядьку... — А серце як не вискочить, штовхається об комбінезон на грудях. — Візьміть, дядьку...»

Вже стало чути мотор. Він гув на всю потужність, і фари не пригасали, як те буває, коли шофер збирається зупинитися і «скидає газ».

«А може, він не бачить, може, їде і дримає потроху? Невже не стане? Та не стає ж!»

Коли машина порівнялася зі мною, я закричав щосили до ледь освітленої приладами кабіни:

— Заберіть мене, дя! Тут вовк!!!

Але машина проревла мимо, ударила в мене сніговим пілом та бензиновим духом. У заметі вона трохи забуксувала, задні колеса занесло вбік, мотор заревів ще дужче. Я рвонувся вперед і, захлинаючись димом з вихлопної труби, вчепився пальцями за обмерзлий буксирний гак. Це була півторатонка... Я ще ні разу без Василевих рук не діставав до борта, і якби не вовк, якби не його очі, які тільки-но зеленим холодом зорили мені в душу, я, напевно, так і не підчепився б. А то — дістав. І вдержався. І ніяка сила не відірвала б мене від борта... Далі було просто: виважився (недаром дрова тягав та рубав щодня — вистачило сили виважитися), і опинився в кузові. Пішов до кабіни, заточуючись від того, що кузов підкидало, та й ноги зморилися, доки біг, тримаючись за гак. Брезентовий верх кабіни хлопав на вітрі, а в кузові, коли сів на дно, пахло теплим борошном. Я ніколи не чув, щоб борошно пахло холодно, завжди від нього лише теплом... Обмацав мішки, чотири чи п'ять, — так і є: борошно або дерть. Я зліг на них боком, дотягся до забужавілого кабінного віконця і крикнув:

— Дядю! Там попереду два хлопці йдуть, візьміть їх!

Скло помалу опустилося, і я почув:

— Таки вчепився, гадьонок! Ну, я тебе покатаю! Ти в мене покатаєшся!..

Машина рвонула ще швидше і засигналила довгим злостивим сигналом. Я став коліньми на мішки — попереду у світлі фар махали руками Василі, Силка та Обора.

— Спиніться, дядьку! — закричав я, нахилившись близько до віконця. — Ми на сніданок запізнюємося. І вовки кругом! — І побачив на шоферові шапку з козирком. «Фріц! Це ж він!»

— Я вас візьму-у... Ви в мене покатаєтесь! — сказав Фріц якимось звірчим голосом.

Що за людина?.. Вовк — і той був смирніший. А цей завезе кудись та ще, може, й поб'є.

Нічого, біля олійниці, бреше, загальмує. Біля олійниці вибоїни такі, що швидко не перескочить. А там ще й коло мосту, перед самим настилом виямок буде. Яюсь устану.

Але ні супроти олійниці, ні біля мосту шофер не загальмував, і я ледь не перелетів через борт, якби не втримався за мішки. На вулиці, єдиній широкій вулиці райцентру, не видно було й душі. Тільки фари били по вікнах та бляшаних дахах одноповерхових будиночків. Шофер знову трохи опустив віконце і спитав мирно так, аж лагідно:

— Ти мій номер бачив?

— Ні, дядьку, не бачив, — сказав я, не розуміючи, чого він про це питає. Номера я справді не бачив, бо вся машина в снігу та й поночі.

— Тобі до емтеесу? — знову спитав шофер.

— До емтеесу. У нас сьогодні практика, — крикнув я.

— Угу. То я там напроти базару пригальмую, зіскочиш. Мені стояти ніколи...

Хай, думаю, од базару до училища я й пішака дійду.

Машина проскочила центр на повній швидкості, порівнялася з базарною площею. Уже видно було крайні хатки за нею, а далі дорога падала в яр.

— Давай! — крикнув шофер.

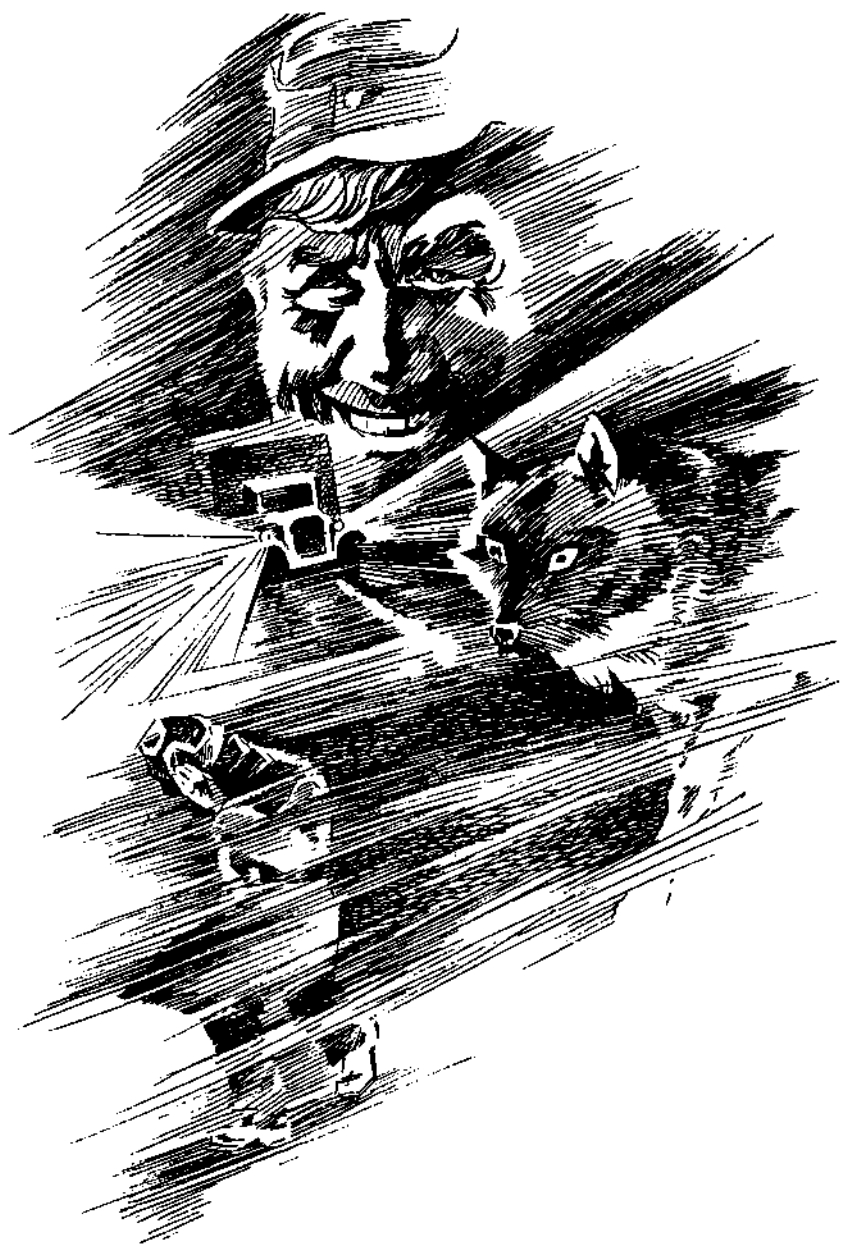
Машина з ходу загальмувала і пішла боком. Я, заточуючись, побіг до заднього борту, перекинув одну ногу, намацуючи нею гак... І в цей час півторатонка так рвонула з місця, що борт вирвався з моїх одубілих пальців, і я перекида полетів на бруківку. Вже лежачи і силкуючись проштовхнути в грудях хоч ковток повітря — так забило дух — бачив, як червоний вогник стоп-сигнала ховається в яр. Разом з ним сховалося мені й небо, низьке, у пасмах летючого снігу, і вогники в МТС, і прилавки на базарі, приметені снігом.

Перше, що я почув, опритомнівши, — жіночий голос. Жінка говорила дуже швидко, аж захлиналася:

— Вийшла я до базарівського колодязя по воду, гляну — чорніє щось на дорозі. Зразу злякалася та — назад, у двір. Тоді таки насмілилась, підходжу, дивлюся: людина. І хворма ваша, бачу ж. Збігала, покликала матір, занесли його в хату — легесенький, як пір'ночка. І стогне — страх. То я мерщій до вас... Хто ж його так ото покалічив, сердегу... О, дивіться: розплющився!

В очах мені стояла червона пляма, і я не одразу розібрав, що то наша піч. Ми всією групою, разом з майстром, робили її з залізної бочки, як захолодало, гуртом скліпували і проводили крізь шибку у вікні довгу жерстяну трубу, щоб тепло від неї розходилося по всій майстерні.

Біля мене сидів навпочіпки майстер і обома руками притискав до лоба щось холодне. «Сніг...» — упізнав я. І чув, як по моїх щоках за комір, по плечах і грудях стікають крапельки води й

лоскочуться. Ніде не боліло мені, тільки в голові щось ніби співало нудну тоненьку ноту.

Я спробував поворухнутися і скрикнув: весь лівий бік — ногу, половину грудей, плече — ніби ножем полоснуло, а в голові закалатав глухий дзвін.

— Не ворухитися! Не ворухи-ти-ся, — лагідно наказав майстер.

Довкола стояла вся наша група. Хлопці дивилися на мене мовчки, дехто злякано, дехто похмуро. Серед них я одразу впізнав і двох Василів.

— Васи'... — сказав я так тихо, що ледве сам себе почув. — То — Фріц... Я козирок бачив...

— Який Фріц? — спитав майстер, нахилившись близько до мого обличчя.

— Шофер. Він смикнув... нароще... щоб я номера не побачив.

— А який номер — не помітив? — Майстер нахилився ще ближче. — Хоч одну цифру?

— Я знаю номер! — вигукнув Силка. — Я ще восени запам'ятав: ШД-41-18. Точно! Я запам'ятав. Він ще тоді за нами ганявся...

Майстер підвівся.

— Староста!

— Я! — Гришуха виструнчився.

— Беріть десять душ і на дорогу. Тільки обережно. О-бе-реж-но!

— Зробимо, товаришу майстер, — сказав Гришуха, ніби аж весело. — Од нас не втече.

І він почав називати прізвища своїх, дитбудинківських. Я знаю їх. І подумав: «Од них — не втече...»

— І в лікарню, негайно пошліть когось у лікарню, — сказав майстер.

— Вже послано, Федоре Демидовичу.

Гришуха присів напроти мене, дивився мені в очі прямо, сміливо, зіниці йому були густо-чорні й суворі. Він дістав з-за пазухи шинелі сніданкову пайку, розгорнув мені долоню і вклав у неї крайчик.

— Бери. Підкріпись. Це твоя. Підрубай. Полегшає.

Я глянув собі на долоню: у хлібові тьмяно зблискували вдавлені дрібки солі.

Дивлюся, а в грудях тисне щось — отак недуже, м'яко...

КОРІННЯ

*Спогади про автора роману «Вир»
Григорія Михайловича Тютюнника*

1

Хата наша, батьківська й дідівська, старовинна, з плетеним бовдуром і без віконниць, стояла над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча. Стояла при самій греблі — вся у вербах, берестах, жовтій акації та бузині. Одразу ж за глухою стіною мало не від призьби й до самої річки лежав родючий низовий сінокіс, трава на ньому виганяла ледь не по очкур косареві. По весні, коли розливалася повінь, каламутні грунські води підступали аж до хати, і дід наш Василь Феодулович із трьома синами Павлом, Михайлом та Филімоном боронилися від потопу загатою з гною.

Хата була простора, як загін. Стояли в ній жовта нефарбована лава, стіл, високий чорний комод, побитий шашелем, і дерев'яне ліжко душ на чотири; під ним ішов димохід від грубки, взимку її топили на ніч, щоб спати було тепліш. Крім великої хати, були ще хатина й комора. В хатині наш із Григорієм батько, Михайло Васильович, середульший з-поміж трьох братів, теслярував — робив меблі, прості, селянські, діжки, ступи, возики тощо.

З хатою нашою — зараз від неї й сліду не лишилось — пов'язаний у мене перший спогад про Григорія Тютюнника, або, як його звали тоді в селі, — Ігоря Буденного.

Я побачив його з вікна, біля якого грівся проти сонця, — стрункого, чубатого, з гордовито одкинutoю назад і трохи набік головою, і хтось, уже не пригадую, хто саме, сказав мені:

— Ото твій брат пішов.

Потім я дізнався, що він «копія Михайло», себто батько наш. Від того часу й по сей день образ батька в моїй уяві нероздільний з образом Григорія. Я з'єднав їх докупи — Григорієву зовнішність та манери й те, що чув про батькову вдачу або вигадав сам, і вийшов тато, якого я не пам'ятаю і не знаю навіть, який він був із себе, бо єдине його фото (він не любив фотографуватися) загубилося.

Я не випадково почав розповідь про Григорія з батькової хати. Йї, мені здається, Тютюнник багато чим зобов'язаний як письменник, а надто як автор «Виру». Та й сам він говорив про це не раз.

Може, тому, що стояла хата над шляхом, чи тому, що в дворі був колодязь, єдиний на весь куток Гасанівку, а чи тому, що в ній жили самі мужики без господині (бабуся наша вмерла рано), — вона стала найзручнішим місцем для посиденьок, — «закурацій», а отже, й для балачки часом аж до перших півнів. Тим паче, що всі

Хтудули — так нас прозивали в селі по дідові — завжди мали на столі дерев'яне коритчатко з січеним тютюном, уміли гарно пере-кривляти, себто копіювати односельців, і взагалі любили побалакати. До хазяйства ж, за свідченням нашого дядька Филимона Васильовича та й інших людей, Хтудули, крім тата, були байдуженькі.

Отож іде, скажімо, опішнянський дядько до Зінькова на базар чи ярмарок із хурою горшків, макітер, глечиків, свистунів, пересипаних збоїнами, чи вертає назад, розпродавшись, — де напоїти волів, де закурити та погомоніти, як не у Василя Феодуловича? І гомонять та реготи справляють такі, що аж стріха шелестить, а з відчинених навстіж дверей дим валує надвір, як із шинку.

Але найчастіше збиралися в Хтудулів люди — майже всі вони близькі чи далекі наші родичі, — обдаровані природженим гумором, чіпкою спостережливістю, з неабияким артистизмом. У селі нашому, Шилівці, й досі не можуть без веселої усмішки згадати Павла Васильовича, старшого батькового брата. На той час, про який ідеться (тридцять роки), він уже був одружений і жив окремо. Жив пребідно, ходив узимку в семилатаній сірячині та дерев'яних постолах. Проте ніколи не журився з цього і ні на кого не нарікав, бо знав: не хазяїн він, не його стихія — земля. Шукав лише якоїсь компанії, слухача й глядача, а знайшовши, веселив, одначе сам при цьому ніколи не сміявся. Він умів перекривити, скопіювати мало не кожного шилівця й шилівчанку, беручи від кожного найхарактерніше й трактуючи його в найкумедніший спосіб. Це викликало захоплення й сміх. Копіював навіть свого батька, Василя Феодуловича, на що той реагував спокійнісінько, сказавши хіба поблажливо: «Хе, сук-киному синові стерво! Ти хоч ів сьогодні? Насип йому, Михайле, юшки...»

Його навіть виляяти було неможливо, бо, послухавши ту лайку, він заходжувався лаятися й сам, ідеально копіюючи того, хто це почав, — і все кінчалося сміхом.

Здавалося, кому б, як не йому, виступати на сцені? І дядько Филимон, який один час керував шилівським драмгуртком, запросив брата на роль попа. Тут і сталася дивина. До свого виходу Павло Васильович, уже в попівській рясі, спав собі у гримувальні на стільці. Коли ж настав час виходу, його розбудили й випхали на сцену. Роль він знав напам'ять. Одначе, вийшовши перед люди, оглянув зал, заусміхався на всі боки, розвів руками й сказав до публіки: «Чого не вмю, люди добрі, того не вмю», — і пішов за куліси, наступаючи на поли рясі.

У гримувальні його стали розпитувати, що ж таке трапилося, на що він відповів: «Та воно мені й на репетиціях набридло...»

Він був імпровізатор і любив не писаних героїв, а живих.

Заходив Михайло Іванович Тютюнник (по вуличному Гасан), правильніше, не заходив, а втанцьовував у хату з сіней задки,

заклавши руки в рукава драної куцини й приспівуючи: «І по сінях тулу-тулу, і по хаті тулу-тулу... Дайте, люде, закурить-залюлячить!» — і таки притупував розбитими чобітьми, обмотаними лантушиною та обмотузованими прядив'яними оривками.

Гасан перекривляв не гірше за Павла Васильовича, але не вмів одного: співати, як Павло, на криласі всіма голосами, від баса до дитячого дисканта. Батюшка й не сердився на нього за це. Питав лише після служби: «Это ты, Павел, блуждал сегодня из партии в партию?..» — і сміявся.

Навідувався ще Грицько Макарович Тютюнник, великий приятель нашого батька, отакий собі спокійний велетень, що, здавалося, міг би обіпертися плечима об обидва одвірки зразу; а також Ігор Лукич Чобіт, пристрасний шанувальник слів: «філософія», «мужик», «адвокат» — і розмов на цю тему. (Якось він сказав мені, пасучи посеред вигону корову на налігачі: «Якби той університет та отут-о на вигоні, я, синок, його теж кончив би!»)

Наймолодшим серед цих людей був наш дядько Филимон Васильович, у сім'ї якого мені довелося прожити чимало років і почути багато дечого з того, про що розповідаю. Филимон Васильович мав прекрасну пам'ять, смак до образного слова і був неповторний розповідач. Григорій дуже любив його слухати, очі його завжди сяяли, коли розповідав дядько, а рука так і тягнулася до записничка, з яким він, принаймні в Шилівці, майже ніколи не розлучався. Пізніше, вже працюючи над «Виром», він писав мені в одному з листів, щоб я нотував усе, що розкаже дядько, і посилав йому.

Я згадую тут цих людей, тому що переконаний: сільські типи, характери, імпрізовані ними, були знахідкою, вдячним матеріалом і своєрідною школою для майбутнього автора «Виру». А Павло Гречаний, Гнат Рева, окремі бувальщини й деталі сільського побуту списані немовби з уст Павла, Филимона та Михайла (Гасана) Тютюнників. Григорій умів слухати, цінував почуте («Ні! Ти тільки послухай. Цей народ геніальний!») та й сам під настрій не проти був розіграти когось, як і його дядьки.

2

Склялося так, що батькові нашому не випало пожити з першою дружиною — матір'ю Григорія — й року. І хто зараз міг би певно сказати, чому так трапилось, як не сам батько? Мені ж судити про це не випадає... Відомо лише, що розлучення було блискавичне, без свідків і скандальної тяганини, а одруження — важке. Справа в тому, що, коли майбутнє подружжя уже мало стати під вінець — традиція ця була тоді ще міцна, — місцеві духовні власті категорично відмовилися його звінчати, бо за

святцями Михайло Тютюнник і Ївга Буденна були родичі. Після кількох відчайдушних спроб виклопотати дозвіл на одруження по-християнському батько, так нічого й не добившись, одяг святкову чумарчину, взяв харчу й подався пішки за сімдесят п'ять верств до Полтави шукати щастя в архієрея. І таки знайшов.

Минуло вісім чи дев'ять місяців приймакування, як одного пізнього вечора батько перейшов міст і знову опинився в рідній оселі — з хворою матір'ю, що вже кілька років не володала ногами (коли баба прjala, то дід або хтось із хлопців крутили прядку, а вона тягла нитку), та двома братами: старшим, Павлом, і молодшим, ще підлітком, Филімоном.

Дід зустрів сина досить спокійно, наче знав, що так воно й станеться. Тільки спитав, виглянувши з печі:

— Нажився, кажеш?..

Видно, щось не подобалося йому в батьковому одруженні, однак у натурі Василя Феодуловича не було характерної на ті часи домостроївської жилки — «як батько сказав, так і буде», — і він дав синові волю. Взагалі, як розповідають, дід не любив старшувати в сім'ї. Він любив інше: поговорити. Приміром, про те, що було перше — Слово чи Бог, читав і трактував уголос «Четъ-Мінеї», просиджував годинами біля вікна й, помітивши когось там на шляху, вигукував насмішкувато, в'їдливо: «Ось диви, дивись, хто пішов! Хе, сук-киному синові багатир... О, вже ж і проява. Погнався, бач, за білим хлібом та й чорний потеряв!..» і т. п. Є люди, які зморюються говорити. Дід зморювався мовчати. Владу над ним мав, либонь, тільки батько. Коли дід аж надто вже багато говорив, батько казав йому: «Годі, тату, поїдемо в поле» чи «Розпалюйте вже в печі, а то тісто з макітри вискочить». Вони-бо після смерті бабусі поралися і коло печі, й по господарству вдвох.

Не можна сказати, що тато вдачею своєю мало схожий був на своїх братів та діда. Він також не легковажив нагодою докинути влучне слово, умів скопіювати, пожартувати, однак ніколи не пошивався в чудопала-розважальника, як це з радістю й натхненням робив Павло Васильович. Зайде, приміром, у лавку, постоїть, погмонить із кимось, а як ні з ким, то з крамарем, тоді підпре долонею щоку й заспіває чудовим баритоном:

Ой, я нещасний:
Що маю діяти?
Є горілка в лавці,
Та ні за що взяти...

Отож, маючи старшого брата, закоханого в компанію, балакучого, відданого слову батька, татові довелося взяти всі клопоти по господарству на себе: вдень майстрував у хатині, порався на

грядках або коло печі, а в неділю чи вечорами стриг і голив, як тепер сказали б, на громадських засадах, шилівських дядьків або сидів над книжками. Батько любив літературу, знав напам'ять трохи не всього «Кобзаря», чимало поезій Пушкіна, а «Полтаву» так часто декламував згодом старшому синові, що той без тексту теж вивчив її. Не раз, бувало, коли ми спізналися з Григорієм як брати, розповідаючи про батька (для нас це було свято любові до тата й радість взаємовідкриття через нього), Григорій читав мені найулюбленіший уривок із другої пісні отаким неквапно-урочистим глухуватим баском людини, трохи сумної й до ніжності доброї:

Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух. Чуть трепещут
Сребристых тополей листы.
Луна спокойно с высоты
Над Белой Церковью сияет...

І казав:

— Коли батько вечорами читав мені це місце, я завжди дивився на нашу церкву, що біліла при місяці на горбі, як із срібного паперу вирізана, і думав, що то про неї написано. Про місто Білу Церкву я взнав уже потім...

Або вигукував раптом захоплено:

— А ти знаєш, що наш батько пішов якось у Зіньків на базар, побачив оголошення, що Буряченко — був такий учитель приватний у Зінькові — приймає екзамени у тих, хто бажає поступити на короткотермінові курси вчителів, облишив базарування і склав екзамени. Без підготовки!

Це було перебільшення, але невелике, бо тато готувався стати вчителем. А те, як склав іспити, — правда: зопалу, експромтом.

3

Після розлучення з першою дружиною батько десять років одинакував, а Івга Федотівна сім років не виходила заміж, і міст через річку не був міцним кордоном між ними з перших же днів після розлучення: вони ждали дитину.

Коли народився Григорій — це було 6 травня 1920 року, — його вирішили назвати Георгієм, або ж, як у нас кажуть, Ігором. Назвали. І послали Федота Йосиповича Буденного, Григорієвого діда по матері, записати онука в сільраду. Випивши на radoшах удома — онук! — дід вирушив до сільської ради. Але ж по дорозі була монополюшка славнозвісної на всю околицю Гузійки. Як не

зайти ради такої нагоди ще й до неї! І він зайшов... Коли ж на-решті доплуганився туди, куди його було послано, то вже не тямив, як звелено йому записати онука. Став пригадувати — не пригадується, то сказав секретареві: «Пиши Грицьком. Воно, мо', й не так, як казали, зате просто, по-нашому!» І став Георгій Тю-тюнник, якого навіть мати не розучилася й досі називати Горкою, — Григорієм. Про дідову витівку довідалися аж тоді, коли 1935 року брали у райзагсі довідку про народження, щоб хлопець міг учитися в зінківській десятирічці.

Уперше дізнався Григорій про те, що в нього є батько, — дома казали-бо, що немає, — тоді, коли ще грався в пісочку. Відкриття це було, згадував він, велике й незабутнє.

«Граюсь якимось біля дороги, — розповідав він весело, — а тут баба якась іде. Не знаю, хто вона була, пам'ятаю тільки, що «ч» не вимовляла. «Цього ти, — каже, — синку, до татка не біжиш? Бацьиш, ондецьки він цымцьикує, і-гі-гі, ондецьки, ба?» Див-люсь — од мосту повз верби на греблі три козарлюги йдуть. Чорні, засмагли, білозубі і в білих сорочках. Сміються до мене. Підхопили на руки, понесли до лавки. Що говорили, не пам'ятаю. Знаю тільки, що накупили повну пазушку цукерок, пряників, до-несли назад до нашої вулички, потім той, що був найчорніший, поставив мене на землю, легенько підштовхнув й сказав: «Біжи додомку. А як спитають де був, скажеш: ходив з батьком до лав-ки». То були Павло, Филімон і тато. Так і зажив я від того дня на два двори. Добро настало! Як тільки баба замахнеться віником, то я круть — і до Хтудулів через міст...»

Якось узимку Григорій захворів на скарлатину. Тоді це була небезпечна хвороба, лікували її здебільшого по-домашньому: па-рили горло над чавуном із вареною картоплею, одлежувалися на печі в гарячому зерні (так і проситься сюди порада Павла Греча-ного Тимкові, коли той простудився у вирі: «Пареними кінськи-ми кізяками обкладайся. У нас у Заброді всі так лічилися»). Од скарлатини помер тої зими шилівський хлопчик, з яким Григорій любив гратися. І от одного вечора, коли Григорій лежав у гарячці, на порозі хати став запарошений снігом батько.

— Євгеніє Федотівно, — сказав він (рідко в селі звертають-ся до жінки так), — наші стосунки можуть бути якими завгод-но. Але не зараз, коли хворий наш син. Я з кіньми — одвезу його до лікарні.

Івга Федотівна вдягла Григорія, закутушкала батька поверх шапки башликом і провела підводу до шляху...

І ще один епізод розказував мені Григорій про нашого батька. Сумний епізод. Його й зараз тяжко згадувати.

Якось Григорій по дорозі в школу забіг до нас уранці й по-клав перед татом, що пухлий сидів за столом, підперши голову

долонею, окраєць хліба. Тато розломив той окраєць надвоє, половину дав Григорієві в школу, а другу ще раз розломив — шматочок собі й шматочок мені — й ледве вимовив: «Спасибі, сину. Любий ти в мене ростеш», — і став помаленьку їсти, затуливши очі долонею.

4

До школи Григорій пішов рано, в шість років. Так наврипився, що годі було вмовити. Він не був рослий хлопчик, і завідувача школою, Наталія Іванівна Ряboveцька, майбутня наша тітка (згодом вона стала дружиною Филимона Васильовича), завагалася: приймати такого малого до першого класу чи відмовити. Тут Григорій розплакався, і Ївга Федотівна, нахилиючись близьенько до вчительки, швиденько змовницьким шепотом (така в неї манера говорити інтимно) сказала:

— Нехай іде. Посидить день-другий, та й обридне, хоч не морочитиме голову...

Однак це сподівання не справдилося. Наука давалася Григорієві легко, і вчився він гарно. Хоча й бешкетник був не останній. Можна було, скажімо, зробити із старшими, міцнішими, хлопцями піраміду, виважитися на їхніх плечах догори ногами так, щоб дістати стелі й викласти там ступцями, натертими вугіллям, сліди — ніби хтось походив... Зате ж яка то була насолода, коли директор школи побачить на стелі відбитки людських ніг! А побачивши, скаже: «Хм, хм... Ану лишень роззуваймося й покажімо підшви!..»

По закінченні сьомого класу Григорій перейшов у зінківську десятирічку, на той час чи не єдину середню школу на весь район. Це за вісім кілометрів од села. Ходити треба було пішки, щодня, у будь-яку погоду. Дорога хоч і неблизька, як для підлітка, зате ж яка! Шлях розтинає село навпіл і попід старезними в три обхвати вербами (в їхніх дуплах, що починалися від землі, ховалися в негоду закохані) пнеться на Беєву гору. За селом, управоруч од нього, — ярк, який шилівці засадили кленом, осикою та дубком, щоб глини на грядки не заносило з водою; вліворуч — глибочезне провалля (у нас його звать «стінкою»), над котрим завжди шугають шурики, бо мостяться там у норах тисячами. Цим проваллям стікають навесні польові води в річечку Грунь; а далі понад шляхом — Кирнасів ліс, обсіяний житами та пшеницями, і марева, марева — очі болять дивитися, як вони міняться. Український шлях. Інакше, здається, й не скажеш. А озирнешся назад — село в долині, як у тарелі, річка блищить синьо посеред верболозових низів, і туман уранці понад нею русло випикує... На Беєвій горі, достеменніше з неї, й зачалися перші рядки «Виру».

Якось Григорій, коли ми зійшли на гору й довго дивилися на село, сказав: «Оце звідси, Григор'яне, я початок «Виру» побачив. А доки назад додому дійшов, — уже й написалося».

І прочитав по пам'яті:

«Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього — Беєва гора, покрита лісом, на південь — заткана маревом рівнина, по якій в'ється Полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обр'ях, як зелені острови по синьому морю. В центрі села тече річка з дивною, мабуть, татарською назвою — Ташань...»

Прочитав він, як завжди, глухо, аж суворо наче, тоді додав:

«Слова, слова... А насправді, глянь: краще, брате, краще, просто незбагненно прекрасно».

І посумнішав, як завжди це з ним робилося, — отак раптом, зненацька. Напевне, він відчував у ту мить вічну прикрість — нестачу слів, умовність понять, обмеженість людських уявлень перед лицем природи, життя... Мене ж цей уривок буквально струснув. До того мені здавалося, що я розумію прозу, читав у Горького навіть, що це — «необыкновенная кладка слов» і т. п., але тільки тоді, на горі, відчув її внутрішнє життя, якщо можна так сказати. Вдруге я пережив щось подібне, коли Григорій (це було вночі на шилівському мосту) прочитав мені, теж напам'ять, уривок із «Хаджі-Мурата», — повільно, просто, без притисків і театральщини:

«В холодный ноябрьский вечер Хаджи-Мурат въезжал в курившийся душистым кизячным дымом чеченский немирной аул Махкет. Только что затихло напряженное пение муэдзина, и в чистом, горном воздухе, пропитанном запахом кизячного дыма, отчетливо слышны были из-за мычания коров и бляения овец, разбиравшихся по тесно, как соты, слепленным друг с другом саклям аула, гортанные звуки спорящих мужских голосов и женские и детские голоса снизу от фонтана»...

І надовго вмовк. Потім сказав, ніби подумав уголос:

«Отак умів писати граф. Одним абзацом уїхав в аул».

Мені доводилося якось читати, що у «Вирі» панує стихія народного життя. Це було написано з помітним негативним чи, сказати б, співчутливим відтінком, бо ж саме поняття «стихія» прив'язувалося до особливостей авторового обдарування. І мені пригадалося те, що не раз повторював Григорій: «Терпіть не можу книг, писаних начебто за підручником логіки Асмуса. Не твори, а нудьга. Немає прози. Стефанік, Тесленко, Чехов, Толстой так не писали. Правда, у Толстого є логічні місця у «Війні і мирі» — роздуми пораненого Болконського на Аустерліцькому бойовищі, Платон Каратаєв... Запрограмованість, нудьга».

На ті роки, коли Григорій учився в зінківській десятирічці, припадають перші його поетичні спроби. Тим, хто не уник цього захоплення в юності чи навіть виріс потім у письменника, певно, відомо, як ставляться до «писателів» ближні, та ще в селі, де не те що шила — шевського гвіздочка в мішку не сховаєш. На них позирають, як на диваків, з них часто-густо кепкують навіть рідні.

Григорієві ж, можна сказати, пощастило. Коли в зінківській райгазеті з'явився перший його вірш і хлопець прибіг із нею до Хтудулів, тато, радий, мов дитина, обережненько вирізав той віршик ножицями й на долонях поніс його через усю хату до комода. То було визнання, дарма що домашнє, але справжнє, непідробне! Хто знає: може, батько мріяв про це, ждав цього... І можна тільки уявити, як почувався Григорій, коли втратив батька, а разом з ним і свого першого цінувальника, натхненника.

Можливо, трагедія, особиста, батькова, тому тільки й сталася, що, рядовий колгоспник і пильщик, він не схожий був на мужика або не зовсім схожий. У кожному селі є така людина чи такі люди: напівмужик-напівінтелігент. Їх одразу видно, вони впадають в око. Тоді в тих, що пильнують «нрави», виникає питання: «Чому? А чи немає тут чогось такого?..»

Спершу був жарг. Якось у неділю (не було навіть вихідних) до нашої хати завітав військовий і, змірявши тата поглядом з голови до п'ят, сказав:

«Що ж, Михайле Васильовичу, збирайтеся...»

Тато зблід і сказав матері:

«Лаштуй, Галю».

Тоді військовий зареготав, спитав «Михайла Васильовича», чи дуже він злякався, і сказав:

«Ні, ні. Поки що ні. Я зайшов, щоб ви поголили мене...»

Батько, звичайно, поголив його і навіть ні разу не вривав, і навіть руки в нього, як згадує мама, не тремтіли, тільки довго був блідий.

5

Шевченко писав якось, що Брюллов жодної лінії не дозволяв собі провести «без моделі». Мабуть, кожний серйозний письменник теж не може написати справді художній твір без «моделі». Не писав без неї і Григорій Тютюнник. Спробував раз, коли заходився над романом про Західну Україну («Буг шумить»), побачив, що без «моделі» його гне на вже второваній шлях, до «Поднятой целины», — і покинув. У «Вирі» ж що не пейзаж, що не характер, що не репліка — то й Шилівка, по-художницьки, безумовно, осмислена й узагальнена — як образ цілого народу.

У «Вирі» життєва модель взяла гору над літературною. Це особливо чітко видно, коли читаєш «Буг...».

Є люди, яких не годуй хлібом, а дай порозводитися про «любов до народу». Вони завжди викликають нудьгу, частіше — посмішку, бо відомо ж, що про любов мовчать. Мені не доводилося чути від Григорія й слова на цю тему. І разом з тим я ніколи не зустрів раніше людини, так самовіддано закоханої у свій народ, і такого знавця українського характеру — од дрібних деталей до найвищих узагальнень. (Йдеться, звичайно, не про «своє болото» «наймиліше гніздо», а про почуття культурної людини. Григорій мав, кажучи словами Чехова, талант людяності. І вроджений, і вистражданий). Треба було бачити й чути, як він розповідав і показував своїх героїв із «Виру», як глибоко знав їх і як умів через деталь — репліку, міміку, жест — розпізнавати характер. Він, по суті, перевтілювався в них, як актор. «Це ж викінчений тип! — було його улюблене резюме. — Дядько наш, Филімон, — неперевершений майстер відтворювати характер, ліпити його з дрібниць, які ми навіть не помітили б. Він міг би бути гарним письменником, якби вважав папір і ручку корисним відкриттям...»

Про кого б не розповідав Григорій — Павла Гречаного, Гната Реву, Охріма Горобця і т. д., — він сам ставав Гнатом, Павлом, Охрімом. Здавалося б, дивно, що безліч деталей, які так лягають в образ того чи того героя «Виру», лишилося поза сторінками роману. Григорій був багатий на матеріал і саме тому не смакував його в творах, не розписував.

Найдужче ж він любив розповідати про того, хто став прообразом Павла Гречаного, і часто копіював його навіть у звичайній, нелітературній розмові.

Жив по сусідству з Ївгою Федотівною її дядько, а Григорій двоюрідний дід, Павло Йосипович Буденний, великий курець, добряк, вайло, мовчун і силач. Він копав колодязі, ями на кладовищі, коли хтось умре, косив, молотив, — одне слово, що йому веліли, те й робив.

«Ти б мене, Їгорко, побрив», — ні сіло ні впало скаже, бувало, через тин Павло Йосипович, прозваний у селі Штавлем.

Григорій, тоді ще парубочок, лагідний, завжди охочий прислужитися, до того ж бажаючи наслідувати тата, кидається до хати, виносить бритву, ослінчик, рушник, щоб волячу шию «клієнтову» обіпнути...

«Сідайте, дядьку!» — й заходжується коло нього.

Бритва тупа, як тріска. Що не проведе по дядьковій шиї, кров слідом так і юшить. А Штаvlo сидить і дримає... Грицько сьак-так доголить, якщо це слово можна вжити за такої ситуації, змиє кров холодною колодязною водою, щоб якимось її зупинити...

«Вже, дядьку!»

Аж тоді Павло прокидається, солодко всміхається спросоння й каже:

«А вжє жь і брытва в тьебе, Їгорію... Вогонь! Не брыє, а як водою змива, ня-а-а...»

Він не чув болю!

Або поскладає на тин величезні руки, по-собачому покладе на них підборіддя і довго мовчки, пихкаючи цигаркою, водить очима за Григорієм, що вештається по двору. Тоді скаже, як волами повз двір проїде:

«Ня-а-а... Дай мені, синку... газети на цигарки».

«Та я ж вам дав позавчора аж п'ять! — здивовано вигукне Григорій. — Де ж ви їх діли?»

Штаvlo мовчить, винувато кліпа очима й, коли вже його прохання забуто — так довго він мовчить, — скаже:

«Ті я вже скурив, ня-а-а...»

«Ото за два дні?!»

«Так я ж зараз сторожую, — пояснить нескоро Павло. — А вночі куриця... як у жнива вода п'єця: раз по раз...»

Штаvloві ж належить і пісня, яку Григорій під веселу руку співав по-штавлівськи і називав «шилівським варіантом модернізму». Цю дивацьку пісню проспівав Штаvlo лише одного разу, коли ішов від Гузійчиного шинку-монопольки, і зосталася вона в пам'яті вдячних шилівців:

Йе-ех, чорнобрыва Гузійка-а...

Далі Павло Йосипович, як завжди, довго мовчав, ловлячи ногами стежку й шукаючи другого рядка з підходящою римою. Але не знайшов і закінчив так:

І чорнобрыві... ня-а-а... пеньки!

Це жартома.

Справді ж, народні пісні Григорій глибоко шанував, знав їх безліч і сам умів гарно співати, маючи густий приємний баритон. «Наша народна пісня, — казав, — як роман. Навіть побудову має епічну. І жодної легковажної!» Останньою тихою залюбленістю його була пісня про журавку, яку ми співали не раз на шилівському мосту вчотирьох — Григорій, Федір Тютюнник, Володимир Вінниченко (Григорій любив цього веселого й розумного хлопця) та я.

Ой журавко, журавко,
Чого кричеш щоранку?
Ой, як мені не кричать,
Як так високо літять.
Полечу я до саду,
До листочка припаду...

По черзі виводили, по черзі брали «хтору», а в річці скидалися шуки, і світилася «одинокa зоря над млинами» під хутірцем Лейбівкою...

6

Після того як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років: мене забрали з Шилівки в Донбас тітка й дядько, Григорій поступив до Харківського університету. Різні дороги, різні долі. Я знав, що в мене є брат, — знав, і не більше. Те ж саме було, мабуть, і з Григорієм. Та й що могло бути спільного між нами без батька? Голос одної крові? Він «породичав» нас пізніше, десь у п'ятдесят другому-третьому роках. Щоправда, ми інколи бачилися за ці п'ятнадцять років, але про що могли говорити підліток і доросла людина?

Пам'ять зберегла лише дрібні деталі. Ось ми, учні п'ятого класу, разом з усією школою, з усіма шилівцями стоїмо біля цементних східців старенького сільбуду. Червоніють прапори, плачуть, сміються люди. А на східцях попереду голови сільради, членів сільвиконкому та голів колгоспів виходить Григорій і виголошує промову. Він у довгій шинелі, затис в одній руці шапку з червоною партизанською стрічкою навкоси, а друга лежить на грудях у перев'язі. День Перемоги.

Ось під шкільною стіною стоїть драбина, а на ній — Григорій. Вмочає шітку в цеберку і виводить білими літерами: «Ласкаво просимо, земляки-воїни!» Ждуть демобілізованих.

1946 рік. Я штовхаюся в гурті ремісничників перед училищем, ждучи, поки нас «запустять» у їдальню, а на кам'янці посеред центральної вулиці зупиняється ЗІС і з кузова сплигує на брук Григорій. Довга чорна чуприна падає йому на обличчя й затуляє його аж до підборіддя. Не пам'ятаю, знав я тоді чи ні, що Ігор Буденний, двадцятишестирічний мій брат, уже носить у легенях над серцем двадцятиграмовий уламочок німецького снаряда...

А ось Григорій сидить у хаті, куди нас із мамою прийнято «в сусіди», бо своя згоріла. Якись жінки повчають його, що треба їхати в Харків кінчати навчання, а не женитися на гарній бідовій татарці Файї, що працює на молочарці. (Її закинула в наше село війна). Ігор сердиться на жінок, щось заперечує їм, тоді обіймає мене за плечі й каже: «Еге ж, братику?» Мені от того, що він каже «братику» й обіймає, — ніяк... Я не знаю, що «еге ж», проте одказую; «Угу...»

От, здається, і все.

Сходитися ми почали аж тоді, коли я служив на Далекому Сході. Туди прийшов мені перший лист од Григорія. Він писав, що ми брати й повинні спілкуватися, не забувати один одного.

Лист був зі Львова чи з Шилівки — не пам'ятаю. Я пишу «почали сходитися», бо відразу не зійшлися. Надто вже довго були чужі. А ще мене мучило тоді жахливе недовір'я до людей, до того, що вони можуть бути ширі. Піймати людину на нещирості було моєю хворобливою втіхою. Григорієві листи здавалися мені фальшиво ширими. Чому він не помічав мене раніше, а тільки тепер, як уже я й сам не пропаду? — так думав. А тут раптом одержую зі Львова лист, вкинутий у Владивостоці, не лист, а записочку — з запитанням про те, як мені живеться, — суху, коротку, без ширості!

Прочитав і з коментарями на полях — вони здавалися мені дотепними — одіслав назад...

Через місяць прийшла вбивча відповідь.

«Григорію! Я одержав свого листа з твоїми коментарями і не серджуся на тебе тому, що я рідний твій брат і до того — старший; я розумію, що ти образився, але причин для того не було. Я справді писав листа похапцем, якраз перед від'їздом моїх знайомих (у Владивосток. — Г. Т.), і рішуче не міг написати чогось іншого, крім того, що написав. Те, що ти прислав мого листа назад зі своїми помітками... свідчить про те, що в тобі немає такту культурної людини, а, навпаки, є трохи хамства і кволих спроб «стати в позу»... Ти це кинь. Будь скромним і знай, що хвастунів я органічно не переносу. І потім ти, очевидно, не розумієш, що навіть для того, щоб писати листи (не говорячи про оповідання), треба бути трішечки мудрецем і знати, що ти пишеш й для чого. Обвинувачувати мене в пустоті, та ще до того в душевній, — це вже занадто; тим паче, що з моїми душевними якостями ти слабо обізнаний... і через те, мені здається, ти можеш судити про них, але не можеш засуджувати і поспішати зробити свої висновки, тоді як «поспешність нужна при ловле блох», а ні в якому разі не до людей.

Тепер відносно твого оповідання... Я прочитав його кілька разів і хочу поділитися з тобою своїми враженнями...

Перше. Ти не маєш чіткого уявлення, як будувати оповідання. У цьому відношенні раджу познайомитись із теорією літератури (підручник проф. Тимофєєва), уважно прочитати яке-небудь оповідання Чехова і прослідкувати, як воно побудоване; ну хоча б таке, як «Тоска», «Попрыгунья», «Душенька» і т. д. Взагалі прочитай твори Чехова уважно... (Далі називалися основні елементи сюжету, що ілюструвалися переказом простенької новели Мопассана. — Г. Т.).

Але я не хочу, щоб ти подумав, що оповідання будується лише на гострих ситуаціях. Ні. Чехов — майстер будувати його на найпростіших, звичайних речах. У листі до свого брата він

писав: «Я могу написать рассказ о чернильнице, о пепельнице» і т. д. Ця ж сама «Тоска», «Сумерки», «Толстый и тонкий», «Крыжовник» побудовані на простих речах.

Твоє оповідання побудоване на враженнях, які тебе схвилювали, ти їх пережив, і вони заставили тебе сісти і написати про них. Це — добре. Добре, що ти береш факти з життя. Мушу сказати, що в тебе є багато даних, які свідчать про те, що ти можеш писати і з тебе будуть люди. Але ти сам знаєш, що письменником можна стати тоді, коли ти без цього не зможеш жити, не зможеш уявити собі життя, коли писати про людей, природу... стане щоденною потребою, твоїм «злим генієм», диханням, твоєю сутністю, життям. Література — це не спорт, не розвага...

Отже, ти будуєш своє оповідання на враженнях. Це добре. Ти можеш подати кількома штрихами обстановку, в якій діє герой, в тебе добре виходять діалоги, розмови; сам того не розуміючи, ти чудесно вирисовуєш образи (а це дуже важливо, і не кожен це може навіть з маститих літераторів)...

Але головний твій недолік — це ще невміння користуватися словом. А слова, брате, — це алмази, з яких будуються красиві речі. Слово в тебе неточне і часто «не до шмиги», як кажуть, не до місця. Я ці місця підкреслив...

І ще багато є неточностей, яких усіх не перелічити.

Раджу: оповідання почистити, «подраїть», «протерти піском і пролопатити», щоб кожне слово блищало. Пиши нові речі, заведи записну книжку, записуй туди вирази з живої мови і свої думки.

Тільки розумні, дурних не треба...

Твій брат *Григорій*.

6. I. 54».

За підручник Тимофєєва я того разу не взявся, «драїть» оповідання не схотів, бо зненавидів його, а знайшов ожеговський «Словарь русского языка» і прочитав тлумачення слова «хам». Я знав його й без словника, але мені хотілося дати «кваліфіковану відповідь»... Виявилось, що жодна з трактовок цього злополучного поняття аж ніяк до мене не підходить. Я сів і написав, що... я не хам. У формі протесту. І заявив про розрив стосунків.

Але ж, на превеликий подив, відчув після цього, що Григорій — мій брат, справжній старший брат! Я завжди був сам. І коли бачив, як мого товариша скубе за віщось старший його брат, заздрило... молодшому. Хотілося брата. І от він об'явився й поскуб!

Я ждав сердитої відповіді. Місяць, що за нього обертався тоді лист із Владивостока до «материка» (так ми звали захід) і назад,

здався мені роком. До того ж страшно було, що відповідь зовсім не прийде. Але рівно через місяць одержав зі Львова бандероль з «Енеїдою», підписаною Григорієм: «Читай нашого великого земляка і не забувай рідної мови». А незабаром — другу, з «Мартіном Іденом»: «Ця книга навчить тебе досягти мети. Григорій Тютюнник».

Однак листування між нами й після цього не налагодилося. Я не забув «хамства» (тоді саме я скаржився в щоденнику на долю за те, що вона не дала мені «щастя прощення») і далі почувався ображеним. Це почуття було солодке...

І от прийшов лист, уже не тільки з «мораллю».

«...Якщо ти знаєш моє кредо... то по якому праву ти задрав хвоста і зневажаєш свого старшого брата? От прийдеш додому, то не подивлюся, що ти моряк, а здеру з тебе твій «кльош» і висічу за таке неподобство, щоб знав, як носа задирати. Носодерців у нашому роду не було, і я не хочу, щоб ти цю традицію порушив. Оце тобі хоч сердься, хоч ні — справа твоя.

Тепер я в Шилівці. Вчора ввечері був у мами. Пробач, ти хлопець делікатний, я це знаю, знаю також, що мені зарані треба просити пробачення, тому й прошу: пробач, я прочитав твої листи, так як хотів почути твоє слово, пізнати між рядками твій настрій, твої думки, визначити, як поволі ти розумнішаєш і думки твої з розпатланих стають стрункими, логічними. Я знав тебе зовсім маленького, і тепер ти для мене ребус, який мені треба поступово, крок за кроком розгадувати. В душі моїй до тебе є лише теплі братерські почуття, яких ти не розумієш і не ціниш, чортів ти турок! От що! Прийдеш — сказав, висічу — і висічу! Ну, полякав, і вистачить. Тепер про інше. Ти скоро демобілізуєшся. Хочеш їхати в Щотово (до дядька Филимона. — Г. Т.). Добре. Не заперечую. Хочеш кінчати дев'ятий клас — схвалюю і дуже радий, що ти добре розумієш ціну науки і освіти... Проте я серйозно подумую щодо того, аби тебе забрати до Львова, якщо для цього благополучно складуться умови і ти погодишся на цей крок. Бачиш, справа в тому, що я переходжу на іншу роботу, тобто буду працювати у самому Львові в журналі «Жовтень» редактором прози...»

Цей лист датовано серпнем 1955 р.

А через місяць ми зустрілися, можна сказати, вперше як брати, що вже трохи знали один одного... Я не бачив Григорія близько дев'яти років і погано уявляв його. І ось поїзд підходить до львівського вокзалу. Він ще не зупинився, коли я побачив Григорія у старенькому кремовому макінтоші, без капелюха, з високо і трохи

набік закинутою головою. Він ішов швидко, поглядаючи на номери вагонів, тоді побачив мене й побіг... Ми обнялися. Нас штовхали, збили з моєї голови безкозирку, хтось поліз за нею під вагон і начепив на Григорієву голову. Це вивело нас із того стану, коли немає слів, немає думок, а тільки серце стугонить і очі пече од сліз. Ми засміялися і так, обнявшись за плечі, пішли до вокзалу — Григорій у безкозирці та макінтоші, а я простоволосий, стрижений, бо якраз перед демобілізацією попав на гауптвахту. Ми сиділи у вокзальному ресторані доти, доки нам не сказали, що ресторан уже годину тому зачинився і що нас не чіпали, бо не хотіли заважати. Ми говорили того вечора про все наше життя, про тата, Шилівку, Владивосток, війну, пили горілку і не п'яніли, плакали й не помічали сліз...

Я дивився на Григорієве обличчя й повільно впізнавав його заново — так воно змінилося: відкрилося глибокими, як шрами, зморшками, а очі стали великі у білках і сумно-ніжні в зіницях. (У листі до перекладачки роману «Вир» на чеську мову В. Абжелтовської Григорій пізніше писав: «Висилаю фото. Правда ж, я схожий на сердитого турка?») Я знав, що Григорія оперували й виїняли з-над серця осколок. («Ура!!! — писав він мені в одному з листів у Владивосток. — Мій ворог тепер лежить на столі у коробочці з-під годинника. Двадцять грамів смерті»). Знав і те, що йому словом і ділом, матеріально допомагав у ті, мабуть, найточніше буде сказати, трагічні часи Олесь Гончар.

Але не знав, що операцій було три, з них дві невдалі, бо лікарі не могли добратися до осколка і тільки свищ зробили в спині — рану, що не загоїлася до кінця життя, так і лишившись під бинтами. Другого дня, вже в Кам'янці, він показав мені її. «Іди подивися, Грицю», — гукнув із спальні, де Олена Федотівна, дружина, робила йому перев'язку, підняв майку, стоячи до мене спиною, і за мить уже опустив її. Я встиг побачити лише сині шрами (вони були один повз один) і між ними — маленьку рану.

Ночували ми тої львівської ночі на квартирі Григорієвого товариша, який люб'язно залишив нам ключі в сусідки, а сам помандрував до знайомих, бо не хотів нам заважати. Ми проговорили аж до світанку. Григорій уклав мене відпочивати на каналу, а сам стояв навколішки біля неї і читав вірші — глухо, з баритонним гулом у поранених грудях:

Ми спали із ним у окопі одним,
Ми мріяли з ним про покинутий дім,
Цигарку курили удвох пополам
І разом дивилися в очі смертям.
В атаках страшних, що не бачаться в сні,

Назустріч ішли двадцять третій весні.
І нам, що в атаках зуміли дружити,
Вмирать не хотілось, хотілося жить.

Я ніч пам'ятаю. Ми брали село.
Всього нас дванадцять у темінь пішло.
Здригалась земля і гуділа в огні...
Чи страшно було чи не страшно мені,
А тільки я в серці своєму зберіг —
Товариш в селі біля тину приліг.
Підповз я до нього — рухнутись не зміг,
Лежить мій товариш, товариш без ніг...
І, може, тому, що не зовсім пора,
Лежить, тільки стогне, лежить, не вмира...
І тихо, як жалоба, сіється сніг...
— Дострель мене, — каже. — Ну, як я без ніг... —
Я взяв його й тихо поніс між пожарищ,
А губи шептали: — Товариш, товариш...

Він сам був «товаришем», якого після останнього поранення виніс на собі якийсь балтійський моряк у минулому, а згодом партизан. Вісім кілометрів ніс і таки виніс. Де зараз той Костя-моряк, і чи знає він, чи може знати, як часто згадував його Григорій?.. Снаряд вибухнув у нього за спиною, і в очах став лише червоний спалах, вуха різнув крик — і все покотилося у чорну яму несвідомості. Потім був госпіталь, палата безнадійних, звідки виносили вже назавжди. Йому примарилося, що він лежить спиною в нудно-гарячому болоті й воно смокче, смокче його спину і поволі втягає в себе. Він закричав. Ворочався у закривавленій, постелі й кричав, але в палату ніхто не заходив: усі, мовляв, кричать, потім затихають. Він став лаятися найстрашнішими словами, й тоді увійшов лікар... Незабаром його перенесли в палату для живих... Але той болотяний сон-марення ще довгі роки мучив його, змушував одвертатися од чорних кольорів і ям.

Другого дня ми побували в «Жовтні» й вирушили на Кам'янку-Бузьку. Автобуса не трапилося, то сіли в кузов грузовика. Серпень тоді випав холодний, по-західному вологий, листя на деревах здавалося мені темнішим, ніж у нас на Полтавщині. Ми мерзли, горнулися один до одного і вкривали — я його куценькою полою бушлата, він мене стареньким, поштопанним у кількох місцях макінтошем...

У Кам'янці довелося побути разом недовго: Григорієві треба було їхати на роботу в журнал, мені — поспішати в Донбас у школу, бо навчальний рік і так уже почався.

Незабаром я одержав на дядькову адресу листа, в якому вперше згадувалося про роботу над «Виром»:

«Чолом тобі, брате, і всім Хтудулам уклін земний!

Сьогодні неділя, то з неділею будьте здорові!

Ти, Грицьку, мабуть, так зайнятий, що в тебе не вистачає часу на листування. Вірю, бо в самого часу обмаль; та ще лінь чортяча, як реп'ях, причепилася до чоловіка, аби її «шляк трафив», — ніяк не відірвеш. Хотів би, щоб ти з подробицями написав мені, як ти гризеш цемент науки, де працюєш і чи вистачає тобі тих грошей хоч на цигарки. Ти, бестія, я тебе знаю, такий, що тобі хоч і трудно, то тільки мурчиш сам собі. А ти пиши. Щоб я знав. Отак-то. В мене немає якихось особливих змін та новин. Літературні справи топчуться на одному місці, розгублено озираються і кричать: «Пробі, рятуйте!» А я, як дід Терешко, все онучі шукаю. З квартирою також іще не влаштувався як треба. Живу, мов циган: де шатро нап'яв, там і ночую. Робота як робота. Читаю, відписую. В кінці ставлю: «З пошаною» — аж язик набік від задоволення. Так треба. Служба...

Ось тобі взірць поезії:

Стоїть людина худорлява

І дивиться на свій.. гібрид...

Це про Мічуріна. Одне слово, робота моя цікава, до душі мені. Іноді з таких творів так насмієшся, що «кишка кишке — кукиш кажет».

Мені цікаво, Грицьку, от що. Візьми ти, будь ласка, та заведи такий блокнот і записуй буквально все, що говоритиме наш славний Филімон Васильович. Особливо те, що стосується хроніки Шилівки. Все, що він скаже. Бо це, брате, золотий пил, самоцвіти народного гумору, на який наше покоління вже не здатне. Тільки роби це так, щоб він не помічав, бо йому буде ніяково і, може, неприємно. З розумом роби, а не в лоб. А тоді оті всі записи мені переправиш. Фіксує окремі влучні, цікаві словечка, на які так багата його мова. Бо задумав я, брате, писати про Шилівку або повість, або романаку цілого. Це поки тобі лише признаюся.

Тепер тобі порада: не порахуйся з часом, знайди журнал «Октябрь» (9, 10 номери 1955 р.), там є прекрасна річ К. Паустовського «Золотая роза», і його прочитай уважно. Знайдеш там багато цікавого для себе. Можеш навіть виписати окремі думки. Це річ незвичайна по силі думок і прекрасною мовою.

Оце поки що і все. Порося заболіло, гуркає та гуркає, а годувати нема яким чортом. Корову купувати не хочу. Бо з мене

такий господар, що хіба ножицями в тарілку січку різатиму. Картопля вродила, як овечі бубурішки. Півня на горіщі закрили, а він співає як скажений. На Жовтневі заріжемо к лихій годині. Яйця на базарі по 7 крб. десяток. Макінтош порвавсь... Леся мнє підлогу в кухні і так шкребе щіткою, що аж мені ноги холонуть. Радісно співає «Карії очі», а що мені з тих очей, коли й на пиво немає?..

Привіт усім домочадцям.

Колезький реєстратор і статський советник *Тютюнниковський*.
30. X. 1956 р.»

Звичайно ж, ніяких поросят, півнів, корів не було. То імпровізація... Взагалі більшість листів, писаних Тютюнником, — своєрідні гумористичні оповіданки, за якими часто-густо крилося нелегке його життя і в першу чергу — літературне.

Відомо, що Григорій почав писати ще до війни. А читачі знали його й, наважуся сказати, полюбили чи оцінили тільки після появи першої частини «Виру».

Справа тут не тільки в тому, що Тютюнник не міг себе знайти — хоч за роботою та операціями й це нелегко було зробити. Річ у тому, що те, чим боліла його душа, ота його «головна книга», яка часто лишається так і не написаною, не узгоджувалася з загальним напрямком тогочасної літератури. Носити її в собі, звісна річ, нелегко... То не модна схемка, не сюжетик, а цілий народ, ціла епоха! Тютюнник носив у собі свій «Вир». Він, може, так і пішов би з ним із життя, коли б нашій літературі свого часу не відкрилися нові обрії. Товариші Григорія дивувалися потім, як швидко він виріс на їхніх очах, не маючи гадки, що Тютюнник просто розкрився, вільно дихнув, відчув можливість узятися за те, що міг і пристрасно бажав здійснити.

І в той же час:

«Дорогий та рідний брате мій Грицьку!

...Настрій мій не зовсім веселий. Передчуття такі, що повість у Москві навряд чи вийде. Потрапив я якраз під реорганізацію МТС, так що — кричи рятуйте. Адже цього в повісті немає. Тому вона вже «не современна». Помилуй боже, я ж не член уряду! Звідки я міг знати про таке міроприємство?.. Взятись за детективи? Вони тепер у моді. Міщанство за них б'ється...

Роман рухається помаленьку, але... я за нього уже потерпаю. Не знаю, що з ним буде. Так що діла мої неважні і темні, як ніч. Іноді я впадаю в такий розпач, що хочеться все кинути й вить вовком... Але я не втрачаю духу і пишу... Чого я не завптахокомбінатом, а письменник?.. Оскільки мені до зарізу

треба грошей, то я, мабуть, накинуся на нариси й оповідання, хоч так тяжко відриватися від роману.

Міцно тисну руку.

Григорій Тютюнник -- старший.

9 квітня 58 року».

Це єдиний лист, у якому Тютюнник — стомлений. І сказав про це. В інших він, як завжди, бадьорий, про себе пише в двох словах, а то — жарти, турбота про інших або зарисовки з натурн.

Всі ті роки я жив в оточенні, в якому розмовляли по-російськи, і починав писати російською мовою. Тому брат, відповідаючи на мої листи, теж писав по-російськи.

7. VIII. 1957 р.

«Гришенька!

Говорят: нет худа без добра... Так и это: я не мог отослать письма, написанного тебе еще 4 августа, и не отослал его, по всей вероятности, потому, что все эти дни, как и ты, зверски работаю; встаю из-за стола в таком состоянии, что если бы кто меня спросил внезапно: «Как ваша фамилия?» — я с минуту не мог бы ответить на этот вопрос; то есть я просто забыл отослать его. Но это к лучшему. Сегодня получил от тебя письмецо, которое ждал с волнением и, прочитав его, остался весьма доволен. Молодец, дуй дальше. (Тоді я складав екзамен в університет. — Г. Т.). Впрочем, я знал уже немножко раньше, что с диктантом у тебя дело неплохо, потому что видел тебя во сне чистенького, свеженького, молоденького, в беленькой, хорошо отглаженной матросочке и брючках, всего белого, как облако в штанах. Вот и не верь снам. Пошел к маме, она говорит, что плакала за тобой во сне. Тоже хорошо: к радости. Ну, хватит. А то расхвастался, как сибирская девка.

Страшно беспокоит меня твой финансовый вопрос, ты напиши мне прямо, сколько осталось у тебя денег и на сколько хватит; должны же мне, черт возьми, на днях выслать деньги, и я сразу же бабахну их тебе, так приблизительно в сумме 200 рублей.

Скоро приезжает жена и сынок. Вот все новости. Сейчас обедаю и бегу на почту бросить письма, а потом попру на Прутиловку (куток села. — Г. Т.) читать маме твое послание. Сегодня среда. Возле клуба будет сованье ног, потом будет демонстрироваться кино, а Медышин Сергей будет под клубом петь во все горло, конечно «Гей, ви, хлопці-риболовці». Выйдет Ігор (кіномеханік. — Г. Т.), станет упрашивать, потом сядут на мотоцикл и укатят в буфет.

Ну, еще раз — крепись. Желаю ковать железо могучей рукой докрасна. Твой брат *Григорій*».

«Здравствуй, Гриша!»

У меня радостное событие: получил от тебя три письма в один день. Однако радость моя омрачилась, как только я вскрыл письма. Оказывается, ты был болен, а я, свинья, злился на тебя и пророчил, что ты за что-то сердишься на меня. Я не буду спрашивать, как ты умудрился заболеть вирусняком; это пошесть, им болеют все. Но вот как ты схватил воспаление — это вопрос. Не выпил ли ты, старина, холодного пива или воды, не постоял ли с какой-нибудь стильной девочкой после танцев в холодном коридоре или, может, ты плохо одет вообще? Как бы то ни было, но теперь уже первопричина роли не играет, хотя может сыграть свою роль как назидание. Ты, Гриша, пойми, что если отец дал тебе железное здоровье, то транжирить его нечего, нужно его беречь. О, ты еще не знаешь, что значит не иметь здоровья, ты, пожалуйста, не ухмыляйся. Ведь знаю: ты сейчас гогочешь от моих проповедей, каналья, а я тебе еще раз скажу: береги себя, ибо ты должен понять, что то, что тебе больно, больно и мне... Думаю, что, если ему там хуже стало, а вдруг он снова болен, а вдруг осложнения пойдут. Ить это вообрази: пять кило с плеч. Ты, брат, с этим не шути. Поэтому слушай, что я тебе буду говорить, и поклянись исполнить. Не гогочи! С тобой говорят серьезно.

1. Купи себе бутылку рыбьего жира и пей три раза в день по столовой ложке.

2. Перестань курить. Ибо если ты будешь курить так же, как до болезни, — будет худо. Остаточные явления от воспаления, безусловно, в легких существуют, и ты наделаешь беды. Не покури хотя бы с неделю, пока очистятся легкие. Ах, как хорошо ты себя почувствуешь. У тебя значительно повысится трудоспособность, ведь усталость, на которую ты жалуешься, не от слабости организма, а от никотина, которым ты отравляешься в страшных дозах; у тебя повысится память; не бросишь курить — он съест ее.

3. Делай по утрам зарядку на вдохи и выдохи, фильтруй легкие, дабы не было остаточных явлений.

4. Проверься несколько раз на рентгене.

Это я говорю тебе потому, что мы, Хтудулы, варвары к своему здоровью. В следующем письме пиши, как выполняешь.

Да, хорошо питайся. Пусть мать, если ресурсы позволяют, подбросит тебе жиров посылкой. На науку нажимай, но не до одури. Ведь я тебя знаю. Ты такую программу-максимум в своем письме отметил, что загнаться можно «к лихий годині».

Рассказ твой о дяде мне очень понравился: узнаю дядю; он у нас нежный и чуткий в душе, только внешне грубоват, так

ведь мы все такие. Знаешь, Гриша, я вспоминаю, какой нежный, до глупости доверчив и наивен был я в юности и как люди не умели ценить во мне этой черты, даже насмехались надо мной; теперь я закрылся на люк и выпускаю чувства к людям через клапан нежности осторожно, по тому, кому сколько следует; одному не жалею: литературе. Роман мой, Гришуха, движется. Уже имею 500 печатных на машинке страниц. Это — 20 печатных листов. А еще первая часть не окончена. Думаю, к весне одолею. Понимаешь, испытываю затруднения в недостатке фактического материала для общественно-политической линии; интимная, бытовая идет хорошо. Ведь я описываю жизнь села до войны. В Шиловке собрал часть, но мало. Да и то: у кого соберешь? Ведь ты наших шиловских гушаков знаешь. С ним пока разговоришься, два раза в Артиллерийскую сходить можно. Спрашиваю как-то Брынчука: «Ну, как же вы жили до войны? Какая, по-вашему, разница между довоенной жизнью и теперешней?» Он почесал затылок, насунул на глаза «картуз», высунул кисет, закурил, молчал полчаса, а потом, вместо ответа на мой вопрос, спрашивает: «А тобі навіщо воно нужно?» — «Так, — говорю, — вспомнить интересно». Он еще молчал с полчаса, а потом: «Що ж до війни? Тоді все на коровах, а тепер — на тракторах».

Вот тебе и поговорили. Мне такой ответ ничего не дает. Мне нужно знать экономику ведения хозяйства, агрономию, фермы и пр. Поэтому на этой неделе еду во Львов, привязываюсь в библиотеке к стулу и начинаю рыться... Нужно, ничего не поделаешь. Роман я назвал условно «Вир» — «Водоворот». В украинской лексике слово «вир» имеет более широкое значение и очень передает события, о которых идет речь. Но меня смущает очень важное обстоятельство: будет ли понимать название средний читатель? Поэтому я подыскиваю новые заглавия. Но дело, конечно, не в названии. Писать мне становится все тяжелее, то ли становлюсь вредный и придиричив, но многое меня из написанного уже через два дня не удовлетворяет, я переделываю, злюсь, бурчу про себя: «Ах ти ж анахтемська душа» — и «дряпаю» дальше. Все же — дело идет. Иногда я прекращаю работу над романом, потому что в голову залезет какой-нибудь сюжет и мучит, и мучит, и долбит мне мозги, тогда я отбрасываю все в сторону, сажусь и шпарю новеллу или рассказ. Например, сегодня я окончил одну новеллу, которую аллюром шлю в Киев... Потом у меня начато две повести, зовут, но разорваться не могу. Пусть подождут немного. Да. Еще новости. Повесть «Хмарка» все же переводится на русский язык. Переводит Кедрина, жена очень хорошего, но почему-то мало известного поэта, уже усопшего, его убили какие-то два

неизвестных в Москве в 1945 г., Дмитрия Кедрина. Она прислала мне сборник его стихов. Чудесные стихи. Так вот, она переводит. Скоро должна прислать мне на читку. Также я получил письмо из Москвы, из института кинофикации, письмо, в котором просят разрешения экранизации повести, жалуясь на то, что, дескать, нет фильмов на колхоз. тематику, что нужно, дескать, такой фильм выпустить. Я с радостью разрешил, послал им книгу, но в эту затею верю слабо, потому что кинофикация мне представляется так: в длинном полутемном коридоре, которому нет конца (коридор полутемный и узок), идет дядя в бобрах и с суковатой палкой и одышкой, за им вереницей шествуют сценаристы и робко предлагают: «Дядя, возьми сценарий. О целине. Любовь с первого взгляда и перевыполнение зяблевой пахоты. Все учтено-с». Поэтому я написал: делайте, что хотите. Я — пас. Прислали письмо, что что-то они уже делают, ведут какие-то переговоры с Киевской киностудией, но это меня не интересует, потому что из этого ничего не выйдет.

Семья моя живет помаленьку. Все из дому уходят, остаюсь я один. Юра помнит тебя, часто вспоминает, узнает на фото и недавно демонстрировал, как надо ходить мужчине, и мигал глазами.

У нас мороз. Была оттепель. Снова морозец. Дед Кирило Билокобильский убил «косого» и принес мне выпимши. Я был занят, зайца взял, дал ему, деду, на «сто пятьдесят» и отпустил з Богом. Дед врал безбожно, как все охотники, «що я вбив зайця одною дробиною. Ось як розрізатимете — побачите... У вуха».

Стихи Коленского (мого товариша по университету. — Г. Т.) я прочитал. Паренек он, по-видимому, умен и пишет неплохо, но позирует. Впрочем, это не страшно. Это присуще всем молодым. Поэт из него может получиться неплохой, если он прибавит страсти. Пока что у него одни раздумья. Впрочем, я вскоре вышлю свои отзывы. Адресую тебе. Для него. Письма не вскрывай, т. к. его это может оскорбить. Впрочем, гляди сам. Я ваших взаимоотношений не знаю. Ах, как мне хочется еще с тобой поговорить! Подольше. Кгм. Значит, так. Я в комнате еще не топил. Озябли ноги. Обожди, «потупаю»... Все. Продолжаю. Итак, о Цвейге. Я, как только получил и прочел твое письмо, пошел в магазин, купил и читал весь вечер. Прочел «Амок» и «Двадцать четыре...» Пишет он великолепно. Психология потрясающая, детали сделаны исключительно мастерски, но, увы, я никогда не смогу быть беспристрастным читателем. На все смотрю с точки зрения профессионала. Дело в том, что манера его письма в психологии мне абсолютно подходит, там есть чему научиться, и это великолепно; мы так писать еще не

умеет, и Бог знает, может, и не научимся; но манера его письма в коллизиях — не подходит... Сенсационно. Сенсационно начинается каждый рассказ, то есть с какого-то необычайного, загадочного происшествия, чтобы сразу заинтриговать читателя. Я такой манеры не люблю. Это мне почему-то напоминает дельца, стоящего на рынке и показывающего краденную вещь из-под полы: «Купи, мол, хорошая вещь». Я люблю спокойную, эпическую расповедь а la Толстой Лев, где нет ничего необычайного, нет игры эффектов, но это простое, взятое из жизни, а не из жизни «гранд даме» и гувернанток, такое простое и такое сильное. «Поликушка», например, рас. Чехова, Гоголя, Успенского, что разрастается в твоих глазах в грандиозное, незабываемое. Притом, если ближе присмотреться к Цвейгу, психология, поведение его героев однотипны, может, здесь имеет влияние манера вести рассказ от «я». Безусловно, имеет и ограничивает, очень ограничивает писателя, так, например, леди из «Двадцать четыре...» и врач из «Амок» чувствуют почти одинаково. А это несправедливо и невозможно. Они разные люди, и психология их не может быть одинаковой...

Давай о другом. Вот, например, о том, что ты начал презирать общество пьяных и ругающихся. Это очень хорошо. Вообще, я чувствовал, что университет на тебя окажет очень хорошее влияние. И на самом деле, хорошо быть скромным, культурным человеком, знающим смысл жизни, хотя бы в нашем понимании, и каждый день узнавать что-либо новое, интересное. Как твой драмкружок? Наверно, нету времени, правда? И вообще, как общество, в котором крутишься? Современного типа студента я, к своему стыду, представить не могу... Может, теперь пошли студенты сильнее, серьезнее, «потому как» многие из них от станка, от плуга. А раньше, пару лет назад, было — «бядá», детский сад какой-то. «Стиляг» ненавижу страшно, они у меня возбуждают чувство какой-то нечистоплотности. А как глупы! Боже мой! Десять ослов не завидуют одному «стиляге». Фу. Это самое отвратительное, что родилось из молодежи за 40 лет. С ними ты будь холоден и невозмутим. Если чувствуешь, что скажешь умному человеку глупость, «сіпни» себя за ухо, стиляге же говори все, что чувствуешь и думаешь...

Приезжала ли к тебе мама? Что нового рассказывала? Как прошли твои именины? Поздравляю и я тебя, братец, да вот, свинья, не знал, когда родился. 2 декабря? А? Я, брат, 6 мая. Во!..

Уже надворе вечерет. В комнате тепло. Свет еще не включен. Малиновый закат ложится отблесками на мое балконное окно. Стол как раз возле окна. Здесь мне хорошо. Вечерет. Играют по морозку дети на улице, слышу, как они кричат.

Закат затухает, снег багрянеет, потом делается слегка пепельным, наступают сумерки, но еще хорошо видно, и я пишу без света. Ветерок еле-еле, дым из труб относит в сторону, мне видно в окно. Да-с. Зима. Такая чудесная, милая пора, и в эдакую пору чуть не втопився Базарів Лук'яшко, когда воровал чужие вентера. Да, принесли билеты в кино. Смотрим «Тихий Дон». Я уже раз видел. Все хорошо. Но все ходят и в будень и в праздник разряженные, как на астраханской ярмарке, смазывает все дело. Потом Глебов Григ. стесняется целовать Аксицию; а Христоня на собрании у Штокмана красуется в генеральских сапогах. Фу ты, черт. Неужели они не смогли досмотреть, что это так видно и «не соответствует». Ведь Христоня все равно, что дед Штаvlo. А вообще — хорошо.

Ну что же, братец, заболтался.

Бувай здоровенький, бережи себе, та допоможе тобі Аллах в ділах твоїх, та обдарує тебе милостями, та хай життя твоє буде рівним, як пустеля Аравійська, і зеленим, як сади Семіраміді.

Міцно тисну лапу.

Твій брат *Григорій Перший*.

А в нас сучка цуценят навела. Вівчарки. Пищать у будці, як вовченята. Сусід каже, що одне з них ярча. Що значить «ярча» і чому воно «ярча», жди пояснення в наступному листі.

Ще раз тисну лапу».

6. IX. 1957 р.

«Великомученик Григорій!

Благодарю за послание. Молодец, написал быстро. От всего сердца спасибо, купно прошу и дальше не задерживаться с ответом на мои письма. Исключения могут быть в двух случаях: 1) если не будет денег на конверт и марку; 2) если упадет хандра. В первом случае положение затруднительное, но хандру прогнать легко... Приехал я в Каменку еле-еле, дорога была препаскуднейшая. Начну сначала. (Ты требуешь подробного письма. Получай. Почерк у меня — последнее усовершенствование инквизиции, поэтому терпи, да прощен будешь). Выехали мы автобусом, как ты видел, на Полтаву, в Опошне село много пассажиров, среди них пьяный парень с гармошкой, который всю дорогу играл какое-то сумасшедшее попури из бевсовского репертуара и так врал, что «Рябинушка» выходила приблизительно, как «Не брани меня, родная». Потом сели две бабы и заклали кондуктора мешками с картошкой, так что ей, чтобы дать билеты, надо было показать руку, как из колодца... Потом кондукторша потеряла билетов на сумму 10 000, военные нашли, долго не давали, пока довели до истерики, потом,

наконец, вернули. Вместо слова «Благодарю» эта желчная девица с расклеенными от слез глазами сказала: «Бессовестные». Вот — воспитание... В Полтаву приехали вечером. Поезд на Львов отправляется аж в 10 часов утра. Что делать? Ожидать прямого на Львов или ехать на Киев. Стали совет держать: я говорю — ждоть львовского, вернее, ворошиловградского, она говорит: ехать на Киев. Наконец (никогда не слушайся жены своей, ибо каяться будешь, — новая, тринадцатая заповедь, утвержденная синодом) влезли в поезд, идущий на Киев. Ехали с плацкартами, Елена с Юриком спали, я курил и присматривался к публике: в купе со мной ехал отставной подполковник, философствующий; прежде чем что-нибудь сказать, открывал рот и, сохраняя положение на букве «о», искал мыслишку следующую и изрекал: «Атомная энергия — важное открытие», далее этого положения он не двигался и потом принялся рассказывать, как ловить перепелок и какое вкусное из них мясо; сам он, по рассказу, откуда-то со степей, кажется, с Херсона. Другой — типичный командировочный, в костюме районных начальников, с портфелем и с зеленым плащом на руке; тот рассказывал о Воркуте, Енисее, Кагарлыке, смешивал все широты нашего Союза, толковал за картишками и высказывал на каждой станции, чтобы спросить, сколько стоит жареная курица... Потом ехала женщина, тучная, по-видимому, старая кокетка, видать по лицу, говорила исключительно и даже подчеркнуто с одним только подполковником, не выносящая вагонной вони и через каждые полчаса (я от нечего делать засекал время) обрызгивающая постель духами. Дама закатывала глаза, и вот тебе ее лексикон: «Ах, какая прелесть!», «Ялта — это чудесно», «Изумительно», «Не говорите мне о юге, я теряю спокойствие...», «Это что-то непостижимое». Дама явно заигрывала с подполковником, а на нижней полке сидело что-то черное, сердитое и в шерсти — это ее муж, мужчина лет пятидесяти, профессию разгадать трудно, если бы это было в средневековье, то безошибочно можно было бы определить, что он гильотинщик. Образина эта читала все время какую-то истрепанную книжку и ни с кем не разговаривала. Потом вагон уснул, я тоже. Потом проснулся на какой-то станции, и слышно было, как за окном спорили мужские голоса:

«А я тебе говорю: отправляй на третью».

«Куда на третью, если она занята!»

Побежал какой-то человек в замусоленной спецовке, спрашивая: «Где багажный?», потом вышел дежурный в малиновом картузе, ударил в колокол, и мы поехали. В 12 часов в Киеве. Вокзал, толкотня, шум; возле касс — ад, чистилище и рай, не хватает только Данте. Прусь и я. Билетов нет. Кто-то бьет себя

в грудь и клянется, что ему нужно срочно ехать в Новоград-Волынский, его отжимают. Ругань, крики, сюрчки блюстителей порядка, красные от жары морды, чемоданы, узлы, дамские шляпки, бритые военные затылки, вспотевшие физиономии носильщиков, полотняные обшитые мешки с яблоками, возле которых стоят бабы в ожидании московского поезда; путаница, толкотня и истерический крик:

«Насте, а ти мій мішок взяла?»

«А ти мені казала?»

Одарка лезет в толпу и вдруг видит свой мешок целым. На лице у женщины выражение счастья. В мешке — центнер веса. Какой дурак его возьмет?

Смотрел я на эдакие кадры и пошел на авантюру, «закомпо-стировал» билеты через «мать и ребенка». Посадка. Люди бегут к вагону, давят друг друга, какая-то девочка лет шести орет во все горло: «Где моя бабушка?» Юрик вцепился мне за штаны, боясь потерять палу, у меня в обеих руках чемоданы, Юрика бери хоть зубами, по-волчьи. Влезли. В проходе люди, пройти нельзя. Плацкарты нет. Стоим. Ребенка Лена держит на руках. Возгласы:

«Проходите, чего стали!»

«Куда, на голову, что ли?»

Стоим...

«Товариши, пропустите. Я проводник. Поезд отправлять надо...»

«Без тебя отправят...»

Скрежет колес. Двинулись. Пробка начинает рассасываться. Какой-то мужчина интеллигентного вида ропщет:

«Прошу не толкаться».

«А ты не стой на проходе. Вырядился, как на бульваре».

«Вы, товарищ, повежливей»...

И дальше:

«Ты чего тут развалился? У тебя плацкарта есть? Это мое место, слазь».

«А ты чем лучше меня, что будешь лежать, а я буду в углу жаться?»

«У меня плацкарта. Это мое законное место».

Приходит проводник, сгоняет с полки нахального товарища, тот берет свой чемодан, тянет буквально по головам пассажиров и все так же продолжает спрашивать:

«Чем я хуже тебя?»

Публика безмолвствует на этот вопрос. Я заглядываю под среднюю полку, пять человек, по-видимому, рабочих, тесно жмутся друг к другу.

«Ану, хлопцы, потеснитесь, ребенка уложить надо».

«Гм. Еще уложить? Тут хоча б сісти де було».

«Ничего, потеснитесь».

Один, по-видимому, совестнее всех, уступает место:

«Пусть малыш спит. Пошли, ребята, в тамбуре покурим...»

Едем. Елена сидит... Юра спит, я стремлю в проходе, опершись руками о полку. Проводник, слышно поговору, — львовский. Это юркий, маленький человек, движется по проходу, разносит плакатным постели, непрерывно повторяя: «Прошу, прошу...»

«Что ж это вы, — спрашиваю я, — что это у вас за беспорядок? Сесть негде...»

Проводник начинает объяснять, что Южная железная дорога якобы незаконно украла у Западной дороги 300 вагонов и перекрасила их в красный цвет. Я наливаюсь бешенством. Какая мне в конце концов разница, в какой цвет перекрашены эти вагоны, мне ехать нужно, притом — по-человечески. В Дубно вагон освобождается, ехать стало легче. Во Львов приехали в 11.30 дня, поезд на Каменку идет в 7 часов вечера. Очень весело... Ждать поезда не хочется, едем на автобусную станцию. Юра спрашивает: «Папа, куди ми ідемо? В Полтаву?» О, счастье. Через 10 минут уходит автобус. Погружаемся. Два часа блювотной тряски, Юрик вцепился в сидение, нет сил оторвать, глаза сонные... Наконец, Каменка... Вот здесь и сижу. И пишу тебе письмо...

Теперь вот что: ты, братец, не стесняйся и пиши, как живешь, а главное проэкспериментируй, когда тебе всего нужнее будут деньги. В начале месяца, в середине или в конце. Деньги тебе я высылать буду по твоей просьбе, когда захочешь, пока больше 100 в месяц не могу. Первый куш отхватишь, по-видимому, числа 15–20, может быть, и раньше, постараюсь раньше, потому что знаю, денег у тебя сейчас или нет вовсе, или очень мало. Ты пиши, ничего от меня не скрывай, пожалуйста, а то я тебя знаю: надуешься и будешь молчать, а то, чего доброго, соль грузить на вокзал попрешься.

В Шиловку еще не писал... Напишу на днях. Вот характер: обиды прощаю, но забыть никак не могу...

Пиши, пожалуйста, подробней о своей жизни и впечатлениях. Помни, что письма — это хорошие упражнения для будущего литератора, очеркиста, коим хочу тебя видеть и верю, что что-нибудь эдакое из тебя получится, только, душа моя, учись прилежно, приглядывайся, принюхивайся...

Толкачевку знаю, жил в 29 корпусе. А внизу — Журавлевка. Да, ночью в огнях, красиво. Правда? Прости, Гриша, я сегодня сильно устал и, вижу, довел тебя до чертиков своей «предлинною хворостиною» слов.

Жму руку.

Григорий І».

«Неисправимый брат мой!

С верой в человечество и непогрешимость пресвятых дев ожидал я от Тебя, о великий Моуравн, длинного письма; не дождался и, убедившись в том, что лучшее средство самоискупления само искупление, взялся за перо, дабы невиновным быть в предолгом молчании. К этому побудило два обстоятельства. 1. Погода надворе прегадкая; дождь, сырость, слякоть... Пойти некуда. По стеклам окон чьи-то слезы текут... Одним словом, в такую погоду пишут предлинные письма всем родным и знакомым; пропивают всю получку до копейки, поэты садятся за романы в стихах; драматурги сокращают монологи и выныривают мысль о самоубийстве, ибо пьеса не идет-с. Ни один театр не принимает-с. Поелику я прозаик, то сел за письмо. Это первое обстоятельство резюмирую: погода. Второе. Не дольше как «вчера» видел тебя во сне (ей-богу, не вру) в виде тореадора в схватке с черным быком. Вместо красного плаща на тебе был обыкновенный «лантух», к тому в нескольких местах рваный. Отсюда я сделал вывод, что ты болен, следуя убеждениям бабы Базарыхи, которая говорила: «Приснилась мені, сусідоньки, чорна корова. Я за нею, а вона на гатку та реве-реве. Коли ж воно з Василем погано: оженився».

Вот, после вступления, так сказать, экспозиции, перехожу к главному. Почему от тебя ни слова о каникулах? Где и как ты их провел?.. Сохранял ли образ божеский или ходил пьян, образина? Чтобы — ани-ни. Слышь? Паче всего — здоровье береги, чижик тебе его не разыщет, коли потеряешь. И вообще, что за мода молчать и ни слова о состоянии своем? Непоправимый лентяй. Ну, хватит. Разругался.

Новостей у меня особенных нет. Арбу с романом «пхаю» дальше, гора крутая, ехать тяжело, путь бесконечный. На днях был во Львове на совещании писателей. Три дня. Жил в гостинице «Львов». Сам в комнате. На совещании подводили итоги творческих дел наших «списователей» за два года. Все нормально...

Получил письмо с Донбасса от Коленского; паренек он, видимо, весьма здравого смысла, литературу любит и, что печально, понимает. Непонимающим литераторам значительно легче. Увидишь — извинись от меня, ведь я не ответил на его письмо. Занят был очень. Но напишу. Ведь там идет речь о некоторых общих наших знакомых...

У меня приятная новость: я получил московскую «Литературную газету» с докладом Тихонова на пленуме писателей 13 февраля о состоянии и задачах л-ры; между прочим, с этой высокой, всесоюзной трибуны вспоминает докладчик и обо

мне. Ищи на 3 стр. сверху, первая колонка. В «Лит[ературной] газете» 15 февраля на первой странице жирным шрифтом найдешь заметку: «В Союзе писателей». Там сказано, что будет, дескать, организована творческая встреча с писателями Львова и Ужгорода. На эту встречу вместе с группой львовских товарищей 8 чел. поеду и я. Это будет з 5 до 15 мая. Потом мы из Москвы поедem, кажется, в Ленинград. Дальше: повесть моя должна выйти в издании на рус. языке, в из[дательст]ве «Советский писатель», с которым я веду активную переписку. Между прочим, повесть уже переведена на русск. язык, с переводом я ознакомился, одобрил и отослал в Москву, как известили меня буквально на днях из Москвы, повесть также рекомендована в ж-нал «Молодая гвардия». И еще — какой-то Юрий Косач из мира кинематографии прислал письмо с желанием экранизировать повесть. Как видишь, «скубуть» меня хорошенько, что с этого выйдет, — увидим.

Одно меня обидело — что Тихонов относит меня к «молодым», это я считаю для себя чуть ли не пощечиной, потому отращиваю бороду, дабы в таком виде явиться в Москву. Одно хорошо — будут все знать, что есть такой и что-то делает, это хорошо, и газета тут сделала мне хорошую услугу.

Все это, в конечном счете, не суть важно, мне сейчас главное — написать роман. Вот. А там посмотрим...

Пиши мне почаще.

С приветом *Григорий Первый*».

18. IV. 59 р.

«Здравствуй, Гришуня!

Целую тебя в щечку, Людочка!

Я понимаю, что у вас, у студентов, мало времени на письма, но вы все-таки пишите старику, не забывайте, ибо я потом рассержусь и, Бог знает, что могу... Та нічого я не зробию, бо дуже вас люблю, чертенят!

Сейчас я сделал себе небольшой перерыв в работе, ничего не делаю, только читаю, читаю, читаю и даже пишу дневник, что очень редко со мной случается. Первую книгу романа я уже закончил и поэтому «байдикую», вторая в черновиках тоже готова, но на днях я ее прочитал и решил писать заново, потому что многое меня не удовлетворяет. Жена говорит, что я каторжник, буквально оттягивает от стола, а я все равно потихоньку пишу, когда она на работе. Она говорит, что вторая часть «все хорошо, не смей ничего делать», а я делаю и не каюсь: получается лучше. Упрямства у меня хоть отбавляй. А в общем, на лето, как всегда, у меня найдется работа, и огромная,

так что не знаю, будем ли мы с тобой, Гриша, ходить на рыбалку. Между прочим, у меня на это лето уже выработана программа. Мы от слов перейдем к дії, к делу, то есть.

1. Мы должны пешком исходить весь наш район, особенно меня интересуют глухие хутора, где я смогу послушать истинно украинский язык, а это для меня очень важно, посмотреть людей, поговорить с ними...

2. Ты должен мне помогать и сам учиться у народа твоего родного.

Известие о болезни дяди, его психологическом состоянии меня потрясло, я очень много думал, написал письмо Натални Ивановне, жду ответа. В письме я убеждал, что все будет хорошо, и я сам в этом уверен, что все будет хорошо, ибо еще не было случая, чтобы болезнь могла сломить наш род. Мы десятижильные, так що хай Ониська лізе в запічок.

На днях я закажу телефонный разговор с тобой и Людой, из которого я хочу узнать, как ты живешь. Пиши, что тебе нужно, я помогу. Мне кажется, что у тебя плохо с обувью и рубашками. Пиши, чтобы я знал, стесняться нечего.

Роман, первая часть, еще у меня на столе, я его правлю, но из трех редакцій я получил приглашение отослать его. Но я держу. Пусть отлежится. Какая его судьба будет дальше, — посмотрим. Я потом вам напишу.

Еще раз целую и прошу писать мне письма чаще. Особенно прошу Люду. Ну и тебя, конечно, Гриша. Пишите, скучаю за вами.

Григорий Тютюнник».

7

Взимку 1960 року мені випало побути разом з Григорієм у Кам'янці-Бузькій близько трьох тижнів. Олена Федотівна, дружина Тютюнника, була саме у від'їзді, й ми господарювали вдвох: я допомагав йому, як умів, правити переклад першої частини «Виру» на російську мову, він мені — готувати їсти для нашого «куреня», як ми весело себе називали. Ще на службі, маючи не одну можливість побувати в черговому (та й позачерговому) наряді на камбузі — флотській кухні, я набив руку трохи куховарити, принаймні знав, що за чим кидається в борщ... Отож уся «тонка» кулінарна робота випадала на мою долю, а Григорій узяв на себе «загальне керівництво» — показував, де і що брати в погребі, як користуватися газовим балоном тощо.

Жив він тоді в двоквартирному будиночку по Шевченка, 13, на другому поверсі. Був цей поверх схожий чимось на мансарду о двох невеликих кімнатах та з комірчинами по боках. У кімнатах

вітряними зимовими днями стояла холоднеча, і, чи то мені тепер видається, чи так воно й насправді було, усе там рипіло: східці дерев'яні вузькі, що вели на другий поверх, підлога, навіть комірчини... З меблів найдужче впомку великий розтовчений диван, обтягнутий червоним оксамитом, коли б чи не дореволюційного ткання, та велике дзеркало з жовтими плямами по краях.

Адже Григорій приїхав до Кам'янки-Бузької, за його словами, маючи лише старенький чемодан з книгами та єдиний, місцями вже позашиваний костюм. До того ж учителювати йому довелося недовго, через рану та операції, літературні справи з тієї ж причини ледь посувалися, а пенсія становила мізерну суму — тридцять карбованців на місяць. Після виходу роману можна було б, розуміється, придбати іншу меблю, але Григорій сподівався незабаром одержати квартиру у Львові, тому в мансарді все лишалося так, як за скрутних часів.

Працював Григорій за невеличким хитким столиком у спальні. Тут-таки висів портрет М. Шолохова за робочим столом і з ручкою в пальцях. Якось, помітивши, що я розглядаю портрет, Григорій сказав: «О, то мудрий вьошенець. Великий знавець свого народу».

Мова перекладу в багатьох місцях не задовольняла Григорія, і він працював над ним з ранку до вечора, переробляючи заново цілі сторінки, шукаючи відповідники до окремих слів та ідіом, і гукав мені з спальні на кухню, щоб шукав і я. Але частіше обходився сам, або за допомогою словників, або пригадував прозові чи поетичні тексти з російської класики, яких знав напам'ять чимало.

Опівдні ми сідали снідати й обідати разом, і Григорій на всі боки вихваляв мої кулінарські здібності, обіймав за плечі й ніжно вмовляв кинути філологію та перейти на шеф-кухарі... Або обіцяв лагідненько:

«Я тобі, братику, за такий смачний обід завтра кльош так напрасую, що як муха вдариться з льоту об складку, то й голову розсіче. Ось побачиш!»

До речі, кинути філологію він радив мені не тільки жартома, а й цілком серйозно кілька разів. «Чого б тобі не стати істориком або лікарем? Прекрасна професія — лікар». Це слово — «лікар» — вимовлялося з якоюсь особливо благородною інтонацією. Він і сам непогано знався на медицині, міг вести цілком професійну розмову з лікарями, і один з них, наш земляк, шпілівець, який запитав у нього здивовано: «Звідки в літератора таке знання медицини?!» — «Теорія і практика — велике діло», — напівжартома, але з сумом в очах сказав Григорій. Адже він вилежав у госпіталях не місяць і не два...

По обіді ми йшли на прогулянку — або до саду шукати опалі пізні яблука в листі під снігом, або в старий чудовий парк недалеко від будиночка (Григорій казав, що в тому парку народився не один розділ «Виру»), або на леваду, до Бугу, який чорнів згори звивистою смугою — ще не замерз.

Та найлюбішими нам були вечори, коли ми гомоніли в мансарді, не вмикаючи світла, притулившись спинами до теплого кахляного комина, в якому затишно, по-сільському, потріскували дрова, а по стінах шастали червоні відблиски од полум'я.

А, бувало, Григорій раптом запропонує весело:

— Знаєш що, давай проведемо збори з Кольвахом! Ти — Кольвах, я — представник.

І починалося.

Я йшов до дверей, підпирав плечем одвірок, розстібав рукави сорочки й зашивляв у них руки, мовби вони мерзнуть, — так дід Кольвах завжди слухав збори в колгоспній конторі. А Григорій клав на стіл стос книжок, хапався за нього з обох боків, як за трибуну, і урочисто прорікав:

«Дорогі товариші! Наш робочий клас і трудова інтелігенція з величезним ентузіазмом...»

Далі йшла імпровізована промова. Мені, «Кольвахові», слід було слухати її, дивлячись у підлогу, покивувати головою і весь час мудрацько посміхатися самому собі.

«А у нас що? — розпалювався «доповідач». — А у нас ні одного справного воза, двигун і досі в МТС на ремонті, у молотарці пурхають горобці, як у драній клуні, понимаєш, а на молочарці систематично крадеться обрід, замість того, щоб іти в корито свинням!...» У конторі гнітюча тиша, всі слухають, похнюпивши голови, і раптом, коли доповідач зробить паузу, «Кольвах» од дверей, не піднімаючи голови й не виймаючи рук із рукавів, питає:

«От ви, товаришóк, сказали: робочий клас, трудова інтелігенція... А хто ж ми такі?»

Тут доповідач мусить якийсь час ошелешено дивитися на «Кольваху» — у Григорія це виходило неповторно: опуклі очі його нерухомо втуплювалися в «старого» і пронизували його наскрізь довго-довго — і нарешті повільно так, з наголосом:

«А ви, дедушка, — селяни!»

«А-а... селяни, та й годі... — якомога скептичніше казав «Кольвах», кивав головою і мудрацько посміхався сам собі, не одриваючи очей од підлоги. — Чуєш, селяни... Так-так...»

Потім ми мінялися ролями. Причому роль Кольваху залишалася такою ж, а доповідь повторювати заборонялося: імпровізуй!..

В один з таких вечорів я й наважився сказати Григорієві, що хотів би прочитати йому своє оповідання. Я знав, що він не охочий вести вузьколітературні, професійні розмови, принаймні зі мною, і

не раз казав: «Сам, сам докопуйся до свого джерела. Творчість — діло таке: тут ніхто нікого не навчить. Флобер учив Мопассана? Ні й ні! Він тільки підтримував у ньому бажання писати, і то досить скептично. Так що — сам пиши. Тобі ж на користь буде».

Крім того, мені не забулася одна прикра розмова, що пригнічує мене й досі, — така безтактна вона була з мого боку.

Сталося це в Шилівці, невдовзі після того, як журнал «Жовтень» опублікував першу частину «Виру». Григорій приїхав до мами на відпочинок, я — на канікули. В перший же день ми зустрілися смерком на мосту, по дорозі один до одного. Йому, звісно, хотілося почути моє, бодай незріле, слово про роман, і він по якомусь часі спитав:

«Як тобі мій «Вир»?»

Я похвалив — і похвалив широко, але вийшло це в мене мимохідь, біжкя, як щось саме собою зрозуміле. Так лоша тицьнеться губами в шийку лошиці-мами і знову вскоки та вбрики по луку... За хвилину я вже виповідав йому своє захоплення Ремарком, якого саме прочитав: здається, то була «Тріумфальна арка». А на додачу ще й вигукнув:

«Отак треба писати!»

«Всім?» — байдужим голосом глухо спитав Григорій.

«Всім! — сказав я гаряче. — Особливо українцям, бо в нас не пишуть, а розмальовують. А де психологізм? Де інтелект?»

Григорій довго мовчав, так довго, що я встиг обидитися на ту його мовчанку й хотів уже «гордо піти», як він сказав:

«Ремарка я теж читав і шаную його... Може, комусь (він таки добре натис на «комусь») навіть хотілося б полоскотати нерви інтелігентній публіці, дати її інтелекту калорійну поживу... — Тут він зробив довгу паузу. — Тільки хто ж буде писати для оцих людей? — і кивнув на село. — Для них і про них. Ремарк?»

Того вечора ми ще довго ходили селом, розмовляли про всяку всячину, але по його голосу, інтонаціях, дещо холоднуватих, відчужених, я зрозумів, що зробив дурницю...

На мою пропозицію прочитати оповідання Григорій невдоволено, як мені здалося, глянув скося своїми чорними, як графіт, зіницями й сказав:

— Якщо ти вважаєш, що воно вдалося, давай, а якщо ні — переробляй, доки вдасться, або кинь і заходжуйся коло іншого. Напівфабрикатів не читай.

Я сказав, що не знаю, вдалося воно чи ні, але набридло, остогидло так, що я, мабуть, його викину.

— О! Тоді давай, — враз пожвавішав Григорій. — Раз набридло, значить, там щось є!

Я витяг з-під покривала на дивані захований там свій гіркий опис і налагодився читати: одкашлювався, мацав сторінки,

почуваючи себе, як сільський допризовник перед військкоматівською медкомісією.

Але Григорій, на моє щастя, сказав:

— Ні, ні, я на слух не беру. Сам прочитаю. — Забрав з моїх рук пожмаковані аркуші й пішов до спальні, причинивши за собою двері.

За ті півгодини, доки він читав, я пережив два гострих бажання: одне — діждатися вироку, друге — втекти. Але ж як утечеш: приїхав по-студентськи, маючи гроші тільки в один кінець.

Аж ось двері спальні рвучко розчинилися і в них став Григорій.

— Є! — вигукнув він гучним баритоном і потряс над головою паперами. Потім сказав спокійно-діловито: — Сідай за стіл, будемо працювати. Обережненько так, ніжнесенько, щоб з водою не вихлюпнути й рибину.

Ми зсунули стільці, притулилися голова до голови, і Григорій прочитав перше речення.

— Так?

— Так.

— А як без оцього слова? — Кресь олівцем — і речення одразу зазвучало по-новому, так, як я й хотів би його написати, та не зумів.

— А оце навіщо? Отуто крапочку давай поставимо. Давай? От-так. Тепер читай!

Він збуджено сапав у мене над вухом, лоскотав щоку звислою чуприною і воркотав баском:

— Тепереньки, як казала баба Вушкалка, оце речення читай. Що тут зайве? Оце? Пр-ра-авильно, Хтудулячко ти мій дорогий. Далі.

— Стривай, — сказав я, коли вже змокрів, хоч у кімнаті було таки прохолодно. — Ти скажи про загальне враження. А так длубатися в кожному реченні — зненавидіти можна.

— Е, хлопчику мій малий, оце тобі й є чорна письменницька робота, катувальниця наша і радість. В реченні — все. Загальне враження починається із слова, речення, навіть розділових знаків. Якщо ти зайвим чи недописаним словом скалічив речення — ти скалічив і настрої твору, а разом з ним — загальне враження. Так що — вперед, не огинайся.

До півночі оповідання було прочитано. По реченню. Ми встали з-за столу радісні, схвильовані, як розгарячені коні, ходили один за одним кругом столу, і Григорій гув натхненним баском:

— Молодий Чехов писав Григоровичу, старому патріарху, що намагається не потратити на оповідання дорогих йому образів і деталей, береже їх для чогось іншого. І каювся. Правильно. Писати треба так, наче пишеш останню свою річ у житті.

Викладайся весь: слово, настрої, образ — все віддай, що виплекав. Настрої у тебе є. Треба працювати над словом і образом — новим, об'ємним, точним. Пам'ятаєш у Гоголя, в ремарці до «Ревізора»: «Ляпкин-Тяпкин, судья, человек, прочитавший пять-шесть книг, потому несколько вольнодумен». Одне речення, а який образ! Це вже цілий тип! «Несколько вольнодумен»... Після п'яти книг!..

І ще. От ти пишеш по-російськи... Ну що ж, як воно вже так склалося, пиши. Тільки знай, братику, мова — душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову, сиріч душу? Ти обов'язково зайдеш у цей тупик і потупцяєш назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу. Тоді згадаєш мене!.. — І закінчив по довгій мовчанці: — Так що шукай, Параско, онучі, дорога далека, сказав би наш милий дядько Филімон. За сим і віддамося об'ятіям Морфея. Лягай відпочинь, бо я тебе сьогодні, мниться, трохи давнув...

А другого дня стався випадок, який і досі стоїть у мене ввічю і болить.

Погода зранку була пречудова: білів сніг у далеч, за чорний Буг, сяяло сонце, омела на деревах — як гайворонячі гнізда, а тиша стояла свята. Ми вирішили, що сидіти в такий ранок у хаті гріх, позичили у школі лижви й рушили садом на леваду. Попереду був крутоярець, і Григорій по-хлоп'ячому весело, аж зухвало вигукнув:

— Ну, моряк, держи свій кльош, зараз атакуєм отой трамплін! Стали поруч, зіпершись на палиці, прикинули.

— Не боїшся? — вже серйозно спитав Григорій.

Я одказав, що на Далекому Сході спускався з сопок, хоч це було й давненько.

— Тоді — вперед!

Я відштовхнувся перший. Летів метрів чотири в повітрі, широко розкинувши руки, потім приземлився на одну лижву, та ще й ліву, а права задерлася ніском угору. «Зараз упаду», — подумалося, і в цей час почув, як позаду стукнулися лижва об лижву, клацнули палиці...

Коли я підвівся — таки не витримав на одній нозі — й оглянувся, то побачив, що Григорій стоїть похитуючись, округло розкинувши руки, чуприна в снігу і з-під неї — очі... Я подумав, що він жартує. Таку позу — голову вперед, руки (а вони в нього були, як у тата, дужі, могутні) розведені, як у борця — він прибирав тоді, коли вдавав Тараса Бульбу:

«Ану лишень підійди, синку!»

І я засміявся. З його пози, снігу в чуприні, з того, як зухвало ми кинулися брати трамплін, а тепер отак острамилися.

Коли підібрав лижви й підійшов до Григорія, він уже тримався обома руками за груди, і в очах його було стільки чорного болю й страждання, що мені, здається, до хрускоту стисло горло... Він упав грудьми.

Я підхопив його й свої лижі на плече і хотів узяти його під руку, але він прохрипів ледь чутно:

— Нічого, нічого, я сам, — і ледве пересуваючи ноги рушив до садка.

Потім до нього повернувся голос і він все казав мені через паузи:

— Ти йди, йди... А я помаленьку собі... Ти... злякався за мене? йди, йди... Я якось помаленьку доб'юся...

То була передостання його зима.

Щоліта Григорій приїздив у Шилівку на відпочинок, хоч відпочинок то був дещо умовний, — у селі йому, либонь, найкраще працювалося, надто під осінь, коли його товариші роз'їжджались після відпустки. Тоді він сідав за машинку й виконував намічену «норму». Не завжди, звичайно, виконував. Він не був педантичний ні в чому.

Стало вже своєрідним штампом писати, згадуючи про Тютюнника, що він любив брати машинку в ліс, ставити її там на пеньок і працювати над романом. Це — «поетичне перебільшення». Ліс од Шилівки не дуже близько, поки дійдеш до нього, та ще з машинкою, папером, харчами, — то й писати перехочеться. Було це, може, разів зо два; ходив, а от чи писалось, — не знаю. Здебільшого Григорій працював дома, за хатою, в холодку, де росла бузина й затуляла його од людей, що проходили вуличкою, або в хліві, де лежало паливо й мостилися ластівки.

Одного разу я прийшов до нього раніше, ніж ми домовилися, і почув, що в хліві клаца машинка. Я ліг у дворі на спорніші і став ждати, поки він закінчить роботу. Друкував він повільно, з довгими паузами, потім зовсім знишк. Я тихо підійшов до хліва й зазирнув між дверима й одвірком: Григорій сидів на пеньочку й дивився кудись угору, всміхаючись сам до себе, а в машинці стрімля недодрукована сторінка. Я повернувся назад, але він побачив мене й гукнув:

— Заходь. Я вже наклацав. Дивись, оно які ротаті сидять.

Я поглянув угору. Там над дверима було ластів'яче гніздо, гарненько припасоване до оцепу, а з нього визирало п'ятеро ластів'ят.

— Зараз прилетить їхній тато чи мама й буде годувать отого, крайнього зліва, — сказав Григорій.

— А звідки ти знаєш, що саме його?

— Бо вони їх по черзі годують. І ні разу ще не помилились. Я примітив.

Незабаром прилетіла ластівка, пташенята завовтузилися в гніздечку й потяглися до неї роззявленими дзьобиками, але вона погодувала крайнього.

— О, бачив? — зрадів Григорій. — Я ж казав. У них, брат, дисципліна...

Одягався Григорій у селі по-домашньому, щоб можна було й за машинкою посидіть, а як треба, то й по господарству щось зробити.

Ївга Федодівна частенько докоряла йому несердито:

— Ти б, Горю, хоч одягся як слід, а то таке — хтозна й що. Люди он понаїжджають, та щодня, дивись, і в новенькому чомусь, і в новенькому.

— То ж люди, — відказував Григорій (тут він прикидався простаком і вів далі голосом діда Федота). — А я, собственно говоря, хто? Бідний «спісователь», як кажуть чехи, ня-а-а... До того ж люди приїхали в гості, а я додому. — Брав спінінг і йшов до річки у стоптаних черевках та вилялялому спортивному костюмі.

Він любив полювати за щуками. І був невтомний. Ловиться, не ловиться, а він кидає блешню, доки одірве її, зачепивши за корч, або щось піймає.

Якось ми вирушили до річки вдвох. Назустріч трапився відомий шилівський рибалка й сказав:

— Сьогодні, хлопці, діла не буде. Сонячно. Пече...

— Буде, — вигукнув Григорій, потрясаючи спінінгом. — У нас осььо блешня така, що за нею й мертва щука поженеться.

— Ну дивіця, — мляво кинув рибалка й пішов собі.

Річка справді була як мертва. Парило так, що навіть жабенята сиділи нерухомо в калюжах поміж купинами. При заході сонця стало прохолодніше. А Григорій усе шморгав та й шморгав спінінгом. Врешті заморився, скрививсь і пробурчав:

— Може, й правду рік отой мухомор, що не буде діла. Сказав: слухай розумних людей. А ми, можна сказати, пішли проти народу...

І в цей момент учепилася щука, жилку повела вбік, рипнуло вудлище — підсік.

— Є!!!

Щука підкидалась уже на березі в рідкому мулку, коли ми побачили, що зачепилась вона слабо і зараз одірветься. Я кинувся до неї, упав навколішки і накрив руками, а Григорій зопалу ще раз смикнув вудлище, і гачки вп'ялися мені в долоню...

Коли щуку нанизали на ключку з верболозу, а кров на руці зупинили листочком подорожника, Григорій став утішати мене:

— Нічого, братику, за кров, пролиту через неї, — нашу, хтудулівську, кров! — ми її засмажимо. Ти з'їси серединку, а я, як

винуватець, жуватиму хвіст і голову! — По дорозі додому він раптом вигукнув: — От бач, а той пророк казав, що не впіймаєм. Оце тобі й слухай людей!

Іншим разом ми возили дерево на хату. З лугу витягали вільхи на сухе мотузкою, учепившись за неї усім гуртом, а там клали на віз і волами правили в село. Григорій, скільки його не відмовляли, закачав холощі і теж погрузився за нами в луг. Залигали вільху, стали зрушувати з місця, вигукуючи всі: «Раз-два»... Григорій смикнув раз, удруге... Тоді ухопився рукою за спину, зблід і одійшов убік. Усі ми стали, кинули віршовку й мовчали. А дядько Филимон Васильович (він саме приїхав у відпустку з Донбасу) розсердився й сказав: «Іди, Григоре, до биків. Тобі ж казали, не треба». Григорій винувато всміхнувся і побрів, покашлюючи.

Коли ми притягли вільху до воза, він уже стояв коло волів і щось записував. Чоловіки сіли перекурити, а Григорій кликнув мене й сказав, кивнувши на волів:

— Дивись...

Воли ремигали, а вітерець зривав із їхніх губ слину, і вона тоненькими нитями летіла за ним понад травою. Григорій витяг із кишені записничок і прочитав: «“Слина з бичачої губи летить за вітром, як осіння павутина”, — правда ж, добре?»

Ця деталь, виписана точніше, зустрічалася мені потім, як і багато інших, знайомих уже, у «Вирі».

Часто запитують, як мислив собі Тютюнник закінчити «Вир», якою мала бути третя книга, яка доля чекала на того чи іншого героя і т. п. Відповісти на це питання й авторові було б важко, бо навіть те, що добре продумане наперед, часом ламається, відкидається геть або міняє русло уже в процесі писання. «Не туди повернуло, куди думалося, — казав інколи Григорій. — Але це добре, це означає, що герої мої живі, не слухають мене, а йдуть, куди їм треба».

Чи були ще якісь задуми у Григорія, крім «Виру»? Безумовно. І не один. Адже він, по суті, лише почав своє літературне життя.

«...За роман ще не брався, — писав він мені в одному з листів, — після Шилівки. Руки вже сверблять, біси щипають за боки і зловтішаються, що я їх не можу прогнати, так що в недалекому майбутньому засяду. В голові крутиться сюжет для нової повісті, ах, як мені хочеться взятися за неї, який матеріал, скільки в серці почуттів, а в голові думок, та от... роман, треба писати роман, а повість убік, потім, пізніше. А в ній така природа, цікаві люди (уже окреслив гарненько п'ять фізіономій) і почуттів, скільки почуттів... І місяць, і грози степові, і річка, і опішнянські гончарі, і гм... гм... горе людське... Так. От як...»

Восени 1960 року помер наш мудрий, веселий і добрий дядько Филимон Васильович. Григорій не зміг приїхати на похорон:

він захворів. Не стало дядька — і ми відчули себе осиротілими... Поняття роду ніколи не було для нас формальним.

Рівно через одинадцять місяців я одержав від Григорія такого листа:

«Грицьку! Було б дуже добре, якби ти приїхав до Харкова, влаштувався з житлом, «замельдувався» в деканаті та й повернувся в Шилівку ще на тиждень. Вигадай що завгодно, аби вирватись...

Григорій Гютюнник

25. VIII. 1961 року».

Через годину того ж дня я дістав телеграму: Григорій помер... На столі в його кімнаті лишилася рівненько складена в потертій папці друга частина роману «Вир».

Мудрий скарбничий — пам'ять людська. Вона зберігає часом звичайні собі, нічим не примітні з першого погляду бувальщини, наче знає: настане у житті людини такий час, а може, така мить, що вони оживуть знову, осяються промінням почуттів і винагородять її поезією, ім'я якій — спогад.

Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів.

...Тоді ми вмовилися не розлучатися до світанку і зустріти зорю посеред мосту, де не раз простоювали, злігши грудьми на перила, до самої півночі. Потім прощалися і Григорій казав: «Ходімо вже, Грицьку, проведу тебе до кінця мосту, та й по домівках».

У кінці мосту знову прощалися, і вже я казав йому:

«Ходімо ж, тепер проведу і я тебе до кінця мосту».

І так, бувало, довгенько проводжаємося. Тоді засміємося зі своїх витівок і почимчикуємо у протилежні від мосту боки: він до своєї хати, я до своєї.

А то сказали собі: стоятимемо до ранку, поки люди в селі заворушаться. Тихо було, тепло, зорі світили. Над річкою здійнявся туманець, парило од води, пригрітої за день, бо річка мала, мілка, напивається сонцем до самого дна — аж мул теплий.

Село вже давно спало. Дудукав деркач у лузі — без нього літня ніч на Ташані як і не ніч, а просто пільма. Очерет мовчав. Риба не скидалася. І все ж у річці час від часу щось плюскалося. Далеко чорніли соснові бори — один коло млина під хутором Лейбівкою, другий коло Дубини — лугового закутка. А Байрак, лісок невеликий на Беевій горі, тільки вгадувався, як марево.

Ми розкошували мовчки й курили. Цигарку за цигаркою. Бо курилося і мовчалось. Звечора находились: Григорій водив мене понад річкою — із сиво-зеленими капустами в березі, головатими

та листатими соняшниками, розкішними кущами кропу та густо-щим помідорячим огудинням, що виганяє вгору вище колін, а помідори родить дрібні та пізні, — водив і розказував, з яких місць писав картини й епізоди у «Вирі».

— Отут Орися прала, — став біля осокура, що вийшов корінням із землі побіля стовбура і гріє його на сонці. — На тому корінні, при самій воді, лежала широка вербова дошка — кладка. А он там, під тим боком, топився у вирі Тимко. Колись тут, кажуть, заворіть була і глибочина. Тепер немає...

А оцією стежкою Оксен до колгоспу ходив. Тільки я її повернув трохи, як писав...

Тепер, стоячи на мосту, над туманом, у теплі, що ним дихала Ташань, і тиші, бачив я і те горbate осокоряче коріння — звичайнісіньке собі коріння, місцями обчовгане чобітьми, місцями зеленкувате од моху; бачив кладку — непоказну, тріснуту з одного кінця вербову дошку; і стежку бачив у старому жилаволистому подорожнику та притоптаному батожащі гарбузиння, що виповзало на неї грітися... Скільки у нас на Україні тих кладок, дикуватих стежок, осокорів, скільки маленьких річечок, що ніби й не тече в них вода, а спить... А скільки старих печищ, вирв на місці колишніх хат, що полетіли у війну в небо, як от наша, вирвані з корінням, і ростуть тепер на місці колишніх порогів, через які нас уперше в житті пересаджували мама і тато, виводячи надвір, на білий світ без вікон, бур'яни або скалічені вибухами у зародку вербички, що так і не розрослися, лишень викидають шовесни усе нові й нові пагони...

А скільки у нас на Україні Оксенів, Орись, Тимків, Гречаних, Дорошів...

І все те, і всі вони бачені, знані. Але не всі відкриті, не всі виростають у честь, поезію і славу народу. Бо щоб вирости їм у поему краси, поему щастя і горя, радості і смутку, треба, щоб почалися вони з серця доброго, люблячого, самовідданого. Мало — бачити. Мало — розуміти. Треба любити.

Немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові.

Берданка — однозарядна рушниця давнього зразка.

Буяти — голосно плакати, кричати.

Бокаса — боком.

Бликун — каганчик, світільник.

«*БУ*» — аббревіатура (з російської) — «бывший в употреблении».

Вештатись — ходити сюди-туди.

Вихилясом — вигинаючись, роблячи вихиляси.

Винашуватись — вихвалитись.

Винипитись — утупитись.

Гамурдіти — поратись біля чогось.

Гогошитись — бундючитись.

Граблиця — рамка, на яку натягується кроляча шкурка для просушки.

Джвякання — слухове сприйняття дії, коли корова пасеться.

Діромаччя — великі вічка в рибальській сіті.

Діжурка — повсякденний робочий одяг.

Доплуганитись — дійти, дістатись.

Дучка — ямка, заглибинка.

Жалування — зарплата у військових.

Жаб'яче мило — весняні болотяні квіти.

Жижа — вогонь (дитяча мова).

Заоскирятися — улесливо натякати на щось.

Запорощати — зашелестіти.

З'єрепенитись — сердито, істерично зреагувати на щось.

Змегелити — з'їсти щось з апетитом.

Зцибрити — вкрати.

Кинув косяк — скося глянув.

Курочка до оцту — полтавська страва.

Лататись — мати дохід із чогось.

Линявий — вилинялий, бляклий.

Мамулуватий — неповороткий, повільний у рухах.

Миї — місця на річці, не покриті льодом.

Наджигуритись — зібратись на побачення, на свято.

Наврипитись — наполягати.

Навзаплюшки — із заплющеними очима.

Накишкатись — скупчитись.

Напташити — набратн чогось багато.

Нашевкатись — скупчитись, назбиратися.

Неглемедза — невдатний, кволий, поступливий.

Не впомку — не пам'ятати.

Обаранювати — обступити навколо когось, чогось.

Обербенитись — зненацька впасти.

Околот — сніп, молочений нерозв'язаним.

Очіпок — давній жіночий головний убір.

Паньмаш — простонародна вимова слова «понімаєш».

Подейкувати — говорити, передавати чутки.

Поспасибкати — подякувати, сказати «спасибі».

Познамуватися — познаменуватися, поцілувати руку батющі або хреста.

Примусія — різне начиння.

Плюшка — жіночий верхній теплий одяг із плюшу.

Прясло — огорожа.

Пужално — дерев'яна частина батога.

Присоглашати — запрошувати.

Розджохкуватись — розгарячіло сердитись.

Розгедзькуватись — бешкетувати.

Скужеляти — зладнати дитячий словиток.

Спрожогу — напористо, раптово.

Снесар — простонародна вимова слова «сюсар».

Се копи — ще картоплі (дитяча мова).

Триндичка — пісня, мелодія жартівливого змісту на жвавий мотив.

Тюхтійкуватий — незграбний, вайлуватий.

Фармазон — застаріле презирливе слово іноземного походження, перекручене від «франкмасон».

ФЗУ — фабрично-заводське училище.

Хамаршельда — зневажливе слово, походить від іноземного прізвища.

Цйбати — синонім до слова «іти».

Чебрати — синонім до слова «іти».

Шапкувати — знімати шапку при вітанні.

Шпарувати окола — затирати глиною тріщини на зовнішніх стінах хати.

Шплінт — малорослий хлопець.

Юлавий — ледачкуватий, неохочий.

ЗАВ'ЯЗЬ

Перша публікація в журналі «Дніпро», 1964, № 5. Заголовок цієї новели винесено в назву першої книги оповідань «Зав'язь» (видавництво «Молодь», 1966).

ХОЛОДНА М'ЯТА

Одна з перших новел Григора Тютюнника, що увійшла до збірки «Зав'язь». Ця книга засвідчила, що в літературу прийшов письменник із яскравою творчою індивідуальністю. До речі, одна з останніх книг Г. Тютюнника, що видана у Москві уже після смерті автора, називається «Холодная мята».

СМЕРТЬ КАВАЛЕРА

Перша публікація в журналі «Ранок», 1963, № 6. Увійшов цей твір і до першої книги письменника «Зав'язь». Як соціально гострий твір більше при житті автора не публікувався. Немає його і в російськомовних виданнях Григора Тютюнника.

МЕДАЛЬ

Жодне видання не наслідилося опублікувати оповідання за життя письменника. Цей класичний твір був загубленим. Тільки пізніше відомий фотомайстер із Лубен (сердечний друг Григора Тютюнника) Володимир Білоус сповістив по секрету про наявність «Медалі». Виявилось, що він перезняв на мікроплівку текст цього твору із машинопису, який йому потрапив до рук ще в часи застою. Вже аж по смерті автора, коли у видавництві «Молодь» 1985 року готувався до виходу у світ двотомник його творів, В. Білоус із мікроплівки відтворив текст «Медалі».

НА ЗГАРИЩІ

Перша публікація в травневому номері журналу «Дніпро» 1964 року. Чи не вперше в українській літературі неприховано зображено нелегке життя інваліда-фронтовика, учителя Федора Несторовича, у якого війна забрала все, залишивши йому лише самотність та сердечну доброту і людяність.

ПЕЧЕНА КАРТОПЛЯ

Уперше опубліковано в книзі «Зав'язь». Григору Тютюннику як письменнику була небайдужа доля сільської дівчини, яка в силу обставин і села не може кинути, і не має за кого в селі вийти заміж. Палажечка — героїня цього твору — ніби попередниця Катрі з новели «Оддавали Катрю».

ОДДАВАЛИ КАТРЮ

Оповідання вперше опубліковано у квітневому номері журналу «Вітчизна» 1971 року. Образ Катрі, породжений уявою письменника, залишався для самого Г. Тютюнника реально існуючим, живим. Якось на Бессарабському ринку серед людського гамору він указав мені на одну із сільських дівчат, що продавала полуниці і мовив: «Глянь, Петре, он на ту — точно моя Катря». А в листі до перекладачки Ніни Дангулової він, перебуваючи в селі, писав про красу тамтешньої природи, а потім: «Навіть найпохмуріший, який лише може бути, жонофоб, удихнувши його (бузку. — П. З.) пахощі, подумає: "Не завадило б закохатися". Ось який тут бузок. Та ба, закохуватися ні в кого: всі Катрі в роз'їздах — у Харкові, Донбасі та ще біс знає де».

До речі, це оповідання за задумом автора мало би бути складовою триптиха, у якому простежувалися б найголовніші віхи в житті людини: народження, одруження, смерть. Одруження — «Оддавали Катрю», смерть — «Поминали Маркіяна», а про народження автор написати твору не встиг.

ДЕРЕВІЙ

Перша публікація в газеті «Літературна Україна» у 1968 році. У перекладі російською мовою в «Літературной газете», 1968, № 41. Відзначена 2-ою премією цієї газети за 1968 рік.

У КРАВЧИНИ ОБІДАЮТЬ

Уперше опубліковано в книзі «Батьківські пороги» («Молодь», 1972). У новелі розкривається добро і злагода в сім'ї, в роду. У спогадах «Коріння» про свого старшого брата Григорія Тютюнника Григій Тютюнник писав: «Поняття роду ніколи не було для нас формальним».

СИН ПРИЇХАВ

Уперше опубліковано в книзі «Батьківські пороги» («Молодь», 1972). Показ того, як представник колишньої правлячої партії, користуючись матеріальними благами, починає «вростати» у міщанський побут. А в листі до Н. Дангулової автор писав: «Син приїхав» — повість про те, як із-під Ростова приїхав у село до батьків

син. Власним "Москвичем". Ви мене знаєте й можете собі уявити, яку комедію я розписав у зв'язку з оцим "Москвичем", власним!»

ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ

Свого часу до Ірпінського будинку творчості письменників завітав старий бандурист і художник Георгій Ткаченко. Таких людей Григір Тютюнник умів шанувати по-особливому. У одній із дум, проспіваних бандуристом, письменника схвилювали слова «передай же йому вісточку і три зозулі з поклоном». Зозуля кує довголіття. А в душі хтось комусь бажає аж «три зозулі», тобто довгих-довгих літ життя. В листі до перекладачки Ніни Дангулової Г. Тютюнник писав: «Звичайно ж, назву "Три зозулі..." треба зберегти і в російському тексті: кукушка — легко і навіть легковажно. Тут допоможе виноска, в якій треба дати пояснення хоч би й таке: "Зозуля — кукушка. Зозуля в українських народних думках і піснях — символ жіночої печалі і розлуки"».

Перша публікація в журналі «Ранок», 1977, № 5.

СМІХОТА

За життя письменника оповідання не друкувалося. Авторський текст новели втрачено. Магнітофонний запис із голосу Григора Тютюнника було зроблено 1976 року в Лубнах. Твір на папері відновив із магнітофонної стрічки уже згадуваний фотомайстер із Лубен Володимир Білоус. Перша публікація оповідання у книзі «Твори», книга 2 («Молодь», 1985).

ДИКИЙ

Перша публікація разом з новелою «Дивак» російською мовою в перекладі Ніни Дангулової в журналі «Сельская молодежь», 1974, № 10.

ДИВАК

Цим оповіданням Григір Тютюнник дебютував як письменник у столичній газеті «Літературна Україна» в жовтні 1963 р.

ПОМИНАЛИ МАРКІЯНА

Одне з класичних оповідань Григора Тютюнника. Перша публікація твору в березневому номері журналу «Дніпро» 1968 року. Перекладачка оповідань Г. Тютюнника російською мовою Ніна Дангулова розповідала: «Я перебувала в Будинку творчості письменників у підмосковному Переделкіно одночасно з Василем Шукшиним. За вечерею дала йому рукопис перекладу російською мовою новели Г. Тютюнника «Поминали Маркіяна» для ознайомлення. Серед ночі почувала тривожний стук у двері свого номера. Коли відчинила, на по-

розі побачила босого схвильованого Шукшина: «Це неймовірно! Це потрясіння! Де ти знайшла цього автора? Хто він такий? Ти маєш мене з ним познайомити. Обов'язково!» Але знайомство не відбулося — за тиждень до зустрічі з Г. Тютюнником Василь Шукшин помер. Григорій їздив на похорон і розповів про те в спогаді «Світла душа».

НЮРА

Перша публікація в березневому номері журналу «Вітчизна» 1973 року. Як і в багатьох новелах Г. Тютюнника, в головного героя новели Нюри був живий прототип.

ІВАН СРІБНИЙ

Перша публікація під назвою «Коли сховався місяць» у журналі «Вітчизна», 1975, № 11. Кінцівка новели в першій публікації була знищена.

ГРАМОТНИЙ

Перша публікація в травневому номері журналу «Вітчизна» 1977 року разом з оповіданням «Азарт». У листі до Ніни Дангулової Г. Тютюнник писав: «Зараз працюю над текстом перекладу (мається на увазі "Крайнебо". — П. З.) — важкувато витримати хорошу російську інтонацію — і скоро пришло оповідання. А вслід за ним пришло "Грамотного". Там буде простіше, через те — реалізм без усяких заносів у бік лірики». Публікацію «Грамотного» в російських виданнях так і не помічено — там цензура також робила своє діло.

ВУТОЧКА

Уперше опубліковано в газеті «Літературна Україна» восени 1966 року. До таких людей як стара, забута своїми синами баба Ганна — Вуточка, в Г. Тютюнника було особливе ставлення. У його записнику читаємо: «Я люблю стареньких і малих — і тих, і тих за мудрість і доброту».

ОБЛОГА

Повість була опублікована в другій збірці творів Г. Тютюнника «Деревій» (1969). У час підготовки тексту в російському перекладі в Москві були проблеми. Від автора вимагалось переробити в повісті окремі місця. В листі до Ніни Дангулової Г. Тютюнник обурювався: «Що можна переробити в "Облозі"? Викинути батька, якого забрали? Солдата, котрий п'є горілку з жінкою? Розмірковування Калюжного про мішанство? Я твердо впевнений, що головне гальмо — батько. Але ж не можна людину двічі викинути з життя — спершу живого і вільного, потім знищеного, Бог відає за що. Але викидати

те, що було і є правдою, хоч крихітною (якщо вона, звичайно, не мізерна), не можу. Це блюзнірство, цинізм». Одначе, московська цензура чинила по-своєму, і чимало тексту було вилучено.

КЛИМКО

Повість уперше опублікована у вересневому номері журналу «Дніпро» 1976 року. Як і в «Облозі», в цьому творі помітно багато дитячих вражень від сприйняття всього того, що відбувалося в час війни, що довелося пережити самому авторові.

ВОГНИК ДАЛЕКО В СТЕПУ

Повість уперше опублікована в березневому номері журналу «Дніпро» 1979 року. Найвиразніше про цей твір говорить сам автор у листі до вже згадуваної адресатки: «“Вогник далеко в степу” закінчив. Повістинка ця співзвучна з “Климком” і в часі (перший післявоєнний рік), і по настрою: ліричний (проте не сентиментальний!) колективізм, чи що. Ви знаєте, “Климка” перекладають уже в Угорщині, Болгарії, Чехословаччині та Молдавії — славний хлопчик, кажуть. А мені радісно лише, коли пишу і особливо — коли закінчу. Потім швидко настає відчуження від написаного, майже байдужість».

КОРІННЯ

Перша публікація спогадів про свій рід, про брата Григорія Тютюнника була в книзі «Коріння», виданій 1978 року видавництвом «Дніпро». Рукопис цієї книги в редакційному портфелі «Дніпра» відлежувався кілька років, аж поки тодішній голова Спілки письменників України Павло Загребельний узяв ініціативу в свої руки і написав прекрасну закриту рецензію. Одначе, коли книга була в роботі, автор писав: «Але якщо за неї (мається на увазі книжка Василя Шукшина “Червона калина” в перекладі українською мовою Григора Тютюнника — П. З.) мене будуть так мучити, як за перевидання у “Дніпрі” (“Коріння”), то я неодмінно спробую на чийсь прислужницькій фізіономії колишню свою козацьку силу і піду на 15 діб...»

О. Гончар питав у мене про дніпровське видання: “Це воно що — вибране?” “Перебране”, — відповів я».

ЗМІСТ

Світло невпокореної душі. <i>Петро Засенко</i>	3
Григiр Тютюнник	27

ОПОВІДАННЯ

Зав'язь ..	29
Холодна м'ята	33
Смерть кавалера	38
Медаль .	48
На згарищі	53
Печена картопля	58
Оддавали Катрю	64
Деревій ..	81
У Кравчини обідають	90
Син приїхав	96
Три зозулі з поклоном	111
Сміхота	116
Дикий	122
Дивак	131
Поминали Маркіяна	137
Нюра	146
Іван Срібний	156
Грамотний	172
Вуточка	182

ПОВІСТІ

Облога	190
Климко	259
Вогник далеко в степу	302
Коріння. <i>Спогади про автора роману «Вир»</i> <i>Григорія Михайловича Тютюнника</i>	.. 351
Словник маловживаних слів	392
Примітки	394

Навчальне видання

Серія «Шкільна бібліотека»

**Григор Михайлович
ТЮТЮННИК**

Вибрані твори

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Упорядкування, передмова, примітки
та словник маловживаних слів
Засенка Петра Петровича

Обкладинка та ілюстрації *П. Х. Ткаченка*

Редактор *П. Я. Ромко*
Технічне редагування
та комп'ютерна верстка *І. О. Селезньової*
Коректор *Н. Г. Трищук*

Підписано до друку 24.11.2004.
Формат 60×90/16. Гарнітура Петербург.
Друк офс. Папір офс. Ум. друк. арк. 25,0.
Обл.-вид. арк. 30,0. Тираж 2000 прим.
Зам. № 6010.

Видавництво «Грамота»
Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
E-mail: gramota@ukrpost.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діалозитнів видавництва «Грамота»
у ДП «Державна картографічна фабрика».
21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 869 від 26.03.2002 р.

ШКІЛЬНА

БІБЛІОТЕКА

ВИДАВНИЦТВО
ГРІШОТЪ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ISBN 966-8066-74-X

9 789668 066740 >